

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा
नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङको भूमिका

नेपाली विषयमा
विद्यावारिधि (पीएच॰ डी॰) उपाधिका निमित्त
प्रस्तुत
शोध-प्रबन्ध

जगत् कुमार छेत्री
दार्जीलिङ, २०४२ पुस

सम्पादन
डा॰ जीवन नामदुंग
डा॰ चन्द्रकुमार राई

प्रकाशक
नेपाली साहित्य सम्मेलन
दार्जीलिङ

नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा
नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङको भूमिका

जगत् कुमार छेत्री

सम्पादन
डा० जीवन नामदुंग
डा० चन्द्रकुमार राई

सर्वाधिकार : प्रकाशकमा

प्रकाशक : नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङ

संस्करण : सन् २०२४

मूल्य : सजिल्द रु० ५००/- (रुपियाँ पाँच सय)
अजिल्द रु० ४००/- (रुपियाँ चार सय.)

अक्षर संयोजन : मिरभ कम्प्युटेक प्रिन्टर्स, बतासे, दार्जीलिङ

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

आधा शताब्दीभन्दा बढी समयसम्म सक्रिय रही नेपाली भाषा र साहित्यका विभिन्न पक्षको उन्नति, विकास र आविर्भावमा ठोस योगदान दिन सफल हुँदै आएको अति नै महत्त्वपूर्ण संस्था हो नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङ। विश्वभरिका नेपालीहरूको मूल उद्गम स्थल नेपाल राणा शासनझैँ जहानिया एकतन्त्रीय शासन व्यवस्थाको जञ्जीरमा जकडी छटपटाइरहेको बेलामा यस संस्थाले नेपालबाहिरबाट मुक्त वातावरणमा स्वजाति र स्वभाषाको उत्थान गर्ने उद्देश्यले अनेकौँ अभियानहरू चलायो। मूलभूमि नेपाल गोर्खा शब्दको मोहमा अलमलिइरहेको बेलामै यसले नेपाल र नेपालीको प्रयोग आरम्भ गर्‍यो। यसप्रकार नेपाली भावनालाई टेवा दिने सबैभन्दा जेठो संस्थाका रूपमा नेपाली साहित्य सम्मेलनको महत्त्व अकाट्य प्रमाणित हुन्छ। यस्तो विशिष्ट संस्थाको जन्म, विकास र योगदानको मूल्याङ्कन समयमै नगरेमा नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहासको गरिमापूर्ण अङ्ग नै गुम्न जाने सम्भावना थियो। यो मूल्याङ्कन उपयुक्त समयमा आरम्भ नगरिएको भए र ढिलो आरम्भ गरिएको भए तापनि नेपाली भाषा र साहित्यप्रति ठूलो अन्याय हुन जाने थियो। खुशीको कुरो हो सम्मेलनका प्रमुख स्तम्भ (सूधपा) जीवित छँदै यसका प्राचीनभन्दा प्राचीन साक्ष्यहरूका प्रत्यक्षदर्शी महानुभावहरू विद्यमान छँदै र आधार सामग्रीहरू कालकवलित नहुँदै थालिएको प्रस्तुत शोधकार्यलाई सन्तोषजनक रूपमा पूरा गर्न श्री जगत् क्षेत्रीज्यू सफल हुनुभएको छ। उहाँ स्वयम् यस संस्थाका मूल सचिव हुनुभएकाले यस शोधकार्यका लागि उपयुक्त आधिकारिक व्यक्तिका रूपमा उहाँबाट यसप्रकारको कार्य विशेष रूपमा सम्पन्न हुनसक्ने आशा गर्न सकिन्थ्यो। नभन्दै आशा गरेअनुरूप नै यो शोधकार्य सम्पन्न पनि भएको छ। यसले एकातिर नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङको जन्म विकासलाई ऐतिहासिक दृष्टिले विवेचना गरेको छ भने अर्कातिर उक्त सम्मेलनका उपलब्धिहरूलाई प्रवृत्तिगत आधारशिलामा राखी लेखाजोखासमेत गरेको छ। उपयुक्त समयमा एक उपयुक्त व्यक्तिका प्रयासबाट पूरा भएको उपयुक्त कार्यका रूपमा यस विद्यावारिधीय शोध-प्रबन्धलाई ग्रहण वा स्वीकार गर्न सकिने कुरो विवादरहित छ।

मिति : २०४३/१/१५

बालकृष्ण पोखरेल
शोधनिर्देशक

कृतज्ञता ज्ञापन

नेपाली साहित्य सम्मेलनसित विविध प्रकारले सम्बन्धित रहनु पर्दा यसका महत्त्वपूर्ण कार्यहरूसित अवगत भई यस्तो शोधकार्य गर्ने प्रेरणा मलाई प्राप्त भयो। त्यसैले वि० सं० २०३५ माघमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत, नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङको भूमिका शीर्षकमा पी० एच० डी० शोधकार्यका निम्ति मैले नाम दर्ता गराएको हुँ।

प्रस्तुत शोधकार्यका क्रममा शोध-निर्देशक प्रा० बालकृष्ण पोखरेल तथा शोध-विशेषज्ञहरू डा० चूड़ामणि 'बन्धु' र डा० तुलसीबहादुर छेत्रीका सुझाउहरू मूल्यवान् बन्न गएका छन्। प्रस्तुत शोधकार्य पूरा गर्नमा शोध-निर्देशकका रूपमा प्रा० बालकृष्ण पोखरेलले मूल्यवान् निर्देशन दिनुभई मलाई ऋण लगाउनुभएको छ। त्यसरी नै शोध-विशेषज्ञका रूपमा मलाई अनेक सुझाउ र परामर्श प्रदान गर्दै मेरा निम्ति धेरै समय दिनुहुने डा० चूड़ामणि बन्धु र डा० तुलसीबहादुर छेत्रीप्रति सदा कृतज्ञ छु।

नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङका संस्थापक त्रिमूर्ति तथा सूधपा नामले नेपाली संसारमा विख्यात सूर्यविक्रम ज्ञवाली, धरणीधर शर्मा र पारसमणि प्रधान प्रस्तुत शोधकार्य शुरु गर्दा जीवित हुनुहुन्थ्यो, तर यो शोधकार्य पूरा हुँदा उहाँहरू तीनजनाको देहावसान भइसकेको छ। त्यसैले यो कार्य समयमा शुरु नगरिएको भए धेरै तथ्य र जानकारीहरू विलीन भएर जाने थिए भन्ने कुरा विचारणीय छ। उहाँहरूले सम्मेलनका सम्बन्धका अनेक तथ्यहरू, जानकारीहरू तथा सल्लाह दिनुभयो औ सम्बन्धित कागज-पत्र र अभिलेख (रेकर्ड्स) प्राप्त गराउनुभई मलाई यस शोधकार्यमा ठूलो सहयोग गर्नुभएको हो। यसका निम्ति म

कृतज्ञ रहिरहनेछु र मेरा हृदयमा सूधपाप्रतिको श्रद्धाभाव स्थायी रूपमा रहेको छ ।

यस शोधकार्य पूरा गर्नमा मलाई सहयोग गर्नुहुने डा० वासुदेव त्रिपाठी, डा० वल्लभमणि दाहाल, डा० दयाराम श्रेष्ठ 'सम्भव' र डा० बालकुमार के० सी० प्रति पनि म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्छु ।

त्यसबाहेक यस कार्यमा मलाई विविध रूपमा सहयोग गर्नुहुने मेरा निम्नलिखित शुभचिन्तकहरू, मित्रहरू औ अन्य महानुभावहरूप्रति पनि म आभार नजनार्ई रहन सक्तिनँ :-

सर्वश्री इन्द्र सुन्दास, कमलमणि दीक्षित, जनकलाल शर्मा, शिवराज शर्मा, इन्द्रबहादुर राई, रामलाल अधिकारी, आर० पी० लामा तथा श्रीमती देवकुमारी थापा, श्रीमती पुष्पलता छेत्री औ श्रीमती नीरा सुब्बा ।

यस शोध-प्रबन्धलाई शुद्ध र स्पष्ट रूपमा टङ्कित गर्ने श्री गोविन्ददास कारंजितलाई हार्दिक धन्यवाद दिन्छु ।

जगत् कुमार छेत्री

दार्जीलिङ

२६ मई १९८५

सम्पादकीय टिप्पणी

‘नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा नेपाली साहित्य सम्मेलनको भूमिका’ शीर्षकको शोध प्रबन्ध तयार गरी त्रिभुवन विश्वविद्यालय काठमाडौँबाट सन् १९८७ मा विद्यावारिधि उपाधिले विभूषित डा० जगतकुमार क्षेत्री नेपाली साहित्य सम्मेलनका सचिव तथा अध्यक्षसमेत रहिसक्नुभएको हो। डा० क्षेत्रीले धेरै समय, श्रम र बौद्धिक अभ्यास सदुपयोग गरेर तयार (प्रकाण्ड विद्वान् बालकृष्ण पोखरेलको निर्देशनमा) पार्नुभएको यो शोध प्रबन्धका शोध निर्देशक प्रकाण्ड विद्वान् बालकृष्ण पोखरेल हुनुहुन्थ्यो। कतिपय कारणवश यस शोध प्रबन्धलाई यथासमयमा प्रकाशित गर्न सकिएन तर जुन समयमा यसको प्रकाशन हुन सक्यो त्यो समय नेपाली साहित्य सम्मेलनले आफ्नो स्थापनाकालको सय वर्ष पूरा गरेको एउटा ऐतिहासिक समय र क्षण हुन गएको छ। विशुद्ध साहित्यिक सेवा भावनाले १९२४ मा स्थापित यस साहित्यिक सम्मेलनले नेपाली भाषा साहित्यको उत्थान हेतु के कति कार्य गर्न सक्यो त्यसको इतिवृत्त र आधारभूमिमा यो पुस्तक उभएको छ।

यस शोध प्रबन्धका लेखक डा० जगत् क्षेत्री स्वयं व्याकरणविद् हुन् अनि शोध प्रबन्धका निर्देशक प्रकाण्ड विद्वान् बालकृष्ण पोखरेलको विद्वताबारे बताइरहने खाँचो पर्दैन। यद्यपि, सम्मेलनद्वारा प्रकाशित यस आधिकारिक ग्रन्थमा कहींकतै छुटफुट छुटेका अशुद्धिहरू तथा अनावश्यक प्रविष्टिहरूमा सामान्य संशोधन गरेर अद्यावधिक बनाउने चेष्टा गरिएको तथ्य सादर निवेदन गर्न चाहन्छौं।

४ मार्च २०२४
(महाशिवरात्री)

जीवन नामदुंग
(सम्पादक)

प्रकाशकीय

नेपाली साहित्य सम्मेलनको पूर्व अध्यक्ष र सचिवको दायित्वपूर्ण पदमा रहिसकेका डा० जगतकुमार छेत्रीको शोध प्रबन्ध (थेसिस) **नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा नेपाली साहित्य सम्मेलनको भूमिका** उहाँको निधनपछि भए पनि पुस्तक रूपमा यसरी प्रकाशन गर्न पाउँदा नेपाली साहित्य सम्मेलनले एउटा अनिवार्य दायित्वको पालन गरेको अनुभव गर्दछ। सुविख्यात कथाकार, निबन्धकार, नाटककार, समालोचक, गीतकार, बाल साहित्यकार, पाठ्यपुस्तक लेखक, जीवनीकार तथा दियालो, जनदूत र गोर्खाका सम्पादक, सन्त रोबर्ट्स उच्चतर माध्यमिक विद्यालयका यशस्वी भाषा शिक्षक, रामकृष्ण बीएड० कलेजका अंशकालिक प्राध्यापक, भाषा आन्दोलनका अग्रिम पंक्तिका योद्धा, गरिमामय 'अरूगि पुरस्कार' र भारतका राष्ट्रपतिद्वारा प्रदान गरिने 'राष्ट्रिय शिक्षक पुरस्कार'—द्वारा पुरस्कृत डा० जगत् छेत्री 'सम्मेलन पुरस्कार'द्वारा पनि पुरस्कृत हुनुहुन्थ्यो। सम्मेलनको साधारण सदस्यदेखि अध्यक्षको पदमा समेत रही सम्मेलनको हितमा दिलोज्यानले खट्ने डा० छेत्रीको योगदान अविस्मरणीय छ। सम्मेलनको सय वर्षको इतिहासमा लगभग पचहत्तर वर्षको इतिहास बोकेको यो शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालयकै लागि पनि सर्वप्रथम संस्थागत रूपमा तयार गरिएको शोध प्रबन्ध हो। बिना कुनै सरकारी सहयोग र अनुदान तयार पारिएको यस उपयोगी शोध प्रबन्धको प्रकाशन कार्यभार लिने डा० जगत् छेत्रीका सुपुत्रद्वय राजेश छेत्री र सत्यप्रिय छेत्री (दिनेश छेत्री) साथै सुपुत्रीद्वय श्रीमती गीताञ्जली थापा र श्रीमती ज्योत्स्ना गिरी तथा जगत छेत्रीका सम्पूर्ण परिवारप्रति साहित्य सम्मेलन आभार प्रकट गर्दछ। सम्मेलन शताब्दी (१९२४–२०२४) समारोहको पावन अवसरमा यस ऐतिहासिक ग्रन्थको प्रकाशन ने०सा०स०का सम्पूर्ण शुभेच्छुकहरूको आशीर्वचनको परिणाम भएको ठान्छौं।

महेन्द्र प्रधान

मूलसचिव,

नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङ

शोध-प्रबन्धमा प्रयुक्त सङ्क्षिप्तीकरण-सङ्केत

सङ्क्षिप्त रूप	शब्द वा शब्दावली
अ० भा०	अखिल भारतीय
अ० भा० ने० सा० स०	अखिल भारतवर्षीय नेपाली साहित्य सम्मेलन
उ० ब० वि०	उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालय
एस० यू० एम० आई०	स्कटिज युनिभर्सिटीज मिसन चर्च
क०	कम्पनी
डी० पी० आई०	डाइरेक्टर अफ पब्लिक इन्स्ट्रक्सन
त्रि० वि०	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दार्जी०	दार्जीलिङ
द्वि० सं०	द्वितीय संस्करण
नं०	नम्बर
ने० भा०	नेपाली भाषा
ने० भा० वि०	नेपाली भाषाको विकास
ने० सा० प०	नेपाली साहित्य परिषद्
ने० सा० स०	नेपाली साहित्य सम्मेलन
प०	पश्चिम
प० ब०	पश्चिम बङ्गाल
वि०	विश्वविद्यालय
रेभ०	रेभरेन्ट

विषयसूची

	पृष्ठ
शोध निर्देशकको मन्तव्य	३
कृतज्ञता ज्ञापन	४
सम्पादकीय टिप्पणी	६
प्रकाशकीय	७
शोध-प्रबन्धमा प्रयुक्त सङ्क्षिप्तीकरण-सङ्केत	८
अध्याय १	
१. परिचय	१५
१.१. समस्याकथन	१६
१.२. शोधकार्यको औचित्य	१६
१.३. शोधकार्यको उद्देश्य	१७
१.४. पूर्व-कार्यको विवरण	१८
१.५. शोध-सामग्री सङ्कलन तथा सैद्धान्तिक आधार	२१
१.६. शोधक्षेत्र	२२
१.७. सीमाङ्कन	२३
१.८. शोध-प्रबन्धको सङ्गठन	२४
अध्याय २	
२. दार्जीलिङमा ने० सा० स० स्थापनाको पृष्ठभूमि	२५
२.१. सम्मेलन स्थापित हुनअघिको दार्जीलिङको अवस्था	२५
२.१.१. सम्मेलन स्थापनाका सूत्रपात हुनुअघिको अवस्था	२६
२.१.१.१. सामाजिक अवस्था	२७
२.१.१.२. शैक्षिक अवस्था	२९
२.१.१.३. भाषिक अवस्था	३१
२.१.१.४. राजनैतिक अवस्था	३४
२.१.१.५. साहित्यिक अवस्था	३५
२.१.१.६. धार्मिक अवस्था	३८
२.२. ने० सा० स० – स्थापनाका सूत्रपात	३९
२.२.१. सम्मेलन-स्थापनाका निम्ति कलकत्ता विश्वविद्यालयको आदेश-पत्रको भूमिका	४२

२.२.२.	सम्मेलन-स्थापनाका निम्ति धरणीधर शर्माको भूमिका	४३
२.२.३.	सम्मेलन-स्थापनाका निम्ति सूर्यविक्रम झवालीको भूमिका	४५
२.२.४.	सम्मेलन-स्थापनाका निम्ति पारसमणि प्रधानको भूमिका	४६

अध्याय ३

३.	ने० सा० स० को स्थापना र त्यसपछिको इतिहास	४४
३.१.	नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापना	४८
३.१.१.	ने० सा० स० – स्थापनाका निम्ति प्रथम साधारण सभा	४९
३.१.१.१.	सभामा प्रस्तुत विवरण	५०
३.१.२.	अ० भा० ने० सा० स० – स्थापनाको प्रयास	५२
३.१.२.१.	अ० भा० ने० सा० स० – स्थापनाका प्रयासको त्याग	५५
३.२.	सम्मेलनको २५ मई १९२४ देखि २० जून १९३१ सम्मको सङ्क्षिप्त इतिहास	५६
३.३.	सम्मेलनको २० जून १९३१ देखि २० अगस्ट १९५४ सम्मको सङ्क्षिप्त इतिहास	५७
३.४.	सम्मेलनको २० अगस्ट १९५४ पछिको सङ्क्षिप्त इतिहास	६१
३.४.१.	ने० सा० सम्मेलनको स्वर्ण जयन्ती	६३
३.४.२.	सम्मेलनको हीरक जयन्ती	६४

अध्याय ४

४.	नेपाली साहित्य सम्मेलनको भाषिक भूमिका	६७
४.१.	सम्मेलनका भाषिक भूमिकाको रूपरेखा	६७
४.२.	सम्मेलनद्वारा नेपाली भाषामा एकरूपताको प्रयास	६९
४.३.	ने० भा० लाई मान्यता दिलाउनमा सम्मेलनको भूमिका	७७
४.३.१.	पश्चिम बङ्गालमा नेपालीलाई सरकारी भाषाको मर्यादा दिलाउने आन्दोलनमा भूमिका	७८
४.३.२.	भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा नेपाली भाषा	८०
४.३.३.	साहित्य अकादेमी दिल्लीद्वारा ने० भा० लाई मान्यता दिलाउनमा सम्मेलनको भूमिका	८७
४.३.४.	ने० भा० लाई विद्यालयका प्राथमिक औ प्रवेशिका स्तरसम्म मान्यता दिलाउनमा भूमिका	९०
४.३.५.	नेपाली भाषालाई महाविद्यालय औ विश्वविद्यालयहरूमा मान्यता दिलाउनमा भूमिका	९५

अध्याय ५

५.	नेपाली साहित्य सम्मेलनको साहित्यिक भूमिका	९९
५.१.	सम्मेलनका साहित्यिक भूमिकाको रूपरेखा	९९
५.२.	सम्मेलनद्वारा प्रकाशित ग्रन्थहरू	१००
५.२.१.	कविता साहित्य प्रकाशन	१०७
५.२.१.१.	भानुभक्त आचार्यरचित ग्रन्थहरूको प्रकाशन	१०९
५.२.१.२.	अन्य कविता साहित्य प्रकाशन	११०
५.२.२.	कथा साहित्य प्रकाशन	११३
५.२.३.	उपन्यास साहित्य प्रकाशन	११५
५.२.४.	निबन्ध-प्रबन्ध साहित्य प्रकाशन	११६
५.२.५.	जीवनी साहित्य प्रकाशन	११७
५.२.६.	नाटक साहित्य प्रकाशन	११९
५.२.७.	अनुसन्धानात्मक साहित्य प्रकाशन	११९
५.२.७.१.	अधिबाटै भएको अनुसन्धान	१२०
५.२.७.२.	सम्मेलनबाट अनुसन्धान गरी प्रकाशित ग्रन्थहरू	१२३
५.२.८.	अनूदित साहित्य प्रकाशन	१२७
५.२.९.	नेपाली पाठ्यपुस्तक प्रकाशन	१२८
५.३.	पत्रिका प्रकाशन	१३२
५.३.१.	नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका प्रकाशन	१३४
५.३.२.	दियालो प्रकाशन	१३८
५.३.२.१.	दियालो पुरस्कार	१४७
५.४.	सम्मेलनका प्रकाशनको प्रवृत्तिगत विवेचना	१५२

अध्याय ६

६.	नेपाली साहित्य सम्मेलनका अन्य कार्यकलाप	१७७
६.१.	सम्मेलनका सामाजिक र सांस्कृतिक भूमिका	१७७
६.१.१.	सम्मेलनको सामाजिक भूमिका	१७८
६.१.१.१.	शैक्षिक जागरणमा सम्मेलनको भूमिका	१७९
६.१.१.२.	अन्य सामाजिक भूमिका	१८३
६.१.२.	सम्मेलनको सांस्कृतिक भूमिका	१८५
६.१.२.१.	जयन्ती समारोह आयोजना	१८६

६.१.२.२.	सांस्कृतिक जागरणमा सम्मेलनको भूमिका	१९२
६.२.	सम्मेलनद्वारा निर्माण-कार्य	१९३
६.२.१.	भानु-सालिग निर्माण	१९४
६.२.२.	सम्मेलन-भवन निर्माण	२०३

अध्याय ७

७.	नेपाली साहित्य सम्मेलनलाई विभिन्न व्यक्तिहरूको देन	२०७
७.१.	सम्मेलनलाई सू-ध-पा-को योगदान	२०७
७.१.१.	सूर्यविक्रम ज्ञवालीको योगदान	२०९
७.१.१.१.	नेपाली भाषाका सेवकका रूपमा	२११
७.१.१.२.	नेपाली साहित्यका सेवकका रूपमा	२१८
७.१.१.३.	इतिहासकारका रूपमा	२२२
७.१.१.४.	कवि भानुभक्त आचार्यका प्रचारकका रूपमा	२२६
७.१.१.५.	नवयुवक-युवतीहरूका प्रेरकका रूपमा	२३०
७.१.२.	धरणीधर शर्माको योगदान	२३३
७.१.२.१.	नेपाली भाषा र साहित्यका सेवकका रूपमा	२३४
७.१.२.२.	सामाजिक कार्यकर्ताका रूपमा	२३८
७.१.२.३.	कवि भानुभक्त आचार्यका प्रचारकका रूपमा	२३९
७.१.२.४.	धार्मिक कार्यकर्ताका रूपमा	२४०
७.१.२.५.	शिक्षाप्रेमीका रूपमा	२४१
७.१.२.६.	विविध रूपमा	२४३
७.१.३.	पारसमणि प्रधानको योगदान	२४४
७.१.३.१.	नेपाली भाषाका सेवकका रूपमा	२४६
७.१.३.२.	नेपाली साहित्यका सेवकका रूपमा	२४९
७.१.३.३.	सामाजिक र राजनैतिक कार्यकर्ताका रूपमा	२५१
७.१.३.४.	शिक्षाप्रेमीका रूपमा	२५३
७.१.३.५.	पाठ्यपुस्तक लेखक र बाल-साहित्यका कालिगढका रूपमा	२५४
७.२.	नेपाली साहित्य सम्मेलनलाई अन्य व्यक्तिहरूको योगदान	२५७
७.२.१.	हरिप्रसाद प्रधान	२५८
७.२.२.	मोतीचन्द प्रधान	२५८
७.२.३.	गोबरधन गुरुङ	२५९

७.२.४.	पद्मप्रसाद प्रधान	२६०
७.२.५.	हनजीत देवान	२६०
७.२.६.	हरिसिंह थापा	२६१
७.२.७.	हस्तलाल गिरी	२६२
७.२.८.	कालुसिंह पिटर्स	२६२
७.२.९.	अन्य व्यक्तिहरू	२६३

अध्याय ८

८.	निष्कर्ष	२६४
	सन्दर्भ-विवरण	२६८

परिशिष्ट १

१.	नेपाली साहित्य सम्मेलनका कार्यकर्ताहरू	२८३
१.१.	सभापतिहरू	२८३
१.२.	मन्त्रीहरू	२८३
१.३.	सम्मेलनका सम्माननीय जीवन-सदस्यहरू	२८४
१.४.	सम्मेलनका संरक्षकहरू	२८४
१.५.	सम्मेलनका जीवन सदस्यहरू	२८४

परिशिष्ट २

२.	सम्मेलनका पत्रिकाहरूका सम्पादकहरू	२८६
२.१.	नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाका सम्पादकहरू	२८६
२.२.	दियालोका सम्पादकहरू	२८६

परिशिष्ट ३

३.	सम्मेलनका प्रकाशनहरू	२८७
३.१.	ग्रन्थ प्रकाशन	२८६
३.२.	पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशन	२८९
३.३.	अरुलाई प्रेरित गराई प्रकाशित पाठ्यपुस्तकहरू	२८९

परिशिष्ट ४

४.	महत्त्वपूर्ण केही भाषण र रचनाहरू	२९२
४.१.	प्रथम सभामा सभापतिको भाषणको सारांश	२९२

४.२.	प्रथम सभामा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको भाषण	२९४
४.३.	प्रथम सभामा पारसमणि प्रधानको भाषण	३०२
४.४.	प्रथम सभामा सुनाइएको धरणीधर शर्माको नेपाली भाषाको सवाई	३०५

परिशिष्ट ५

५.	विशेष अन्य सामग्री	३१०
५.१.	नेपाली कि पर्वतिया?	३१०
५.२.	कलकत्ता विश्वविद्यालयको भाइस चान्सलरलाई पत्र	३१४
५.३.	अमरसिंह थापाको हिन्दी अनुवादमा सर जदुनाथ सरकारको भूमिका	३१९
५.४.	भानु-सालिग स्थापनाको निवेदन-पत्रको नकल	३१९
५.५.	नेपाली साहित्य सम्मेलनको सूचीपत्र	३२३

परिशिष्ट ६

६.	विभिन्न फोटोकपीहरू	३३३
६.१.	सूचीपत्र औ नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाहरू	३३३
६.२.	स्मारिका, विधान औ दियालोका विभिन्न अङ्कहरू	३३४
६.३.	विभिन्न समारोहमा लिइएका फोटोहरू	३३५
६.४.	सन् १९३५ मा लिइएको सामूहिक फोटो	३३६
६.५.	भानु-सालिग औ मूर्तिकार र टमसन	३३७
६.६.	सू-ध-पा-को फोटो	३३८
६.७.	के० बी० सिंहलाई लेखिएको पत्र	३३९
६.८.	के० बी० सिंहको प्रत्युत्तर	३४०
६.९.	ने० सा० स०, दार्जीलिङको भवन	३४२

अध्याय १

परिचय

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक 'नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङको भूमिका' राखिएको छ। राजनैतिक रूपमा दार्जीलिङ भारतको पश्चिम बङ्गाल प्रान्तअन्तर्गतको एक जिल्ला हो। यस जिल्लालाई भौगोलिक दृष्टिकोणले दुई भागमा विभक्त गर्न सकिन्छ – पहाडी अञ्चल र मधेश खण्ड। दार्जीलिङको पहाडी अञ्चल र मधेश खण्ड। दार्जीलिङको पहाडी अञ्चलमा तीन महकुमाहरू छन् – दार्जीलिङ सदर, खरसाङ र कालेबुङ। मधेश खण्डमा एउटै महकुमा छ – सिलगढी। दार्जीलिङ जिल्लाको पहाडी अञ्चल नेपालबाहिर नेपाली जातिको बसोबास भएको एक मुख्य क्षेत्र हो। नेपालबाहिर नेपाली भाषा र साहित्यको केन्द्रीय संस्था मानिएको 'नेपाली साहित्य सम्मेलन' साठी वर्षअघि २५ मई १९२४ मा नेपाल तथा नेपाली भाषा र साहित्यका इतिहासको अनुसन्धान गर्ने, त्यस इतिहासका वीर औ गौरवशाली व्यक्तिहरूको परिचय गराउने, नेपाली लेखनका अनेकरूपतालाई हटाई एकरूपताका निम्ति प्रयास गर्ने, नेपाली साहित्य लेखन र प्रकाशन कार्य गर्ने, पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशित गर्ने, पाठ्यपुस्तकहरू तयार गरी वा गर्न लगाई शिक्षा क्षेत्रको आवश्यकता पूरा गर्ने जस्ता उद्देश्य लिएर दार्जीलिङमा स्थापित भएको हो।^१ यस सम्मेलनले विगत साठी वर्षमा नेपाली भाषा र साहित्यको विकासका निम्ति खेलेको भूमिकासँग यो शोध-प्रबन्ध सम्बन्धित छ।

---

१. नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका, नेपाली साहित्य सम्मेलनको नियम (अध्याय १, उद्देश्य), १।१ (१९८८ पूस), पृष्ठ १०।

१.१. समस्याकथन

नेपाली साहित्य सम्मेलनले नेपाली भाषा, साहित्य, शिक्षा, समाज र संस्कृतिका संवर्द्धनका निमित्त के कस्ता कार्यहरू गरेको छ र के भूमिका खेलेको छ अर्थात् केकस्तो योगदान दिइएको छ? यही नै प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य शोधसमस्या हो। यस शोधसमस्यासँगै यी कुराहरू पनि सम्बन्धित छन् – यस सम्मेलनको स्थापना कुन उद्देश्य राखी गरिएको थियो र यसलाई लक्ष्य प्राप्तितर्फ क्रियाशील राख्न साधना गर्ने मुख्य मुख्य व्यक्तिहरू को हुन् तथा तिनका योगदानको मात्रा के कस्तो रहेको छ? यस संस्थाले नेपाली भाषा र साहित्यका विभिन्न विधामा के कस्तो विशिष्ट प्रतिभाका कृतिहरूलाई प्रकाशनमा ल्याएको छ तथा खास गरी जनस्तरमा कविवर भानुभक्त आचार्यको चिह्नारी र प्रचारका निमित्त के कस्ता कार्यहरू गरेको छ? यसले नेपाली भाषा र साहित्यका अभिवृद्धिका निमित्त के कस्ता सङ्घर्षशील र रचनात्मक कदमहरू उठाएको छ अनि भाषा र साहित्यसम्बन्धी वातावरणको निर्माण र विकासमा यसले कस्तो भूमिका खेलेको छ? शिक्षाको प्रचार र पाठ्यपुस्तक प्रकाशनमा यसले कस्तो भूमिका खेलेको छ? यिनै शोधसमस्याहरूको समाधानतर्फ यो शोध केन्द्रित रहेको छ।

१.२. शोधकार्यको औचित्य

नेपाली साहित्य सम्मेलन विषयको शोध वास्तवमा नेपाली भाषा र साहित्यकै इतिहासको एक महत्त्वपूर्ण पक्षको शोध हो। दार्जीलिङबाट भएका विभिन्न भाषिक वा साहित्यिक कार्यकलापको दीर्घ इतिहासमा यस सम्मेलनको भूमिका नै प्रमुख छ।^१ सम्मेलनको इतिहास भन्नाले नेपालबाहिर नेपाली भाषा र साहित्यकै रचनात्मक र सङ्घर्षपूर्ण इतिहासको एक महत्त्वपूर्ण अंश बुझिन्छ। यस आधारमा प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य स्पष्ट हुन्छ। कसरी सम्मेलनले नेपाली भाषालाई बङ्गाल सरकारको कामकाजमा प्रयोग गराउने कार्य गर्‍यो, कसरी यसले पश्चिम बङ्गालको एक सरकारी भाषाका रूपमा नेपाली भाषालाई पनि स्थान दिलायो, कसरी यसले भारतीय साहित्य अकादेमीद्वारा नेपाली भाषालाई स्वीकृत गराउने आन्दोलन चलायो, भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा नेपाली भाषालाई स्थान दिलाउने आन्दोलनमा यसले कस्तो भूमिका खेलेको छ? साथै यसले नेपाली भाषा र साहित्यका विभिन्न विधामा के कस्तो प्रतिभा र रचनालाई प्रोत्साहित गर्‍यो र

---

२. बी० बी० गुरुङ (शुभकामना पत्र), दियालो २२।१०० (फरवरी १९८४), पृ० ६।

साहित्यिक वातावरण बढाउन के कस्तो काम गर्यो? सम्मेलनले आफ्नो कार्य-सञ्चालनमा सामना गर्नुपरेका विविध कठिनाइ र अवरोध पनि प्रासङ्गिक छन्। उपर्युक्त विभिन्न क्षेत्रमा सम्मेलन नेपालबाहिरको अग्रणी संस्था रहेको छ। साथै शिक्षाको कुनै पनि स्तरमा नेपाली एक विषयका रूपमा अध्ययन गर्न नपाइने पहिलेको अवस्थादेखि शिक्षाको सबै स्तरमा नेपाली एक विषयका रूपमा अध्ययन गर्न पाइने मात्र होइन स्नातक स्तरसम्मै नेपाली माध्यमबाट अध्ययन गर्ने र स्नातकोत्तर नेपालीको पठनपाठनको सुविधा पनि प्राप्त भएको आजको (सन् १९८४) स्थितिमा आइपुग्नका निम्ति विभिन्न व्यक्ति वा संस्थाले निर्वाह गरेको भूमिकामध्ये प्रमुख भूमिका निर्वाह गर्ने संस्था यो सम्मेलन नै हो। यति विशिष्ट भाषिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक भूमिका भएको सम्मेलनजस्तो संस्थाको सम्पूर्ण गतिविधिको विश्लेषणका साथै मूल्याङ्कन प्रस्तुत गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ। यसबारे भएको पूर्वकार्य प्रारम्भिक र आंशिक प्रकृतिको मात्र छ। त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्यको परिपुष्टि हुन्छ।

१.३. शोधकार्यको उद्देश्य

नेपाली भाषा, साहित्य, समाज र संस्कृतिको विकासमा नेपाली साहित्य सम्मेलनले गरेको कार्य र खेलेको भूमिकाको तत्त्व-उद्घाटन र मूल्याङ्कन यस शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य हो। यसै सन्दर्भमा यस सम्मेलनको स्थापनाका पृष्ठभूमि र उद्देश्यको निरूपण गरी प्रमुख संस्थापकगण, सदस्यगण वा मुख्य कार्यकर्ताहरूका योगदानको मूल्याङ्कन पनि यस अध्ययनको उद्देश्य हो। साथै यस संस्थाले नेपाली भाषा र साहित्यका विभिन्न विधामा प्रकाशमा ल्याएका विशिष्ट प्रतिभा र तिनका कृतिहरूको विवेचना औ यस संस्थाका प्रकाशनसम्बन्धी प्रवृत्तिहरूको निरूपण तथा सम्मेलनद्वारा गरिएको कवि भानुभक्त आचार्यको औ उनका साहित्यको प्रचार औ दार्जीलिङमा प्रथम भानु-सालिगको प्रतिष्ठापनजस्ता कार्यहरूसमेतको इतिवृत्त प्रस्तुत गर्नु पनि प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य हो। सम्मेलनले आफ्नो स्थापनाको समयदेखि यताका साठी वर्षमा नेपाली भाषा र साहित्यका संबर्द्धनका निम्ति र तदनुरूप वातावरण निर्माणका निम्ति गरेका विभिन्न सङ्घर्षशील र रचनात्मक कदमहरूको निरूपण गर्नु पनि यस शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ।

१.४. पूर्वकार्यको विवरण

नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङ विषयमा तथा यसको भाषिक साहित्यिक, सामाजिक र सांस्कृतिक भूमिका सम्बन्धमा आंशिक रूपमा केही सामग्री प्राप्त भए तापनि सम्पूर्ण तथ्यको न खोजी भएको छ न त्यस्ता सामग्री प्रकाशित भएका छन्। सम्मेलनले आफ्ना मुखपत्रहरू – **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका** औ **दियालो**मा समयसमयमा आफ्ना कार्यहरूको विवरण प्रकाशित गरे तापनि नियमपूर्वक औ शृङ्खलाबद्ध ढङ्गमा सम्पूर्ण इतिहास प्रकाशित गरेको छैन र सम्मेलनका प्रकाशनको मूल्याङ्कन वा प्रवृत्तिगत विवेचना भएको छैन।^३ आजसम्ममा सम्मेलन सम्बन्धमा निम्नलिखित प्रकाशित सामग्री प्राप्य छन् :

प्रस्तुत शोधकार्य सम्बन्धमा पूर्वकार्यको विवरण दिइँदा सर्वप्रथम सम्मेलन आफैले प्रकाशित गरेका यस्ता सामग्री नै उल्लेखयोग्य छ। यस्ता प्रकाशनहरू हुन् २५/०८/१९२४ मा प्रकाशित ने० सा० स० को कार्य विवरण, सन् १९२४ मै प्रकाशित ने० सा० स० को अखिल भारतवर्षीय कार्यकारिणी समितिको ता: २७/०७/१९२४ मा भएको अधिवेशनको कार्यविवरण, सन् १९२७ मा प्रकाशित ने० सा० सा० दार्जीलिङ (अङ्ग्रेजी सन् १९२४ देखि १९२७ सम्मको तीन वर्षको कार्यविवरण) सन् १९३९ मा प्रकाशित ने० सा० स० दार्जीलिङ, साहित्य इतिहास, उपन्यास, कथा आदि पुस्तकहरूको सूचीपत्र,^४ ने० सा० स० पत्रिका वर्ष १ सङ्ख्या १ देखि वर्ष ६ सङ्ख्या १ सम्म, **दियालो** रूख १ हाँगो १ देखि रूख २२ हाँगो १०० सम्म, सन् १९७८ मा प्रकाशित सम्मेलनको संशोधित **विधान**को पुस्तिका औ १४ नोभेम्बर १९८१ मा प्रकाशित स्मारिका।

ने० सा० स० को कार्य विवरणमा २५ मई, १९२४ मा सम्मेलन स्थापनार्थ आयोजित सर्वप्रथम सभाको पूर्ण विवरण प्रकाशित छ, तर त्यो सम्मेलनको सम्पूर्ण इतिहास हुनसक्तैन। यसले केवल सम्मेलनका इतिहासको एक महत्त्वपूर्ण अंशको विवरण दिएको छ। त्यसरी नै ने० सा० स० को अखिल भारतवर्षीय कार्यकारिणी समितिको ता: २७-७-१९२४ मा भएको अधिवेशनको कार्य विवरणले पनि सम्मेलनको त्यस्तै महत्त्वपूर्ण एक सभाको विवरणसित मात्र अवगत गराउँछ। ने० सा० स० दार्जीलिङ (अङ्ग्रेजी सन् १९२४ देखि सन् १९२७ सम्मको तीन वर्षको कार्यविवरण) पुस्तिकाले भने कुनै एक सभाको मात्र विवरण नदिएर

३. द्रष्टव्य, **दियालो** २२।१००, पृ० १८५ र १९५।

४. परिशिष्ट ५.५ द्रष्टव्य छ।

सम्मेलनका तीन वर्षका कार्यहरूको विवरण प्रस्तुत गरेको छ। तर यसले पनि सम्मेलनका इतिहासको एक क्षुद्र अंशमात्र बोध गराउँछ। सम्मेलनले सन् १९२९ मा एउटा सूचीपत्र प्रकाशित गर्‍यो। उक्त सूचीपत्रमा त्यस समयसम्म सम्मेलनले प्रकाशित गरेका साहित्य, इतिहास, उपन्यास, कथा, पाठ्यपुस्तक, धार्मिक ग्रन्थहरू मिलाएर जम्मा १५ वटा पुस्तकको परिचय गराएको छ। पुस्तक परिचय गराउने क्रममा उक्त सूचीपत्रमा ती पुस्तकहरूका निरूपणको ढाँचा देखाएको छ औ सम्मेलनका प्रकाशनका केही मात्रामा विवेचना प्रस्तुत गरिएको छ। तर यो सही छोटो रूपमा लेखिएको छ जस्तो एउटा सूचीपत्रमा सम्भव हुन्छ। त्यसबाहेक सम्मेलनका सम्पूर्ण ३१ वटा साहित्यिक र अन्य पुस्तकहरूको प्रकाशन तथा ४ वटा पाठ्यपुस्तक गरी ३५ वटा प्रकाशनमध्ये यसमा १५ वटा सम्बन्धमा मात्र परिचय छ। **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका**का प्रकाशित सात अङ्कहरूमा सम्मेलनका सभा वा वार्षिक उत्सवहरूका विवरणहरू छापिएका छन् तथा सम्मेलनले आयोजित गरेका गोष्ठीहरूको झलक दिइएको छ वा त्यस्ता गोष्ठीमा पाठ गरिएका साहित्यिक रचनाहरू पनि प्रकाशित छन्। तर यस्ता विवरणहरूले सम्मेलनका इतिहासका केही अंशमात्र बुझाउँछ, त्यहाँ सम्पूर्ण लक्ष्य संलग्न छैन। त्यसरी नै सन् १९५९ देखि सन् १९८४ सम्म सम्मेलनले प्रकाशित गरेको **दियालो** पत्रिकाको १०० अङ्कहरूले पनि सम्मेलनका कार्य वा प्रकाशन इत्यादिको केवल केही तथ्य स्पष्ट गराउँछ। यी अङ्कहरूले पनि सम्मेलनको सम्पूर्ण इतिहास वा भाषा, साहित्य, समाज वा संस्कृति सम्बन्धमा सम्मेलनले निर्वाह गरेको भूमिकाको पूर्ण विवरण र विवेचना प्रस्तुत गर्न सकेको छैन। सम्मेलनको विधानको पुस्तिकाले सम्मेलनका उद्देश्य र नियमहरूको विवरण दिएको छ। तर संस्थाको विधान आफै पूर्ण इतिहास वा विवेचना बन्न सक्तैन। सन् १९८१ को १४ नोभेम्बरमा सम्मेलनले आफ्नो भवनको निर्माण पूर्ण गरी भवन उद्घाटन समारोह सम्पन्न गरायो। त्यस अवसरमा प्रकाशित स्मारिकामा सम्मेलन सम्बन्धका अन्य अनेक तथ्यहरूबाहेक जगत् छेत्रीद्वारा लिखित सम्मेलनको सङ्क्षिप्त इतिहास पनि प्रकाशित गरेको छ। तर पनि त्यो लेख सङ्क्षिप्तमात्र छ औ विवेचनात्मक नभई विवरणात्मक छ। यसरी थाहा पाइन्छ, ने० सा० सं० ले आफ्ना कार्यहरूको विवरण प्रस्तुत गर्न केही पुस्तकपुस्तिका वा पत्रिका प्रकाशित गरे तापनि यी प्रकाशनबाट सम्मेलनको पूर्ण इतिहास बोध हुँदैन।

सम्मेलनको इतिहास वा कार्यहरूको सम्बन्धमा पारसमणि प्रधानका **रोचक**

संस्मरण पुस्तकमा 'पाठ्य पुस्तकको श्रीगणेश', 'एक घण्टा थुनिँ', 'दार्जीलिङमा नेपाली व्याकरणको प्रचार' शीर्षक लेखहरू संलग्न छन्। त्यस्तै आत्मकथा **आफ्नोबारे** पुस्तकमा पनि उनले सम्मेलन सम्बन्धमा केही विवरण प्रस्तुत गरेका छन्। **काठे झाँक्री** लेख सङ्कलनमा उनले सम्मेलनसित सम्बन्धित तथ्यहरूका विवरण 'काशी भाषे बोली', 'स्वर्ण जयन्ती' औ 'अर्ध शताब्दीअघिको कुरा' लेखहरूमा प्रस्तुत गरेका छन्।

'पाठ्यपुस्तकको श्रीगणेश' लेखमा दार्जीलिङमा प्रारम्भिक कालमा पाठ्यपुस्तक लेख्ने, प्रकाशित गर्ने र सरकारको शिक्षा विभागबाट स्वीकृत गराउने कार्यहरूको ऐतिहासिक विवरण प्रस्तुत गरेका छन्। यस क्रममा सम्मेलनले पाठ्यपुस्तक प्रकाशनमा निर्वाह गरेका भूमिकाको पनि केही उल्लेख छ। त्यसरी नै 'एक घण्टा थुनिँ' लेखमा भारत सुरक्षा कानूनअन्तर्गत सन् १९४४ मा सम्मेलनका तीन मुख्य कार्यकर्ताहरू हरिप्रसाद प्रधान, धरणीधर शर्मा र सूर्यविक्रम ज्ञवाली पक्रा परेपछि सम्मेलनका अन्य सदस्यहरूलाई पुलिस विभागबाट सोधपुछ गरिएको विवरण पाइन्छ। त्यस्तै 'दार्जीलिङमा नेपाली व्याकरणको प्रचार' लेखमा पनि सम्मेलन सम्बन्धमा केही चर्चा छ। **आफ्नोबारे** पारसमणि प्रधानको जीवन संस्मरणको ढाँचामा लेखिएको पुस्तक हो। उनी आफैँ सम्मेलनका मन्त्री रहिसकेकाले तथा सम्मेलनसित सम्बन्धित भएकाले उक्त जीवनीमा पनि सम्मेलन सम्बन्धमा केही तथ्य प्रस्तुत छन्। **काठे झाँक्री** लेख सङ्कलनमा प्रकाशित 'काशी भाषे बोली' लेख सम्मेलनबाट प्रतिपादित शुद्ध नेपाली भाषालाई पाद्री गंगाप्रसाद प्रधानद्वारा काशी भाषे भनी नामकरण गरिएको तथा सम्मेलनको भाषा र गंगाप्रसाद प्रधानका कथ्य भाषाका प्रयोगबीच प्रतिद्वन्द्विता विषय विवरण पाइन्छ। 'अर्ध शताब्दीअघिको कुरा' र 'स्वर्ण जयन्ती' क्रमशः सम्मेलनको स्वर्ण जयन्तीको उपलक्ष्यमा प्रस्तुत संस्मरण र भाषण हो। यी रचनाहरूले सम्मेलनका इतिहासको केही पक्ष स्पष्ट पारे तापनि सम्पूर्ण इतिहास बताउन सक्तैन। त्यसैले यी अपूर्ण छन्।

इन्द्र सुन्दासले **साहित्य पथ** पुस्तकमा उनका विभिन्न अवसरमा लेखिएका साहित्यिक वा अन्य रचनाहरू सङ्कलन गरेका छन्। त्यसमा 'नेपाली भाषाका प्रगति दार्जीलिङमा' लेख पनि संलग्न छ। उक्त लेखमा दार्जीलिङमा नेपाली भाषाको प्रचार विकास गराउनमा सम्मेलनले निर्वाह गरेको भूमिका विषय केही विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। तर यो पनि सम्मेलनको सम्पूर्ण इतिहास होइन।

इन्द्रबहादुर राईको **टिपेका टिप्पणीहरू** पुस्तकमा ने० सा० स० ले दार्जीलिङको चौरस्तामा भानु-सालिग निर्माण गर्दाका सुन्दर विवरण प्रस्तुत छ। उक्त विवरणले सम्मेलनका निर्माण कार्यको एक पक्षको इतिहास स्पष्ट हुन्छ। तर यसले पनि सम्मेलनको सम्पूर्ण इतिहास बोध हुनसक्तैन।

धरणीधर शर्माले **धरणीधर कोइराला** नाम दिएर एउटा आत्मकथा प्रकाशित गराए। उनी सम्मेलनसित धेरै समयसम्म सम्बन्धित भएकाले उक्त आत्मकथामा सम्मेलन सम्बन्धमा केही चर्चा गरिएको छ। तर यसले पनि सम्मेलनको पूर्ण इतिहास बताउँदैन।

यीबाहेक विभिन्न पत्रपत्रिकामा ने० सा० स० सम्बन्धमा केही चर्चा भएको पाइन्छ। तर त्यस्ता चर्चा वा विवरणले सम्मेलनको इतिहास प्रस्तुत गर्ने क्रममा अथवा सम्मेलनले निर्वाह गरेका भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक, सांस्कृतिक भूमिका सम्बन्धमा केही बुँदा प्राप्त हुनसक्छ, तर पूर्ण विवरण वा विवेचना प्राप्त हुनसक्तैन। उपर्युक्त पूर्वकार्यहरू प्रारम्भिक किसिमका र आंशिक प्रकृतिका मात्र छन्। यसबारे विस्तृत अनुसन्धानसहित विश्लेषण र मूल्याङ्कनको नितान्त आवश्यकता रहेको देखिन्छ।

१.५. शोध-सामग्री सङ्कलन तथा सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत शोधकार्यमा दुई किसिमका सामग्रीहरूको प्रयोग गरिएको छ। यहाँ प्रथमतः सम्मेलनद्वारा प्रकाशित साहित्यिक वा अन्य ग्रन्थहरू, पत्रपत्रिका, पुस्तिका, पर्चा र स्मारक-पत्रहरू औ अप्रकाशित सम्मेलन-सभा विवरण बही र अन्य फाइलहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ।^१ सम्मेलनसित सम्बन्धित व्यक्तिहरू, संस्थापक सदस्यहरू, अन्य कार्यकर्ताहरूसित प्रश्नावलिको आधारमा लिइएको लिखित उत्तर तथा मौखिक अन्तर्वार्ताको आधारमा पनि यहाँ क्षेत्रीय कार्यका रूपमा सङ्कलित सामग्रीको समेत प्रयोग गरिएको छ।

यो सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण र मूल्याङ्कनका निम्ति साहित्यको संस्थागत इतिहास लेखनका आधारभूत विधिहरूको उपयोग गरिएको छ। यहाँ नेपाली साहित्य सम्मेलनको साठी वर्षको सम्बन्धित तथ्यलाई कालक्रमिक रूपमा आबद्ध गरी आवश्यक कालखण्डहरू छुट्ट्याई केलाइएको छ तथा यस संस्थाको भाषा र साहित्य विषयक योगदानको परम्परामा यसमा संलग्न व्यक्तित्वहरूको योगदानलाई

---

५. परिशिष्ट ३ द्रष्टव्य छ।

परम्परा र व्यक्ति प्रतिभाको अध्ययनसम्बन्धी सिद्धान्तका आधारमा निरूपित गरिएको छ। यस संस्थाले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा दिएको योगदानको मूल्याङ्कन गर्ने सिलसिलामा साहित्यका विभिन्न विधा-सिद्धान्तको पनि आवश्यक उपयोग गरिएको छ। सम्मेलनले भाषा र साहित्यसम्बन्धी सङ्घर्षशील र रचनात्मक जातीय वातावरणको निर्माणमा खेलेको सामाजिक, शैक्षिक र सांस्कृतिक भूमिकाको विवेचनाका निम्ति चाहिँ समाजपरक समालोचनाका कतिपय आधारहरू पनि यस शोधकार्यमा अँगालिएका छन्।

१.६. शोधक्षेत्र

प्रस्तुत शीर्षकले सङ्केत गरेअनुसार नेपाली साहित्य सम्मेलनका साठी वर्षका भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक र सांस्कृतिक भूमिकाको अध्ययन प्रस्तुत शोधकार्यको शोधक्षेत्र हो। यस शोधक्षेत्रका परिचयको क्रममा सम्मेलनको भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक र सांस्कृतिक भूमिकाको सङ्क्षिप्त विवरण दिनु प्रासङ्गिक हुन आउँछ।

नेपाली भाषा र साहित्यको विकासको मुख्य ध्येय राखेर २५ मई, १९२४ मा दार्जीलिङमा नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापना भएको हो। त्यसपछि साठी वर्षसम्म नेपाली भाषा र साहित्यका विकासका निम्ति यो संस्था क्रियाशील रहेको कालावधिलाई मुख्य तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ, पारसमणि प्रधानका नेतृत्वको कालावधि, सन् १९२४ देखि १९३१ सम्म; सूर्यविक्रम ज्ञवालीका नेतृत्वको कालावधि, सन् १९३१ देखि १९५४ सम्म; सूर्यविक्रम ज्ञवालीका नेतृत्वपछिको कालावधि, सन् १९५४ देखि १९८४ सम्म।

प्रथम कालावधिमा यस संस्थाले पश्चिम बङ्गालको सरकारी भाषाका रूपमा नेपाली भाषालाई स्थान दिलाउने तथा केही पुराना प्रकाशित पुस्तकहरूकै नवीन संस्करणहरू प्रकाशित गर्ने तथा एउटा नवीन कृतिको प्रकाशन गर्ने कार्य गर्‍यो। द्वितीय कालावधिमा यसले नेपाली साहित्यका निर्माणका निम्ति वातावरण तयार गर्न साहित्यिक गोष्ठीहरू आयोजना गर्ने तथा **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका**का सात अङ्कको प्रकाशन, साहित्यका विभिन्न विधाका नवीन पुस्तकहरूको प्रकाशन तथा पुराना प्रकाशनका नवीन संस्करणहरू प्रकाशित गर्ने कार्य गर्‍यो। नेपाली भाषालाई प्राथमिक र माध्यमिक विद्यालय-स्तरमा शिक्षाका माध्यमका रूपमा सवीकृति दिलाउनमा प्रमुख भूमिका खेल्ने औ नेपाली भाषाको लेखनमा

एकरूपताका निम्ति प्रयास गर्ने तथा कवि भानुभक्तको सालिग निर्माण गर्ने कार्यहरू यस संस्थाका उक्त दोस्रो कालावधिका थप प्रमुख कार्यहरू थिए। तृतीय कालावधिमा यस संस्थाले आफ्ना अधि प्रकाशित पुस्तकहरूको पुनर्प्रकाशन गर्ने, **दियालो** साहित्यिक पत्रिका एक सय अङ्कसम्म प्रकाशित गर्ने, भानु जयन्तीको परम्परा बनाएर भारतीय नेपालीहरूमा सांस्कृतिक जागरण ल्याउने औ आफ्नो भवन निर्माण गर्ने कार्यहरू गर्‍यो।

यसरी यस शोधकार्यमा सीमाङ्कित सम्मेलनको साठी वर्षको कालावधिमा यसले नेपाली भाषालाई सम्बोधन गरिने 'गोर्खा', 'खस', 'पर्वते', 'पर्वतिया'—जस्ता शब्दहरूको बदलामा 'नेपाली' नामको सम्मानजनक शब्द प्रयोग गर्न लाउनमा प्रमुख भूमिका खेल्‍यो। यस संस्थाले पश्चिम बङ्गालमा नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाजका निम्ति स्वीकृति दिलाउनमा औ साहित्य अकादेमी दिल्लीबाट यस भाषालाई स्वीकृति दिलाउनमा प्रमुख भूमिका खेलेर नेपाली भाषालाई मर्यादा दिलायो। त्यसबाहेक यस संस्थाले नेपाली भाषाको लेखनमा एकरूपता ल्याउनका निम्ति प्रयास गरेर प्राथमिक, माध्यमिक विद्यालय, महाविद्यालय र विश्वविद्यालय स्तरमा नेपाली भाषाको अध्ययन गराउने तथा यसलाई शिक्षाको माध्यम बनाउने कार्यमा प्रमुख भूमिका खेल्‍यो। यस संस्थाले नेपालीमा ३१ वटा साहित्यिक र अन्य पुस्तकहरू ४ पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गर्‍यो तथा अरु प्रकाशकहरूलाई प्रेरित गरेर २३ वटा पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गर्न लगायो। त्यसबाहेक यस संस्थाले जनसमक्ष कवि भानुभक्त आचार्यको चिह्नारी गराउने, उनका कृतिहरूको प्रकाशन र प्रचार गर्ने औ उनको प्रथम सालिग दार्जीलिङमा निर्माण गर्ने कार्य गर्‍यो तथा भानु जयन्तीको एउटा परम्परा नै बसाल्नमा मुख्य भूमिकाको निर्वाह गर्‍यो। यसरी यस सम्मेलनले नेपाली भाषा र साहित्यको ज्योति प्रज्वलित गराइराख्नमा सशक्त भूमिका खेल्‍यो।

यस क्रममा सम्मेलनले साठी वर्षको कालावधिमा गरेका कार्यको इतिहास प्रस्तुत गर्दै यसका भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक र सांस्कृतिक भूमिकाहरूको अध्ययन गर्नु नै यस शोधकार्यको शोधक्षेत्र हो।

१.७. सीमाङ्कन

सम्मेलन एउटा जीवित संस्था भएकाले यसको क्रियाकलाप चालू छ। यस्तो जीवित संस्थाको सम्पूर्ण इतिहास प्रस्तुत गर्न सम्भव नहुने हुनाले यस

शोधकार्यको सीमाङ्कन गरिनु आवश्यक अनुभव गरी यसमा सम्मेलनले 'हीरक जयन्ती' मनाएको साठी वर्ष (सन् १९२४ देखि १९८४ सम्म)–को अवधिलाई मात्र लिइएको छ।

१.८. शोध–प्रबन्धको सङ्गठन

प्रस्तुत शोध–प्रबन्धमा आठ अध्यायहरू, सन्दर्भ विवरण र परिशिष्ट छन्। निम्नलिखित विवरणमा उक्त विषयको जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ :

अध्याय १ मा शोधकार्यको परिचय गराइएको छ जसअन्तर्गत शोधको समस्या–कथन, शोधकार्यको औचित्य, पूर्वकार्यको विवरण, शोध–विधि, शोधक्षेत्रको सीमाङ्कन तथा शोध–प्रबन्धको सङ्गठन, विषय तथ्यहरू स्पष्ट गराइएका छन्। अध्याय २ मा सम्मेलनका स्थापनाको पृष्ठभूमि र प्रयास विषय समीक्षात्मक विवरण प्रस्तुत गरिएको छ औ यसअन्तर्गत सम्मेलनको स्थापना अधिका दार्जीलिङको अवस्थाका विभिन्न दृष्टिकोणबाट जानकारी दिने कार्य भएको छ। त्यसबाहेक सम्मेलन–स्थापनाका आधारहरू स्पष्ट गरिएका छन्। अध्याय ३ मा सम्मेलनको स्थापना र त्यसपछि साठी वर्षभित्र यसका कार्यहरूको सर्वेक्षण प्रस्तुत छ। अध्याय ४ मा सम्मेलनका एक मुख्य कार्य–नेपाली भाषाको सेवा तथा यस भाषालाई मान्यता र मर्यादा दिलाउनमा सम्मेलनले खेलेको भूमिका विषयक विश्लेषणात्मक विवरण प्रस्तुत छ। अध्याय ५ मा त्यसरी नै सम्मेलनको अर्को प्रमुख कार्य – नेपाली साहित्यको सेवा तथा नेपाली साहित्यका निर्माणका निम्ति वातावरण सृजना र नेपाली साहित्यका ग्रन्थहरूका प्रकाशन, पाठ्यपुस्तक र पत्रपत्रिकाहरूको प्रकाशन औ यी प्रकाशनका प्रवृत्तिको विवेचना गरिएको छ। अध्याय ६ मा नेपाली भाषा र साहित्यबाहेक सम्मेलनका सामाजिक, शैक्षिक औ सांस्कृतिक भूमिकाको मूल्याङ्कन गरिएको छ। अध्याय ७ मा सम्मेलनका प्रमुख कार्यकर्ताहरू, विशेष गरी सूधपाका योगदानको विश्लेषण गरिएको छ। अध्याय ८ मा सम्पूर्ण शोध–प्रबन्धको निष्कर्ष प्रस्तुत छ। यसै अध्यायमा भावी शोधका निम्ति केही सुझावहरू पनि प्रस्तुत गरिएको छ। सन्दर्भ विवरण परिशिष्ट औ फोटोकपीहरू पनि यस शोध–प्रबन्धमा संलग्न छन्।

अध्याय २

दार्जीलिङमा नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापनाको पृष्ठभूमि

२.१. सम्मेलन स्थापित हुनअघिको दार्जीलिङको अवस्था

नेपाली साहित्य सम्मेलनको जन्म एउटा लामो समयको अनवरत प्रयास तथा गतिविधिको प्रतिफल हो। यस्तो सम्मेलनका सम्पूर्ण इतिवृत्तको सिंहावलोकन गर्दा त्यसको इतिहासको पृष्ठभूमिलाई मनन गर्न पनि नितान्त आवश्यक देखिन्छ। यसर्थ यस शोध-प्रबन्धमा दार्जीलिङमा सम्मेलन स्थापित हुनुभन्दा अघिको समय तथा त्यस समयका गतिविधिलाई यहाँ स्पष्ट गराइएको छ।

विहङ्गम-दृष्टिले सरसरी हेर्दा सन् १९२४ को २५ मईका दिन नेपाली साहित्य सम्मेलनको आविर्भाव हुनुभन्दा अघि दार्जीलिङमा नेपाली भाषा र साहित्यको विकास तथा संवर्द्धनमा जेजति कार्यकलाप भए ती सबै सम्मेलनको इतिहासका पूर्वार्द्धभिन्न आउँछन्। यसलाई सम्मेलन-स्थापनाको पृष्ठभूमि मान्न सकिन्छ। यस शोध-प्रबन्धमा उक्त पृष्ठभूमिलाई उपचरणहरूमा विभाजित गरिएको छ। यी उपचरणहरू पनि आवश्यकताअनुसार केही अझ सूक्ष्म चरणहरूमा पुनर्विभाजित छन्, तल यथास्थानमा सो चर्चा हुनेछ। यस कालावधिले नेपाली साहित्य सम्मेलन वा यसको समकक्षी कुनै अन्य साहित्यिक संस्थालाई औपचारिक रूप दिन नसके तापनि पछि गएर सम्मेलनले तथा अझ पछि गएर कतिपय अन्य साहित्यिक संस्थाहरूले समेत दार्जीलिङमा उदित हुने जुन सुअवसर पाए त्यो

सम्मेलन स्थापित हुनुभन्दा अघिका विभिन्न चलपहलहरूकै प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष देन थिए। तलका चर्चाले यस सत्य उपर ठोस प्रकाश पार्नेछ।

२.१.१. सम्मेलन-स्थापनाका सूत्रपात हुनअघिको अवस्था

सन् १९१९ ताक प्रथम विश्वयुद्ध समाप्त भई सन्धि पनि भइसकेको थियो। भारतमा सबै जातिका मानिसहरू स्वभाषा, स्वसाहित्य, स्वसंस्कृतिका निम्ति पुनः कार्य गर्न लागेका थिए। भारतीय नेपालीहरू, विशेष गरी दार्जीलिङका नेपालीहरू, त्यसबाट प्रेरित भई आफ्नो भाषा, साहित्य र संस्कृतिका निम्ति सङ्गठित भई कार्य गर्न तत्पर भए। तर त्यस निश्चयले ठोस रूप लिन सकेको थिएन। बनारसमै बसेर पनि दार्जीलिङका समस्याहरूका सम्बन्धमा चाख राख्ने तथा सक्रिय कार्य पनि गर्ने^१ सूर्यविक्रम ज्ञवाली जुलाई १९२३ मा दार्जीलिङ आए। त्यसपछि धरणीधर शर्मासित औ यहाँका जाति भाषा र साहित्यप्रेमी व्यक्तिहरूसित परामर्श गरी सङ्गठित रूपमा नेपाली भाषा, साहित्य र समाजको विकास गर्ने तथा त्यस हेतु साहित्यिक र अन्य ग्रन्थहरूको प्रकाशन गर्ने ध्येयलाई ध्यानमा राखी उनले नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित गर्ने निश्चय गरे। यस शोध-प्रबन्धमा यी सबलाई सम्मेलन स्थापनाको सूत्रपात मानिएको छ। त्यसभन्दा अघिको समयलाई उक्त सूत्रपात पूर्वको समय मानिएको छ। सन् १९०६ मा बनारसमा प्रकाशित प्रथम नेपाली नाटक अटल बहादुर (पहलमान सिंह स्वारं) सन् १९०९ मा दार्जीलिङमा मञ्चित भइसकेको तथ्य^२, पादरी गंगाप्रसाद प्रधानको आविर्भाव तथा क्रियाकलाप, पं० दिलूसिंह राईका क्रियाकलाप, सन् १९०९ मा दार्जीलिङमा चिल्डेन्स एम्युजमेन्ट एसोसिएसन स्थापित हुनु^३, खरसाडमा सन् १९१३ मा गोर्खा पुस्तकालयको स्थापना^४, दार्जीलिङमा सन् १९१३ मा हिमालयन

१. चन्द्रिका २।१ मा ज्ञवालीका पत्रको उद्धृतांश तथा इन्द्रबहादुर राई लिखित 'राजनैतिक पारसमणि' (दियालो वाङमय विशेषाङ्कमा अन्तर्भुक्त ज्ञवालीले पारसमणि प्रधानलाई लेखेका पत्रहरूबाट तथ्य स्पष्ट हुन्छ।)
२. रामलाल अधिकारी, नेपाली एकांकी यात्रा (दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य सञ्चयिका, सन् १९७७), पृ० ४१।
३. इन्द्रबहादुर राई, दार्जीलिङमा नेपाली नाटकको अर्ध शताब्दी (दार्जीलिङ : साझा प्रकाशन, सन् १९८४), पृ० ३५
४. पारसमणि प्रधान, टिपन-टापन प्रथम खण्ड (कालेबुङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, सन् १९६४), पृ० २२५

एम्युजमेन्ट एसोसिएसन खोलिनु^५ तथा सन् १९१६ मा यी दुई एम्युजमेन्ट एसोसिएसन गाभिएर हिमालयन एण्ड चिल्ड्रेन्स एम्युजमेन्ट एसोसिएसन बनिनु,^६ सन् १९१६ मा गोर्खा समिति स्थापित हुनु, सन् १९१७ मा खरसाङमा हरि प्रेस (हरि प्रिन्टिङ प्रेस) स्थापना हुनु, जस्ता घटनाहरू^७ सम्मेलन स्थापनाका सूत्रपात हुनसकेनन्। कारण तिनको उद्देश्य स्थायी रूपमा नेपाली भाषा र साहित्यको सेवा तथा नेपाली साहित्यिक ग्रन्थ र पाठ्यपुस्तक प्रकाशन थिएन। तिनको उद्देश्य साहित्यिकभन्दा पनि बढी सामाजिक थियो। त्यसैले यी सब सम्मेलन स्थापनाको सूत्रपात हुनुअधिका अवस्था मानिएका छन्।

सङ्क्षेपमा यति विवरण प्रस्तुत गरिएपछि उक्त अवस्थाको विशद चर्चाका निम्ति निम्नलिखित प्रकारले वर्गीकरण गरिन्छ :-

- (१) सामाजिक अवस्था
- (२) शैक्षिक अवस्था
- (३) भाषिक अवस्था
- (४) राजनैतिक अवस्था
- (५) साहित्यिक अवस्था
- (६) धार्मिक अवस्था

२.१.१.१. सामाजिक अवस्था

दार्जीलिङको इतिहास सन् १८२९ भन्दा अघिदेखि नै पैल्याउन सकिए तापनि प्रथमपल्ट यहाँ एक युरोपियन (लेफ्टेनेन्ट जनरल) जी० ए० लोयडले फरवरी १८२९ मा खुट्टा टेकेका थिए^८। त्यो समय यहाँ थोरै लाप्चे र लिम्बूहरू बसोबास गर्थे तथा अरु नेपालीहरू पनि केही मात्रामा थिए। सन् १७७४ देखि सन् १८१५ सम्म दार्जीलिङ नेपाल अधीनस्थ रहेकाले लड्न आएका नेपाली

५. इन्द्रबहादुर राई, उही, पृष्ठ ४०।

६. ऐजन, पृष्ठ ७।

७. पारसमणि प्रधान, आफ्नोबारे (१), पृष्ठ ३२-३३।

८. L.S.S. Omally, Darjeeling Dist. Gazetteers (1907 AD)

"From a report by H.V. Bacy, dated the 18th June, 1829, in which he claims to have been the only European who ever visited the places, we learn the Lloyd visited the old Gurkha Station called Darjeeling for six days in Feb. 1829, and was immediately struck with its being well adapted for the purpose of a Sanitorium."

सिपाहीहरू केही सङ्ख्यामा यतै बसोबास गर्न लाग्नु स्वाभाविक हो। यसरी दार्जीलिङमा नेपालीहरूको बसाइँको निश्चित टुङ्गो सन् १७७४ देखि लागेको छ^९ तथापि त्यसभन्दा अघि पनि नेपालीहरू यता बसोबास गरेका हुन् भन्ने तथ्य नेपालका लिम्बूवान्तिरको र सिक्किमशासक घराना बीचको वैवाहिक सम्बन्धले स्पष्ट पार्छ।^{१०}

सन् १८३५ मा दार्जीलिङ सिक्किम राजाबाट कम्पनी सरकार (इष्ट इण्डिया कम्पनी)–लाई हस्तान्तरण भएपछि यहाँको जनसङ्ख्या वृद्धि गराउन तथा यसको विकास गराउन सन् १८३९ मा मि० क्याम्बेललाई यहाँ पठाइयो। पूर्व नेपालको साँध दार्जीलिङसित जोडिएकाले क्याम्बेलको आह्वानमा त्यस क्षेत्रका नेपालीहरू ठूलो सङ्ख्यामा यता आए। नेपालीहरू भारतका दार्जीलिङ, आसाम, काशी, देहरादून प्रभृति स्थानहरूमा छरिन लागेका थिए औ दार्जीलिङमा मात्र एक भई बहुसङ्ख्यामा बसोबास गर्न लागे त्यसैले नेपाली भाषाले पनि दार्जीलिङमा दहिलो भई जरा गाड्न सक्यो।^{११}

जङ्गलै–जङ्गल भएको दार्जीलिङले नेपालीहरूको बसोबास शुरू भएपछि नै आधुनिक सभ्यताको रूप–रङ्ग पाएको हो। नेपालीहरूले यहाँ उन्नत खेतीपाती शुरू गरे तथा गाईबस्तु पाल्न थाले। हिंस्रक पशुहरूलाई जितेर हाम्रा जियाला पुर्खाहरूले नै यो ठाउँ आवाद गरे।^{१२}

-
९. कुमार प्रधान, **पहिलो पहर** (दार्जीलिङ श्याम ब्रदर्स, सन् १९८२), पृष्ठ ८२
१०. (क) महानन्द पौड्याल, 'पाँडे काजी', **नेपाली पाठ सङ्ग्रह** (कलकत्ता : प० ब० माध्यमिक परिषद्, सन् १९८२), पृष्ठ ७१।
- (ख) यस विषयमा तुलसी बहादुर छेत्रीले आफ्नो स्वीकृत शोध ग्रन्थमा लेखेका छन्– “कति नेपालीहरू दार्जीलिङमा पहिलेदेखि नै अर्थात् दार्जीलिङ भारतको अङ्ग बन्नुभन्दा अघि नै थिए र कति तिनीहरूका शाखासन्तान र परिवारका मानिसहरू तिनीहरूको आफ्नो उज्ज्वल भविष्यको सपना देख्दै आए र कति नेपालीको अज्ञान, अशिक्षा र उत्पीडनबाट फुत्कनलाई यतातिर आए।” (नेपाली साहित्यको विकासमा दार्जीलिङको योगदान... प्रथम अध्याय)
११. (क) ऐजन
- (ख) कुमार प्रधान, उही।
१२. इन्द्रबहादुर राई, 'व्यक्ति एक चित्तका', **टिपेका टिप्पणीहरू**, द्वितीय संस्करण (दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य सञ्चयिका, १९७६), पृष्ठ ८६।

१.१.१.२. शैक्षिक अवस्था

सन् १८३९ मा डा० क्याम्बेल दार्जीलिङ आएपछि नै यसका विकासको सूत्रपात भएको तथ्यलाई सबै विद्वान्हरूले स्वीकार गरेका छन्।^{१३} यिनै डा० क्याम्बेलले यता चिया उद्योग शुरू गरेर अरु नेपालीहरूलाई आकर्षित गरेका थिए। त्यस समय शिक्षाको व्यापक प्रचार नभए तापनि यहाँ सबै निरक्षर त थिएनन्। क्रिश्चियन मिशिनरीहरूले प्रथमपल्ट दार्जीलिङमा खोलेका प्राथमिक पाठशालाहरूमध्ये एक गिङ्ग कमानमा थियो जसमा गंगाप्रसाद प्रधान १९ वर्षको लाठे भए तापनि एक विद्यार्थीका रूपमा थिए।^{१४} तर चियाकमानहरू खोलिएपछि नै शिक्षित नेपालीहरूको ठूलो आवश्यकता भयो, कारण लेखापढी गर्न र हिसाबकिताब लेख्न बाहिरबाट मान्छेहरू ल्याउन गाह्रो थियो। त्यसैले आवश्यक-पूर्तिका निम्ति क्याप्टेन जोर्डन नामक रक कमाने साहेबले यहाँका केही केटाहरूलाई पढ्नका निम्ति गया पठाए।^{१५} यसैले प्रमाणित गर्छ त्यस समय यता प्राथमिक पाठशालाहरू पनि खोलिएका थिएनन्। पादरी म्याकफार्लेन छजना नेपाली ठिटाहरूलाई लिएर सन् १८७० मा दार्जीलिङ आए। उनको उद्देश्य यहाँ प्राथमिक पाठशालाहरू खोलेर शिक्षाको विस्तार गर्ने थियो। ती ६ जना ठिटाहरू, जसमध्ये एकजना गंगाप्रसाद प्रधान थिए, -को सहायता लिएर प्राथमिक शिक्षाको आरम्भ भयो।^{१६} तर त्यस समय आँलामा गन्न सकिने केही मानिसहरूबाहेक

---

१३. E.C. Dozey - A concise history of the Darjeeling District, since 1835, (Calcutta : N.Mookerjee, Art Press, 1917 AD), पृष्ठ 85

In 1839 Dr. Cambell, member of the Indian Medical Service, who was British Resident in Nepal, was transferred to Darjeeling as Superintendent... By 1840 a road had been made from Pankhabari.. Dr. Campbell, devoted himself with rare energy to the task of developing the station (Darjeeling) attracting immigrants to cultivate the mountain slopes, and stimulating trade and commerce. Every encouragement was given to settlers, who received grants of foreign lands and this success which attended his efforts may be gaged by the fact that he was able to report this population rose from not more than 100 souls in 1839 to about 10,000 in 1849,..."

१४. एल० बी० राई, 'पादरी गंगाप्रसाद प्रधान' - संगति ३३।१ (जुलाई ८५), पृष्ठ १०।

१५. पारसमणि प्रधान, 'नेपाली भाषाको विकास : दार्जीलिङ जिल्लामा', डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ, सम्पा० शिव प्रधान (गान्तोक : गान्तोक प्रकाशन, सन् १९८४), पृष्ठ ३०९

१६. ऐजन्

धेरैजस्ता यहाँका नेपालीहरू अशिक्षित नै थिए। सन् १८७० देखि सन् १९२१ सम्म २०० जति प्राथमिक र रात्रि पाठशालाहरू खुलिसकेका थिए। तर ती जम्मै पाठशालामा पढाइको माध्यम हिन्दी थियो। तर पनि सन् १८६० तिरै थोर नेपालीहरूले भए तापनि यता साधारण शिक्षा हासिल गरेका थिए।^{१७}

दार्जीलिङका मात्र होइन बनारसका पनि धेरै नेपाली विद्वान्हरूको अनवरत प्रयासको फलस्वरूप २४ जुलाई १९१८ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयले नेपाली भाषालाई पनि प्रवेशिका आई० ए० र बी० ए० परीक्षाहरूका निमित्त एक विषयका रूपमा पढ्न सक्ने आदेश जारी गर्‍यो।^{१८} यसभन्दा अघि नेपाली विद्यार्थीहरूले हिन्दी पढ्नुपर्थ्यो। नेपालीहरूलाई क्रिश्चियन धर्ममा ल्याउने उद्देश्यले नै किन नहोस् तिनताका शिक्षाका अधिकारी क्रिश्चियन पादरीहरूले मातृभाषामा शिक्षा हुनुपर्छ भन्ने अनुभव गरेपछि टर्नबुल साहेबले सन् १८८७ मा नेपाली व्याकरण लेखे।^{१९} त्यसभन्दा अघि सन् १८२० मा फोर्ट विलियम कलकत्ताबाट जे० ए०

१७. E.C. Dozey, A Concise History of the Darjeeling District since 1835 (Calcutta : 29th Nov. 1917), पृष्ठ १०३ (Schools and Colleges - page 103)

"In 1835, when Darjeeling was acquired, this population numbered about 100 souls only consequently no one thought of raising the masses by means of education until the advent of this Rev. Stuart, a private missionary and mother Teresa M. Mons both of whom devated their lives in this direction with this result that on the one hand a convent was fully established in 1847, to which a Vernacular Department was attached- while on the other, the illiterate were made literate, some even holding position of responsibility, for which they are indebted as well to other workers in this field, the chief being the Rev. Neible, who composed Lapcha Primer, and this Rev. Mr. Macfarlane, who shortly after his arrival discovered that the people could be reached by means of Hindi tongue which so closely resembles their own. He, therefore, fixed upon Hindi 'as the linguafranca' and in it prepared text books, some of which to this day (i.e. 1917) are still to be found in use in this district."

१८. (डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ, पृष्ठ २९२ बाट उद्धृत)

(क) Calcutta University, Notification No. 1
Nepali is included in the list of vernacular languages for the subject of composition in the Matriculation, Intermediate and B.A. Examinations of the University.
By order of Hon'ble the Vice Chancellor and Syndicate.

(ख) गोर्खाली ६।१ (८ नोभेम्बर १९१५), सम्पादकीय, ८।१ (२२ नोभेम्बर १९१५), सम्पादकीय, पृष्ठ २।

एटनले प्रथम नेपाली व्याकरण लेखेर प्रकाशित गरिसकेका थिए। सन् १९०७-०८ मा पादरी गंगाप्रसाद प्रधान लिखित **नेपाली पहिलो पोस्तक** र **नेपाली दोस्रो पोस्तक** प्रकाशित भए तथा मिशिनरी पाठशालाहरूमा प्रथमपल्ट नेपाली विषयको शिक्षा शुरू भयो।^{१९} तर पनि शिक्षाको दृष्टिकोणले हेर्दा त्यो समय यहाँको अवस्था सोचनीय नै थियो।

१.१.१.३. भाषिक अवस्था

नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहासमा कवि भानुभक्त आचार्य त्यो माइलखुट्टी हुन् जसबाट नेपाली भाषाले साहित्यको सशक्त माध्यमको रूप पाएको छ। सन् १८१५ पछि अङ्ग्रेज सरकार र नेपालको राजनैतिक सम्बन्ध स्थापित भई ब्रिटिश-भारतको सेनामा गोर्खालीहरू लिन योजना शुरू गरिएकाले नेपालीहरू भारत आउन थाले। त्यसभन्दा अघि सिक्किमसितको वैवाहिक सम्बन्धविषय चर्चा भइसकेको छ। यसरी नेपालीहरू सिक्किम वा दार्जीलिङमा आएर बस्नु अपेक्षित थियो। त्यतिमात्र होइन सन् १८३९ पछि क्याम्बेलले नेपालीहरूलाई दार्जीलिङतिर आउन आकर्षित गरे।^{२०} त्यसपछि सन् १८४६ (वि० सं० १९०३) मा नेपालमा कोत पर्व रचियो औं त्यसपछि प्रायः १०४ वर्षसम्म एकतन्त्रीय राणा शासन चल्यो। फलतः आतङ्क र त्रासका बीच बाँच्नुपर्ने बाध्यता त्यागी धेरै नेपालीहरूले नेपाल छोडेर भारतमा यत्रतत्र आफ्ना घर बनाउन थाले। यी नेपालीहरू जताजता गए भानुभक्तको रामायण मुखमुखै बोकेर गए। कारण कुल्ली-गोठाला आदि। निरक्षरहरू पनि रामायणका श्लोकहरू सुनेकै भरमा कण्ठाग्र गर्थे। यसरी यहाँ लोक साहित्य पनि आएको थियो। यस प्रसङ्गमा तुलसीबहादुर छेत्री पनि यसरी लेख्छन्- “नेपाली भाषा दार्जीलिङमा लिखित भाषाका रूपमा प्रवेश गरेको थिएन। यो नेपालीहरूको जनभाषाका रूपमा कथ्य भाषा नै भई यहाँ आएको

१९. पारसमणि प्रधान ‘दार्जीलिङ जिल्लामा नेपाली भाषाको विकास’, टिपन-टापन (प्रथम भाग), (कालेबुङ : भाग्यमणि प्रकाशन, सन् १९६६), पृ० ७१।

२०. कुमार प्रधान, **पहिलो पहर**, पृ० ५५।

“तिनले (गंगाप्रसाद प्रधानले) लेखेका र अनुवाद गरेका यस्ता हिन्दी, हिसाब र अङ्ग्रेजी सिक्ने, नेपाली पहिलो र दोस्रो पुस्तक (पोस्तक) भारतको इतिहासको पुस्तकलगायत सातवटा पाठ्यपुस्तक छन्।”

२१. ऐजन, पृ० २२।

थियो।^{१२२}

अर्को एउटा उल्लेखनीय विषय यो पनि छ, रामायणका श्लोकहरूसित परिचित भएको हाराहारीमै दार्जीलिङका नेपालीहरूले झ्याउरे, सवाई, लहरीझैँ जातीय-गीत आदि पनि सुनेका र कथेका थिए।^{१२३} यस्तो अवस्थामा सन् १८२० मा जे० ए० एटनले नेपालीको प्रथम व्याकरण **ग्रामर अफ द नेपालिज ल्याङ्क्वेज (Grammar of the Nepalese Language)** लेखी कलकत्ताको फोर्ट विलियमबाट प्रकाशित गरे। यसरी नेपाली शब्दलाई प्रथमपल्ट प्रोत्साहन प्राप्त भयो, यो ठूलो कुरो थियो भनी उक्त व्याकरणको पुस्तक सम्बन्धमा तुलसीबहादुर छेत्रीले आफ्नो मन्तव्य प्रकट गरेका छन्।^{१२४}

सन् १८४४ मा ब्राइन होजसन (Brine Hudson) ले नेपालीका शब्द सङ्ग्रह गरे। उनले सन् १८४५ देखि १८५८ सम्म दार्जीलिङमा बसी नेपाल र नेपालीहरूको सम्बन्धमा धेरै अनुसन्धानात्मक लेखहरू लेखे।^{१२५} यसरी जुन उद्देश्यले यस्ता कार्यहरू भए तापनि नेपाली भाषाको विषयमा खोजी हुन लागेको थियो। बहुसङ्ख्यक नेपालीहरू नै दार्जीलिङका वासिन्दा भएकाले तथा उनीहरूले नेपाली भाषाकै माध्यममा सबै कार्य गरेकाले यो भाषा सबैले बोल्ने र बुझ्ने (Lingua Franca) मानियो।^{१२६} फलतः अङ्ग्रेज वा अन्य युरोपियन धर्म

-
२२. तुलसीबहादुर छेत्री, **नेपाली साहित्यको विकासमा दार्जीलिङको योगदान** (त्रि० वि० वि० बाट पी० एच० डी० का निमित्त स्वीकृत तर अप्रकाशित शोध-ग्रन्थबाट)
२३. तुलसीबहादुर छेत्री, ऐजन, “दार्जीलिङको नेपाली साहित्य मनै लहरी साहित्यको माध्यम लिई सन्त ज्ञानदिल दासको ‘उदय लहरी’ (रचना- वि० सं० १८३४ वा सन् १८७७) को भक्तिरसबाट प्रारम्भ हुन्छ। त्यसपछि यो शृङ्गार रसको ‘आनन्द लहरी’ र ‘प्रेम लहरी’-को उच्चाउलो छलसित छल्किन जान्छ। निकैपछि महानन्दको ‘मन लहरी’-मा आई पूर्ण साहित्यिक अनुभूति लिई मर्यादापूर्ण बनी शान्त बन्न जान्छ।”
२४. तुलसीबहादुर छेत्री, ऐजन, पृ० ९३।
२५. ऐजन, द्वितीय अध्याय – “यहाँ हामी विद्वान् शिक्षक एटनको भाषा-निरीक्षण गर्ने ज्ञानशक्ति र एक राजनैतिक अभिप्रायःले प्रेरित ब्राइन होजसनको भाषा-निरीक्षण गर्ने ज्ञान-शक्तिमा आकाश र पातालको भिन्नता पाउँछौं जसलाई बित्दै गएको समयले अझ स्पष्ट पार्दै लाँदैछ।”
२६. (क) हरिप्रसाद प्रधान, ‘ने० सा० स० को प्रथम सभामा सभापतिको भाषण’, **ने० सा० स० को कार्य विवरण** (दार्जीलिङ : ने० सा० स० १९२४), पृ० ३।
- (ख) रूपनारायण सिंह – ‘हामीहरू औ हाम्रो भाषा’, **ने० सा० स० पत्रिका** ६।१ (१९७४ माघ), पृ० ६।

प्रचारकहरूले नेपाली भाषा नै सिकी यसै भाषाको सहायता लिएर ईसाई धर्म प्रचार गर्न लागे परोक्ष रूपमा ईसाई धर्म प्रचारका कारणले पनि नेपाली भाषाले यतातिर विकसित हुने सुयोग पायो ।^{१७}

दार्जीलिङ विकसित हुन लागेपछि भारतीय अन्य भाषा-भाषी समुदायका मानिसहरू पनि बिस्तारै दार्जीलिङ आउन लाग्नु स्वाभाविक हो । यस्ता व्यक्तिहरूले पनि व्यापार वा कामकाजको सुविधालाई ध्यानमा राखी नेपाली नै बोल्न औ लेखापढी पनि गर्न लागे । यसरी पनि नेपाली भाषाले विकास गर्ने र विस्तारित हुने सुयोग पायो । विभिन्न बोली बोल्ने नेपालीहरूले पनि यहाँका वातावरण र आवश्यकतालाई बुझी नेपाली नै बोल्न लागे । यसको मुख्य कारण नेपाली भाषा आफै पनि शक्तिवान् र माधुर्यपूर्ण भएकाले हो । यसरी नेपाली भाषा अन्य भाषालाई (बोलीलाई पनि) उछिनेर बढ्ता प्रयोगमा आयो ।^{१८} यसका शक्ति, वेग र गतिलाई केही अन्य विकल्पका पक्षधरहरूले रोकन नचाहेका होइनन्, तर ती सफल भएनन् ।^{१९} बिस्तारै नेपालीको बृहत् प्रचार हुन लाग्यो, यस भाषामा ग्रन्थहरू लेखिए, पाठ्यपुस्तकहरू तयार भए, नाटकहरू मञ्चन हुन लागे, पाठशाला र कलेजहरूमा

२७. ऐजन, पृष्ठ २३ –

“दार्जीलिङमा १८४०-६० दशकहरूमै प्रशस्त सङ्ख्यामा नेपाली भाषा बुझ्ने र बोल्ने नभए जर्मन धर्म प्रचारकहरूले यी काममा हात हाल्ने थिएनन्, नेपालीमा पर्वा छपी बाँड्ने वृथा उपक्रममात्र तिनीहरूले गर्ने थिएनन् ।”

२८. रूपनारायण सिंह, ऐजन, पृ० २६ ।

२९. पारसमणि प्रधान, आफ्नोबारे, पृ० ११७ ।

“Mr. Ogg disassociated himself from this finding as he favoured the use of Hindi.” (कालेबुङ, एस० यु० एम० आई० का प्रिन्सिपल मि० जर्ज ओगले १०. १२.१९२५ मा जिल्ला शिक्षा अधिकारीलाई नेपाली भाषाको विरोध गर्दै लेखेको पत्रको अंश–

“On the matter of the introduction of Nepali, I have the honour to state that I am altogether opposed to the introduction of Nepali as the Vernacular and medium of instructions in the schools of this Eastern Himalayan area.”

“यसरी ओग साहेबले मात्र होइन तर केथलिकपट्टिबाट फादर टुयनले, भोटेहरूका तर्फबाट सरदार बहादुर लेडेनलाले, लाप्चेहरूका तर्फबाट सितलिङहरूले औ हिन्दी भाषाभाषीहरूका तर्फबाट मथुरा प्रसाद बाबूले नेपाली भाषाको विरोध गरे । अनि प्रियनाथ (होर) बाबूले जम्मै विरोधका कागतहरू बटुलेर शिक्षा विभाग र बङ्गाल सरकारमा समेत पठाए वा पठाउन लाए ।”

अध्ययनको एक विषय बन्न सक्यो औ अझपछि नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यम पनि बन्न गयो।

१.१.१.४. राजनैतिक अवस्था

सन् १७७४ देखि सन् १८१५ सम्म आफ्नो शासनमा राखेर नेपालले दार्जीलिङ सुगौली सन्धिअनुसार सिक्किमलाई फर्काउनुपरेपछि यहाँ एउटा विशेष राजनैतिक परिस्थितिको सृष्टि हुनुगएको थियो।^{३०} त्यसपछि तिनताकका सिक्किम शासकको कुशासनले त्रसित धेरै लिम्बू र लाप्चे वासिन्दाहरू नेपाल पसेका थिए। अझ त्यसपछि दार्जीलिङलाई स्वास्थ्य केन्द्रका रूपमा उपयुक्त पाई इष्ट इण्डिया कम्पनीले सन् १८३५ मा सिक्किमबाट लिएको थियो। यसपछि विभिन्न ईसाई मिशनरीहरूको दार्जीलिङ आगमन, डा० क्याम्बेलको दार्जीलिङलाई विकास गराउने योजना तथा वरिपरिबाट मानिसहरूलाई यहाँ आकर्षित गरेर सन् १८३५ ताक १०० जति मात्रबाट दार्जीलिङको जनसङ्ख्यामा वृद्धि गराउने प्रयास, यहाँ चियाको उद्योगको श्रीगणेश इत्यादि कार्यहरूले राजनैतिक सजगता ल्याइदिएको थियो। त्यसै अवधिमा दार्जीलिङमा विशेष संस्थान र स्मारकहरूको निर्माण भएको थियो।^{३१}

नेपालीहरूको बढ्दो सङ्ख्या र प्रभाव नेपाली भाषाको आधिपत्य, लाप्चे र हिन्दी भाषासितको स्पर्धाजस्ता घटनाहरूले पनि दार्जीलिङको राजनैतिक वातावरणमा मसाला थपेको थियो।^{३२} सन् १९२१ मा दार्जीलिङलाई बङ्गालको शासनअन्तर्गत राख्ने वा अलग गर्ने भनी जुन प्रश्न उठेको थियो तथा उक्त विषयमा जसरी यहाँका बुद्धिजीवीहरू विभाजित भएका थिए त्यस घटनाले पनि यहाँ विशेष राजनैतिक अवस्था सृष्टि गरेको थियो। सन् १९२५ पछि दार्जीलिङलाई केही समयका निम्ति छुट्टै शासनको व्यवस्था गरियो तथा त्यसबाट पनि सन्तोष

---

३०. इन्द्रबहादुर राई, 'व्यक्ति एक चित्तका', टिपेका टिप्पणीहरू (द्वितीय संस्करण), (दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य सञ्चयिका प्रकाशन, १९७३), पृ० ८७।

३१. E.C. Dozey, A Concise History...k, पृष्ठ १०७।

"St. Andrew Church - 1843, Loreto Convent - 1847, Hindu Mandir 1851, Jumna-Masjid - 1852-62, St. Paul School - 1864, Darjeeling Jail - 1865, Botanical Garden - 1878, Brahma Samaj - 1880, Eden Sanitarium - 1883, L.J. Sanitarium - 1887, St. Joseph's College - 1888, Railway Station 1891, New Kutchery - 1897, Rink - 1900," etc.

३२. प्रधान, आफ्नोबारे, ऐजन, पृ० ७४।

नभएर यहाँका जनताका मागमा पुनः बङ्गालमै गाभियो। यी सब घटनाले दार्जीलिङको राजनैतिक अवस्था छर्लङ्ग्याउँछ।^{३३}

बीसौं शताब्दीको प्रारम्भिक कालमा दार्जीलिङका प्रायःजस्ता वासिन्दाहरू राजनीतिमा आफूलाई संलग्न गराउन डराउँथे। राजनीतिमात्र होइन, सरकारी कर्मचारीहरू ता भाषा, साहित्य, शिक्षा वा समाज-सम्बन्धका कार्यहरू पनि आफूलाई अलग राख्थे। शिक्षित व्यक्तिहरू पनि अपवादमा थिएनन्। जागृति भर्खरैमात्र आउन लागेको थियो। त्यस्तो समयमा नेपाली साहित्य सम्मेलनजस्तो संस्था स्थापित गर्ने योजना कम्ती साहसको विषय थिएन।

२.१.१.५. साहित्यिक अवस्था

बीसौं शताब्दीको प्रारम्भमा माधवी, सुन्दरी, चन्द्र, चन्द्रिका, गोर्खाली, जन्मभूमि र गोर्खा संसारको प्रकाशनसित नेपाली साहित्यमा एउटा नयाँ युग शुरू भएको हो तापनि नेपाली साहित्यको आधुनिक युग सन् १९३४ (वि० सं० १९९१) मा शारदाको प्रकाशनदेखि मानिन्छ।^{३४} त्यस कालका नेपाली साहित्यमा युद्ध र विज्ञानको विशेष प्रभाव पाइन्छ। गोर्खा जवानहरू ब्रिटिश-भारत-सेनामा भर्ना हुन शुरू भएको सय वर्ष पुग्न लागेको थियो औ विभिन्न ठाउँमा युद्ध लडेर नाना प्रकारका अनुभव बटुलेका थिए उनीहरूले। सन् १९१४ को प्रथम विश्वयुद्धमा ता गोर्खा फौज संसारका विभिन्न ठाउँमा पुगे। सन् १९१९ मा युद्ध थामिएर सन्धि पनि भइसकेपछि धेरै गोर्खा सिपाहीहरू सेवानिवृत्त भई फर्कन लागे। यसरी कैयौं सवाई र लहरी साहित्य जन्मे। यसप्रकारको साहित्यमा युद्धको ठूलो प्रभाव देखिन्छ। त्यत्तिकै प्रभाव विज्ञानको पनि देखिन्छ। यस्तो प्रभाव नेपाली साहित्यमा मात्र होइन विश्वका विभिन्न साहित्यमा नै परेको छ।^{३५}

बीसौं शताब्दीको यही आरम्भ कालमा भारतमा जनजागरण र स्वाधीनता सङ्ग्रामको होहल्ला चलिरहेको थियो। त्यसताकको नेपाली साहित्यमा त्यसको प्रभाव पनि झल्किएको छ। तर त्यसको केही अघि नै सन् १८७७ मा जोसमनी

३३. इन्द्रबहादुर राई, 'राजनीतिक पारसमणि', दियालो वाङ्मय विशेषाङ्क ३२।१००, (सन् १९८४, फरवरी), पृ० ३४०।

३४. ईश्वर बराल, 'भूमिका', सयपत्री (वाराणसी सानु प्रकाशन, वि० सं० २०१४ (प्रथम संस्करण, पृष्ठ ३९)।

३५. लक्ष्मीदेवी सुन्दास, 'युद्धमा जन्मेका नेपाली सवाई र साहित्य', दीयो वर्ष १५, अङ्क ८-९) अगष्ट १९७०), दार्जीलिङ, पृष्ठ १७।

सन्त ज्ञानदिल दासको **उदय लहरी**, सन् १८९३ मा बबगुनी गुरुङको **ब्रह्म तत्त्वको सवाई**, सन् १८९९ मा पं दिलूसिंह राईको वि० सं० १९५६ सालको पैहोको सवाई, सन् १९०९ मा रत्न नारायण प्रधानको **मुक्ति प्रकाश**^{३६} सन् १८९० मै हाजिरमानको **मीठा-मीठा नेपाली गीत सङ्ग्रह** (जसको द्वितीय संस्करण सन् १९०८ मा देखापस्थो) प्रकाशित भइसकेका थिए।^{३७} सन् १९०१ को जनवरीदेखि पादरी गंगाप्रसाद प्रधानको **गोर्खे खबरकागत्** पनि प्रकाशित हुनु थालेको थियो।^{३८} गंगाप्रसाद प्रधानको भाषालाई पछिका लेखक र साहित्यिक समाजले स्तरीय रूपमा मान्यता नदिए तापनि **गोर्खे खबरकागत्**को महत्त्व कम छैन।^{३९} उनले यसबाहेक अरू पुस्तकहरू लेखेर वा अनुवाद गरेर तयार गरे यसै कालमा^{४०} सन् १९०१ मै सुखवीर तामाङले आफ्नो **भक्तिको सवाई** प्रकाशित गरे। त्यसबाहेक बनारसबाट सन् १९०६ (वि० सं० १९६३) मा **सुन्दरी** र सन् १९०८ मा (वि० सं० १९६५ मा) **माधवी** साहित्यिक मासिक पत्रिकाहरूको प्रकाशन आरम्भ भएको थियो। यसरी नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापनाअघि यस्तै कैयौँ साहित्यिक प्रकाशनको प्रयास भएको थाहा पाइन्छ, यद्यपि सङ्गठित रूपमा भने यस्तो कार्य हुन सकेको थिएन।

अझपछि सन् १९१६ मा ग्रियर्सन साहेब (Mr. G.A. Grierson) ले

-
३६. कुमार प्रधान, उही, पृष्ठ ८०-८७।
 “...उदय लहरीको कुनै कुनै संस्करणमा ‘चौँतीस साल वैशाखमा सन् लेखिकहयाको’ अनुसार यसको रचना १८७७ (ई०) मा सिद्धिएको थाहा लाग्छ। जोसमनी सम्प्रदायमा दीक्षित दार्जीलिङ, सिङ्ला कमानका बबगुनी गुरुङले १८९३ मा ब्रह्मतत्त्वको सवाई पूर्ण गरे।
३७. हाजिरमान राई, ‘मीठा मीठा नेपाली गीतको भूमिका’, सन्दर्भ साहित्य : सम्पा०, दयारत्न शा० मे०, (कालेबुङ : उपासक प्रकाशन, सन् १९८३), पृ० १७२।
३८. मदन गौरवका अनुसार **गोरखापत्र**को प्रथम प्रकाशन २४ वैशाख १९५८, **गोर्खे खबरकागत्** प्रथम प्रकाशन जनवरी १९०१ (पूष १९५८) अनुसार **गोरखापत्र** ८ महीनाले जेठो देखिन्छ।
३९. कुमार प्रधान – उही, पृष्ठ ८७-८८।
 “तिनको विशेषता थियो तिनी सचेत भाषा सेवी थिए, तिनका पाठ्यपुस्तक र पत्रिका प्रकाशनले देखाउँछ। यो देनका निम्ति तिनको सम्झनालाई हामीले सधैं सम्हालेर राख्नुपर्छ, विस्मृत हुन दिनुहुँदैन।”
४०. जय माला, ‘पादरी गंगाप्रसाद प्रधान’, **संगति** वर्ष २३, अङ्क ७-८ (सन् १९७५), पृ० ८।

नेपाली भाषा विषयको आफ्नो खोजी, लिङ्ग्विस्टिक सर्भे अफ इण्डिया (Linguistic Survey of India Vol. IX, Part IV) मा प्रकाशित गरे जसमा नेपाली जाति र भाषासम्बन्धमा नवीन खोजीहरू अन्तर्भुक्त गरिएका थिए।^{४१} त्यसै साल खरसाङका राम नारायण प्रधानले **आनन्द लहरी** लेखिसकेका थिए। त्यसको दोस्रो भाग खरसाङको बलबहादुर सारू मगरले लेखे।^{४२} लहरी साहित्यमा त्यसपछि क्रमशः थपदै लागे, चन्द्रमान राई, तारामान गुरुङ, दिलबहादुर राई, मुन्सी सुन्दर सिंहले। अझपछि तुङसुङ कमानका करवीर तामाङ र जोरबङलोका डी० बी० राईले लहरी साहित्यमा योगदान दिए।^{४३}

यस्तै समयमा सन् १९१४ मा **चन्द्र** मासिक, सन् १९१५ मा **गोर्खाली** तथा सन् १९२२ मा **जन्मभूमि** पत्रिकाहरू बनारसबाट प्रकाशित भए। सन् १९१८ मा दार्जीलिङबाट प्रथमपल्ट प्रकाशित हुने साहित्यिक पत्रिका **चन्द्रिका** पारसमणि प्रधानको सम्पादनमा खरसाङको हरि प्रेसबाट प्रकाशित भयो। दार्जीलिङको नेपाली साहित्यको इतिहासमा **चन्द्रिका**को प्रकाशन महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।^{४४} **चन्द्रिका**बाहेक हरि प्रेसबाट प्रतिमान सिंह लामाको मौलिक उपन्यास

४१. उक्त ग्रन्थमा नेपाली भाषाको यसप्रकारले छानबिन गरिएको छ – “यो नेपाली भाषाका विविध नाउँ छन्। अङ्ग्रेजहरू यसलाई ‘नेपाली’ वा ‘नेपाली’ अर्थात् नेपालको भाषा भन्दछन्।... यो त नेपालका आर्य शासकहरूको भाषा हो।... नेपालीको आर्य भाषालाई ‘खस कुरा’ वा ‘खस बोली’ भन्दछन्।... नेपालका राजपूत शासकहरू गोर्खा नामक स्थानबाट आएका हुनाले यसको अर्को नाउँ ‘गोर्खाली’ अर्थात् गोर्खाहरूको भाषा भएको हो। पर्वतको बोली भएका हुनाले नेपालको यो बोली बोल्नेहरू यसलाई ‘पर्वतिया’ वा ‘पर्वते’ पनि भन्दछन्।... यसको अर्को नाउँ ‘पहाडी’ अर्थात् पहाडको भाषा... यसर्थ अहिले जुन भाषाको कुरा गरिँदैछ यसको नाउँ भयो ‘पूर्वी पहाडी’। सङ्क्षेपमा यस भाषाको नाउँ भए ‘खस कुरा’, ‘नेपाली’, ‘गोर्खाली’, ‘पर्वतीय’ र ‘पूर्वी पहाडी’।

४२. शान्तिराज शर्मा र एच० बी० राईले **आनन्द लहरी** विषय यस्तो तथ्य प्रस्तुत गरेका थिए, (**साहित्यको मुहान**) तापनि लक्ष्मीदेवी सुन्दासले **आनन्द लहरी**को रचयिता नवलसिंह घर्ती भनी लेखेकी छन् (**दीयो**, वर्ष १५ अङ्क, ८-९)।

४३. लक्ष्मीदेवी सुन्दास, उही।

४४. अजित बस्नेत, ‘भारतीकालसम्म नेपाली पत्रिकाहरूको एक झलक’, **दियालो** (वाङ्मय विशेषाङ्क) २२।१०० (काशी १९८४), पृ० १७५-१८४।

“दार्जीलिङबाट प्रकाशित अरु साहित्यिक पत्रिकाहरूका तुलनामा पनि दुई वर्ष **चन्द्रिकाले** नेपाली भाषा र साहित्यको विकासको क्षेत्रमा ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ।

महाकाल जासूस, भक्तवीर थापाको ध्रुव चरित्र (अनूदित), गदाधर लिखित विलायत यात्राको पारसमणि प्रधानबाट अनुवाद र चन्द्रिकामा धारावाहिक प्रकाशन तथा सन् १९१९ मा पुस्तकाकारमा प्रकाशित, सन् १९१६ मा उनैबाट हिरण्यमय चरित्र अनुवादित औ प्रकाशित। यीबाहेक अन्य पुस्तकहरू पनि छापिन लागेका सूचना चन्द्रिका पत्रिकाका विभिन्न अङ्कमा प्रकाशित छन्।^{४५}

यसबाहेक सन् १९१३ मा स्थापित खरसाडको गोर्खा पुस्तकालयले सन् १९१९ मा आफ्नो भवन निर्माण गरी उद्घाटन पनि गरिसकेको थियो, जुन उद्घाटन समारोहमा पारसमणि प्रधानबाहेक धरणीधर शर्मा पनि उपस्थित थिए।^{४६} सन् १९२० मा पारसमणि प्रधानले आफ्नो प्रथम नेपाली व्याकरण तयार गरी प्रकाशित गराए। यसै साल धरणीधर शर्माको नैवेद्य पनि प्रकाशित भयो।

२.१.१.६. धार्मिक अवस्था

नेपाली साहित्य सम्मेलनले सन् १९२४ मा दार्जीलिङमा स्थापित हुनुअघि यता धार्मिक अवस्था सम्बन्धमा विशेष उल्लेखयोग्य स्थिति थिएन। त्यस समय यहाँका मानिसहरू सनातन हिन्दू धर्म र बौद्ध धर्मकै अनुयायी थिए। पछि सन् १८७७ तिर जोसमनी सन्त ज्ञानदिलदास आएर बसेकाले त्यस पन्तका अनुयायीहरू पनि धेरै देखापरे।^{४७} तर यो मूलतः हिन्दू धर्म नै थियो। सन् १८३५ मा दार्जीलिङ-सिक्किमबाट ब्रिटिश इष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारले प्राप्त गरेपछि

४५. पारसमणि प्रधान, रमाइलो सम्झना खरसाडको (खरसाड : गोर्खा जन पुस्तकालय प्रकाशन, सन् १९६८), पृष्ठ २४-२५।

“ई पुस्तकहरूसिवाय भारतीय देवीहरूको चरित्र, ग्रन्थावलोकन र विद्या प्रेम, नैवेद्य, पंचामृत, सीता वनवास, गार्हस्थ जीवन, विद्या सुन्दर नाटक आदि ग्रन्थहरू पनि कोही धमाधम छापिँदैछन्, कोही छापिने भएका छन्। (चन्द्रिका कला ३,४, ५ मा विज्ञापन)।

(यस विज्ञापनमा दिइएका पुस्तकहरूमध्ये धरणीधर शर्मारचित नैवेद्य र पंचामृत औ पारसमणि प्रधान लिखित सुन्दर कुमार नाटक काशी, हिमालयन प्रेसमा छापिए; अन्य खरसाडको हरि प्रेसमा छापिए।)

४६. ऐजन,

४७. जनकलाल शर्मा, जोसमनि सन्त परम्परा र साहित्य (काठमाडौँ : नेपाल एकाडमी, सं २०२२), पृ० ७६।

प्रथमतः मोराभियन मिशनरीले सन् १८४१ देखि यता ईसाई धर्म प्रचारको काम शुरू गर्‍यो।^{४८} पछि अन्य मिशनरीहरू पनि आएर धर्म-परिवर्तनको काममा जोड दिए। सन् १८७६ मा गंगाप्रसाद प्रधानलगायत अन्य केही युवाहरू ईसाई धर्ममा परिवर्तन गराइएर उनीहरूलाई धर्म प्रचारमा लगाइयो तथा केही पछि गंगाप्रसादद्वारा बाइबलको अनुवाद कार्य थालियो। विदेशी पादरीहरूले धर्म परिवर्तनकै ध्येय राखेर नेपाली भाषामा पनि धेरै काम गर्न लागे। टर्नबुल साहेबले सन् १८८७ मा नेपालीको व्याकरण लेखेर प्रकाशित गराए। यसरी यहाँका अशिक्षित नेपाली, भोटे र लाप्चे जनसाधारणमा ईसाई धर्मको ठूलो प्रभाव पर्यो। 'नेपाली साहित्य सम्मेलन' शुद्ध सनातनी औ काशी बसेर आएका ब्राह्मण-क्षेत्री र यताका सम्भ्रान्त प्रधान परिवारहरूले स्थापना गरेकाले यसको स्थापनादेखि नै यहाँको स्थानीय कथ्य भाषा र संस्कृतको ठूलो प्रभाव परेको काशी भाषा^{४९} बीच प्रतिद्वन्द्विता स्पष्ट थियो।

२.२. नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापनाका सूत्रपात

नेपाली साहित्य सम्मेलनजस्ता संस्थाको स्थापना हुने कार्य अचानक भएको होइन। माथि वर्णित अवस्था र परिस्थितिको पृष्ठभूमिमा सम्मेलन स्थापित भएको हो। नेपाली भाषा र साहित्यका निम्ति अनेपाली विशेष गरी ईसाई मिशनरीहरू औ नेपालीहरूबाट जति कार्य हुनसके – बाइबलको नयाँ नेपाली अनुवाद र **गोर्खे खबरकागत**को प्रकाशन^{५०} पाठ्य-पुस्तकहरूको प्रकाशन नाटकहरूको मञ्चन, नेपाली साहित्यिक पत्रिकाहरूको प्रकाशन, केही सामाजिक र नाट्य-संस्थाहरूको स्थापना, पुस्तकालयको स्थापना र भवन उद्घाटन, कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट नेपालीलाई प्रवेशिका आई^० ए^० र बी^० ए^० मा एक विषयका रूपमा पढ्न पाउने अनुमति, लहरी साहित्य सवाईहरूको प्रचार, प्रेसको स्थापना र केही पुस्तकहरूको प्रकाशनजस्ता कार्यहरू नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापनाका निम्ति मलिलो माटो

४८. E.C. Dozey, A Concise History of the Darjeeling District since 1835, पृ १०३

४९. संस्कृतको प्रभाव भएको नेपाली भाषालाई गंगाप्रसाद प्रधानले दिएको नाम जुन भाषामा **चन्द्रिका** पत्रिका लेखियो तथा जुन भाषा सूधपाले प्रयोग गरे।

५०. जय धमाला, 'पादरी गंगाप्रसाद प्रधान', **संगति** २३ ॥७-८ (जुलाई १९७५), पृ ५। **गोर्खे खबरकागत**लगायत गंगाप्रसाद प्रधानका अड्डाईसवटा कृतिहरू छन्।

तयार गरिदिने घटनाहरू थिए जुनको पृष्ठभूमिमा यो सम्मेलन स्थापित हुनसक्यो।^{११}

सम्मेलन स्थापनाका निम्ति धेरै अधिदेखि प्रयासहरू भइरहेथे, तर ती प्रयास यस्तै संस्थाका निम्ति थिएन। नेपाली, भाषा, साहित्य, संस्कृति, समाज तथा जातिका निम्ति केही गरौं भन्ने पवित्र भावना थियो त्यो, यहाँका अन्य भाषा-भाषी समुदायकहरूको विकासका कार्यहरू लक्षित गरी यहाँका नेपालीहरूमा पनि किञ्चित जागरण आइरहेको थियो, तर कस्तो प्रकारले सङ्गठित रूपमा ती कार्यहरू गर्न सकिन्छ त्यसको स्पष्ट रूपरेखा उनीहरूले तयार गर्नसकेका थिएनन्।

दार्जीलिङमा त्यस समय जागरूक र बुद्धिजीवीहरूको एकदम अभाव त थिएन। पारसमणि प्रधानजस्ता साहित्यानुरागी औ समाजसेवी व्यक्ति यहाँ थिए। उनले हरि प्रेसको देखरेख गरे तथा **चन्द्रिका** साहित्यिक मासिक पत्रिकाको सम्पादन गरे औ दुई वर्षमा बीसवटा अङ्कहरू प्रकाशित गराए—, नाटक लेखे, मञ्चन गराए, अनुवाद साहित्य प्रकाशित गराए, पाठ्यपुस्तक र नेपाली पुस्तकहरू तयार गरे, दार्जीलिङलाई बङ्गाल प्रान्तभित्रै राखिनुपर्छ भन्ने तर्क विद्वत्सभामा पेश गरी एउटा महत्त्वपूर्ण राजनैतिक भूमिका खेले, तर पनि साहित्य सम्मेलनझैं संस्था स्थापित हुनसकेन। गंगाप्रसाद प्रधानले **गोर्खे खबरकागत्** प्रकाशित गर्नुबाहेक कैयौं महत्त्वपूर्ण कार्यहरू गरे, हस्तलाल गिरी र हरिसिंह थापाहरूले गोर्खा समितिजस्ता सामाजिक संस्था स्थापित गरी सामाजिक र सांस्कृतिक कार्यहरू गरे, हरिप्रसाद प्रधान, पद्मप्रसाद प्रधान, शेषमणि प्रधान, मोतीचन्द प्रधानहरूले उच्च शिक्षा हासिल गरी बौद्धिक नेतृत्व दिए, तर सम्मेलनजस्तो स्थायी साहित्यिक संस्था स्थापित गरी दार्जीलिङलाई साहित्यिक र सांस्कृतिक कार्यहरूको केन्द्र बनाउने विषयमा निश्चित दिशा बोध गराउन सकेनन्। दिलुसिंह राई र^{१२} ज्ञानदिल

५१. तुलसीबहादुर छेत्री, 'परिचयात्मक आलोकमा ज्ञवालीजी' (प्राक्कथन) **पृथ्वीनारायण शाह**, (द्वि० सं०), सूर्यविक्रम ज्ञवाली, (दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९७६), पृ० १९३।

“बीसौं शताब्दीमा चलेको यस लहरले नेपाली साहित्यलाई नौलो मोडु दियो, नौलो दिशा। नेपाली साहित्यलाई सुदृढ र सबल पारी विश्व साहित्यको गोरेटोतिर लम्कन सक्ने शक्ति प्रदान गर्‍यो। नेपाली भाषालाई सँगालो दियो। यसको व्याकरणको निर्माणमा सहयोग दियो, टेवा दियो। भाषामा एकरूपता ल्याउनमा मुख्य भूमिका खेल्न सक्यो। यस भावनात्मक लहरको मूल फुटेको थियो दार्जीलिङमा, नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापनामा।

५२. दिलुसिंह राईका चार पुस्तकहरू, आर्यसमाज दार्जीलिङबाट सन् १९६९ मा प्रकाशित भए, १ **वि० सं० १९५६ सालको पैहोको सवाई**, २ शुद्धार्थ, ३ वैशेषिक दर्शन (अनुवाद), मूल लेखक, महर्षि कणाद, ४ बालशिक्षा।

दासहरूजस्ता सुधारक र धार्मिक विचारका परिपोषकहरू पनि थिए, तर सम्मेलन स्थापित हुनसकेन न नेपाली भाषा र साहित्यका ठोस कार्यहरू हुनसके। यी विद्वान् र जातिप्रेमी व्यक्तिहरू तथा धनप्रकाश शाह, हनजीत देवान, के० डी० प्रधान, कालुसिंह पिटर्स, अगमसिंह गिरी, दलबहादुर गिरी, धनसिंह छेत्रीजस्ता व्यक्तिहरूका प्रयासको परिणामस्वरूप सुधारका विभिन्न प्रकारका कार्यहरूले वातावरण तयार हुनसक्यो, माटो मलिलो बनाउन सकियो, जसको पृष्ठभूमिमा केही वर्षपछि नै सम्मेलनजस्तो संस्था स्थापित हुनसक्यो। तर पनि ती सब कार्यकलाप सम्मेलन-स्थापनाको प्रत्यक्ष कारण भने बन्न सकेनन्।

‘नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित हुनअघि अनेक कार्यहरू भए तापनि, कैयौं घटनाहरू घटे तापनि सम्मेलन-स्थापनामा २४ जुलाई १९१८ को कलकत्ता विश्वविद्यालयको आदेश पत्र, जसमा त्यतिञ्जेल अध्ययन गर्नुपर्ने हिन्दीको बदलामा प्रवेशिका, आई० ए० र बी० ए० मा नेपाली एक विषयका रूपमा पढ्न पाइने व्यवस्था थियो, नोभेम्बर १९१८ मा धरणीधर शर्माको खरसाङ आगमन तथा मार्च १९१९ देखि दार्जीलिङ सरकारी उच्च विद्यालयमा नेपाली भाषा-शिक्षकका रूपमा नियुक्ति, सूर्यविक्रम ज्ञवालीको १० जुलाई १९२३ मा दार्जीलिङ आगमन र सरकारी उच्च विद्यालयमा शिक्षकका रूपमा नियुक्ति औ पारसमणि प्रधानको एस० यु० एम० आई० कालेबुङमा नेपाली भाषा शिक्षकका रूपमा नियुक्ति तथा एक वर्षपछि शिक्षा उपनिरीक्षक (सन् इन्सपेक्टर अफ स्कूल्स)-का रूपमा नियुक्ति औ दार्जीलिङ आगमनजस्ता घटनाहरू विशेष महत्त्वका छन्। स्वभाषा र स्वजातिप्रतिको प्रेम कोपिलाउनमात्र लागेको अवस्थामा माथि उल्लिखित घटनाहरूले पूर्णता ल्याइदियो, यहाँको घुरमैलो वातावरणलाई अझ स्पष्ट र सुसंस्कृत पार्नमा बल दियो, सुयोग दियो औ यहाँका मानिसहरूले खोजिरहेको नेतृत्व सूधपाले पूरा गरिदिए।^{१३} यी महत्त्वपूर्ण घटनाहरूलाई निम्नलिखित उपचरणहरूमा सविस्तार वर्णन गरिएको छ।

---

५३. कुमार प्रधान, उही, पृष्ठ ८८।

“धरणीधर शर्मा र सूर्यविक्रम ज्ञवालीको बनारसबाट आगमन भएपछि र बौद्धिक नेतृत्व मान्य भएपछि यहाँको भाषाको आदर्श रूप अर्कै भयो।... दार्जीलिङको नेपाली भाषा केही नवनिर्मित आदर्शमा ढल्केर केही आफ्नोपन बोकेर अर्कै मिठाससँग हुर्कन थाल्यो।

२.२.१. सम्मेलन स्थापनाका निम्ति कलकत्ता विश्वविद्यालयको आदेश पत्रको भूमिका

सन् १८६९ मा पादरी म्याकफार्लेन यस पहाडी अञ्चलमा आएपछि दार्जीलिङ र कालेबुङमा केटाकेटीहरूलाई शिक्षित बनाउन प्राथमिक पाठशालाहरू खोलिए।^{१४} १८ जुन १८७० मा उनै पादरी साहेबले गीङ्ग कमानमा पनि एउटा स्कूल खोलिए जहाँ उन्नाईस वर्षको लाठे भइसकेको भए तापनि गंगाप्रसाद प्रधानले विधा अध्ययन गरे। त्यसबेला नेपालीमा पाठ्यपुस्तकहरू थिएनन्, विद्यार्थीहरूले हिन्दी र अङ्ग्रेजीमै पढे। पछि गंगाप्रसादले त्यही स्कूलमा पढाउने काम पनि गरे। पादरी म्याकफार्लेनले त्यस समयको अवस्था विचार गरी यहाँ शिक्षाको माध्यम हिन्दी नै स्वीकार गरे जुन व्यवस्था सन् १९१८ सम्मै रह्यो।^{१५} यसरी बीसौं शताब्दीभन्दा अघिको समयमा नेपाली भाषामा शिक्षाका निम्ति अनेक असुविधा भए तापनि बीसौं शताब्दीको थालनीमै पाठ्यपुस्तकहरू तयार गरिए, तर पनि हिन्दीलाई हटाएर नेपालीलाई शिक्षाको माध्यम बनाउन सकिएन। शिक्षाको माध्यम त के नेपाली एक विषयका रूपमा पढ्ने सुविधासम्म नेपाली विद्यार्थीहरूले पाएनन्। त्यसैले बीसौं शताब्दीको पहिलो दशकपछिदेखि नै यहाँ नेपाली भाषालाई सम्बन्धित उच्च अधिकारीहरूबाट मान्यता प्राप्त गर्नलाई आन्दोलन चलेको थाहा पाइन्छ। गंगाप्रसाद प्रधान आफै पनि स्कटिज मिशनरीको अधीनमा रहेका बत्तीसवटा पाठशालाको निरीक्षणको समय नेपाली ठिटीहरूलाई जबरजस्ती हिन्दी बोल्न परेको तथा गुरुले पनि असजिलो ढङ्गमा हिन्दीमा बुझाउने चेष्टा गरेको देख्दा ठूलो घात अनुभव गर्थे।^{१६} पारसमणि प्रधानले पनि सन् १९१७ मा हिन्दी एक भाषा पढेर प्रवेशिका पास गरेका थिए।

यी सब कारणहरूले यहाँ केही शिक्षित र जागरुक व्यक्तिहरूले हिन्दीको बदलामा नेपाली एक विषयका रूपमा पढ्न पाइयोस् भनी कलकत्ता विश्वविद्यालयसित लेखापढी चढाइरहेथे। उनीहरूको त्यस कार्यमा बनारसमै बसेर भए तापनि गोर्खाली पत्रिकाका प्रकाशन र सञ्चालन मण्डलीका कार्यकर्ताहरूले विशेष रूपमा सूर्यविक्रम ज्ञवाली औ धरणीधर शर्माले सहयोग

५४. अर्नोल्ड रोगोंग, 'पादरी गंगाप्रसाद प्रधान', **संगति** (जुलाई १९८५), दार्जीलिङ, पृ० ८।

५५. जय धमाला, 'पादरी गंगाप्रसाद प्रधान', उही, पृ० ६।

५६. सुरेन्द्र रोगोंग, 'नेपाली साहित्यिक कसीमा गंगाप्रसाद प्रधान', **संगति** २२।४८ (जुलाई १९७५), (पादरी गंगाप्रसाद प्रधान, विशेषाङ्क), पृ० १७।

पुर्याइरहेको ज्ञवालीको **चन्द्रिका** वर्ष : २, कला : १ मा प्रकाशित पत्रबाट तथा गोर्खाली १।६, २।८ मा प्रकाशित सम्पादकीयबाट स्पष्ट हुन्छ। वर्षौंको अनवरत प्रयासपछि २४ जुलाई १९९८ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयले प्रवेशिका, आई० ए० र बी० ए० मा नेपाली एक भाषाका रूपमा पढ्न सकिन्छ भन्ने आदेश जारी गर्‍यो। यहाँका मानिसहरूको एउटा ठूलो विजय थियो औ यहींबाट यस्ता मागहरूका निम्ति आन्दोलन गर्ने र माग हासिल गर्ने इतिहास शुरू हुन्छ। कलकत्ता विश्वविद्यालयको उक्त आदेश-पत्रले यहाँका शिक्षाको विस्तारको इतिहासमा पनि ठूलो महत्त्व राख्छ।

उक्त आदेश जारीको परिणामस्वरूप यहाँका सचेत मानिसहरूमा जोश र उमङ्ग सञ्चारित भए। विद्यालयहरूमा पढाउन शिक्षकको आवश्यकता भयो, पाठ्यपुस्तकहरू चाहिए। कसरी ती आवश्यकता पूर्ण गर्ने, यी विद्वान्हरू सोच्न लागे। सूर्यविक्रम ज्ञवालीका **चन्द्रिका** २।१ मा प्रकाशित एक पत्रले तथ्य स्पष्ट पार्न सहायता गर्नेछ, हामीले आन्दोलन गर्‍यौं, हाम्रो भाषा स्वीकार पनि भयो, अब पढाउने पुस्तक देऊ भनी कलकत्ता विश्वविद्यालयले भन्दा हामी के उत्तर दिउँला?... त्यसकारण हामीले अब तुरन्त १५,२० पाठ्यपुस्तक बनाउन नितान्त आवश्यक छ। शिक्षकको आवश्यकता त्यस समय (सन् १९९९ को आरम्भमा) पारसमणि प्रधान र धरणीधर शर्माले औ पछि (सन् १९२३ मा) सूर्यविक्रम ज्ञवालीले पूर्ण गरिदिए।^{१०} तर पाठ्यपुस्तकको प्रकाशनका निम्ति सङ्गठित रूपमा कार्य हुन आवश्यक थियो। फलतः यस्तो संस्थाको स्थापनाको विषयमा यी विद्वान्हरू सोच्न लागे जसको अन्तिम रूप 'नेपाली साहित्य सम्मेलन'-को स्थापनाले पूरा गरिदियो।

२.२.२. सम्मेलन-स्थापनाका निम्ति धरणीधर शर्माको भूमिका

धरणीधर शर्मा एउटा प्रभावशाली व्यक्तित्व लिएर दार्जीलिङ आएका थिए। यहाँ आउनुभन्दा अघि नै उनले बनारस विश्वविद्यालयबाट बी० ए० पास गरिसकेका थिए तथा नेपाली, संस्कृत, अङ्ग्रेजी र हिन्दी भाषाहरूमा दक्षता प्राप्त गरिसकेका थिए। त्यसबाहेक उनले हिमालय प्रेस खोली, गोर्खाली साप्ताहिक पत्रिकाको प्रकाशनमा सहयोग गरी, हिमालय स्टुडेन्ट्स एसोसिएसन र नेपाली

५७. जगत् छेत्री, 'नेपाली समाजको एक जाज्वल्यमान तारा, सूर्यविक्रम ज्ञवाली', **रूपरेखा** २६७ (२०४० साउन), पृ० ९।

पुस्तकालयसित सम्बन्धित भई, पत्रपत्रिकामा कविता-लेखहरू प्रकाशित गराई एउटा उज्ज्वल पृष्ठभूमि तयार पारिसकेका थिए। जगदीशचन्द्र बोसजस्ता वैज्ञानिक र यदुनाथ सरकारजस्ता इतिहासकारसित परिचित भइसकेका थिए।^{५८} यस्तो व्यक्तिको आगमनले दार्जीलिङले एउटा सशक्त नेतृत्व पाउन सक्यो। उनी धार्मिक चिन्तका पनि भएकाले अर्ती-उपदेश दिने तथा धार्मिक भावना सञ्चार गराउने उद्देश्यका कार्यहरू पनि उनीबाट भए। यसरी जाँड-जुवा र जारीले ग्रस्त यहाँको नेपाली समाजले जागृतिको सन्देश पायो।^{५९}

चन्द्रिकाको माध्यमले परिचित भइसकेका धरणीधर शर्मा खरसाडमा प्रथमपल्ट नोभेम्बर १९१८ मा आएपछि पारसमणि प्रधान र हरिसिंह थापाहरूका अतिथि भएर बसे। जनवरी १९१९ मा उद्घाटन गरिने गोर्खा पुस्तकालय भवनको समारोहमा उपस्थित हुनलाई खरसाडका विद्वद्गोष्ठीको उनलाई निमन्त्रणा भयो औ उक्त दिन उनको विद्वत्तापूर्ण भाषण र शुद्ध नेपाली भाषाको उपयोगबाट श्रोतावर्ग अत्यन्त प्रभावित भई उनलाई खरसाडमै राख्ने प्रचेष्टामा रहे तथा सफल पनि भए। तर पछि धनप्रकाश शाहसितै उनी दार्जीलिङ आएर सरकारी उच्च विद्यालयमा मार्च १९१९ मा नेपाली भाषा-शिक्षकका रूपमा कार्य गर्न लागे। यहाँ जहाँ पनि मौका पर्थ्यो उनी जागृतिक कविताहरू सुनाउँथे, भाषा र साहित्यको चर्चा गर्थे, विद्याभ्यासको महत्त्व बुझाउँथे।^{६०} यसरी उनको उपस्थिति दार्जीलिङको जातीय जीवनमा प्रेरणाका रूपमा उभिन सक्यो। यस समय सन् १९२० मा उनले आफ्ना प्रकाशित र केही अप्रकाशित कविताहरू सङ्ग्रह गरी प्रथमपल्ट **नैवेद्य** पुस्तक प्रकाशित गरे। त्यसपछि १९२२ देखि उनले टर्नरको शब्दकोश सम्पादनमा सक्रिय सहयोग गरे। त्यसबाहेक झण्डै चालीस वर्षको दार्जीलिङको आवास कालमा उनीबाट अन्य अनेकौँ यस्ता कार्यहरू भए।^{६१} उनको यहाँको आवास कालमा पारसमणि प्रधान तथा अन्य विद्वान्हरूसितको सम्पर्क, वादविवाद र आदानप्रदानको फलस्वरूप 'नेपाली साहित्य सम्मेलन'-जस्तो संस्था स्थापित गर्ने बीज रोपिन गयो औ सूर्यविक्रम ज्ञवालीको आगमनपछि त त्यस उद्देश्यले साकार रूप लिन पायो। यस कार्यमा जगदीशचन्द्र बोसको आशीर्वाद

५८. धरणीधर शर्मा, **धरणीधर कोइराला** (जीवनी), उही पृष्ठ २३।

५९. **दियालो** वर्ष १९, अङ्क ९०-९२ (धरणीधर विशेषाङ्क), यत्रतत्र।

६०. रामकृष्ण शर्मा, **दश गोर्खा**, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०२६), पृ० ५३।

६१. ऐजन

पनि धरणीधर शर्माले उल्लेख गरेका छन्^{६२}

२.२.३. सम्मेलन स्थापनाका निम्ति सूर्यविक्रम ज्ञवालीको भूमिका

एउटा सशक्त व्यक्तित्व र विद्वत्प्रतिभा लिएर १० जुन, १९२३ मा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको दार्जीलिङ आगमन भयो^{६३} उनी यहाँ आउँदा बनारस विश्वविद्यालयबाट बी० ए० पास गरिसकेका थिए। त्यतिमात्र होइन **गोर्खाली** साप्ताहिकको सम्पादन गर्नबाहेक **चन्द्र** र **चन्द्रिका** पत्रिकाहरूमा रचनाहरू प्रकाशित पनि गरिसकेका थिए^{६४} अझ पछि आफ्नै व्यवस्थामा अर्को मासिक पत्रिका **जन्मभूमि**को सम्पादन पनि गरिसकेका थिए औ त्यसै पत्रिकामा **नैवेद्य**माथि समालोचना लेखेर नेपाली साहित्यका प्रथम समालोचना लेखक पनि बनिसकेका थिए। उनले अलाहवादबाट प्रकाशित हुने अङ्ग्रेजी दैनिक **लिडर** तथा बनारसबाट प्रकाशित हुने हिन्दी दैनिक **आज**को पनि सहसम्पादकको भार वहन गरिसकेका थिए^{६५} यतिमात्र होइन बनारसमै बसेर उनले दार्जीलिङका शैक्षिक, राजनैतिक र साहित्यिक गतिविधिमा गहिरो चाख लिने गरेका थिए। यसकै परिणामस्वरूप कलकत्ता विश्वविद्यालयलाई २४ जुलाई १९१८ को आवेश-पत्र प्रकाशित गराउनमा जुन व्यक्तिहरूले लेखापढी चलाएका थिए तिनमा ज्ञवाली पनि एक थिए। उनले यस सम्बन्धमा खरसाडबाट प्रकाशित हुने **चन्द्रिका**को वर्ष २ कला १ मा काशीबाटै 'हाम्रो भाषा र कलकत्ता विश्वविद्यालय' शीर्षकमा एउटा सम्पादकलाई पत्र प्रकाशित गराएका थिए। दार्जीलिङलाई बङ्गाल प्रान्तभित्रै राखिने वा अलग गरिने भन्ने जुन राजनैतिक प्रश्न उठेको थियो त्यसमा उनले गहिरो चाख लिएका थिए। उनले तिनताकका बङ्गालका लाठ साहेबलाई स्मारक पत्र पठाउनबाहेक मणिसिंह गुरुङ र पारसमणि प्रधानलाई अनेक सुझाउ दिएर पत्र पनि लेखेका थिए। ज्ञवाली सङ्कुचित विचार नियमहरूबाट बाहिर निस्की अन्य उन्नतिशील जातिहरूले

६२. धरणीधर शर्मा, उही, पृ० २६।

६३. तुलसी बहादुर छेत्री, (प्राक्कथन – पृथ्वीनारायण शाह), उही।

६४. १७ वर्षमात्र उमेर भएका अवस्थामा उनको सर्वप्रथम लेख **चन्द्रमा** प्रकाशित भयो, (**चन्द्र** जनवरी १९१५ को अङ्कमा 'सोक्रेटिज' लेख, फरवरी १९१५ मा 'सोक्रेटिजका बहस' लेख र मार्च १९१५ को अङ्कमा 'महात्मा गोपालकृष्ण गोखले' लेख प्रकाशित गरिसकेको ज्ञवालीले)।

६५. लक्खीदेवी सुन्दास, 'त्रिभुवन पुरस्कारका योग्य अधिकारी : श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली', **दियालो** ६५ (सन् १९७९), पृ० ३९।

झैं नेपालीहरूले पनि उच्च शिक्षा हासिल गरी विकासका पथमा अग्रसर हुनुपर्छ भन्ने आदर्श भएका व्यक्ति थिए। यही प्रसङ्गमा जब अङ्ग्रेजी पढ्नेहरूलाई एक संस्कृतका विद्वान्ले आक्षेप गरे तब **गोर्खाली**को २।३, पृष्ठ ३ मा 'दर्प-दलन'—जस्तो लेख लेखेर उनले कट्टरपन्थीहरूको मुख बन्द गरिदिएका थिए।^{६६}

यस्तो पृष्ठभूमिमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको दार्जीलिङ आगमन अत्यन्त महत्त्वपूर्ण थियो। बनारसमा विविध भाषा सम्बन्धका साहित्यिक तथा अन्य बौद्धिक कार्यहरूमा धेरै समय व्यस्त रहने आदत भइसकेका ज्ञवालीले दार्जीलिङमा कुनै कार्यबिना जीवन व्यतीत गर्न सकेनन्, उनी छटपटिए। बनारसमै परिचित र सहयोगी बनिसकेका धरणीधर शर्मा र **चन्द्रिका** पत्रपत्रिकाका माध्यमले परिचित भइसकेका पारसमणि प्रधानसितको सम्पर्कले नेपालबाहिर नेपाली साहित्यका दुई मुख्य अखड़ा बनारस र दार्जीलिङको सम्बन्ध अझ दहिलो पनि बन्यो। उनीहरूकै परामर्श र तर्कवितर्कको फलस्वरूप दार्जीलिङमा भाषा र साहित्यसम्बन्धमा कार्य गर्न सुविधाजनक एउटा मञ्च तयार गर्ने कार्यमा सूर्यविक्रम ज्ञवाली तन्मयतापूर्वक लागे, जसको परिणामस्वरूप नेपाली साहित्य सम्मेलनको आविर्भाव भयो।^{६७} सूर्यविक्रम ज्ञवाली र धरणीधर शर्माको दार्जीलिङ आगमन धेरै प्रकारले महत्त्वपूर्ण छ।^{६८} उनीहरूले यहाँ बसेर नेपाली भाषा, साहित्य, संस्कृति, शिक्षा तथा समाजसम्बन्धमा गरेका कार्यहरूको सबैबाट प्रशंसा भएको छ।^{६९}

२.२.४. सम्मेलन स्थापनाका निम्ति पारसमणि प्रधानको भूमिका

दार्जीलिङको माटामा हुर्किएका पारसमणि प्रधानले आफू एक विद्यार्थी हुँदा **चन्द्र** र **गोर्खाली** पत्रिकाहरूमा रचना पठाई विद्वान् साहित्यकारहरूको प्रशंसा प्राप्त गरिसकेका थिए। सन् १९१८ मा दार्जीलिङको प्रथम साहित्यिक पत्रिका **चन्द्रिका**को सम्पादन गरी बीस अङ्कसम्म प्रकाशित गरिसकेका थिए। कालेबुङको एस० यू० एम० आई० मा नेपाली भाषा—शिक्षक भई महत्त्व प्राप्त गर्न लागेका थिए

६६. धरणीधर शर्मा, उही।

६७. जगत् क्षेत्री, उही, पृ० ११।

६८. कुमार प्रधान, उही, पृ० ८८।

६९. (क) लक्खीदेवी सुन्दास, 'त्रिभुवन पुरस्कारका योग्य अधिकारी : सूर्यविक्रम ज्ञवाली', **दियालो** ४५ (अगष्ट १९७२), पृ० ३१।

(ख) कुमार प्रधान, **पहिलो पहर**, पृ० ८८।

तथा प्रथम नेपाली शिक्षा-उपनिर्देशक बनी दार्जीलिङमा कार्य गर्न लागेका थिए। दार्जीलिङबाट प्रकाशित हुने प्रथम नेपाली व्याकरण उनले लेखेर सन् १९२१ मा प्रकाशित गराइसकेका थिए।^{१०} त्यतिमात्र होइन दार्जीलिङलाई बङ्गालभित्र राख्ने वा अलग गर्ने भन्ने विषयमा राखिएको सरकारी गोष्ठीमा उनले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेले। लाठसाहेबसम्मलाई स्मारकपत्र पठाउने कार्य गरिसकेका थिए। यसरी नेपाली भाषा, साहित्य, समाज, शिक्षा र जातिका निम्ति केही कार्य गरिसकेका पारसमणि प्रधानको सम्पर्कमा भएर नै धरणीधर शर्मा र सूर्यविक्रम ज्ञवालीहरूले नेपाली भाषा र साहित्यको एउटा केन्द्रस्वरूप नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित गर्नसके। सम्मेलनको स्थापनामा अरु मानिसहरूको पनि केही न केही योगदान भए तापनि माथि उल्लेख गरिएका तीन व्यक्तिहरूको (सूधपाको) योगदान प्रमुख देखिन आएको छ, जस विषयमा अझ बढी तथ्यहरूको प्रस्तुति तथा विस्तृत विवरण पछिका लेखोटमा दिइनेछ।

---

७०. रामकृष्ण शर्मा, 'दार्जीलिङ क्षेत्रमा नेपाली साहित्यको पृष्ठभूमि र जन्म', डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ – परिशिष्टाङ्क (सन् १९८४), पृ० २८
“साहित्यिक ध्येय मनमा लिएर लेखनी चलाउने दार्जीलिङ क्षेत्रमा पारसमणि प्रधान देखिन आउँछन्। यिनै कार्यकलापका भरमा पारसमणिलाई दार्जीलिङमा साहित्यको घड्ढरी खन्ने प्रथम व्यक्ति तोकिन सकिएला।”

अध्याय ३

नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापना र त्यसपछिको इतिहास

३.१. नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापना

नेपाली साहित्य सम्मेलनको जन्म कालावधिदेखि आज (सन् १९८४) पर्यन्तको सम्पूर्ण इतिहास यस अध्यायमा चर्चाको विषय हो। यसमा सम्मेलन स्थापनार्थ प्रथम सार्वजनिक सभाको विवरण तथा सूधपा औ अन्य विद्वान्हरूले खेलेको भूमिकाको चर्चा छ। पारसमणि प्रधान र सूर्यविक्रम ज्ञवालीले आ-आफ्ना मन्त्रीत्वकालमा निभाएका विशेष भूमिकालाई ध्यानमा राखी यस समयावधिमध्ये उनीहरूले नेतृत्व प्रदान गरेका अवधिलाई क्रमशः २५ मई १९२४ देखि २० जुन १९३१ सम्मको सङ्क्षिप्त इतिहास र २० जुन १९३१ देखि १९५४ सम्मको सङ्क्षिप्त इतिहास भनी काल विभाजन गरिएको छ। सन् १९५४ पछि सम्मेलनको विशेष अवस्थालाई भिन्नै काल भनी विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। यसै अवधिभित्र सम्मेलनका स्वर्ण जयन्ती र हीरक जयन्तीजस्ता महत्त्वपूर्ण घटनाहरूलाई समेट्दै सन् १९८४ को अन्तसम्मका गतिविधिहरूलाई समाविष्ट गरी यस अध्यायलाई पूर्ण गरिएको छ।

दार्जीलिङका नेपालीहरूलाई संस्थागत रूपमा भाषा र साहित्यका विकास र उन्नयनमा विशेष प्रेरणा दिने यस सम्मेलन सामाजिक र सांस्कृतिक कार्यहरूका निमित्त पनि केन्द्र बनेको थियो। यस्तो संस्थाको जन्म र विकाससँग सम्बन्धित यस समयावधिको आफ्नै प्रकारको ठोस देन छ। त्यसैले तुलसीबहादुर छेत्रीले आफ्नो शोध-ग्रन्थमा बीसौं शताब्दीमा चलेको शक्तिशाली भावनाको लहरको

मूल फुटेको थियो दार्जीलिङको नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापनामा भनी पुष्टि गरेका छन्। सम्मेलनको जन्मकाल नेपालबाहिर नेपाली भाषा र साहित्यको भाग्योदय आरम्भको प्रथम माइलखुट्टी मान्न सकिन्छ।^१ ने० सा० स० जस्तो संस्था जसले अनेकानेक साहित्यिक मूल्यका ग्रन्थहरू प्रकाशित गर्‍यो, नेपाली भाषा र साहित्यको मान्यतासम्बन्धी सङ्घर्षको अग्र पङ्क्तिमा रह्यो, जसले शिक्षा, संस्कृति, समाज औ दार्जीलिङका नेपालीहरूको जीवनलाई नै प्रभावित पारेको छ, जसले ने० सा० स० पत्रिका र दियालोको प्रकाशनद्वारा नेपाली लेखक र पाठकलाई उत्साहित गर्‍यो तथा जसले रूपनारायण सिंह, लैनसिंह बाङ्गदेल, इन्द्र सुन्दासजस्ता साहित्यकारहरूलाई प्रेरित गर्नसक्यो,^२ त्यस्तो संस्थाको इतिहासलाई महत्त्व दिएर एक अलग भागमा गठन गर्नु निश्चय उपयुक्त होला। प्रस्तुत अध्यायमा सम्मेलन-स्थापनाका निम्ति आयोजित प्रथम सभा, अखिल भारतवर्षीय नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापनाको प्रयास, पारसमणि प्रधानले मन्त्रीको भार सम्हालेका कालको सम्मेलन, सूर्यविक्रम ज्ञवालीका मन्त्रीत्व कालको सम्मेलन, सूर्यविक्रम ज्ञवालीका मन्त्रीत्व कालपछिको सम्मेलन, स्वर्ण जयन्ती (५० वर्ष, सन् १९७४) तथा हीरक जयन्ती – (६० वर्ष, सन् १९८४) सम्मको इतिहासको समावेश छ।

३.१.१. नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापनाका निम्ति प्रथम साधारण सभा :

परतन्त्रताको साङ्गोमा कसिएको भारत छटपटाइरहेको थियो औ महात्मा गान्धीको नेतृत्वमा स्वाधीनता सङ्ग्राम चर्किसकेथ्यो। स्वभावतः भारतीय नेपालीहरू पनि त्यस युगको प्रवाह र वातावरणदेखि अलग रहन सकेनन्। फलतः शिक्षित र सचेत केही नेपालीहरू स्वजाति, स्वसाहित्य र स्वभाषाका निम्ति छटपटाउन लागे। एउटा स्वतन्त्र जातिको एउटा प्रधान चिह्न हो – स्वतन्त्र भाषा। नेपालीहरूले पनि आफ्नो जातित्व सुदृढ गराउने हो भने आफ्नो स्वतन्त्र साहित्य निर्माण गर्नु अत्यन्त आवश्यक छ भन्ने विचार हुँदा भाषा र साहित्यको उन्नति गर्ने अभिप्रायःले २५ मई, १९२४ को बेलुकी ४ बजे नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित गर्ने

१. तुलसीबहादुर छेत्री, 'परिचयात्मक आलोकमा ज्ञवालीजी' (प्राक्कथन), पृथ्वीनारायण शाह (द्वि० सं०), ले० सूर्यविक्रम ज्ञवाली (दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९७६), पृ० ७।
२. (क) जगत् छेत्री, 'ने० सा० स० को पचास वर्षको सङ्क्षिप्त इतिहास', दियालो १५।७६, (अक्टोबर १९७४), पृ० २२।
(ख) ने० सा० स० भवन उद्घाटन समारोहको दोस्रो दिनको कार्यक्रममा इन्द्र सुन्दासको भाषण दियालो, २१।९६-९८ (मार्च १९८२), पृ० १९।

उद्देश्य लिएर दार्जीलिङको नृपेन्द्र नारायण हिन्दू पब्लिक हलमा एउटा सार्वजनिक सभा गरे। ती विद्वान्हरूको सम्मेलन स्थापित गर्ने र सञ्चालन गर्ने कार्य वास्तवमै एउटा साहसिक र दूरदर्शी अभियान रहेछ भन्ने तथ्य स्पष्ट भएको छ, जुन संस्था आज नेपाली भाषा र साहित्यको जनस्तरीय पहिलो नेतृत्वदायी संस्था भएको छ। (भवानी घिमिरे – भानु अतिरिक्ताङ्क – २)।

३.१.१.१. सभामा प्रस्तुत विवरण^३

उक्त सभामा दार्जीलिङ, कालेबुङ, खरसाङ, सिक्किम, कलकत्ताजस्ता नजिक र टाढाका २५० जति सज्जनहरूले भाग लिए। तिनमा केही प्रमुख व्यक्तिहरू थिएः-

हरिप्रसाद प्रधान, धरणीधर शर्मा, पारसमणि प्रधान, राघवेन्द्र ब्यानर्जी, कालूसिंह पिटर्स, अगमसिंह गिरी, हर्कध्वज प्रधान, पद्मप्रसाद प्रधान, जीतजंग मल्ल, डम्बरसिंह गुरुङ, शेषमणि प्रधान, हस्तलाल गिरी, सुखरंजन बोस, कमल थापा, के० बी० बस्नेत, रामचरण थापा, नीमा नर्बू, श्यामप्रसाद छेत्री।

उक्त सभा सञ्चालनका निम्ति धरणीधर शर्माद्वारा हरिप्रसाद प्रधानको नामको प्रस्तावलाई समर्थन गर्दै अगमसिंह गिरीले भनेका थिए- “आज मलाई साँच्चै बडो आनन्द लाग्यो – म जाबो एउटा अशिक्षित व्यक्तिलाई समेत यस्तो आनन्द लाग्यो भने यी विद्वान्हरूका – जसका परिश्रमको फलस्वरूप आज यो दार्जीलिङजस्तो अविद्याले अँधेरी छाएको जग्गामा ‘नेपाली साहित्य सम्मेलन’-को नीउ स्थापित हुनु लागिरहेछ – आनन्द र उत्साहको सीमा कहाँसम्मको भयो होला।”

त्यसपछि सभापतिको भाषण शुरू भएको थियो। उनको भाषणबाट यो बुझियो, उनी बी० ए० मा पढ्दा नेपालीले पनि कलेज स्तरसम्मै पठनको एक विषयका निम्ति स्वीकृति पाउनेछ भन्ने खबर भइसकेको थियो, तर त्यो हुन नपाई उनले अध्ययन पूर्ण गरे। तर त्यस सभाको दिन (२५-५-१९२४) सम्ममा नेपालीले त्यो मान्यता पाइसकेको थियो। उनले त्यसको श्रेय माननीय जस्टिस सर आशुतोष मुकर्जी, (भाइस चान्सलर, कलकत्ता विश्वविद्यालय)-लाई दिए। उनको वक्तव्यमा पाठ्यपुस्तकको आवश्यकतामा ध्यान दिनु तथा सङ्गठनको नाम नेपाली साहित्य सम्मेलन राख्नु बडो बुद्धिमता-काम भएको कुरा पनि उल्लेख

---

३. नेपाली साहित्य सम्मेलन कार्य विवरण, प्रथम सभा, (मुद्रित पुस्तिकाबाट)।

थियो। नेपाली हिमाली क्षेत्रको सबैले बुझ्ने भाषा (Lingua Franca) हो तथा यस भाषाको विकासले सर्वजातिको मानिसलाई ज्ञान-लाभ गर्नु सजिलो हुनेछ भन्ने विषयमा पनि उनले आफ्नो वक्तव्यमा बताए।

उक्त भाषणपछि सूर्यविक्रम ज्ञवालीले 'नेपाली साहित्य तथा यसको आवश्यकता' विषय एक लामो र गहकिलो लेख पढेर सुनाए जुन लेखभित्र उनको कविता पनि उद्धृत थियो।^४

अर्को कार्यक्रममा अधिबाटै सल्लाह मिलाएअनुसार पारसमणि प्रधानले सङ्गठनको नाम 'नेपाली साहित्य सम्मेलन' होस् भनी प्रस्ताव राखे। प्रस्ताव सर्वसम्मतिमा समर्थन भएपछि उनले पनि 'हाम्रो अवस्था' नामक एक रसिलो लेख पढेर सुनाए। त्यसपछि दलबहादुर गुरुङको प्रस्तावमा निम्नलिखित सज्जनहरूलाई लिई एक कार्यकारिणी समिति गठन गरियो—

सभापति	— हरिप्रसाद प्रधान
उपसभापति	— कृष्णप्रसाद उपाध्याय (भागलपुर) — धरणीधर शर्मा
मन्त्रीगण	— पारसमणि प्रधान औ सूर्यविक्रम ज्ञवाली
कार्यकारिणी सदस्यगण	— रामचन्द्र अधिकारी (कलकत्ता) मणिसिंह गुरुङ (शिलाङ) शिवदत्त शास्त्री, एम० ए० (बनारस) मोतीचन्द प्रधान, बी० ए० दलबहादुर गुरुङ चौतरिया धनप्रकाश शाह, हनजीत देवान (खरसाङ) रणबहादुर राई (लोप्चु) पुण्यप्रसाद प्रधान, बालकृष्ण प्रधान (सिक्किम) रेभ० कालुसिंह पिटर्स

---

४. साह्रै हीना गलित बदना शोकले ढाकिएकी, रोईरोई छटपट गरी काल पर्खिरहेकी।
छोरा नातिहरू सब भरी क्लेशले भै निराशा, बस्ने वृद्धसरि हजुरको भेष भो मातृभाषा।।
नेपाली साहित्य सम्मेलन कार्य विवरणबाट उद्धृत, सम्पूर्ण लेख परिशिष्ट ४२२ मा

यसरी कार्यकारिणी समिति गठन गरिसकेपछि अनुपस्थित सदस्यहरूबाट पनि स्वीकृति आइपुगेपछि नै कार्य शुरू गर्ने निश्चय गरियो। सभाको शुरूमा पारसमणि प्रधानरचित एक स्वागत गीत गाइएको थियो र तुरन्तैपछि धरणीधर शर्मारचित एक हरिनामाञ्जली कविता पनि उनीबाटै पाठ गरियो। सभाको अन्तमा पनि उनले 'नेपाली भाषाको सवाई' नामक कविता पाठ गरे। (द्रष्टव्य, परिशिष्ट ४.४) अन्तमा तिनताकका डी० एस० सी० राघवेन्द्र ब्यानर्जीबाट हिन्दीमा भाषण गरियो। धरणीधर शर्माले नै सबैलाई धन्यवाद ज्ञापन गरेपछि सभा विसर्जन गरियो।

यसरी २५ मई, १९२४ को साधारण सभाले उक्त 'नेपाली साहित्य सम्मेलन' दार्जीलिङमा मात्र होइन तर अखिल भारतवर्षीय रूपमा स्थापना गर्ने उद्देश्य राखेकाले कार्यकारिणी समिति पनि भारतभरिका नेपालीका प्रतिनिधिहरूलाई लिएर गठन गरिएको थियो। पछिको कार्य विवरणबाट उक्त तथ्य अझ स्पष्ट हुन जान्छ। यो घटना भारतीय नेपालीहरूका निम्ति बडो महत्त्वपूर्ण भएको थियो।

३.१.२. अखिल भारतवर्षीय नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापनाको प्रयास :

काम त थालियो ठूलै तर अखिल भारतवर्षीय (ने० सा० स० स०) कार्यकारिणी समितिको बैठक बस्न सकेन। यसका अनेक कारण थिए। सम्मेलनको अफिस थिएन, पुञ्जी थिएन। पारसमणि प्रधानले यस्तो विवरण दिएका छन्। त्यस समयका कागतपत्रबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि सम्मेलन अखिल भारतीय स्तरमा खडा गर्ने उच्चाकाङ्क्षा राखिएको थियो।^५

२५ मई, १९२४ को सर्वसाधारण सभाको दुई महिनापछि २७ जुलाई, १९२४ मा ने० सा० स० का अखिल भारतवर्षीय कार्यकारिणी समितिको सभा बस्यो। त्यस सभामा हरिप्रसाद प्रधान, धरणीधर शर्मा, पारसमणि प्रधान, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, कालूसिंह पिटर्स, शेषमणि प्रधान, पुण्यप्रसाद प्रधान गरी जम्मा सातजना सदस्यहरू उपस्थित थिए। सभाले धनप्रकाश शाहको मृत्युमा शोक-प्रस्ताव पारित गर्‍यो, पत्रोत्तर नदिएकोमा मणिसिंह गुरुङ र राममणि आ० दी० का नाम कमिटीबाट हटाई रामचरण थापा र कमल थापालाई कमिटीमा लिने प्रस्ताव पारित गर्‍यो औ सम्मेलनका निम्नलिखित उद्देश्यहरू गृहीत भए:-

१. नेपाली साहित्यको प्रचार तथा उन्नति गर्ने,

५. २७ जुलाई १९२४ देखि १९२७ सम्म सम्मेलनको कार्य विवरण (मुद्रित पुस्तिकाबाट)।

२. नेपाली भाषामा मौलिक वा अनुवादित उत्तम-उत्तम ग्रन्थहरू प्रकाशित गर्ने,
३. समय-समयमा भिन्न-भिन्न स्थानमा अधिवेशन गरी नेपाली साहित्यको कसरी उन्नति तथा प्रचार हुन्छ विचार गर्ने,
४. जनतामा नेपाली साहित्यप्रति प्रेम उत्पन्न गराउनलाई –
  - (क) समयसमयमा सानासाना पुस्तिकाहरू प्रकाशित गर्ने,
  - (ख) मासिक, पाक्षिक वा साप्ताहिक पत्र प्रकाशित गर्ने,
  - (ग) समय-समयमा वादविवाद वा व्याख्यान इत्यादि गराउने,
५. नेपालीका भिन्न-भिन्न भाषा तथा साहित्य अध्ययन गर्ने तथा तत्सम्बन्धी उत्तम-उत्तम साहित्य प्रकाशित गर्ने,
६. नेपालको प्राचीन इतिहास, सभ्यता, इत्यादि अध्ययन गर्ने औ त्यस सम्बन्धमा ग्रन्थ प्रकाशित गर्ने,
७. नेपाली भाषाको प्राचीन साहित्य अन्वेषण गर्ने तथा
८. जुन उपायले हुन्छ नेपाली भाषाको उन्नति गराउन चेष्टा गर्ने।

उक्त प्रस्ताव सूर्यविक्रम ज्ञवालीले राखेका थिए औ पुण्यप्रसाद प्रधान र शेषमणि प्रधानले समर्थन गरेका थिए तथा सर्वसम्मतिले स्वीकृत भएको थियो। त्यसै सभाले कार्य सुविधाका निम्ति एउटा सात सदस्यको प्रबन्धकारिणी समिति गठन गरियो। त्यसमा निम्नलिखित सदस्यहरू राखिए, हरिप्रसाद प्रधान, धरणीधर शर्मा, कालूसिंह पिटर्स, पारसमणि प्रधान, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, रामवरण थापा र कमल थापा। सम्मेलनको नियमादि तयार गर्न एउटा अर्को उपसमिति गठन गरियो। फेरि पाठ्यपुस्तकहरूको प्रकाशनका निम्ति अर्को उपसमिति पनि गठन गरियो। सभामा यो पनि निर्णय गरियो कि नियमादि नबनुञ्जेल प्रत्येक सदस्यले आफ्ना-आफ्ना इलाकामा सभा आदि गरी नेपाली साहित्य सम्मेलनको प्रचार गर्ने औ सदस्य बढाउने काम गर्ने। फलतः दार्जीलिङका निम्ति नौ सदस्यको एउटा कमिटी गठन गरियो। सम्मेलनका दुई प्रकारका सदस्य बनाउने निर्णय पनि सभामा गृहीत भयो, (१) स्थायी र (२) साधारण। स्थायी सदस्यका निम्ति ५०/- रू चन्दा र साधारण सदस्यका निम्ति वार्षिक ६/- रू। १८ वर्षदेखि माथिका स्त्री-पुरुष सबै यस सम्मेलनको सदस्य हुनसक्ने पनि निर्णय गरियो। नेपाली भाषामा उत्तम ग्रन्थहरूको अभाव हटाउन एउटा १०००/- रू को कोष बनाउने र सौ रकम जम्मा भएपछि ज्ञान पुस्तकमाला नामअन्तर्गत मौलिक औ

अनुवादित ग्रन्थहरू प्रकाशित गर्ने पनि सभामा निश्चय गरियो । त्यस ग्रन्थावलीको सम्पादक सूर्यविक्रम ज्ञवाली चुनिए ।

त्यस समय सरकारी आदेशबिना सरकारी कर्मचारीहरूले कुनै प्रकारका संस्था समितिमा पनि भाग लिन सक्तैनथे । नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित भएपछि सरकारी चाकरी गर्ने सम्मेलनका कार्यकर्ताका निम्ति अनुमति नझिकाई भएन । सभापति हरिप्रसाद प्रधानले शिक्षा विभागका डाइरेक्टरलाई एउटा पत्र व्यवहार गरी तीन सरकारी कर्मचारीहरू धरणीधर शर्मा, पारसमणि प्रधान र सूर्यविक्रम ज्ञवालीका निम्ति भाग लिन सक्छन् भन्ने अनुमति झिकाए । तर पनि अखिल भारतवर्षीय कार्यकारिणी समितिको बैठक बस्न सकेन ।^६

तीन वर्षपछि १७ जुलाई १९२७ मा मात्र एउटा सभा गरियो । त्यसबीच केही कार्यहरू त गरिए, तर ती सन्तोषप्रद थिएनन् । सन् १९२४ वा २७ जुलाईको सभापछि तुरुन्तै **नैवेद्य**को द्वितीय संस्करण सम्मेलनबाट प्रकाशित गरियो । त्यसपछि क्रमशः कवि भानुभक्तकृत **वधूशिक्षा**, महानन्द सापकोटारचित **मनलहरी** र मोतीराम भट्टरचित **कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र** पुस्तक ज्ञान पुस्तकमाला ग्रन्थावलीअन्तर्गत प्रकाशित गरिए ।^७

१७ जुलाई १९२७ मा प्रकाशित सन् १९२४ देखि १९२७ सम्मको नेपाली साहित्य सम्मेलनको १२ पृष्ठको एउटा कार्य विवरणबाहेक त्यसबीचको अरु मुद्रित कागत-पत्र पाइँदैनन् । तर सम्मेलनको कार्य विवरण बहीबाट थाह लाग्दछ सन् १९२७ देखि १९३१ बीच कुनै सभा भएन औ २० जुन १९३१ मा एउटा सभा राखी अर्को मन्त्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई नै मन्त्रीको सम्पूर्ण भार दिइयो । त्यसपछि भने साँच्चै सम्मेलनको कार्य सुचारु रूपले सञ्चालन हुन लाग्यो तथा कैयौं नवीन कीर्तिमान प्राप्त गर्न सम्मेलन सक्षम बन्यो ।

२० जुन १९३१ मा राखिएको सम्मेलन कार्यकारिणी समितिको सभाले, “नेपाली साहित्य सम्मेलनको काम पुगनपुग तीन वर्षदेखि शिथिल भएको भए तापनि ने० सा० स० को यो प्रबन्ध-कारिणी समिति ने० सा० स० को फेरि सङ्गठन गरी यसलाई कदापि सेलाउन दिनुहुँदैन भनी निश्चय गर्छ” भन्ने प्रस्ताव स्वीकार गरी नवीन कार्यकारिणी समिति गठन गर्‍यो, त्यसै सभाले त्यतिञ्जेल प्रबन्धकारिणी समितिले सम्मेलन सम्बन्धमा गरेका कार्यहरू पनि स्वीकार गर्‍यो ।

---

६. १७ जुलाई १९२४ देखि १९२७ सम्म सम्मेलनका कार्यविवरण (मुद्रित पुस्तिका) ।

७. ऐजन

३.१.२.१. अ० भा० ने० सा० सम्मेलन स्थापनाका प्रयासको त्याग

वास्तवमा उद्देश्य राखेअनुसार सम्मेलनले त्यो सात वर्षको अवधि (सन् १९२४ देखि १९३१) सम्म विशेष ठोस कार्य गर्नु सकेन, तापनि पुस्तक प्रकाशन कार्यलाई चाहिँ अघि बढायो। त्यसबाहेक प्रबन्धकारिणी समितिले अरु एकदुई कार्य गर्‍यो। त्यसपछि २५ जुलाई १९३१ मा अर्को सभा भयो। उक्त सभाको विवरण निम्नलिखित प्रकारको छः-

“सन् १९२७ सम्म प्रबन्धकारिणी समितिले तल लेखेबमोजिम कार्य गर्‍यो। अखिल भारतवर्षीय कार्यकारिणी समितिका तारिख २७ जुलाई १९२४ को दिन भएको सभामा स्वीकार गरेका प्रस्तावबमोजिम ज्ञान पुस्तकमाला नामक ग्रन्थावलीअन्तर्गत **नैवेद्य, मनलहरी, कविभानुभक्तको जीवन चरित्र र वधू शिक्षा** गरी चार पुस्तकहरू एक-एक हजार छापिए।” पाठ्यपुस्तकका रूपमा सम्मेलनबाट नेपाली साहित्य कथामाला, नेपाली हस्तलेख प्रथम र द्वितीय भाग जम्मा तीन पुस्तकहरू प्रकाशित भए।

२६ जुलाई १९३१ मा सम्मेलनको साधारण सभा मनोविनोद पुस्तकालय भवनमा भयो। त्यो सभा गोबरधन गुरुङले सञ्चालन गरे। त्यसै सभामा सदस्यहरूले अखिल भारतवर्षीय स्तरमा काम हुन नसक्नेदेखि ने० सा० स० को अखिल भारतवर्षीय कार्यकारिणी समिति नामबाट अखिल भारतवर्षीय भन्ने पदावली हटाउने प्रस्ताव पारित गरे औ सम्मेलनको कार्यकारिणी समिति पुनर्गठित भयो।

अ० भा० ने० सा० स० सम्मेलन स्थापित गर्ने उद्देश्य उच्च थियो। २४-५-१९२४ मा सर्वसाधारण सभामा भेला भएर यस्तो सम्मेलन अखिल भारतवर्षीय रूपमा राख्ने ती विद्वान्हरूको उद्देश्य र लक्ष्य प्रशंसनीय मान्नुपर्छ, तर ती उद्देश्य कार्यमा परिणत गर्दा आइपर्ने बाधा र जटिलताहरू सम्बन्धमा उनीहरूले ध्यान दिन सकेनन्। फलतः वास्तवमा जब उक्त अ० भा० ने० सा० स० को प्रबन्धकारिणी समितिको सभा बोलाइयो स्थानीय सातजना सदस्यबाहेक अरु भेला भएनन्। त्यसरी समय, दूरता र अर्ध-अभाव मुख्य अवरोध बन्न गए। फलतः कति उच्च विचार र भावना लिएर स्थापित हुन गएको सम्मेलनको अ० भा० नामबाट अखिल भारतवर्षीय हटाउनुपर्‍यो तथा – यसलाई केवल ने० सा० स० नाममा सीमित राख्नुपर्‍यो।

---

८. ने० सा० स० पत्रिका, वर्ष १ सङ्ख्या १ (पूस १९८८), पृ० ६।

३.२. सम्मेलनको २४ मई १९२५ ईश्वीदेखि २० जून १९३१ ईश्वीसम्मको सङ्क्षिप्त इतिहास

नेपाली साहित्य सम्मेलनजस्तो संस्था जसको एउटा लामो इतिहास बनेको छ त्यसको काल विभाजन हुनु स्वाभाविक हो। तर यस संस्थाका महत्त्वपूर्ण र कर्तव्यशील काल सूर्यविक्रमको मन्त्रीत्व काल नै हो, जो सन् १९३१ देखि शुरु भएर १९५४ जम्मा २३ वर्षसम्म रह्यो। तर त्यस कालभन्दा अधिको छोटो काललाई पनि हामी अवज्ञा गर्न सक्तौं। त्यस कालमा विशेष कार्यहरू भएनन् तथा झण्डै झण्डै यस सम्मेलनको अन्त पनि भइसकेको थियो, जसलाई सन् १९३१ मा पुनर्गठन गरी नयाँ जीवन दिने काम भयो। यसर्थ स्थापना भएको समय सन् १९२४ देखि १९३१ सम्मको सात वर्षको समयलाई एक अलग काल भनी छुटाउन सकिन्छ।

२५ मई १९२४ मा प्रथमपल्ट नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापनाको सभा भएर १८ सदस्य भएको एक कार्यकारिणी समिति गठन गरिँदा दुई मन्त्रीहरूको चुनाव भएको थियो। ती दुई मन्त्रीहरू थिए पारसमणि प्रधान र सूर्यविक्रम ज्ञवाली; तर त्यस समय मन्त्रीको वास्तविक भार पारसमणि प्रधानले सम्हाले।

२५ मई १९२४ को साधारण सभाको दुई महिनापछि २७ जुलाई १९२४ मा सम्मेलनको अखिल भारतवर्षीय कार्यकारिणी समितिको सभा बस्यो, जसमा सात सदस्यहरू उपस्थित थिए। सभामा सम्मेलनका आठवटा उद्देश्यहरू स्वीकृत भए। तर कार्यालय र पुञ्जीको अभावमा अखिल भारतवर्षीय कार्यकारिणीको सभा घरीघरी हुने सम्भावना नदेखी त्यस दिनको सभाले एउटा सात सदस्यको प्रबन्धकारिणी समिति गठन गर्यो। सम्मेलनको संविधान तयार गर्नलाई औ पाठ्यपुस्तक प्रकाशन गर्न पनि अलगअलग उपसमिति गठन गरिए।

त्यसै सभामा सम्मेलनका स्थायी र साधारण दुई प्रकारका सदस्यहरू बनाउने निर्णय पनि भयो। अर्को महत्त्वपूर्ण निर्णय १०००/- रु० को कोष बनाउने थियो। यस कोषको नाम ज्ञान पुस्तकमाला राखी कोषबाट मौलिक औ अनूदित साहित्यिक ग्रन्थहरू प्रकाशित गर्ने पनि निश्चय गरियो। अ० भा० ने० सा० स० को सभा बस्नै सकेन। तीन वर्षपछि १७ जुलाई १९२७ मा मात्र अर्को सभा राखियो। यसबीच नैवेद्यको दोस्रो संस्करण १९२५ मा, **मनलहरी** १९२६ मा, तथा **कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र** र **वधूशिक्षा** सन् १९२७ मा ज्ञान पुस्तकमालाअन्तर्गत प्रकाशित भए। यीबाहेक १९२४ देखि १९२७ सम्मका

सम्मेलनको एउटा कार्य विवरण जुलाई १९२७ मा प्रकाशित भयो ।

पारसमणि प्रधानका नेपाली साहित्य प्रकाशनमा भन्दा पनि पाठ्यपुस्तक प्रकाशनमा बढ्ता चाख थियो । वास्तवमा भर्खरै (सन् १९१८ मा) कलकत्ता विश्वविद्यालयले नेपालीलाई म्याट्रिक आई० ए० र बी० ए० स्तरमा एक विषयका रूपमा पढ्ने अनुमति दिएकाले विभिन्न स्तरका प्रशस्त नेपाली पाठ्यपुस्तकहरूको नितान्त आवश्यक भएकै थियो । त्यसैले सम्मेलन स्थापित भएर सङ्गठित रूपमा नेपाली पाठ्यपुस्तक आफैले वा अरुलाई प्रेरित गरी प्रकाशित गराउने ठोस कार्य सम्भव हुन सक्थ्यो । धनको अभावमा सम्मेलनलाई यो कार्य गर्दा अनेक कठिनताको सामना गर्नुपरे तापनि सम्मेलनले केही सफलता हासिल गर्न सक्थ्यो । सम्मेलन आफैले निम्नलिखित पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गर्‍योः-

१. **नेपाली साहित्य कथामाला** (शेषमणि प्रधान र पारसमणि प्रधान लिखित) १०२ पृष्ठको एउटा सचित्र पुस्तक, यसले डी० पी० आई० बाट स्वीकृति पाएको थियो औं दार्जीलिङ, सिक्किम, आसाम, बर्मा, धर्मशाला प्रभृति स्थानमा प्रचारित थियो ।
२. **नेपाली हस्तलेख भाग १ र**
३. **नेपाली हस्तलेख भाग २** पारसमणि प्रधान र शेषमणि प्रधान यी तीन पुस्तकहरूबाहेक **नैवेद्य र कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र** पनि पाठ्यपुस्तकका रूपमा उपयोग गरिए ।

त्यसपछि १९२७ देखि १९३१ बीच सम्मेलनको कुनै सभा भएन ।^९

३.३. सम्मेलनका २० जून १९३१ ई० देखि २० अगष्ट १९५४ को इतिहास

सम्मेलनको २५ मई १९२४ को प्रथम साधारण सभाले पारसमणि प्रधान र सूर्यविक्रम ज्ञवाली दुवैलाई मन्त्री चुने तापनि पारसमणि प्रधानले नै सो भार सञ्चालन गरे तथा २० जून १९३१ को सभाले मात्र सम्मेलनका मन्त्रीको सम्पूर्ण भार सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई दिएको तथ्य उल्लेख भइसकेको छ । त्यस समयसम्म सम्मेलनले अखिल भारतवर्षीय रूपमा कार्य-सञ्चालन गर्ने उद्देश्य छोडेको थिएन । त्यसपछि २६ जुलाई १९३१ को सभाले मात्र सो उद्देश्य सम्भव हुने नदेखी सम्मेलनको नामबाट अखिल भारतवर्षीय शब्दहरू हटाएर केवल नेपाली साहित्य सम्मेलन राख्ने प्रस्ताव पारित गर्‍यो ।

---

९. ऐजन

२६ जुलाई १९३१ को साधारण सभाले सम्मेलन कार्यकारिणी समितिको पनि पुनर्गठन गरी निम्नलिखित प्रकारले कार्यकर्ताहरू चुन्योः-

सभापति	- मोतीचन्द प्रधान औ हनजीत देवान
उपसभापति	- गोबरधन गुरुङ औ धरणीधर शर्मा
मन्त्री	- सूर्यविक्रम ज्ञवाली
सदस्यगण	- पद्मप्रसाद प्रधान, (डा०) मदन थापा, चन्द्रबहादुर कुमाई, कृष्णबहादुर गुरुङ, धनसिंह छेत्री, रामवरण थापा, जगत्सिंह लामा, हर्कमान राई, गोकुलसिंह गहतराज औ हरिप्रसाद प्रधान ।

उक्त सभाको एउटा प्रस्तावमा लेखिएको छ- “हाम्रा श्री धरणीधर शर्मा र श्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीमाथि पूर्ण विश्वास छ औ उहाँहरूले हाम्रो समाजलाई जो सुधार गर्नुभएको छ औ गर्नुहुँदछ यसका निमित्त उहाँहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन्छौ ।”

त्यस सभाको तुरन्तै पछि १६ अगष्ट १९३१ मा मदन थापाका कार्यालय होप् भ्यूमा कार्यकारिणी समितिको एउटा सभा राखियो जसमा दश सदस्यहरू उपस्थित थिए । यसमा दर्शकका रूपमा मातृकाप्रसाद कोइराला र उनका पिता कृष्णप्रसाद कोइराला पनि उपस्थित थिए । सभाले सम्मेलनको संविधान तयार गर्न एउटा उपसमिति गठन गर्‍यो, जसमा पद्मप्रसाद प्रधान, धरणीधर शर्मा, मदन थापा र सूर्यविक्रम ज्ञवाली राखिए । सम्मेलनको विराट् प्रचारको तथा सदस्य सङ्ख्या वृद्धि गर्ने उद्देश्यले ठाउँठाउँका निमित्त ससाना कमिटीहरू पनि गठन गर्ने निर्णय लिइयो ।

फेरि १६ सेप्टेम्बर १९३१ को सभामा सम्मेलनको मुखपत्र त्रैमासिक रूपमा प्रकाशित गर्ने र उक्त पत्र दुई फर्माको डिमाइ-साइजमा निकाल्ने निर्णय भयो । पत्रिकाका सम्पादक पद्मप्रसाद प्रधान चुनिए । मन्त्री र सम्पादकलाई पत्रिका दर्शको अधि नै निकाल्नु भन्ने अनुरोध पनि गरियो । त्यसै समय उपसमितिले सम्मेलनको संविधानको निम्नलिखित मसौदा पेश गर्‍योः-

अध्याय १ मा अधिकै आठ उद्देश्यहरू राखिए । अध्याय २ मा सदस्यताको नियम, अध्याय ३ मा कार्यकारिणी समितिको नियम, अध्याय ४ मा कार्यकारिणी सदस्यको अधिकार र कर्तव्य, अध्याय ५ मा आमदानी खर्च औ अध्याय ६ मा विविध गरी जम्मा ३१ धारा राखिए ।

उक्त सम्मेलन पत्रिका नियम र कार्यविवरण अङ्क नामले पूस १९८८ (डिसम्बर १९३१) मा प्रकाशित भयो।

यो स्पष्ट हुँदछ सन् १९३१ मा सम्मेलन कार्यकारिणी समिति पुनर्गठन गरेर सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई मन्त्रीको पूर्ण भार दिएपछि सम्मेलनको कार्य नियमित रूपले चलन लाग्यो। सन् १९२४ देखि १९३१ सम्म सात वर्षबीच दुईवटा कार्यकारिणी सभामात्र भएका थिए, तर सन् १९३१ मा मात्र एक साधारण सभालगायत जम्मा पाँचवटा सभाहरू भए।

सन् १९३२ मा धेरै प्रकाशन कार्य भए। हरिहस्त ग्रन्थमाला^{११} अन्तर्गत नवीन पुस्तक प्रकाशन गर्ने निश्चय गरियो। डिसेम्बर १९३१ मा **ने० सा० स० पत्रिका**को एक अङ्क प्रकाशित भयो। औ सन् १९३२ मा दोस्रो अङ्क प्रकाशित भयो। सम्मेलनको चेष्टाको फलस्वरूप कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट पनि नेपालीका निम्ति पर्वतिया र खस आदि शब्द हटाई त्यसको ठाउँमा नेपाली शब्द प्रयोग गर्ने स्वीकृति-पत्र प्राप्त भयो।^{१२} त्यस वर्षको साधारण सभा इतिहासकार यदुनाथ सरकारका सभापतित्वमा सञ्चालित भयो। सभामा भाषिक र साहित्यिक चर्चाहरू पनि भए। सन् १९३३ मा सम्मेलनले जज बजारस्थित वर्तमान कार्यालय दार्जीलिङ नगरपालिकाबाट प्राप्त गरी सम्मेलन कार्यालय त्यहीं सार्ने काम गर्‍यो।

सन् १९३३-३४ को वार्षिक विवरणमा सम्मेलन – पत्रिका वार्षिक एक एकवटा मात्र छापिन सकेको औ सन्तवीर लामाको दानबाट बुकर टी० वासिङ्टनको जीवन औ एउटा पाठ्यपुस्तक नेपाली साहित्य परिचय पनि छापिनेछ लेखिएको भए तापनि पछि बुकर टी० वासिङ्टनका जीवनीको बदलामा सूर्यविक्रम ज्ञवाली लिखित, **रामशाहको जीवनी** छापियो। बेला-बेलामा गोष्ठी पनि गरिने निश्चय गरेअनुसार एउटा साहित्यिक गोष्ठी भयो औ रूपनारायण सिंह बी० ए० बी० एल० ले एउटा साहित्यिक लेख ‘जातीय जीवनमा साहित्यको स्थान’ पाठ गरे।^{१३} सम्मेलनले १५ जुलाई १९३४ देखि दार्जीलिङ नगरपालिकाबाट मासिक २०

१०. ऐजन, पृ० ८

११. **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका**, १।२ (१९८९ आश्विन), पृष्ठ १७।

“(सम्मेलनलाई पुस्तक प्रकाशित गर्न लागत खर्च हरिसिंह थापा र हस्तलाल गिरीले आधा-आधा दिएकाले उक्त ग्रन्थ मालाको नाम हरिहस्त ग्रन्थमाला राखिने प्रस्ताव पारित भयो औ जसअन्तर्गत प्रथम पुस्तक सुन्दरकाण्ड **रामायण** प्रकाशित भयो...।)

१२. ऐजन, पृ० १-९।

१३. **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका**, ३।१, पृ० १४।

रू अनुदान पाउन लाग्यो । २६ जुलाई १९३४ को कार्यकारिणी सभामा सम्मेलनको नेपाली पुस्तकहथको एउटा पुस्तकालय हुनपर्छ भन्ने प्रस्ताव स्वीकृत भयो । सन् १९३५ मा धरणीधर शर्माको नेपाली टिप्पणीसहितको **श्रीमद्भागवतगीता** सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो । सन् १९३६ मा रूपनारायण सिंहचिन्तित मौलिक उपन्यास **भ्रमर** प्रकाशित भयो । सन् १९३८ मा नेपाली साहित्यको प्रथम कथा सङ्ग्रह, **कथा कुसुम** सम्मेलनले नै प्रकाशित गर्‍यो । सन् १९३९ को साधारण सभामा मोतीचन्द्र प्रधान सम्मेलनको सभापति चुनिए । यस समय दोस्रो विश्वयुद्ध आरम्भ भएकाले भारतका अन्य संस्था-समितिहरूले झैं यस सम्मेलनले पनि आफ्नो कार्यहरू नियमित रूपले सञ्चालन गर्न सकेन । तर यति हुँदाहुँदै पनि यसले सन् १९४० मा **भानुभक्त-स्मारक-ग्रन्थ** प्रकाशित गर्‍यो । यसै वर्ष सम्मेलनले **वीर बलभद्र** (सूर्यविक्रम ज्ञवाली) र **महिम्नस्तोत्र** (कुलचन्द्र गौतम) पनि प्रकाशित गर्‍यो । सन् १९४१ मा विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाले सम्मेलनको सदस्यता ग्रहण गरे । सन् १९३४ मा सम्मेलनले सूर्यविक्रम ज्ञवालीद्वारा लेखिएको अर्को महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ **अमरसिंह** प्रकाशित गर्‍यो ।

धरणीधर शर्माप्रति नेपालका राणा शासकहरूको वक्रदृष्टि परेको तथ्य उनको जीवनी पुस्तकमा स्पष्ट छ । दार्जीलिङमा आएर उनै धरणीधरको साथ लागी सम्मेलनको आधारमा अथवा अन्य प्रकारले उन्नतिका कार्यहरू गरिएको उनीहरूलाई मनपरेन । कारण यस्ता कुनै पनि कार्य राणा-शासनकै विरुद्धमा गरिएको षड्यन्त्र भन्ने मानिन्थे । फलतः भारतको ब्रिटिश सरकारको सहायता लिई धरणीधर शर्मालगायत सम्मेलनका अन्य दुई मुख्य कार्यकर्ताहरू हरिप्रसाद प्रधान र सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई गोर्खा सैनिक भड्काउने औ राणा शासनको विरुद्ध षड्यन्त्र रच्नेजस्ता मिथ्या आरोपहरू लगाइएर ४ मई १९४४ मा भारत सुरक्षा कानूनअन्तर्गत पक्रेर कारावासमा राख्ने कार्य भयो ।^{१४} त्यस समय दोस्रो विश्वयुद्धको समय भएकाले राणा शासकहरूलाई प्रसन्न राखी ब्रिटिश शासक गोर्खा सिपाहीहरू फौजमा भर्ना गर्न चाहन्थे । फलतः राणाहरूको आरोप मिथ्या हुन् भन्ने जानेर पनि केवल उनीहरूलाई खुशी पार्न यो कारवाही भएको थियो । त्यसैले एक वर्षभित्र उनीहरूलाई ससम्मान रिहा गरियो । सम्मेलनको मन्त्रीको हैसियतमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीले सम्मेलनका कार्यभार पुनः सम्हाले तथा स्थगित

१४. (क) जगत् छेत्री, रूपरेखा, उही, पृ० १५ ।

(ख) धरणीधर शर्मा, उही, पृष्ठ ७७ ।

कार्यहरूलाई पूर्ण गराए। फलतः सन् १९४५ **वीर बलभद्र, कथा कुसुम, कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र** पुस्तकहरूका नवीन संस्करणहरू प्रकाशित गर्ने निर्णय भयो औ १९४६ मा ती प्रकाशित भए। सन् १९४८ मा सम्मेलनको अर्को महत्त्वपूर्ण प्रकाशन **मुलुकबाहिर** उपन्यास (लैनसिंह बाङ्देल) प्रकाशित भयो। सन् १९४९ मा **दोषी चश्मा** (विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला), इन्द्र सुन्दासबाट अनुवाद गरिएको **टाल्सटायका कथा र नेपाली वीरहरू** (सूर्यविक्रम ज्ञवाली) प्रकाशित हुनुबाहेक १७ जूनको दिन चौरास्तामा भानु सालिग स्थापना समारोह पनि सम्पन्न गरियो। त्यसपछि सन् १९५० मा इन्द्र सुन्दासबाट अनुवाद गरिएको जवाहरलाल नेहरूको पुस्तक **पिताको पत्र छोरीलाई** प्रकाशित गर्‍यो। सन् १९५३ र ५४ बालकृष्ण समका क्रमशः **भक्त भानुभक्त** र **अमरसिंह दुई** नाटकहरू सम्मेलनबाट प्रकाशित भए। सूर्यविक्रम ज्ञवाली नै मन्त्री रहेको समयमा प्रकाशनका निम्ति निर्णय गरिएका तर प्रकाशित भएर केही पछि आएका दुई ग्रन्थहरू **ललितकला र साहित्य** (जनकलाल शर्मा) औ **भानुभक्त** (बालचन्द्र शर्मा) सन् १९५७ मा आए।

३.४. सम्मेलनको २० अगष्ट १९५४ पछिको इतिहास

सरकारी नोकरीबाट १९५४ मा अवकाश ग्रहण गरेपछि ३० वर्षभन्दा बढ्ता अवधिसम्म सम्मेलनका मन्त्रीको भार सम्हाले सूर्यविक्रम ज्ञवाली दार्जीलिङ छोडेर गए। उनी केही महिनापछि पुनः यहाँ आएर समाज शिक्षा अधिकारीको कार्यभार दुई वर्षसम्म सम्हाले तापनि सम्मेलनको कार्यमा अघिझैं सक्रिय भाग लिन सकेनन्। धरणीधर शर्मा पनि १९४८ को अन्तमा सरकारी उच्च विद्यालयबाट र १९५४ मा समाज शिक्षा अधिकारीको पदबाट अवकाश ग्रहण गरेपछि दार्जीलिङ छोडेर गए। उनीहरूले रिक्त गरेर गएको ठाउँमा मोतीचन्द्र प्रधान (सभापति) र नन्दध्वज देवसा राई (मन्त्री)—ले केही समयसम्म कार्य गरे। तर सम्मेलनका कार्यहरू कम्ती भएर गइरहेथ्यो। सन् १९५९ मा छोटो समयका निम्ति भए तापनि दार्जीलिङ पुनः आगमनको समय धरणीधर शर्माले सम्मेलनको सभा बोलाई यसलाई पुनर्गठित गरे। धरणीधर शर्मा (सभापति), तुलसी बहादुर छेत्री र मणिनारायण प्रधान (उपसभापतिगण), लालध्वज देवसा राई (मन्त्री) र नन्दध्वज देवता राई (कोषाध्यक्ष) बाहेक १९ अन्य सदस्यहरू लिएर नयाँ कार्यकारिणी समिति गठन गरियो तर मन्त्री लालध्वज देवसा चाँडै दार्जीलिङ बाहिर जानपरेकाले मन्त्रीको भार भानुभक्त कुमाईले सम्हाले।^{१५}

१५. दियालो, रूख-१, हाँगो-१ (अक्टोबर १९५९), पृ० ४४।

नयाँ कार्यकारिणी समितिको निर्णयानुसार सन् १९५९ कै शेषदेखि नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका **दियालो** त्रैमासिक रूपमा प्रकाशित गरियो। तर **दियालो** २१ हाँगोसम्म प्रकाशित भएर सन् १९६५ देखि स्थगित रह्यो। यस्तै समय सन् १९६७ को १५ सेप्टेम्बरमा मन्त्री भानुभक्त कुमाईको असामयिक मृत्यु भएकाले सम्मेलनको कार्य सञ्चालनमा ठूलो बाधा पर्यो। तर १९६७ कै अन्ततिर उपसभापति तुलसीबहादुर छेत्रीले सभा बोलाई तदर्थ कमिटी गठन गरे। उक्त तदर्थ कमिटीको अध्यक्ष तुलसीबहादुर छेत्री र आयोजकगण विष्णुराम राई र जगत् छेत्री राखिए। यस कमिटीले ५ मई १९६८ मा एउटा साधारण सभा आयोजन गर्‍यो जसमा तुलसीबहादुर छेत्री (सभापति) अमृता छेत्री र सूर्यकला थापा (उपसभानेत्रीगण), जगत् छेत्री (मन्त्री) र लक्खीदेवी सुन्दास (कोषाध्यक्ष) लगायत २५ सदस्यको एउटा कार्यकारिणी समिति गठन गर्‍यो।

पुनर्गठित कार्यकारिणी समितिको निर्णयानुसार सन् १९६८ को भानु जयन्ती (१३ जुलाई) देखि **दियालो** पुनः प्रकाशित गरियो। एक वर्षसम्म त्रैमासिक रूपमा प्रकाशित गरेपछि सन् १९६९ देखि **दियालो** द्वैमासिक रूपमा प्रकाशित गरियो औ १९७० को जुलाईदेखि यो मासिक पत्रिकाका रूपमा प्रकाशित भयो। यसै समय **कथा कुसुम, वीर बलभद्र, नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास** र **नैवेद्यका** नवीन संस्करणहरू प्रकाशित गर्नबाहेक कवि भानुभक्त आचार्यको मृत्यु भएको एक सय वर्ष पुगेको समय गरी सन् १९६९ मा **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**को नवीन संशोधित र संवर्द्धित संस्करण प्रकाशित गर्‍यो।

यसै समय सम्मेलनको विधानमा संशोधन गरियो औ अक्टोबर १९७२ मा सम्मेलनको साधारण सभा आयोजन गरियो। यस सभामा २५ सदस्यको नयाँ कार्यकारिणी समिति गठन गरियो जसमा तुलसीबहादुर छेत्री (सभापति), सिद्धिनारायण प्रधान र नन्दलाल गिरी (उपसभापतिगण), लक्खीदेवी सुन्दास (मन्त्री) औ जगत् छेत्री (कोषाध्यक्ष) चुनिए। तर लक्खीदेवी सुन्दासले सम्मेलनको कार्यमा धेरै समय दिन नसक्ने भएकाले सन् १९७३ को डिसेम्बरमा आयोजित साधारण सभाले कार्यकारिणी समितिलाई पुनर्गठन गर्‍यो जसमा तुलसीबहादुर छेत्री (सभापति), सिद्धिनारायण प्रधान र लक्खीदेवी सुन्दास (उपसभापतिगण), एल० बी० राई (मन्त्री) तथा धनराज लामा (कोषाध्यक्ष) चुनिए। यस कार्यकारिणीको अवधिभित्र सम्मेलनको स्वर्ण जयन्ती परेकाले स्वर्ण जयन्ती उपशीर्षकअन्तर्गत अन्य विवरण दिइएको छ।

३.४.१. ने० सा० सम्मेलनको स्वर्ण जयन्ती^{१६}

सन् १९७४ मा सम्मेलनले आफ्नो ५० वर्ष पूर्ण गरी स्वर्ण जयन्ती मनाउने सौभाग्य प्राप्त गर्‍यो। यसरी स्वर्ण जयन्ती मनाउन सक्षम हुने नेपाली साहित्यिक संस्थामा सम्मेलन प्रथम भएको छ।^{१७} उक्त स्वर्ण जयन्ती समारोहको उद्घाटन २४ मई १९७४ को दिन पारसमणि प्रधानद्वारा गरियो। उनले नै, त्यस दिनको विराट् सभाको सभापतिको भार पनि ग्रहण गरे। उक्त उद्घाटन समारोहमा पश्चिम बङ्गालका तिनताकका राज्यपाल ए० एल० डायस मुख्य अतिथि थिए। त्यसै सभामा उनले सम्मेलनलाई अनुदानस्वरूप ५०००/- रू दिने घोषणा गरे तथा सम्मेलन भवन निर्माणार्थ एक टुक्रा सुहाउँदो जमिन दिलाउन औ उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालयमा नेपालीमा एम० ए० स्तरमा पठन शुरू गराउन लाउने आश्वासन दिए। फलतः सन् १९७५ मा सम्मेलनलाई शहरबीच एउटा सुहाउँदो जमिन दार्जीलिङ नगरपालिकाबाट प्राप्त भयो तथा सन् १९७७ देखि उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालयमा एम० ए० स्तरमा नेपाली एक विषयका रूपमा अध्ययनको प्रारम्भ गरियो।

सम्मेलनको स्वर्ण जयन्तीको मुख्य कार्यक्रम १८ अक्टोबरदेखि २४ अक्टोबर १९७४ सम्म एक सप्ताहव्यापी विराट् रूपमा सम्पन्न गराइयो। त्यसमा भारत र नेपालका विशिष्ट साहित्यकारहरू सामेल भए। गोष्ठी, कवि सम्मेलनबाहेक सम्मेलनका संस्थापक सदस्यगणमा प्रमुख सूधपालाई विशाल जुलुसको साथमा नगर परिभ्रमण गराई चौरास्तामा तयार गरेको मञ्चमा पुस्त्याएर अभिनन्दन जनाइयो। यस कार्यसम्बन्धमा भवानी घिमिरे, **भानु अतिरिक्ताङ्क** (२) मा लेख्छन्, “आफ्नो स्वर्ण जयन्तीको उपलक्ष्यमा आफ्ना संस्थापक र नेपाली जातिकै सांस्कृतिक नेताका रूपमा सम्मानित यी तीन वाणी-पुत्रहरूको अभिनन्दन गरेर सर्वथा नवीन र समुज्ज्वल परम्पराको श्रीगणेश गरेको छ। र हाम्रो सांस्कृतिक इतिहासलाई नै गौरवान्वित तुल्याएको छ।”

स्वर्ण जयन्ती समारोहमा दिल्लीस्थित साहित्य अकादेमीका तत्कालीन सचिव प्रभाकर माच्चे पनि उपस्थित थिए। सम्मेलनका कार्यक्रमहरूबाट प्रभावित

१६. आर० पी० लामा, ‘ने० सा० स० को स्वर्ण जयन्ती’, **दियालो वाङ्मय विशेषाङ्क** २२।१०० (१९८४), पृ० ३६१।

१७. भवानी घिमिरे, ‘नेपाली साहित्य सम्मेलनको पचास वर्ष यात्रा’, **भानु अतिरिक्ताङ्क** ११।२२ (पौष २०३१), पृ० २३

भई उनले नेपाली भाषालाई उक्त अकादेमीबाट भारतीय साहित्यिक भाषाका रूपमा स्वीकृति दिलाउनमा ठोस सहयोग गर्ने वचन दिए।^{१८} सन् १९७४ को डिसेम्बर महिनामै साहित्य अकादेमीद्वारा नेपाली भाषालाई भारतीय साहित्यिक भाषाका रूपमा स्वीकृति प्रदान गरिएको समाचार प्राप्त भयो।^{१९}

सम्मेलन स्वर्ण जयन्ती समारोह भव्य रूपमा सम्पन्न गरियो जसको सबैतिर अनुकूल प्रतिक्रिया पर्यो। फलतः नेपाली भाषालाई साहित्य अकादेमीको मान्यता प्राप्त भयो तथा दार्जीलिङ र नेपालका पत्रपत्रिकाले प्रशंसा गरे। उक्त समारोहमा दार्जीलिङका सबै स्तरका मानिसहरूको ठूलो सङ्ख्यामा समावेशले सम्मेलन सम्पूर्ण नेपालीहरूकै एकमात्र प्रिय संस्था हो भन्ने प्रमाणित गर्यो। समारोहले सम्पूर्ण नेपालीहरूमा ठूलो प्रभाव र प्रेरणा छोडेको छ।^{२०} यी सबको आधारमै जीवन लाबरको प्रकाशोन्मुख पुस्तकको अन्तर्वार्तामा देवकुमारी थापाले सम्मेलन विषय यस्तो मन्तव्य प्रकट गरेकी छन्, “नेपाली साहित्य सम्मेलनले गरेको दीर्घ सेवा भारतीय नेपाली भाषा र साहित्यप्रति मात्र होइन सारा नेपाली भाषा र साहित्यप्रति नै योगदान हो।”

३.४.२. नेपाली साहित्य सम्मेलनको हीरक जयन्ती

सन् १९७६ मा सम्मेलनको साधारण सभाले आर० पी० लामालाई मन्त्री चुन्यो। उनी सन् १९८३ सम्म त्यस पदमा रहे। तुलसीबहादुर छेत्रीले सन् १९६० देखि सन् १९७८ सम्म यस सम्मेलनलाई सभापतिका रूपमा नेतृत्व दिए। सन् १९७८ देखि १९८३ सम्म सम्मेलनको सभापतिका रूपमा जगत् छेत्री रहे। यस वर्तमानमा (सन् १९८३ पछि) सम्मेलनको प्रथम सभानेत्रीका रूपमा अमृता छेत्री चुनिएकी छन् तथा मन्त्री प्रेम प्रधान छन्।

सम्मेलनले सन् १९८३ सम्म **कथाकुसुम**को बाह्रौँ संस्करण प्रकाशित गर्यो। त्यसरी **नैवेद्य**को पनि बाह्रौँ संस्करण प्रकाशित गर्यो। **नेपाली भाषाको**

-
१८. **दियालो**, हाँगो ७६ (अक्टोबर १९७४), पृ० कभर ३।
“पश्चिम बङ्ग मुख्यमन्त्रीका पार्वतीय सचिवको सूचनाअनुसार साहित्य अकादेमीले ३ डिसेम्बर १९७४ को दिन नेपाली भाषालाई मान्यता दिएको छ।”
१९. **दियालो**, हाँगो ७७ (मार्च १९७५), पृ० ३८।
(नेपाली साहित्य सम्मेलनलाई १९७७ मा साहित्य अकादेमीको मान्यता प्राप्त भयो – सम्मेलनलाई अकादेमीका सचिवको ४-४-१९७५ को पत्र)
२०. **भानु**, वर्ष ११, किरण २२ – अतिरिक्ताङ्क (२), यत्रतत्र।

विकासको सङ्क्षिप्त इतिहासको चौथो संस्करण, गीताको तेस्रो संस्करण रघुनाथकृत सुन्दरकाण्ड रामायणको तेस्रो संस्करण, भानुभक्त-स्मारक ग्रन्थका दोस्रो संस्करण, नेपाली वीरहरूको पाँचौँ संस्करण, वीर बलभद्रको तेस्रो संस्करण, भानुभक्तिय रामायणको दोस्रो संस्करण (सन् १९३३ को संस्करणलाई प्रथम गनेर)-सम्म प्रकाशित गरेको छ। यीबाहेक तुलसी अपतनकृत नहेर आज मलाई (कविता सङ्ग्रह), सम्मेलन कथा सङ्ग्रह, सम्मेलन कविता सङ्ग्रह तथा पर्चाहरू, स्मारिकाहरू औ दियालोका एक सय अङ्कहरू जसमा १०० औँ अङ्कलाई वाङ्मय विशेषाङ्कका रूपमा ४०० पृष्ठमा प्रकाशित गरेको छ।^{११}

सम्मेलनको अर्को स्मरणीय कार्य हो सम्मेलन – भवन निर्माण। नेपाली साहित्य सम्मेलनले सन् १९७९ मा शुरु गरेर १९८१ मा आफ्नै भवन निर्माण गर्‍यो, जसको खर्च झण्डै चार लाख रूपियाँ लाग्यो। उक्त भवनको उद्घाटन १४ नोभेम्बर १९८१ को दिन सूर्यविक्रम ज्ञवालीको बाहुलीबाट एउटा भव्य समारोहबीच गरियो।

सम्मेलनले प्रतिवर्ष दियालो पुरस्कार पनि प्रदान गरिरहेछ तथा सम्मेलनकै प्रयासमा सन् १९७८ देखि दार्जीलिङको पहाडी अञ्चलमा भानु जयन्तीको दिन (१३ जुलाई) पूर्ण सरकारी बिदा घोषित गरिएको छ।^{१२} यसरी भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विविध कार्यहरू सम्पन्न गराउँदै तथा जवाहरलाल नेहरू र सुनीति कुमार च्याटर्जीजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय ख्यातिप्राप्त विद्वान्हरूको संरक्षकत्व प्राप्त गरेर जानु सम्मेलनका उपलब्धिहरू हुन्।^{१३}

सम्मेलनले साठी वर्षको दीर्घ कालावधिमा सम्पन्न गरेका यस्ता भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक र सांस्कृतिक कार्यहरू आफ्नो उद्देश्यानुसार भएको देखिन्छ। नेपाली भाषाका विकासको उद्देश्यलाई ध्यानमा राखी सम्मेलनले तीस वर्षसम्म यसको सचिवको पद सम्हाल्ने व्यक्ति सूर्यविक्रम ज्ञवालीको नेतृत्वमा विविध कार्यहरू गर्‍यो। यसरी आधुनिक नेपाली भाषाको मानक रूप निर्धारण र प्रतिष्ठानमा सम्मेलनले सबभन्दा बढ्ता चाख राख्थे। पछि यही नेपाली भाषालाई शिक्षाका विभिन्न स्तरमा, सरकारी कामकाजमा तथा भारतीय भाषाका रूपमा मान्यता दिलाउनमा क्रियाशील रहेर जातिको गौरव बढायो। त्यसरी नै साहित्यका प्रायः

२१. परिशिष्ट – ३.१

२२. सरकारी आदेश-पत्र नं० ८४२१।पी० ता: ५-७-१९७८ (सम्मेलनको फाइलबाट)।

२३. भवानी घिमिरे, भानु अतिरिक्ताङ्क ११।२२, उही।

सबै विधाका उच्च साहित्यको प्रकाशनद्वारा सम्मेलनले सम्पूर्ण नेपाली साहित्यमा ठोस योगदान दिनबाहेक दार्जीलिङमा नेपालीहरूलाई बङ्गला, हिन्दीजस्ता उन्नत भाषा-साहित्यसित स्पर्धा गरेर अघि बढ्नसक्ने र जिउँदो जातिका रूपमा सम्मानपूर्वक जीवन व्यतीत गर्ने सुयोग दियो। भानुभक्त आचार्यलाई जनसमक्ष पुर्याएर, भानु-साहित्यको बृहत् प्रचार गराएर तथा भानु-सालिगको प्रतिष्ठा गरेर सम्मेलनले नेपाली भाषा, साहित्य र जातिलाई गौरव प्रदान गर्‍यो। यसरी आफ्ना यस्ता कार्यकलापद्वारा सम्मेलनले नेपाली जातिलाई पथप्रदर्शन गर्‍यो। सम्बन्धित अध्यायमा यी तथ्यको विस्तृत विवेचना प्रस्तुत छ।

अध्याय ४

नेपाली साहित्य सम्मेलनको भाषिक भूमिका

४.१. सम्मेलनका भाषिक भूमिकाको रूपरेखा

नेपालबाहिर नेपाली भाषा र साहित्यको प्रचारमा नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङले जति योगदान दिएको छ, त्यति अरु कुनै संस्थाले दिएको छैन भन्ने तथ्य यस सम्मेलनको इतिहासलाई एकपल्ट पढ्नसाथ नै स्पष्ट हुन्छ। यस सम्मेलनको प्रयासबाट नै यता नेपाली भाषाको निराशाजनक अवस्थाबाट आधुनिक शुद्ध र सुसंस्कृत नेपाली भाषाको चलन सम्भव हुन सकेको हो। सम्मेलन स्थापनाभन्दा अघि पादरी गंगाप्रसाद प्रधानको नेपाली बाइबलको भाषा नै यताको भाषा बुझिन लागिएको थियो।^१ तिनताकका दार्जीलिङमा प्रचलित नेपाली भाषाको चर्चा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको **नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास** नामक पुस्तकमा बडो रोचक ढङ्गमा गरिएको छ।^२ यस्तो भाषामा लिङ्ग, वचन, कारक तथा आदरार्थी शब्दहरूबीच कुनै भिन्नता नै थिएन। तर सम्मेलनजस्तो संस्थाको संरक्षण पाएर त्यसै भाषाले जो विकास गर्न सक्यो त्यसको फलस्वरूप यस

-
१. पारसमणि प्रधान, **आफ्नोबारे** (ललितपुर, नेपाल : जगदम्बा प्रकाशन, सं० २०३८), पृ० २८-२९।
  २. **नेपाली साहित्यका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास** नामले सर्वप्रथम सूर्यविक्रम ज्ञवाली सम्पादित **रामायण**, सन् १९३३ मा भूमिकास्वरूप प्रकाशित भयो। सन् १९३४ मा नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास नामले सो पुस्तिका रूपमा प्रकाशित भयो। १९५५ मा पुनः **रामायणमा** अन्तर्भुक्त भयो।

नेपाली भाषाले भारतको एक साहित्यिक भाषाका रूपमा साहित्य अकादेमी, दिल्लीबाट मान्यता प्राप्त गर्न सक्यो तथा विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमा विभिन्न स्तरमा नेपाली भाषाले अध्ययनको एक विषय बनी स्वीकृति प्राप्त गर्‍यो। नेपालीमा कैयौँ साहित्यिक तथा अन्य पुस्तकहरू प्रकाशित गराउने कार्य यसै सम्मेलनबाट भयो।^३

नेपाली साहित्य सम्मेलनले अनेक प्रकारले नेपाली भाषाको सेवा गरेको छ। सम्मेलनले आफ्नो उद्देश्यले भाषा-सेवाको विचार स्पष्ट गरेको छ। अझ उद्देश्य सङ्ख्या ८ मा उक्त विषयमा यसरी लेखिएको छ, “जुन उपायले हुन्छ नेपाली भाषाको उन्नति गराउन चेष्टा गर्ने।”

त्यसै उद्देश्यलाई ध्यानमा राखी सम्मेलनले सन् १९२६ मा एक स्मारक-पत्र लेखेर बङ्गाल सरकारलाई सरकारी कामकाजमा नेपाली शब्दको ठाउँमा खस, पर्वतिया, पहाडी शब्दहरू नलेखियोस् भनी निवेदन चढायो औ स्वीकृत भयो।^४ पछि कलकत्ता विश्वविद्यालयले पनि सो स्वीकृति दियो।^५

नेपाली भाषा लेखनमा त्यस समयसम्म निश्चित नियम बनिनसकेकाले नेपाली साहित्य सम्मेलनका तत्वावधानमा सम्मेलनका तत्कालीन मन्त्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीले सकभर धेरैलाई मान्य हुने नियमबद्ध नेपाली लेखनको प्रयास गराए। सन् १९४१ मा सम्मेलनले नेपालको नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिबाट **नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने?** नामक पुस्तिका प्राप्त गरेकाले तथा उक्त पुस्तिकामा प्रतिपादित नियमहरू सम्बन्धमा सम्मेलनको मतका निम्ति निवेदन गरेकाले उक्त विषयमा छलफल गर्न सम्मेलनले एउटा उपसमिति गठन गर्‍यो तथा त्यही उपसमितिले निर्णय गरेका नियमलाई सम्मेलनले स्वीकृति दियो।^६ त्यसभन्दा अघि नै सम्मेलनले ज्ञवाली लिखित नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास प्रकाशित र प्रचारित गरी नेपाली भाषाका रूप केलाउने एउटा आधार बनाएको थियो। पछि यस भाषामा एकरूपता ल्याउने तथा सरकारी मान्यता दिलाउने प्रशस्त कार्यहरू सम्मेलनबाट भए। सम्मेलनकै प्रयासको फलस्वरूप शिक्षाका विभिन्न क्षेत्र एवम् स्तरमा नेपाली भाषाले सम्मानित स्थान प्राप्त गर्न सक्यो। तल यी कार्यहरूको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गरिनेछ।

३. परिशिष्ट ३.१।

४. ने० सा० स० पत्रिका, वर्ष ३ सङ्ख्या १, पृ० १-९।

५. ऐजन

६. ने० सा० स० – विवरण उही।

४.२. नेपाली साहित्य सम्मेलनद्वारा नेपाली भाषामा एकरूपताको प्रयास

नेपाली भाषामा आज (सन् १९८४) सम्म पनि एकरूपता आइसकेको छैन तथा भाषा सम्बन्धका अनेक विषयमा भाषाविद्, व्याकरणवेत्ता तथा विद्वान्हरूबीच मतभेद अझ हट्टन सकेको छैन। कति विद्वान्हरू नेपाली भाषामा एकरूपता ल्याउनलाई चेष्टाशील छन् भने अरु कति विद्वान्हरूका विचारमा संसारका कुनै भाषामा पनि केही न केही बहुरूपता रहने नै हुनाले एकरूपताको प्रश्न महत्त्वपूर्ण छैन भन्ने छ। तर पचास वर्षअघिको समयमा भन्दा आज नेपाली भाषामा धेरै एकरूपता आइसकेको छ। यसै सम्बन्धमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले वि० सं० २०४० मा आयोजित गरेको भाषा अधिगोष्ठी औ त्यसको छलफल तथा त्यसपछि तयार गरिएको **बृहत् नेपाली व्याकरण द्रष्टव्य** छ।

दार्जीलिङमा पादरी गंगाप्रसाद प्रधानको नेपाली भाषामा तथा अन्य विद्वान्हरूको भाषामा ठूलो भेद देखापर्यो। गंगाप्रसादको भाषा विशेष बोलचालको भाषा भएकाले लिखित भाषाका रूपमा त्यो केही अनौठो देखिन्थ्यो। नेपाली भाषाकी जननी पनि संस्कृत नै भएकाले संस्कृतको ज्ञानबाट वञ्चित गंगाप्रसादको भाषा त्यस्तो हुनु स्वाभाविक थियो। उनी अल्पशिक्षित तथा साधारण परिवारका मानिस थिए। ईसाई धर्मका प्रचारकहरूले अचानक धर्म परिवर्तन गराएर उनलाई केही शिक्षा हासिल गर्ने मौका दिएका थिए, तर त्यो शिक्षा स्तरीय नेपाली भाषा र साहित्यका माध्यममा भएको थिएन।^{१०} उनले नेपाली भाषामा केही लेख्ने प्रयास गरे, बाइबलजस्तो ग्रन्थ उनले अनुवाद गरे।^{११} नेपालबाहिरको नेपाली समाचार-पत्र **गोर्खे खबरकागत** प्रकाशित गरे, नेपाली पाठ्यपुस्तकका प्रथम लेखक भए तथा अरु ससाना कथा-कहानीका पुस्तकहरू पनि अनुवाद गरे। उनले २८ वटा किताबहरू लेखे जसमा १४ वटा अप्राप्य छन्।^{१२} उनको नेपाली उखानको सङ्कलन पुष्कर शमशेरको समान प्रयास भए तापनि उमेरमा जेठो थियो।^{१३} यी प्रशंसनीय

-
७. पारसमणि प्रधान, **ने० भा० को विकास दार्जीलिङ जिल्लामा**, सम्पा० (गान्तोक : गान्तोक प्रकाशन, सन् १९८४) **डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ**, पृ० ३१०-३१३
“...उनको (गंगाप्रसाद प्रधानको) नेपाली-भाषासम्बन्धी ज्ञान सीमित थियो।”
८. ऐजन
९. जय धमाला, - पादरी गंगाप्रसाद प्रधान।
१०. रामकृष्ण शर्मा, **दार्जीलिङ क्षेत्रमा नेपाली साहित्यको पृष्ठभूमि र जन्म** (मदनसाला भाषण), जगदम्बा प्रकाशन, २०३०), पृ० ८।

कार्य हुन् औ नेपाली भाषाको इतिहास लेख्दा उनको नाम छोड्न सकिँदैन। तर उनको नेपाली भाषाज्ञानको आधार कथ्य नेपाली भाषा थियो। शुद्ध, संस्कृत नेपाली भाषाज्ञानको अभावमा दोषपूर्ण भाषाको प्रयोग उनले गरे औ उनकै भाषालाई सबैले साविक ठहराइदियोस् भन्ने जिद्दी गरे। फलतः यता बाइबलको भाषा र काशी भाषा भनी नेपाली भाषालाई छुट्ट्याइयो।^{११} यस्तो अवस्थामा नेपाली साहित्य सम्मेलन नहुँदो हो त नेपाली भाषाले आधुनिक परिष्कृत रूप पाउन अझ धेरै समय लाग्नेथियो।

सम्मेलन स्थापना गर्ने उद्देश्यले दार्जीलिङ वरिपरिका भाषाप्रेमी सज्जनहरू भेला भएको दिन २५ मई, १९२४ कै साधारण सभामा त्यस दिनका सभापति हरिप्रसाद प्रधानले भनेका थिए,

“सज्जनगण, नेपाली भाषाको उन्नति गर्नलाई नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित गर्न भनी आजको सभा भएको हो। आफ्ना भाषालाई उन्नत नगराई संसारमा हामी केही पनि गर्न सक्तौँ।” त्यस सभामा लिखित वक्तव्य प्रस्तुत गरे सूर्यविक्रम ज्ञवाली र पारसमणि प्रधानले। दुवैले भाषाको विकास कार्य गर्नुपर्ने विषयमा जोड दिए। धरणीधर शर्मा र अन्य वक्ताहरूले पनि भाषाको महत्त्व विषय विचार राखे। धरणीधरले नेपाली भाषाको सवाई नै गाएर सुनाए।^{१२}

पछि २७-७-१९२४ को कार्यकारिणी सभामा सम्मेलनका उद्देश्यहरू ग्रहण गर्दा उद्देश्यको आठौँ नम्बरमा नेपाली भाषाको जसरी पनि उन्नति गर्न चेष्टा गर्ने भनी राखियो। यसरी नेपाली भाषाको उन्नति गराउन सम्मेलनले दृढ निश्चय गरेको प्रमाणित हुन्छ। यो उन्नतिको अर्थ नै हो शुद्ध र परिमार्जित नेपाली भाषाको उन्नति जो सम्मेलनले यथाशक्य गरेको पछिका तथ्यहरूबाट बुझिन्छ।

नेपालमा स्थापित गोरखा भाषा प्रकाशिनी समिति (पछि नाम बदलाएर नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति)–ले नेपाली व्याकरणका नियमहरू बनाएर सो नियमबमोजिम नै परीक्षामा शुद्धाशुद्धि जाँचिनेछ भन्ने नेपाल शिक्षा निदेशकको सूचना पनि प्रकाशित गरेको थियो। तर नेपाली साहित्य सम्मेलनले भने सुपरिचित लेखकहरू र भाषा साहित्यमा स्थान पाइसकेका विद्वान्हरूलाई आ–आफ्ना सिद्धान्तअनुसार लेख्ने छुट दिएको थियो। यसरी भाषाका एकरूपता र व्याकरणका नियमहरू सम्बन्धमा सङ्कुचित दृष्टिकोण नराखेर पनि सम्मेलन मूल रूपमा

११. प्रधान, आफ्नोबारे, पृ २७-२८।

१२. परिशिष्ट – ४.१।

नेपाली भाषाका सबैको मान्य सिद्धान्त तयार गर्नमा निरन्तर प्रयत्नशील रह्यो।^{१३}

नेपाली साहित्य सम्मेलनकै प्रयासले सन् १९२६ मा बङ्गाल सरकारका सबै कामकाजमा नेपाली भाषाका अन्य नामहरू जस्तै पर्वतिया, पहाडे, खस प्रयोग नगरेर नेपाली प्रयोग गराउनमा सफलता प्राप्त गर्‍यो। कलकत्ता विश्वविद्यालयले मात्र सो गरेको थिएन जो सम्मेलन वा यसका कार्यकर्ताहरूले पुनः भाइस चान्सलरलाई स्मारक-पत्र पठाएर सन् १९३२ मा स्वीकृति हासिल गरे। सन् १९३४ मा नेपाली भाषालाई प्राथमिक शिक्षाको माध्यम बनाउनमा पनि सम्मेलनको एक प्रमुख योगदान छ।

सन् १९३१ देखि सम्मेलनले **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका** प्रकाशित गर्न लाग्यो। यसको अघि पनि चारवटा पुस्तक औं केही पर्चा प्रकाशित गरेर एउटा सर्वमान्य नेपाली भाषाको रूप स्थापित गर्ने प्रयत्न गर्‍यो। त्यसपछि यहाँका प्रायः सबैले यही तोकिएको भाषामा लेख्ने गरे। यसमा मुख्य मतभेद ज्ञवालीका केही सिद्धान्त र पारसमणिका केही सिद्धान्तमा थियो, तर सम्मेलनका सबै लेखापढीमा प्रायः दुवै प्रकारका सिद्धान्तमा लेखिने छुट थियो औं दुवै प्रकारका भाषा चले। यसरी अन्य नाना सिद्धान्तहरू बिस्तारै मेटिएर गए।^{१४}

१९ जुलाई, १९३३ को सम्मेलनको सार्वजनिक सभामा पनि नेपाली भाषाका महत्त्वबारे धेरै चर्चा भए तथा धरणीधर शर्माले ‘भाषा र साहित्य’^{१५} शीर्षक लेख पढेर सुनाए औं नेपाली भाषा सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण थियो। त्यसै सभामा पारसमणि प्रधानले पनि भाषा सम्बन्धमा केही महत्त्व राख्ने ‘नेपालका भिन्न-भिन्न भाषा तथा साहित्यको अध्ययन’^{१६} लेख पढेर सुनाए। त्यसरी नै १५ जुलाई, १९३४ को सार्वजनिक सभामा भाषा विषय धरणीधर शर्माले आफ्नो लेख ‘साहित्य कुसुमाञ्जलि’^{१७} मा यस्तो आशय प्रकट गरे,

“नेपाली भाषाका प्रेमी रसिक हो! हामी फुर्सद र चाख हुनेले उहिले उहिलेका बूढाहरूका कुनाकाप्चामा लुकिरहेका पुराना कविताहरूको खोजी गरी माथि लेखेका जस्ता व्याकरणका एक प्रकारका प्रयोग सङ्ग्रह गरी एकसाथ

१३. मोहन दाहाल, उही।

१४. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, ‘नेपाली शब्दका लेखाइमा विभिन्नता’, ने० सा० स० पत्रिका – वर्ष ४ सङ्ख्या १, (पौष १९९२), पृ० ५५-६६।

१५. ने० सा० स० पत्रिका, वर्ष २ सङ्ख्या १ (आश्विन १९९०), पृ० ५-९।

१६. ऐजन

१७. ऐजन

राखेर नेपाली व्याकरणमा भिन्न-भिन्न विभाग साहित्यिक दृष्टिले अध्ययन, अध्यापन गरी जटिल र अरसिलो व्याकरणकै सजिलो र रसिलो हुने थिएन होला?"

सन् १९३५ को १९ अप्रेलको साधारण सभामा भने नेपाली भाषाका शुद्धाशुद्धि सम्बन्धमा सम्मेलनले एउटा विशेष निर्णय लियो जसको विवरण यस्तो छ,

प्रस्ताव छ – श्री पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिले सूचना नामक पुस्तिकामा भाषा शुद्धाशुद्धि निर्णय गरेका हुनाले सो विषयमा हामी सम्मेलनको के विचार हुनुपर्छ भन्ने प्रस्ताव गर्नुभयो।

वादविवाद उपरान्त सभाले यस प्रश्नको विचार हाल स्थगित गरियोस् औ आगामी मई महिनामा यो प्रश्न फेरि कार्यकारिणी समितिका सम्मुख उपस्थित गरियोस् भन्ने निश्चय गर्‍यो।

तर उक्त विषयमा फेरि छलफल हुन सकेन अनि एकैचोटि सम्मेलन कार्यकारिणी समितिका २४-३-१९४० को सभामा नेपाली भाषाका एकरूपता विषयमा यस्तो निर्णय लिइयो,

सूर्यविक्रम ज्ञवाली जाडोको बिदामा काठमाडौँ गएको समय नेपाली भाषाको लेखन प्रणालीका विषयमा छलफलका निम्ति बबर महलमा एउटा सभा आयोजित थियो। सभामा मेजर मृगेन्द्र शमशेर ज० ब० रा० ले उनलाई पनि निमन्त्रण गरे जुन सभामा निम्नलिखित सज्जनहरू उपस्थित थिए—

१. मेजर मृगेन्द्र शमशेर ज० ब० रा० – शिक्षा निर्देशक, नेपाल
२. जीतेन्द्र बहादुर शाह – अ० डाइरेक्टर अफ पब्लिक इन्स्ट्रक्सन
३. रुद्रराज पाण्डे – प्रिन्सिपल, त्रिचन्द्र कलेज, नेपाल
४. बोधविक्रम अधिकारी, हेडमास्टर दरबार स्कूल, नेपाल
५. खड्गमान मल्ल – हाकिम नेपाली भाषा प्रकाशिनी, समिति, नेपाल
६. वासुदेव भट्टराई, शिक्षक, दरबार स्कूल, नेपाल
७. तीर्थ प्रसाद ढुङ्गाना, शिक्षक, दरबार स्कूल, नेपाल
८. लेखनाथ पौड्याल – कवि
९. सूर्यविक्रम ज्ञवाली – मन्त्री, नेपाल साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङ

उक्त सभामा सूर्यविक्रम ज्ञवालीले नेपाली लेखन प्रणाली सम्बन्धमा आफ्नो मत सङ्क्षेपमा व्यक्त गरी एउटा टिप्पणी मेजर साहेबलाई चढाए। त्यसका उत्तरमा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिका अधिकारीहरूद्वारा लेखिएको टिप्पणी खड्गमान

मल्लद्वारा सभामा राखियो। त्यसै टिप्पणी र उक्त उत्तरका आधारमा छलफल भयो।

छलफलमा ज्ञवालीले आफ्नो मतको पुष्टि गरे औ समितिका मतको समर्थन विशेष रूपले मेजर साहेब र रुद्रराज पाण्डेले गरे। बोधविक्रम अधिकारी, तीर्थप्रसाद ढुङ्गाना र बासुदेव भट्टराईले पनि समितिकै मतको समर्थन गरे। लेखनाथ पौड्यालको मत निकै अंशमा ज्ञवालीको मतअनुरूप थियो। यस्तो गम्भीर विषयमा केवल डेढ घण्टामात्र छलफल भएकाले अन्तिम निर्णयको सम्भव थिएन। तर ज्ञवालीले त्यस सभाबाट आफूलाई धेरै लाभ भएको तथ्य जाहेर गरे। तर पनि समितिको मतविषय त्यसरी जानकारी पाएर उनलाई निराश हुनुपर्‍यो।

त्यस छलफलमा 'आफ्नो' र 'सानो' लेख्ने विषयमा गुरुराज हेमराजको तर्क भनी मेजर साहेबले तथ्य बताए— नेपाली भाषामा इकारान्त स्त्रीलिङ्ग हुने शब्द जम्मै आकारान्तमात्र छन्, उकारान्त छँदैछैनन्। यस तर्कले 'सानू' तथा 'आफ्नू' रूप जो नेपालीलेखनमा कुनै अंशमा प्रचलित छन् तिनको अस्तित्व नै स्वीकार भएन। ज्ञवालीले त्यो तर्क पूर्ण रूपमा स्वीकार गरेनन् तापनि यस्ता शब्दको प्रवृत्ति नै ओकारान्त छ भन्ने निर्देश गर्छ जो युक्तिसङ्गत मानिएको छ।

तर त्यस दिनको छलफल अन्तिम छलफल थिएन। त्यसमा आफ्ना—आफ्ना विचार वा तर्क पेश गर्ने कार्यमात्र भयो।^{१८}

नेपाली भाषाका लेखन प्रणालीमा सम्मेलनको उदारता पं कुलचन्द्र गौतमका पद्यानुवाद 'महिम्नस्तोत्र'—को सम्मेलनद्वारा प्रकाश गरिने निर्णयमा लगाइएको यस शर्तबाट पनि स्पष्ट हुन्छ—

शर्त — नेपाली साहित्य सम्मेलनका सिद्धान्तानुसार श्री सा० आ० पण्डित कुलचन्द्र गौतमलाई यस पुस्तकमा नेपाली शब्द आफ्ना लेखन प्रणालीबमोजिम लेख्ने पूर्ण अधिकार हुनेछ।

यसै सम्बन्धमा **भानुभक्त—स्मारक ग्रन्थ** प्रकाशन विषय नेपालका नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिले यताबाट पठाइएका सम्बन्धित लेखहरूमा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिका सिद्धान्तानुसार शुद्धाशुद्धि गरी ती लेखहरू फर्केपछि सम्मेलनबाट ती नियमानुसार ग्रन्थ छापिन सक्तैनन् भन्ने निश्चय गरिए तापनि पछि क्षतिपूरण गरिने आशयको पत्र मे० ज० मृगेन्द्र शमशेरबाट प्राप्त भएपछि नेपाली भाषाको बृहत् हितको ध्यान राखी सम्मेलनले उक्त समितिको नियमानुसार

---

१८. ने० सा० स० — कार्य विवरण बहीबाट।

ग्रन्थ प्रकाशित गर्ने भए तापनि त्यसले सम्मेलनका नेपाली व्याकरण र लेखन प्रणालीको नीति यथावत् रहन्छ जुन तथ्य ग्रन्थको भूमिकामा लेखिनु तथा मेजर साहेबलाई पत्रद्वारा जनाउनु भन्ने पनि सभामा निश्चित गर्‍यो ।

यी सबबाट बुझिन्छ, नेपाली भाषाका एकरूपताका निम्ति तर्कसङ्गत तथा सर्वमान्य नियम विचार-विमर्शपछि नै तयार गर्ने यस सम्मेलनको उद्देश्य थियो । त्यो नहुञ्जेल आफ्ना-आफ्ना तर्क र सिद्धान्तमा लेख्ने विद्वान्हरूका विचार र भावनाको कदर गरी उही प्रणालीमा लेखिएकालाई मान्ने, यद्यपि सम्मेलनको आफ्नै लेखन प्रणालीको रक्षा गर्दै लैजाने सिद्धान्त बनाइएको थियो ।

सम्मेलनका सभापतिलाई नेपालबाट **नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने?** भन्ने पुस्तिका पठाई त्यसमा प्रतिपादित नियमहरूका विषयमा सम्मति मागेका कुरामा विचार गर्न ता: ३१-८-१९४१ का सभाले निम्नलिखित सदस्यहरूको एउटा उपसमिति गठन गर्‍यो । सो उपसमितिलाई आवश्यकता पर्यो भने अरु सदस्य भर्ना गर्ने अधिकार पनि दिइयो, १. धरणीधर शर्मा, २. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, ३. खड्गबहादुर सिंह । पछिबाट विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालालाई पनि उपसमितिमा सदस्य लिइयो ।

यसपछि उक्त उपसमितिले छलफल गरी आफ्नो यस्तो सिफारिस २३ सेप्टेम्बर, १९४१ को साधारण सभामा पेश गर्‍यो ।

प्रस्ताव नं० ८ - उपसमितिको नेपाली लेखाइका विषयमा निम्नलिखित रिपोर्ट सभाले पढी पारित गर्‍यो ।

उपसमितिले **नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने?** पुस्तिकामा लेखिएका नियमको क्रमशः विचार गरी प्रतिपादित नियमको तेरीज पनि दियो ।

उहिलेदेखि चलिआएको नेपाली लेखन प्रणालीको रक्षा हुने, लेखन सजिलो र छिटो हुने तथा नेपाली लेखाइका अनुश्रुतिको समेत रक्षा हुने हुनाले उपसमितिका विचारमा यावत् नेपाली उकारान्त शब्द (नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, अव्यय समस्त) ह्रस्व उकारान्त हुन्छन् औ यावत् इकारान्त शब्द (नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया अव्यय समस्त) दीर्घ ईकारान्त हुन्छन् । यी नियम समासको अघि पछिका शब्दमा पनि लाग्छ भन्ने भयो ।

‘त्यो’-बाट भएका रूपम ‘त्यस’ वा ‘तेस’ तथा ई दुवैबाट विभक्ति लागी ‘त्यसले’ वा ‘तेसले’ इत्यादि रूप हुनु पर्छन् भन्ने उपसमितिको विचार भयो ।

‘यो’-बाट विकृत भएका ‘यिनी’ आदि रूप न लोकोच्चारण न लोकव्यवहारसित मिल्छन् । उचित रूप ता उनी आदि हुन् । उपसमिति इनै इनी आदि रूपका पक्षमा छ, तर यिनी आदि रूप पनि हाल केही चलेका हुनाले उपसमितिलाई तीसित पनि विशेष आपत्ति भएन ।

‘यस्तो’, ‘कस्तो’ आदि रूप हुनु उपसमितिका विचारमा उचित भएन । ई शब्द ‘यस्तो’, ‘कस्तो’ इत्यादि लेखिनु उचित छन् किनभने नेपाली लेखकहरूमा आधुनिक समयमा क्रियाबाहेक अन्यत्र हल नगर्ने चलन चलेको छ भन्ने विचार पनि व्यक्त भयो ।

‘त्यसले’ आदि रूप विशिष्ट प्रयोग होइनन् तथा क्रियामा साधारणतः भूतकालमा एर अपूर्ण अर्थ हुँदा एको प्रयोग हुनु उचित छ भन्ने उपसमितिको विचार भयो । तर साधारणतः अजन्त धातुमा य र येको प्रयोग उहिलेदेखि चलिआएको तथा वर्तमान समयमा पनि चलेका हुनाले उपसमितिलाई यो प्रयोगसित पनि आपत्ति भएन ।

मिलित क्रियामा दीर्घ ईकार वा ह्रस्व उकारको परिवर्तन उपसमितिका विचारमा उचित जँचेन । सातत्य अर्थमा पनि यही नियम लाग्नु उचित छ । ‘व्हो’, ‘होला’ आदि शिष्ट प्रयोग होइनन् । क्रियामा वर्गका प्रथम दुई अक्षर ‘र’, ‘स’ भएमा विकल्पले ‘त’ मात्र आगम हुनु उपसमितिका विचारमा उचित ठहरियो ।

विशेष शब्द विचारका नियम र त्यसको अपवादको आवश्यकता उपसमितिले देखेन ।

भाषामा चलेका समासमा पनि माथि भनेका नियमको प्रयोग हुन्छ ।

उपसमितिका दुई सदस्यका विचारमा विभक्तिका चिह्नबाहेक ‘मुनी’, ‘बमोजिम’ आदि शब्द जोडेर लेखिनु उचित ठहर्याए : एकजना सदस्यले जोड्नु उचित ठहर्याएनन् ।

उपसमितिका विचारको तेरीज :-

१. भाषाका उकारान्त शब्दमा अन्तिम उकार ह्रस्व र भाषाका इकारान्त शब्दमा अन्तिम इकार दीर्घ हुन्छन् ।
२. त्यो सर्वनामबाट त्यस वा तेस आदि दुवै रूप हुन्छन् ।
३. ‘यो’ सर्वनामबाट ‘इनी’ आदि रूप हुनु उचित छ । तर उपसमितिलाई ‘यिनी’ आदि रूप पनि आपत्ति भएन ।

४. क्रियाको भूतकालमा 'ए' र अपूर्ण अर्थमा 'एर' प्रत्यय हुन्छन्। तर साधारणतः अजन्त धातुमा भने 'ये' र 'येर' यही अर्थमा प्रयोग गरिएको अनुचित ठहर्याइएन।

५. क्रियामा वर्गका प्रथम दुई अक्षर 'र' भएका बेलामा 'त' आगमन हुन्छ 'द' हुँदैन।

उपसमितिको सिफारिसलाई सम्मेलनको ता: २३-९-१९४१ का सभाले सर्वसम्मतिले पारित गर्‍यो—

उपसमितिको उक्त टिप्पणी सभामा राखिएपछि सभाले 'मुनी', 'बमोजिम' आदि शब्द जोडेर पनि वा नजोडीकन पनि लेख्न सकिने संशोधनबाहेक अन्य सिफारिस यथावत् स्वीकार गर्‍यो। त्यसबाहेक उक्त नियम नमान्ने लेखकहरूको ग्रन्थ पनि योग्य ठहरिए स्वीकार गर्ने निर्णय सभाले लियो।

सभाले अझ स्पष्ट पाउँ भाषालाई साह्रै नियमबद्ध गरी कठिन तुल्याउनुभन्दा केही खुकुलो राख्नु उत्तम हुन्छ भन्ने विचार पनि व्यक्त गर्‍यो।^{१९}

त्यसपछि सम्मेलनका आफ्ना पुस्तक पत्रिका, कागजपत्र इत्यादिमा यही नियमअनुसार नेपाली लेखन कायम रह्यो, यद्यपि यो सिद्धान्त ग्रहण नगर्ने लेखकहरूका ग्रन्थहरू पनि सम्मेलनले प्रकाशित गर्दै नै गयो।

उपर्युक्त निर्णयको धेरै अघि सन् १९३६ मै सूर्यविक्रम ज्ञवालीले **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका**को वर्ष ४ सङ्ख्या १ (पौष १९९२) मा 'नेपाली शब्दका लेखाइमा विभिन्नता' शीर्षकमा एक महत्त्वपूर्ण लेख लेखेका थिए। यस लेखद्वारा उनले नेपाली भाषाका लेखाइमा तिनताकका विभिन्नता विषय प्रकाश दिँदै एकरूपताको प्रयास गरेका थिए। उनले विद्वान्हरूबीच छलफल हुनसकेका समयसम्म चलिरहेको चलनबमोजिम नेपाली लेखिनुमा सहमत जनाएका थिए। उक्त लेखमा त्यस समय नेपाली लेखाइमा देखापरेका विभिन्नताका समस्याबारे समसामयिक विचार गरिएको छ। एकरूपता सम्बन्ध निर्णय लिने समय नआएको र सो विकासका निर्णयमा छोड्नुपर्छ भन्ने विचार पनि लेखकले व्यक्त गरेका छन्। यसरी नेपाली भाषामा एकरूपताको उठान सूर्यविक्रम ज्ञवालीले सन् १९३६ मै गरिसकेका थिए।^{२०}

१९. सम्मेलन कार्य विवरण वही - (२२-३-१९४०) को कार्यकारिणी सभा।

२०. दाहाल - उही।

यी सब तथ्यहरूले यो निश्चय स्पष्ट पार्दछ कि नेपाली भाषाको रूपसम्बन्धमा सम्मेलन सचेत थियो औ वैज्ञानिक ढाँचाले नेपाली लेखाइमा एकरूपता ल्याउने यसको प्रचेष्टा थियो। फलतः आज नेपाली लेखाइमा एकरूपता नआइसकेको भए तापनि अधिको विभिन्नता धेरै कम भइसकेको छ तथा एकरूपताको लक्ष्यमा अग्रसर छ।

४.३. नेपाली भाषालाई मान्यता दिलाउनमा सम्मेलनको भूमिका

नेपाली भाषालाई मान्यता र मर्यादा दिलाउने प्रसङ्गमा नेपाली साहित्य सम्मेलनको भूमिका निर्विवाद प्रमुख रहन गएको छ।^{१९} वास्तवमा शिक्षा र सभ्यतादेखि टाढा नेपालीहरू अन्धकारमै रहेको समय आजभन्दा (सन् १९८४) साठी वर्षअघि सन् १९२४ मा नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित हुनु नै एउटा ऐतिहासिक घटना हो। यस संस्थाको जन्मपछि नै नेपाली नामले दार्जीलिङमात्र होइन, भारतभरि नै प्रश्रय पायो।^{२०} यसैबाट प्रेरित भएर नेपालले पनि गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समितिको नाम परिवर्तन गरेर नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिको नाम परिवर्तन गरेर नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति गरायो।^{२१}

यस सम्मेलनले सन् १९२६ मै नेपाली भाषालाई पनि बङ्गालको एक सरकारी भाषा मानियोस् तथा यसलाई पर्वतिया, पहाडी वा खस कुरा इत्यादि नामले सम्बोधन नगरी केवल नेपाली भाषा भनियोस् औ लेखियोस् भन्ने उद्देश्यले सरकारलाई आवेदन चढायो। फलतः सङ्ख्या ४४२ पी०, ८ जनवरी १९२७ को बङ्गाल ग्याजेटअनुसार नेपाली भाषालाई पनि बङ्गला, हिन्दी, उर्दूसरह बङ्गालको एक भाषा मानियो। (परिशिष्ट ५.२) यतिमात्र होइन सरकारी तौरमा नेपालीलाई त्यतिञ्जेल उपयोग गरिएको खस, पर्वते इत्यादि शब्दहरू हटाई नेपालीमात्र लेख्ने आदेश पत्र पनि जाहेर भयो। आफ्नो स्थापनाको अल्पसमयपछि नै सम्मेलन यस्तो कार्य गरी नेपाली भाषा अथवा जातिलाई नै मर्यादा प्राप्त गराउनुमा सक्षम भएको थियो।

-
२१. (क) इन्द्रबहादुर राई, टिपेका टिप्पणीहरू, दार्जीलिङ : ने० सा० सञ्चयिका प्रकाशन, सन् १९७६, पृष्ठ परिशिष्ट १
(ख) भवानी घिमिरे, भानु, उही।
२२. कृष्णबहादुर गुरुङ, दार्जीलिङ जिल्लाका विद्योन्नतिमा ने० सा० स० को प्रभाव ने० सा० स० पत्रिका, वर्ष ५ सङ्ख्या १ (भाद्र १९९३), पृ० ७।
२३. ने० सा० स० पत्रिका, वर्ष २, सं० २।

उक्त बङ्गाल ग्याजेटअनुसार सबै सरकारी विभागमा आदेश पालन गरिए तापनि कलकत्ता विश्वविद्यालयले भने त्यसो नगरेकाले पछि सन् १९३२ मा उक्त विश्वविद्यालयका उपकुलपति (भाइस चान्सलर)—लाई आदेवन—पत्र लेख्ने काम भयो। फलतः त्यहाँ पनि आदेश पालन भयो। नेपाली भाषालाई मर्यादा दिलाउने क्रममा यी कार्यहरू महत्त्वपूर्ण थिए। त्यसपछि नेपाली भाषाका यथेष्ट साहित्यिक महत्त्वका ग्रन्थहरू तथा पाठ्यपुस्तकहरूको प्रकाशन गरेर पनि यस सम्मेलनले नेपाली भाषालाई मर्यादा प्राप्त गर्नमा टेवा दिएको छ। त्यसरी नै सम्मेलनले ६ अक्टोबर १९३३ को कार्यकारिणी सभामा नै दार्जीलिङ म्युनिसिप्यालिटीको कामकाजमा नेपाली भाषा प्रयोग गरियोस् भन्ने प्रस्ताव पारित गरी पठाएको थियो।

यस परिप्रेक्ष्यमा नेपाली साहित्य सम्मेलनले नेपाली भाषालाई मर्यादा दिलाउनका निम्ति विभिन्न स्तरमा गरेका कार्यहरूलाई निम्नलिखित उपशीर्षकमा, यथास्थान विशद चर्चा गरिन्छ,

१. पश्चिम बङ्गालमा भाषा कानून (सन् १९६१) पारित गराउनमा
२. भारतीय संविधानमा अन्तर्भुक्त गराउनमा
३. साहित्य अकादेमी दिल्लीबाट मान्यता पाउनमा
४. विद्यालयहरूका विभिन्न स्तरमा मान्यता दिलाउनमा
५. महाविद्यालय—विश्वविद्यालयहरूमा मान्यता पाउनमा

४.३.१. पश्चिम बङ्गालमा नेपालीलाई सरकारी भाषाको मर्यादा दिलाउने आन्दोलनमा भूमिका

भारतका अरु प्रदेशहरूले झैं पश्चिम बङ्गालले पनि आफ्नो प्रादेशिक भाषा बङ्गाललाई अङ्ग्रेजीको सट्टा आफ्नो दैनिक कामकाजको सरकारी भाषा (Official Language) बनाउने नीति अपनायो। उक्त विषयमा २३ फरवरी १९६१ को विधानसभामा पश्चिम बङ्गालका मुख्यमन्त्रीले नीतिको चर्चा गरेका थिए। यसरी बङ्गाल भाषा सम्पूर्ण पश्चिम बङ्गालमा सरकारी भाषाका रूपमा प्रयोग हुने निश्चय भएपछि उत्तर बङ्गालका र विशेष गरी दार्जीलिङ पर्वतीय अञ्चल र डुवर्समा बसोबास गर्ने नेपाली भाषी नागरिकहरूलाई ठूलो असुविधा

र कठिनाइ भोग्नुपर्ने थियो। भारतीय संविधानको धारा ३४७ ले^{२४} यस्तो अधिकार दिएको भए तापनि यदि नेपाली भाषी नागरिकहरू सचेत नभएको भए उनीहरूमाथि निश्चय बङ्गला भाषा लादिने थियो। तर यहाँका जनता चुप बसेनन्। सबैले विरोधको आवाज उठाए औ त्यसमा नेपाली साहित्य सम्मेलनले प्रमुख भूमिका खेल्थ्यो।

सन् १९६० को ताक भर्खरै पुनर्गठित भएर जोशसँग कार्य गर्न लागेको नेपाली साहित्य सम्मेलनको कार्यकारिणी समितिले सम्मेलनको मुखपत्र दियालो पनि प्रकाशित गर्न लागिसकेको थियो। यस्तै समय तत्कालीन पश्चिम बङ्गाल सरकार र यसका मुख्यमन्त्रीको नेपालीप्रति सहानुभूति नभएको स्पष्ट भएको थियो। त्यस समय नेपालीलाई डिग्रीकोर्समा मातृभाषाका रूपमा पनि पढ्न नपाइने गराइएको थियो। कलकत्ता विश्वविद्यालयको तथा पश्चिम बङ्गाल सरकारको सो कार्य सम्बन्धमा जानकारी पाएर सबैभन्दा प्रथम विरोधको आवाज उठाउँदै नेपाली साहित्य सम्मेलनले सरकारसित पत्राचार गर्‍यो तथा जम्मै तथ्य **दियालो** (हाँगो ५) मा प्रकाशित गरेर नेपालीहरूलाई आन्दोलनका निम्ति आह्वान गर्‍यो। तिनताकका सम्मेलनका सशक्त कार्यकर्ताहरू गणेशलाल सुब्बा र इन्द्रबहादुर राईले त्यस आन्दोलनमा दिएका योगदान नेपालीमात्रले कदापि भुल्न सक्नेछैनन्।^{२५}

समस्या डिग्री कोर्समा नेपालीलाई एक भाषाका रूपमा पढ्ने अधिकार नदिइएकोबाट शुरू भएको थियो तर पछि गएर मुख्य समस्या पश्चिम बङ्गाल भाषा कानून हुन गयो। नेपाली साहित्य सम्मेलनले सम्पूर्ण नेपाली भाषी भारतीयहरूलाई आह्वान गर्दै २३ मार्च १९६१ मा लेख्यो,

-
२४. भारतीय संविधानको धारा ३४७ मा लेखिएको छ,
 “कुनै प्रान्तका जनताको एक गहकिलो समुदायले तिनीहरूले बोल्ने कुनै पनि भाषालाई त्यो प्रान्त (सरकार)–ले मान्यता दिनुपर्छ भन्ने माग गरेको खण्डमा, राष्ट्रपतिको आदेशअनुसार, कुनकुन कामकाजका निम्ति हो तोकेर त्यो प्रान्तभरि वा त्यो प्रान्तको कुनै भागमा त्यस भाषालाई सरकारी मान्यता दिइनेछ।
२५. **दियालो**, हाँगो ५ (जनवरी – मार्च १९६१), पृ० ६०
 (क) डिग्री कोर्सदेखि नेपाली हटाइने? – शीर्षक
 (ख) **दियालो** हाँगो ६ (अप्रैल – जुन १९६१) – सम्पादकीय
 (ग) इन्द्रबहादुर राई, **टिपेका टिप्पणीहरू** (१९६१ को नेपाली सरकारी भाषाका केही प्रलेख), पृ० १३५–१६०
 (घ) **दियालो** हाँगो २८ (नोभेम्बर–डिसम्बर १९६१)
 (ङ) जगत् छेत्री, ‘त्यो दिन’, हाम्रो भाषा ९।१ विशेषाङ्क (सन् १९८१), पृ० १३

“भाषाको प्रश्न (जिल्लाको सरकारी भाषा नेपाली हुनुपर्छ भन्ने विषयजस्तै) अति नै महत्त्वपूर्ण हुनाले जम्मै हाम्रा संस्थाहरू र स्वतन्त्र व्यक्तिहरूले पनि खुबै शीघ्रता र त्यससित यसमा आवश्यक कार्य गर्नु होला भन्ने हाम्रो आह्वान छ।”

नेपाली साहित्य सम्मेलन
दार्जीलिङ

त्यसपछि ३१ मार्च १९६१ मा गो० दु० नि० स० भवनमा नेपाली भाषा-प्रेमी धेरै व्यक्तिहरू मिलेर एउटा सभा आयोजना गरे। यसका आयोजकहरूमा नेपाली साहित्य सम्मेलनका सिद्धिनारायण प्रधान, गणेशलाल सुब्बा, इन्द्रबहादुर राई, वीरविक्रम गुरुङ, नन्दध्वज राई र भानुभक्त कुमाई थिए। उक्त सभापछि, दार्जीलिङ जिल्ला पहाडवासी भाषा मान्यता कमिटी, गठन गरियो औ उक्त कमिटीको सभापति – गणेशलाल सुब्बा, मन्त्री – इन्द्रबहादुर राई र कोषाध्यक्ष नन्दध्वज राई तीनैजना नेपाली साहित्य सम्मेलनका प्रमुख कार्यकर्ताहरू थिए।

त्यसै कमिटीले दार्जीलिङमा जोडदार आन्दोलन खडा गर्‍यो, जसमा पोस्टरहरू टाँसिए सभाहरू गरिए, जुलूस निकालिए, पर्चाहरू प्रकाशित गरिए, लेखापढी चलाइए, गोष्ठीहरू गरिए। फलतः अन्तमा गएर नेपाली भाषाको माग स्वीकार गर्नु पश्चिम बङ्गाल सरकार बाध्य भयो। नेपाली भाषा पनि दार्जीलिङ पर्वतीय अञ्चलको एक प्रमुख भाषा मानियो जो **द वेस्ट बङ्गाल अफिसियल ल्याङ्ग्वेज एक्ट १९६१ (The W.B. Official Language Act 1961)** मा वर्णित छ।

४.३.२. भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा^{२६} नेपाली भाषा :

आजको परिस्थितिमा भारतीय नेपालीहरूबीच जब भाषा-मान्यताको प्रसङ्ग उठ्छ, तब सबै त्यसलाई नेपाली भाषाले भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त गराउने विषय नै सम्झन्छन्। यस विषयमा नेपाली साहित्य सम्मेलनले धेरै अघि (सन् १९६८) देखि नै ध्यान दिँदै आएको हो। सन् १९६९ को शेषतिर देखि नेपाली भाषालाई संवैधानिक मान्यता दिलाई गौरव प्राप्त गर्ने तथा संवैधानिक

२६. आठौँ परिशिष्टले भारतीय भाषाहरूको एउटा सूची बोध गर्छ। सन् १९५० मा संविधानग्रहित हुँदा उक्त सूचीमा १४ वटा भाषाहरू थिए। पछि सन् १९६७ मा संविधानमा संशोधन गरी सिन्धी भाषालाई पनि अन्तर्भुक्त गरियो। अहिले नेपाली भाषाले संविधान पुनः संशोधन गराई नेपाली भाषालाई पनि अन्तर्भुक्त गर्ने आन्दोलन चलाएको छ।

अधिकार पूर्ण गराउने उत्तरदायित्व विशेष रूपले ग्रहण गरी उक्त माग हासिल गर्न सशक्त कदम उठाउने निश्चय गर्‍यो । फलतः सम्मेलनको कार्यकारिणी सभामा यस विषयमा छलफल गरी एउटा, भाषा मान्यता अभियान उपसमिति, ८ नोभेम्बर १९६९ मा गठन गरियो । यस उपसमितिको संयोजकवृन्द पारसमणि प्रधान र तुलसीबहादुर छेत्री राखिए ।^{१७}

त्यसपछि **दियालोमा** पनि भाषा माग विषयका रचनाहरूलाई उचित स्थान दिई एउटा स्तम्भ नै राखियो, अनेकानेक सम्पादकीय र समाचारहरूमा भाषा मागका सशक्त तर्क दिइए, प्रमाणहरू पेश गरिए । डिसेम्बर १९६९ मा सम्मेलनले राष्ट्रपतिलाई एउटा स्मारक-पत्र पठायो जसमा भारतमा बस्ने प्रायः ६० लाख नेपालीहरूले बोल्ने भाषा नेपालीलाई उचित मान्यता दिइयोस् भनी निवेदन गरिएको थियो । साथमा सशक्त प्रमाणहरू पनि संलग्न गरिएका थिए । स्मारक-पत्र नोभेम्बर-डिसेम्बर १९६९ को **दियालो** (हाँगो २८ वर्ष १०) मा प्रकाशित गरियो । १५०० अफ प्रिन्ट संसद सदस्यगण, विभिन्न सरकारी विभाग, पश्चिम बङ्गाल सरकारका मन्त्रीहरू र एम० एल० ए० हरू तथा जनसाधारणमा वितरण गरियो । वितरणार्थ छापिएका स्मारक-पत्रको फेदमा अरू संस्थाहरूलाई पनि त्यसरी स्मारक-पत्र राष्ट्रपतिलाई पठाउने निवेदन गरिएको थियो । फलतः यसले समस्त नेपाली भाषी भारतीय नगरिकहरूमा नवजागरण ल्यायो । ठाउँठाउँमा सभाहरू गरिए, प्रस्ताव गृहित भए औ नेपाली भाषालाई संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त गराइयोस् भन्ने माग मागेर स्मारक-पत्र सरकारमा पठाई सम्मेलनलाई सूचना दिने काम भयो । दार्जीलिङभित्र तथा अन्य ठाउँहरूमा पनि विभिन्न संस्थाहरूले सम्मेलनको आह्वान सुने । त्यसबाहेक शिलाङ, नागाल्याण्ड, देहरादून, डुवर्स सिलगढी, कालेबुङ, जलपाइगढी, खरसाङ, गौहाटी, मणिपुर, दिल्ली, वाराणसी, धनवाद, कलकत्ता आदि स्थानहरू तथा कमानबस्ती, गाउँहरूबाट पनि स्मारक-पत्रहरू पठाइएको सम्मेलनलाई थाहा दिइयो । शिलाङमा र

२७. उक्त विषयमा तुलसीबहादुर छेत्रीले पारसमणि प्रधानलाई लेखेका पत्रको केही अंश उद्धृत छ-

“**दियालोमा** यसपल्ट स्मारक-पत्र (मूल नेपाली र त्यसको अङ्ग्रेजी अनुवाद) छपाएर १५०० प्रति अफ प्रिन्ट वितरण गर्ने भएका छौं । त्यसको मुख्य प्रतिचाहिँ हाम्रा राष्ट्रपतिकहाँ पठाइहाल्नेछौं । यस सम्बन्धमा सम्मेलनले एउटा उपसमिति गठन गरेको छ जसको संयुक्त संयोजकवृन्दमा तपाईंको र मेरो नाम स्वीकृत भएको छ । हामीले अब कदम नउठाएर दोषी ठहरिनेछौं । केही ठोस काम त गर्नुपर्छ !”

नागाल्याण्डबाट त ठूलो सभा गरेर प्रेस कन्फरेन्स पनि बोलाइएको तथा खबरकागजमा प्रकाशित समाचारका टुक्राहरू पनि पठाइयो। नेपालीहरू बसेका स्थानमा वा नेपालीमा प्रकाशित हुने पत्रपत्रिकाले नेपाली भाषाको मागलाई प्रमुखता दिई समाचार, लेख र सम्पादकीयहरू प्रकाशित गरे।^{२८} साँच्चै भाषा-मागको आन्दोलनले गति समात्यो।

ता: २९ मार्च १९७० मा सम्मेलनका भाषा मान्यता अभियान उपसमितिको एउटा सभा भयो। सभामा कालेबुङबाट मोतीचन्द्र प्रधान, पारसमणि प्रधान र नरबहादुर दाहाल आए। दार्जीलिङका अगमसिंह गिरी, नगेन्द्रमणि प्रधान, लक्खीदेवी सुन्दास, तुलसीबहादुर छेत्री, अमृता छेत्री, जी० घिसिङ, प्रेम प्रधान र जगत् छेत्रीलगायत १७ जना व्यक्तिहरू उपस्थित थिए। सभाले अरु धेरै विषयहरूबाहेक सम्मेलनको एउटा शिष्ट-मण्डली दिल्ली गई राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री, गृहमन्त्री, र अन्य नेतृत्ववृन्दलाई भेटि आफ्ना माग विषय उनीहरूलाई अवगत गराउने र आफ्नो तर्क पेश गर्ने निश्चय गर्‍यो। शिष्टमण्डली सम्मेलनको आयोजनामा जाने र पारसमणि प्रधानले अगुवाई गर्ने औ सम्मेलनबाट सभापति तुलसीबहादुर छेत्री र मन्त्री जगत् छेत्री लिएर शिष्टमण्डली गठित हुने पनि निर्णय भयो। त्यसबाहेक सबै ठाउँमा नेपाली संस्था वा समितिहरूलाई आ-आफ्ना प्रतिनिधि पठाई शिष्टमण्डलीलाई साथ दिने निवेदन पनि पठाइयो। यस शिष्टमण्डलीको दिल्लीका उपयुक्त व्यक्तिहरूसित भेटको चाँजो मिलाउन दार्जीलिङलाई प्रतिनिधित्व गर्ने संसद सदस्या डा० मैत्रयी बोसलाई पत्र व्यवहार गरियो।

त्यसपछि भारतका सम्पूर्ण राजनैतिक दलका नेतृत्ववृन्दसित भेटेर तथ्य अझ स्पष्ट गर्ने कदम सम्मेलनले उठायो। सम्मेलनका मन्त्री कलकत्ता गई पश्चिम बङ्गालका प्रायः सबै राजनैतिक दलका नेताहरूसित कुरा गर्ने र समस्या विषय जानकारी दिने कार्य गरे। तत्कालीन वाम मोर्चा सरकारले आफ्नो ३२ सूत्रीय कार्यक्रममा नेपाली भाषाको संवैधानिक मान्यता पनि गाभ्ने काम गर्‍यो। ७-१२-६९ मा जनसङ्घका नेता अटल बिहारी वाजपेयीसित भेट गरी भाषा मागको तथ्य स्पष्ट गरियो। फलतः उक्त दलले केही समयपछि नै नेपाली भाषालाई संवैधानिक मान्यता दिइयोस् भन्ने प्रस्ताव पारित गर्‍यो। गोर्खा लीगका नेता तथा

२८. यस्ता पत्र, स्मारक-पत्र इत्यादि **दियालो** हाँगो २९ देखि हाँगो ७१ सम्म विभिन्न रूपमा प्रकाशित छन्।

तिनताकका सभापति एल० एस० प्रधानले सम्मेलनका आह्वानमा सुझावहरू दिएर पत्र व्यवहार गरे।

सम्मेलनको १४-१२-६९ र ७-३-७० का पत्रहरूको जवाबमा साहित्य अकादेमी दिल्लीका सभापति भाषाविद् डा० सुनीति कुमार च्याटर्जीले ३ अप्रेल १९७० मा लेखे :-

“भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा निर्दिष्ट १४ वटा भाषाहरू^{२९} बाहेक कुनै विशेष एक आधुनिक भारतीय भाषालाई साहित्यिक भाषा भनी मान्यता दिन सकिन्छ कि भनी भारत सरकारद्वारा साहित्य अकादेमीलाई सोधिएका खण्डमा सो निर्णय गर्न साहित्य अकादेमीले त्यस्ता भिन्न भाषाका निम्ति भाषाविद् र विशेषज्ञहरूद्वारा समिति गठन गर्छ। त्यस्तो मान्यता प्राप्त गर्न सकेको खण्डमा त्यस भाषाले केही अधिकार र सुविधाहरू पाउन सक्छ। उनले अझ लेखे- सम्मेलनले पठाएको स्मारक-पत्र उनले पढे औँ सरकारबाट कुनै सोधनी हुन्छ कि भनी पर्खिरहेका छन् तथा राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री र शिक्षामन्त्रीको ध्यान पुनः आकर्षित गर्ने कार्य गर्नु भन्ने सुझाव पनि थियो।^{३०}

यसभन्दा अघि डा० मैत्रेयी बोस संसद सदस्यालाई सहयोग र सल्लाहका निम्ति लेखिएको पत्रको जवाबमा ४ अप्रेल १९७० मा उनले स्मारक-पत्रका प्रतिहरू संसद सदस्यहरूबीच वितरण गरेको कुरा जनाउँदै शिष्टमण्डलीलाई राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री र गृहमन्त्रीसँग भेट गर्नका निम्ति उनले सहयोग गर्ने तथा त्यस कार्यका निम्ति मई महिनाको प्रथम सप्ताह उचित होला भन्ने सुझाव पनि

२९. यस अध्ययनको (यसै अध्याय), पृ० ७८ मा हेर्नुस्।

३०. यस पत्रको केही अंश-

"...The Sahitya Academy appoints committees consisting of linguists and experts in the different languages, when there is a reference made to the Academy by the Govt. of India to give an opinion whether a particular modern Indian language can be recognised as a literary language besides the 14 literary languages recognised in the 8th schedule of the constitution. This recognition naturally will give to such a new language certain rights and privileges."

"We have read your memorandum, and were expecting to hear from the govt. of India in this connection. But so far, we have received no intimation, and it will not be proper for us to take the initiative and write to the Govt. on behalf of the Sahitya Academy."

"I would request you in this connection to bring the matter again to the notice of the President and the Prime Minister as well as the Education Minister, then we shall be able to do in needful."

दिएर प्रत्युत्तर दिइन् ।^{३१}

यता सम्मेलनले पाँच सदस्यहरूको एक शिष्टमण्डली पठाउने निश्चय गर्यो । अरू संस्थाहरूले आ-आफ्ना प्रतिनिधिहरू पठाउन नसके तापनि पूर्ण सहयोग र शुभकामना व्यक्त गर्दै सम्मेलनलाई पत्र पठाए । केवल कलकत्ताबाट एक प्रतिनिधि बी० के० पराजुलीलाई शिष्टमण्डलीमा सामेल गराउने पत्र प्राप्त भयो । तर शिष्टमण्डलीका खर्चको प्रश्न उठ्यो । सम्मेलनको यत्रो कोष थिएन । त्यसैबीच डा० मैत्रेयी बोसबाट अर्को पत्र आयो । उनले शिष्टमण्डली सम्बन्धमा प्रधानमन्त्रीसित कुरा गरेको तथा प्रधानमन्त्रीबाट भेटका निम्ति विशेष मिति निश्चित नगरिए तापनि उनको व्यवहार सद्भावपूर्ण थियो भनी लेखिएको थियो ।^{३२}

श्रीमती बोसले सन् १९६७ सालमा उनको नेपाली भाषाको मान्यतासम्बन्धी बिलको चर्चा हुँदा उनको बिल वापस लिइयोस् भन्ने निवेदन गर्दै गृहमन्त्री वाई० भी० चौहानबाट प्राप्त पत्र पनि पठाएकी थिइन्, जसमा नेपाली भाषालाई आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त गरिएको खण्डमा कुनै प्रकारको प्रतिकूल प्रतिक्रिया कतैबाट हुँदैन भन्ने सूचना परराष्ट्र मन्त्रालयबाट गृहमन्त्रालयलाई प्राप्त भएको तथ्य थियो ।^{३३}

पारसमणि प्रधान शिष्टमण्डलीको नेतृत्व गर्न सम्पूर्ण रूपले तयारी गर्दै थिए । उनले सम्मेलनको अनुरोधमा अत्यन्त छोटो समयमा एउटा पुस्तिका – नेपाली भाषा र साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास अङ्ग्रेजीमा तयार गरे । यो पुस्तिका संसद सदस्यहरूबीच वितरण गरेर नेपाली भाषा र साहित्यको समृद्ध अवस्थाको बोध गराउने सम्मेलनको विचार थियो । उनले प्रधानमन्त्रीसित भेट्नलाई तथा स्थिति बुझाउनलाई सुगमताका निम्ति एक उपयुक्त परिचय-पत्र पनि भारतीय सुप्रीम कोर्टका भूतपूर्व मुख्य न्यायाधीश एस० आर० दासबाट प्राप्त गरेका थिए ।

३१. "As for a delegation to wait upon the Prime Minister..., if you come here in a group and spend some time, as you have indicated in your letter, I shall give you all help to attain your objective in meeting the president, The Prime Minister, and the Home Minister. I feel that first week of May will be a suitable time for your visit."

३२. "As regards your visit to New Delhi, I have spoken to the Prime Minister today about your Sammelan and your visit. Though she did not actually promise to grant an interview to the Sammelan's representatives, her attitude was friendly." etc.

३३. "...The Minister of External Affairs have informed us that there is not likely to be any adverse reaction to the move for inclusion of Nepali Language in the 8th Schedule." etc.

त्यो पत्र शिष्टमण्डलीका निम्ति बहुमूल्य उपलब्धि थियो।^{३४} त्यस समय उनको पत्रको जवाबमा डा० सुनीति कुमार च्याटर्जीबाट उनलाई एउटा पत्र प्राप्त भयो। पत्रमा उनले लेखेका थिए— नेपाली भाषालाई काठमाडौं, पटना, बनारस, उत्तर बङ्गाल र कलकत्ताजस्ता पाँचवटा विश्वविद्यालयहरूले मान्यता दिएकोबाट नेपाली भाषा प्रगतिपथमा अग्रसर भएको बुझिन्छ जसले उनलाई आनन्दित तुल्याएको छ। उनले आशा व्यक्त गरेका छन्, चाँडै भारतीय संविधानको आठौं अनुसूचीमा नेपालीले स्थान पाउनेछ। उनले सुझाव राखेका थिए – कुनै नेपाली विद्वान्ले विवरणात्मक तथा ऐतिहासिक नेपाली व्याकरण लेख्न अत्यन्त जरूरी छ। यस्ता विद्वान्ले आर० एल० टर्नरको नेपाली शब्दकोशबाट सहायता लिन सक्नेछन् भन्ने तथ्य पनि उनले जाहेर गरेका थिए।^{३५}

डा० सुनीति कुमार च्याटर्जीको नेपाली भाषाले संवैधानिक मान्यता पाओस् भन्ने पवित्र विचारको परिचय उनका विभिन्न कार्यहरूबाट पनि झल्कन्छ। उनले साहित्य अकादेमीको पुरस्कार वितरण समारोहमा अध्यक्षीय भाषणमा भने, “विभिन्न भारतीय भाषाका १६३ प्रसिद्ध लेखकहरूलाई साहित्य अकादेमीले सम्मान गर्‍यो तथा भविष्यमा केही अरु भारतीय भाषाहरूले पनि सो मान्यता प्राप्त गर्ने सम्भावना छ।”^{३६}

त्यस समय सम्मेलनको शिष्टमण्डली दिल्ली जाने कुरा पत्रपत्रिका, खबरकागज आदिमा प्रकाशित भइरहेथ्यो औ चारैतिर चर्चा चलिरहेथ्यो। डा० मैत्रेयी बोसलाई अन्य सूचना दिएर २२-४-७० मा सम्मेलनबाट एउटा पत्र

-
३४. सम्बन्धित पत्र, डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ, परिशिष्टाङ्कको पृ० १६१ मा हेर्नेोस्।
३५. "I am glad that Nepali is forging ahead, considering that it has been recognised by five Universities - Kathmandu, Patna, Banaras, North Bengal, and Calcutta. We should have, I hope, Nepali recognised as one of the languages of India and put in the 8th schedule of the constitution."
"But surely some Nepali scholars should write a full descriptive and historical grammar of their mother tongue, with the materials brought before the world by Sir Ralph Turner in his great Dictionary of Nepali and in his unique publication - A comparative Lexicon of Indo-Aryan and it would not be difficult for such a scholar to undertake this work and bring it out successfully." etc.
३६. "Dr. Chatterjee also stated that 163 eminent authors in various Indian languages have been honoured: and a few more Indian languages were likely to be given recognition in future."

लेखियो ।

नेपाली भाषा वा कुनै पनि भारतीय भाषाले संवैधानिक मान्यता पाउनुभन्दा अघि साहित्य अकादेमी दिल्लीबाट मान्यता पाउनु आवश्यक पर्छ भन्ने तथ्य बुझेर सम्मेलनले एक उपयुक्त पत्र अकादेमीमा पठायो । त्यसको जवाबमा अकादेमीबाट तिनताकका अकादेमीका उपसचिव, डा० प्रभाकर माच्चेले अकादेमीको कार्यकारिणी समितिमा सम्मेलनका पत्र विचारका निम्ति राखिनेछ भन्ने आशयको उत्तर दिए ।^{३७}

नेपाली साहित्य सम्मेलनको शिष्टमण्डली दिल्ली जाने समाचारले दिल्लीका नेपाली भाषी भारतीय नागरिकहरूलाई विशेष आनन्द लागेका कुराहरू यता थाह भयो । त्यहाँबाट पत्रतार आदि प्राप्त हुन थाले । यस्ता केही पत्रहरू **दियालो**मा प्रकाशित छन् ।^{३८} दिल्ली नेपाली सम्मेलनका सभापति मणिसिंह राई र मन्त्री सी० डी० सिन्हाबाट शिष्टमण्डलीलाई बस्ने आदि प्रबन्ध गर्ने तथा नेपाली भाषा र साहित्यको गोष्ठी र अधिवेशन आयोजन गर्ने सूचनाहरू पनि प्राप्त भयो । उनीहरूले सभाभवनको व्यवस्था गरी प्रेस कन्फरेन्सको चाँजो पनि मिलाइसकेका थिए ।

तर यता शिष्टमण्डलीले आफ्नो यात्रा शुरू गर्न सकेन । आर्थिक कारण विशेष थियो । ३१-७-७० मा सम्मेलनबाट डा० मैत्रेयी बोसलाई पत्र लेखियो जसको जवाबमा उनले ११-८-७० मा झट्टै आउने सल्लाह दिएर प्रत्युत्तर पठाइन् ।^{३९}

तर त्यसपछि पारसमणि प्रधान विशेष कारणले जान नसक्ने भए । यसरी ढिलो भयो औ यस्तै समय प्रधानमन्त्रीको राजनैतिक अवस्था बिग्रँदै गयो ।

---

३७. "Your letter will be placed before the Executive Board of the Academy and will receive it's consideration."

३८. **दियालो** (हाँगो २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४), यत्रतत्र ।

३९. "It is not possible to get a fixed time with the Prime Minister before you give me your positive date of arrival and the duration of your stay. Best course would be to send a letter from your end enclosing a copy of the letter written by Justice S.R. Das, requesting an interview. This letter should be addressed and sent to the Prime Minister directly. Please send a copy of that letter and I will press for an interview on your behalf. I suggest, you reach here in the last week of August (1970), prepared to spend a few days in New Delhi. While you wait for an interview with the Prime Minister, I can arrange a meeting of some important M.P.s. with you, who might press the Prime Minister about your cause... Please indicate the size of your delegation..., whatever you do, you must act quickly or the session will be over. The Prime Minister is moving constantly. It is not so easy to catch hold of her."

सत्ताधारी काङ्ग्रेस पार्टीमा विभाजन आयो औ अचानक संसद भङ्ग गरी प्रधानमन्त्री नयाँ चुनावको तयारीमा लागे। यसरी सम्मेलनको योजना साकार हुन सकेन।

तर पनि सम्मेलनले आफ्नो प्रयास छोडेन। **दियालो**मार्फत भाषा आन्दोलनको कार्यक्रम जारी नै राख्यो तथा सब स्तरमा पत्राचार चलाइरह्यो। अन्तमा जब (३१-१-१९७२ मा) अखिल भारतीय नेपाली भाषा समिति गठन भयो, तब त्यसैलाई पूर्ण सहयोग प्रदान गरी भाषा-मान्यताका निम्ति हरेक कार्यमा सहभागिता राख्यो। अ० भा० ने० भा० समितिको आह्वानमा दार्जीलिङ चोकबजारको सभामा भाग लिँदै सम्मेलनका तत्कालीन सचिव लक्ष्मीदेवी सुन्दासले वक्तव्य पेश गरिन्। उक्त समितिमा आजसम्म (१९८४ ई०) यस सम्मेलनले प्रतिनिधि पठाइरहेछ। समितिको एउटा बृहत् शिष्टमण्डली कलकत्ता र दिल्लीमा प्रधानमन्त्रीलाई भेट्न जाँदा सम्मेलनको प्रतिनिधिका रूपमा क्रमशः जगत् छेत्री र तुलसीबहादुर छेत्री सामेल थिए।^{४०} सम्मेलनको स्वर्ण जयन्तीको कार्यक्रमभित्र पनि परोक्ष रूपले भाषा मान्यताका आन्दोलनले प्रश्रय पाउन सकेथ्यो।^{४१}

४.३.३. साहित्य अकादेमी दिल्लीद्वारा नेपालीलाई मान्यता दिलाउनमा सम्मेलनको भूमिका :

साहित्य अकादेमी भारतीय भाषाहरूका मान्यता र विकासका उद्देश्यले सन् १९५४ मा गठित भएको हो। यस अकादेमीले स्वीकार गरेका भाषाहरूलाई नै भारतीय साहित्यिक भाषा भनी मान्यता दिएको छ। अकादेमीले प्राथमिक कालमा भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त भएका चौध भाषाहरूलाई स्वीकृति दिएको थियो। सन् १९६७ मा सिन्धी भाषाले पनि संवैधानिक मान्यता पाएपछि अकादेमीले स्वीकृति दिएका भाषाको सङ्ख्या पनि १५ भयो। सन् १९७० मा अरू तीनवटा भाषाहरूलाई यस अकादेमीले स्वीकृति दियो। सन् १९७५ मा नेपालीलगायत अरू चारवटा भाषाहरूलाई पनि स्वीकृति दिएपछि यस वर्तमानमा अकादेमीले भारतीय साहित्यिक भाषा भनी मान्यता दिएको भाषाको

४०. दियालो हाँगो ५४ (मई १९७२), पृ ४१-४२ र हाँगो ६४ (मार्च १९७३), पृ ८७।

४१. भानु-अतिरिक्ताङ्क (२), वर्ष ११।२२, (पौष २०३१), पृ ७६।

“निश्चय नै त्यो समारोहमा (स्वर्ण जयन्ती) पचास लाखभन्दा बढी भारतीय नेपालीहरूले लामो समयदेखि आफ्ना मातृभाषालाई न्यायोचित स्थान दिलाउन गर्दै आएका सङ्घर्षको जीवन्त अभिव्यक्ति पाएको थियो।

(भानु मेला – वसन्त थापा)

सङ्ख्या बाईस पुगेको छ ^{१२}

तर नेपाली भाषाले साहित्य अकादेमी दिल्लीको स्वीकृति सजिलै प्राप्त गर्न सकेको होइन, यसका निम्ति भारतीय नेपालीहरूले ठूलो सङ्घर्ष गर्नुपरेको थियो जसमा नेपाली साहित्य सम्मेलन दार्जीलिङको प्रमुख भूमिका रहेको थियो।

समस्त भारतीय नेपालीहरू नेपाली भाषालाई भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त गराउने प्रयासमा सङ्घर्षरत थिए, तर त्यसप्रकारको मान्यता प्राप्त गर्नुभन्दा अघि कुनै पनि समृद्ध भारतीय भाषाले साहित्य अकादेमीको मान्यता प्राप्त गर्नुपर्छ भन्ने तथ्यबारे धेरै अबोध थिए। यस्तो समयमा सम्मेलनले नै अकादेमीको अध्यक्ष डा० सुनीति कुमार च्याटर्जीसितको पत्राचारमा उक्त ज्ञान प्राप्त गर्न सकेको हो ^{१३} त्यसपछि अकादेमीको स्वीकृति प्राप्त गर्नलाई सम्मेलनले अकादेमीलाई पत्र लेख्ने, डा० च्याटर्जीसित भेट गर्ने, स्मारक-पत्र पठाउने औ अकादेमीका शर्तहरू पूर्ण गरेको तथ्य स्पष्ट पार्दै अ० भा० ने० भा० समिति र नेपाली साहित्य परिषद्सित संयुक्त रूपमा कार्य गरी अकादेमीलाई ३२ पृष्ठको पत्र पठाउने कार्यहरू गर्‍यो ^{१४} फलतः सम्मेलनको स्वर्ण जयन्तीको २४ मई

४२. साहित्य अकादेमी, दिल्लीद्वारा मान्यता प्राप्त २२ भाषाहरूको सूची:-

१. आसामी	२. बङ्गाली	३. गुजराती
४. हिन्दी	५. कन्नडा	६. काश्मिरी
७. मलायलम	८. मराठी	९. उडिया
१०. पञ्जाबी	११. संस्कृत	१२. तालिमा
१३. तेलुगु	१४. उर्दू	१५. सिन्धी
१६. डोग्री	१७. अङ्ग्रेजी,	१८. कोंकणी
१९. मैथिली	२०. मणिपुरी	२१. नेपाली
२२. राजस्थानी		

प्रथम १५ भाषाहरू भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त छन्।

४३. (क) जगत् छेत्री, 'भाषा मान्यता अभियानमा ने० सा० को प्रयास', **दियालो** हाँगो ५६ (जुलाई १९७२), पृ० ३२।

(ख) **दियालो**, हाँगो ६१ (डिसम्बर १९७२) – कभर ३ मा साहित्य अकादेमीको पत्र एस० ए० ७१।

(ग) **दियालो**, हाँगो ७५ – (मई-जुन १९७४) – सम्पादकीय।

४४. **हाम्रो भाषा**, वर्ष २ अङ्क ४, (डिसम्बर १९७४), पृ० १ र ५।

“दार्जीलिङका दुई प्रमुख पञ्जीकृत साहित्यिक संस्थाहरू... नेपाली साहित्य सम्मेलन र नेपाली साहित्य परिषद्को सहयोग लिई... २५ अगष्ट १९७२ को दिन नियमपूर्वक एउटा संयुक्त आवेदन-पत्र साहित्य अकादेमीकहाँ पेश गर्‍यो।

१९७४ मा गरिएको उद्घाटन समारोहमा सभापतिको आसनबाट पारसमणि प्रधानले भने, साहित्य अकादेमीको मान्यताका निम्ति गरिएको आवेदनमाथि अकादेमीको विशेषज्ञ समितिले छलफल गरी सर्वसम्मतिले स्वीकार गरी अकादेमीको उच्च समितिलाई सिफारिस गरेको छ। प्रधानज्यू उक्त विशेषज्ञ समितिमा एक सदस्य मनोनित भएका थिए।^{४५}

त्यसबाहेक पनि सम्मेलनले आफ्नो स्वर्ण जयन्ती कार्यक्रम समय साहित्य अकादेमीका सचिव डा० प्रभाकर माच्वेलाई पनि निमन्त्रित गरेको थियो। उनले त्यस समयमा नेपाली भाषा र साहित्यको वास्तविक स्थिति बुझ्नेपछि आफ्नो एक वक्तव्यमा नेपाली भाषालाई साहित्य अकादेमीको स्वीकृतिको आश्वासन दिए।^{४६} त्यो आश्वासन चाँडै वास्तविकतामा परिणत भयो। सम्मेलनको कार्यक्रममा भाग लिई उनी फर्केको दुई महिनाभित्रै नेपाली भाषालाई साहित्य अकादेमीद्वारा स्वीकृति दिइएको समाचार प्राप्त भयो।^{४७}

यसरी साहित्य अकादेमी दिल्लीद्वारा नेपाली भाषालाई मान्यता दिलाउनुजस्तो महत्त्वपूर्ण कार्य पूर्ण गराउनमा यस सम्मेलनको विशेष योगदान रहेको स्पष्ट हुन्छ। अकादेमीले पछिबाट नेपाली भाषा-सम्बन्धको एउटा सल्लाहकार समिति गठन गर्‍यो जसमा यस सम्मेलनका तीन प्रमुख सदस्यहरू मनोनित भएः- १. पारसमणि प्रधान, २. तुलसीबहादुर छेत्री र ३. लक्खीदेवी सुन्दास। त्यसपछि सन् १९७७ देखि अन्य भाषाहरूमा झैं नेपाली भाषामा पनि वार्षिक पुरस्कार प्रदान गर्ने कार्य शुरू भयो। यसरी सन् १९८४ सम्म आठजना नेपाली

४५. **दियालो**, हाँगो ७५ (मई-जुन १९७४) – पृ० ४० – ने० सा० स० दार्जीलिङको स्वर्ण जयन्तीको उपलक्ष्यमा सभाध्यक्ष पारसमणि प्रधानको भाषण-

“...हालैमा नेपाली भाषाको विशेषज्ञ भएर मैले बम्बई जाने मौका पाएको थिएँ। चारवटा भाषालाई अकादेमी मान्यता दिने कुराको छलफल भयो ती चारवटा भाषामा नेपाली भाषा पनि एउटा थियो। सभामा नेपाली साहित्य सम्मेलन, नेपाली साहित्य परिषद् र नेपाली भाषा समितिले एकमुख भई पेश गरेको पत्र राखियो।... फलस्वरूप नेपाली भाषालाई मान्यता दिने कुराको जुन सिफारिस समितिका सदस्यहरूले गर्नुपरेको थियो त्यो सर्वसम्मतिले नै स्वीकार गरियो।”

४६. भानु, उही

“जुनै जातिमा आफ्नो भाषाप्रति यत्रो अपार उत्साह छ, त्यो जातिको भाषा अवश्य सम्मानित हुन्छ।”

४७. **दियालो**, ७७ (मार्च १९७५), पृ० ३८।

(साहित्य अकादेमीका सचिवको ४-४-१९७५)-को पत्र, सचिव ने० सा० स० लाई।

साहित्यकारहरूले साहित्य अकादेमी पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् १८

सम्बन्धित भाषाका संस्थानहरूलाई मान्यता दिने अकादेमीको नियमानुसार नौवटा नेपाली संस्थानहरूले मान्यता पाए जसमा यो सम्मेलन एक हो। अकादेमीको व्यवस्थामा नेपाली भाषाका केही साहित्यिक ग्रन्थहरू भारतीय अन्य भाषामा अनुवाद हुनुबाहेक अन्य भाषाका उत्कृष्ट ग्रन्थहरू नेपालीमा अनुवाद गराउने तथा नेपालीका मौलिक ग्रन्थहरू अकादेमीबाट प्रकाशित गराउने कार्यहरू पनि हुन लागेका छन् १९

यसरी नेपाली साहित्य सम्मेलनले नेपाली भाषालाई मर्यादा दिलाउने आफ्ना कार्यअन्तर्गत यसलाई साहित्य अकादेमीद्वारा स्वीकृति दिलाउने कार्यमा एक प्रमुख भूमिका खेलेको तथ्य उपरोक्त विवरणबाट स्पष्ट हुन्छ।

४.३.४. नेपाली भाषालाई विद्यालयका प्राथमिक औ प्रवेशिका स्तरसम्म मान्यता दिलाउनमा भूमिका

नेपाली साहित्य सम्मेलनले नेपाली भाषालाई शिक्षाको सबै स्तरमा प्राथमिक पाठशाला, माध्यमिक विद्यालय, महाविद्यालय (कलेज) तथा विश्वविद्यालयमा उपयुक्त स्थान दिलाउन आफ्नो स्थापना कालदेखि नै सङ्घर्ष गर्दै आएको हो। सम्मेलन स्थापनाका निम्ति आयोजित २५ मई १९२४ को प्रथम साधारण

४८. पुरस्कृत व्यक्ति र कृति-

- (क) सन् १९७७ श्री इन्द्र बहादुर राई, नेपाली उपन्यासका आधारहरू
- (ख) सन् १९७८ श्री शिव कुमार राई, खहरे (कथा सङ्ग्रह)
- (ग) सन् १९७९ श्री गुमानसिंह चामलिङ, मौलो
- (घ) सन् १९८० श्री ओकिउयामा ग्वाइन, सुनाखरी (उपन्यास)
- (ङ) सन् १९८१ श्री असीत राई, नयाँ क्षितिजको खोज (उपन्यास)
- (च) सन् १९८२ श्री एम० एम० गुरुङ, बिर्सेका संस्कृति
- (छ) सन् १९८३ श्री इन्द्र सुन्दास, नियति (उपन्यास)
- (ज) सन् १९८४ श्री रामचन्द्र गिरी, समाज दर्पण (काव्य)

४९. साहित्य अकादेमीको प्रकाशन,

- (क) समजीको नाटक प्रह्लादको हिन्दी अनुवाद?
- (ख) History of Nepali Literature by Dr. K. Pradhan
- (ग) रवीन्द्रनाथका कथा – रवीन्द्रनाथ ठाकुर – अनु० इन्द्र सुन्दास
- (घ) रवीन्द्रनाथ ठाकुर, सञ्चयिता – अनु० तुलसीबहादुर छेत्री (साहित्य अकादेमी सूचीपत्र, १९८४ बाट)

सभामा नै प्रायः सबैजस्ता वक्ताहरूले शिक्षामा नेपाली भाषाको प्रयोग विषय केही न केही विचार राखेका थिए । तर शिक्षाका क्षेत्रमा मुख्य वक्तव्य र मूल समस्याको उद्घाटन पारसमणि प्रधानले गरे ।^{१०} शिक्षाका समस्याहरूविषय उक्त सभामा धरणीधर शर्माले पनि नेपाली भाषाको सवाई सुनाएर स्पष्ट पारेका थिए ।^{११}

सम्मेलन स्थापनाका निमित्त उत्सुक भएका विद्वान्हरूलाई शिक्षाको समस्या सम्बन्धमा पूर्ण जानकारी थियो । त्यस समयसम्म (सन् १९२४) पारसमणि प्रधानले केही पाठ्यपुस्तकहरू लेखिसकेका थिए । सम्मेलनले पनि पाठ्यपुस्तक प्रकाशनको कार्य हातमा लियो तथा सन् १९२७ सम्म यी पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गर्‍योः—

१. **नेपाली साहित्य कथामाला** (१०१ पृष्ठको सचित्र पाठ्यपुस्तक)
— शेषमणि प्रधान र पारसमणि प्रधान
२. **नेपाली हस्तलेख भाग १** (नेपाली हस्तलेख सिकाउने पुस्तक) —
पारसमणि प्रधान र शेषमणि प्रधान
३. **नेपाली हस्तलेख भाग २** (नेपाली हस्तलेख सिकाउने पुस्तक) —
पारसमणि प्रधान र शेषमणि प्रधान
४. **नैवेद्य** (दोस्रो संस्करण) — धरणीधर शर्मा (डी० पी० आई० बाट
पाठ्यपुस्तक रूपमा स्वीकृत)
५. **कवि भानुभक्तको जीवन—चरित्र**, मोतीराम भट्टकृत (डी० पी० आई०
बाट पाठ्यपुस्तकका रूपमा स्वीकृत)

सन् १९३२ मा प्रकाशित सम्मेलनको एउटा पुस्तक—सूचीमा अन्य साहित्यिक पुस्तकहरूका विवरणमा अर्को एक पाठ्यपुस्तकको नाम पनि दिइएको छ — कृष्णबहादुर गुरुङ बी० एस्सी० बी० टी० कृत **प्रकृति निरीक्षण** ।

सम्मेलनले पाठ्यपुस्तक प्रकाशनविषयमा चासो लियो । तर पछि म्याकमिलन एण्ड कम्पनी वा अन्य प्रकाशन संस्थानहरूबाट नेपाली पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशन हुन लागेकाले तथा आफूसित प्रशस्त कोश पनि नभएकाले सम्मेलनले पाठ्यपुस्तक प्रकाशनको कार्य स्थगित राखे ।^{१२}

सन् १९२५ देखि नै प्राथमिक पाठशालाहरूमा नेपाली विद्यार्थीहरूले

५०. परिशिष्ट ४.३

५१. परिशिष्ट ४.४

५२. (क) ने० सा० स० पत्रिका, वर्ष १ अङ्क १ (पूस १९८८), पृ० १६ ।

(ख) ने० सा० स० दार्जीलिङ (सन् १९२४ देखि १९२७ सम्मको तीन वर्षको कार्य विवरण), पृ० ४ ।

नेपाली माध्यमद्वारा नै पढ्न पाउनुपर्छ भनी सम्मेलनले कार्य गर्न थालेको थियो। नेपाली भाषालाई मातृभाषाका रूपमा एक विषय पढ्न पाउने आदेश-पत्र कलकत्ता विश्वविद्यालयले २४ जुलाई १९१८ मा कलकत्ता ग्याजेटमा जारी गर्‍यो। तर प्राथमिक शिक्षामा नेपाली मातृभाषाका रूपमा पढ्न तथा सम्पूर्ण प्राथमिक शिक्षा नेपाली माध्यममा पढ्न पाउनका निमित्त ठूलो सङ्घर्ष गर्नुपर्‍यो।^{१३} यस्तो समयमा पारसमणि प्रधान शिक्षा उपनिरीक्षक (सबइन्सपेक्टर अफ स्कूल्स) भएकाले ठूलो सहयोग प्राप्त भयो। यसरी डङ्कन साहेब, जिल्ला शिक्षा अधिकारी प्रियनाथ होर, राजशाही विभागका शिक्षा निरीक्षक (इन्सपेक्टर अफ स्कूल्स) अहमद खॉ चौधरी हिमालय मिशन काउन्सिलका बीचमा लेखापढी हुँदाहुँदा र कुनै निष्कर्षमा पुग्न नसक्दा^{१४} १२ अप्रेल, सन् १९२७ को दिन बङ्गाल सरकारले प्रस्ताव पारित गरी बङ्गालको लाठसाहेबले आफ्ना सल्लाहकारका सल्लाहअनुसार १३ जना सदस्यहरूको कमिटी गठन गरे। त्यस कमिटीले प्राथमिक शिक्षा नेपाली माध्यममा गराउन तथा नेपाली पाठ्यपुस्तकहरू सम्बन्धमा छलफल गरी सिफारिस गर्न ५ सदस्यको अर्को उपसमिति गठन गर्ने सरकारी अन्तिम निर्णय १९२९ ई० मा लियो। यस उपसमितिले सम्पूर्ण विषयमा छलफल गरी ६-३-१९३१ मा आफ्नो रिपोर्ट सरकारलाई बुझायो। उक्त कमिटीमा पी० जे० ग्रिफिथ्स आई० सी० एस० अध्यक्ष र चारजना सदस्यहरू थिए – मोतीचन्द प्रधान, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, धरणीधर शर्मा र जिल्ला शिक्षा अधिकारी (डी० आई० एस०) सदस्य-सचिव।^{१५}

उक्त उपसमिति महत्त्वपूर्ण थियो। यसको सिफारिसले गर्दा नै वास्तविक तथ्यको खोजी भयो तथा सरकारमा अवस्था बोध गर्न पनि सकियो। फलतः सन् १९३४ मा बङ्गाल सरकारबाट आदेश जारी भयो औ नेपाली भाषा प्राथमिक शिक्षाको माध्यम भनी सरकारी घोषणा भयो। जो ४ जनवरी १९३५ को पत्र सङ्ख्या ९३ का रूपमा प्रकाशित भयो। यो घटना दार्जीलिङको शिक्षा विकासका इतिहासमा तथा नेपाली भाषालाई मर्यादा दिलाउने काममा एउटा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मानिन्छ। यस्तो महत्त्वपूर्ण कार्य गर्न र गराउनमा नेपाली साहित्य सम्मेलनको प्रमुख योगदान थियो। उक्त उपसमितिमा सम्मेलनका तीन मुख्य

५३. हेर्नोस् – यसै शोधपत्रअन्तर्गत सम्मेलनको नेपाली भाषालाई शिक्षाका विभिन्न स्तरमा स्वीकृति दिलाउनमा आन्दोलन शीर्षकमा।
५४. प्रधान – आफ्नोबारे, पृ० ११५-१५६।
५५. पारसमणि प्रधान, 'सर पर्सिमल ग्रिफिथ्स र नेपाली भाषाको माध्यम डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ, परिशिष्टाङ्क, पृ० ९१-१२९।

कार्यकर्ताहरू सूर्यविक्रम ज्ञवाली, धरणीधर शर्मा र मोतीचन्द प्रधान मनोनित थिए जसको सहभागिता तथा योगदान मुख्य रहेको पाइन्छ। आफैले पनि ११ नोभेम्बर १९३२ को कार्यकारिणी सभामा पनि उक्त विषयमा केही प्रस्तावहरू पारित गरेको थियो – चाँडोभन्दा चाँडो सम्पूर्ण प्राथमिक पाठशालाहरूमा नेपाली भाषालाई शिक्षाको माध्यम बनाइयोस् भनी गरिएको निवेदनको प्रस्ताव बङ्गाल सरकारलाई शिक्षा अधिकारीलाई तथा मन्त्रीहरूलाई पठाउन औ जनसाधारणलाई सामूहिक रूपमा उक्त निवेदन स्वीकार गराउनलाई सम्मेलनले वितरण गरेको फर्ममा हस्ताक्षर गराउने कार्यहरू गर्‍यो।^{५६}

उक्त प्रस्तावअनुसार काम गर्न तल लेखिएका सज्जनहरूको एउटा उपसमिति बनाइयो। त्यो उपसमितिका मन्त्रीको काम मदन थापालाई दिइयो। त्यस कार्यका लागि २५ रु० सम्म खर्च गर्ने स्वीकृति पनि दिइएको थियो।

१. हनजीत देवान
२. गोबरधन गुरुङ
३. धरणीधर शर्मा
४. पारसमणि प्रधान
५. मदन थापा (संयोजक)

यसरी सम्मेलनले नेपाली भाषालाई विद्यालयका सबै स्तरमा शिक्षाको माध्यम बनाउन गरेका कार्यको प्रमाण पाइन्छ। पछि ३-६-१९३३ को सभामा शिक्षा विभागका सचिवलाई भेटी आफ्ना पाठ्यपुस्तकहरूलाई पाण्डुलिपि रूपमै स्वीकृति दिइयोस् भन्ने निवेदन गर्ने प्रस्ताव पारित गर्‍यो। उक्त भेटमा पाठशालाहरूमा पढाइने नेपाली पाठ्यपुस्तकहरूको पनि प्रश्नहरू उठे। फलतः तत्कालीन बङ्गाल सरकारले आफ्नो प्रस्ताव नं० १०८४३ ई० एक्स० ताः १५ अगस्त १९२९ को नोटिफिकेसनअनुसार उक्त नेपाली पाठ्यपुस्तक कमिटी (Nepali Bext book committee) गठन गरेको थियो। फलस्वरूप ४ जनवरी १९३५ को पत्र सङ्ख्या ९३ मा बङ्गाल सरकारले दार्जीलिङको पहाडी अञ्चलमा प्राथमिक पाठशालाहरूमा नेपाली माध्यमबाट शिक्षा दिने आदेश जारी गर्‍यो।

यस कार्यमा सफलता प्राप्त गर्दा सम्मेलनले आनन्द मनाएको ११ मार्च १९३४ को कार्यकारिणी सभाको निम्नलिखित प्रस्तावबाट स्पष्ट हुँदछ–

प्रस्ताव ३(२) – “नेपाली भाषा प्राथमिक पाठशालामा स्वीकार भएको

---

५६. नं० सा० स० – कार्य विवरण बही।

उपलक्ष्यमा सम्मेलनका वार्षिकोत्सवका समयमा १०० जनाजति स्थानीय प्रतिष्ठित मानिसलाई चिया दिनु।”

यसबाहेक पनि नेपाली भाषालाई शिक्षाको माध्यम बनाउने विषयमा सम्मेलनको कत्रो चाख र कोशिश थियो त्यो सम्मेलनको २० अप्रेल, १९३५ को साधारण सभाको प्रस्तावबाट स्पष्ट हुन्छ, “दार्जीलिङ जिल्लाका प्राथमिक पाठशालाहरूमा नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यम स्वीकार भएको तथा माध्यमिक र हाई स्कूलमा पनि तल्ला वर्गमा नेपालीका माध्यमद्वारा शिक्षा दिइने भएकाले सम्मेलनको कार्यकारिणी समितिद्वारा यी विविध पाठशालाहरूमा पढाउन उपयुक्त पुस्तकहरू छपाउने कार्य गरियोस्।”^{५७}

यसरी प्राथमिक शिक्षामा नेपालीलाई शिक्षाको माध्यम बनाउन सफल भएपछि सम्मेलनले चाँडै अन्य स्तरमा र विशेष गरी माध्यमिक स्तरमा पनि नेपालीलाई शिक्षाको माध्यम बनाउने कार्य शुरू गर्‍यो। सम्मेलनले ३ जुन १९३३ कै सभामा एउटा प्रस्ताव पारित गर्‍यो, “कलकत्ता विश्वविद्यालयमा नेपाली भाषालाई मेजर भाषा तुल्याउने कुरामा सभापतिले नरभूप राई महोदयलाई भेटि रवीन्द्रनाथ टेगोरसँग परामर्श गर्ने प्रार्थना गरून्।”^{५८}

पछि २२ नोभेम्बर १९३९ मा सम्मेलनद्वारा कलकत्ता विश्वविद्यालयहरूलाई पुनः पठाई नेपाली भाषालाई प्रवेशिका र त्यसमाथिका शिक्षाका सबै स्तरमा माध्यम बनाइयोस् भनी निवेदन गरियो। यस सम्बन्धमा सम्मेलनको १७ डिसेम्बर १९३९ को कार्यकारिणी सभामा नेपाली साहित्य सम्मेलनका सभापति तथा अरूहरूले नेपाली भाषालाई मेजर भाषा तुल्याउने विषयमा कलकत्ता विश्वविद्यालयमा पठाइएको तारिख २२ नोभेम्बर १९३९ को आवेदन-पत्र पढी स्वीकार गरियो।

त्यसपछि नेपाली साहित्य सम्मेलनलगायत अन्य संस्था वा व्यक्तिहरूले नेपाली भाषालाई विश्वविद्यालय स्तरमा पनि शिक्षाको माध्यम बनाइयोस् भनी निवेदन गरिरहेकाले २० अप्रेल सन् १९५३ को कलकत्ता ग्याजेटमा प्रवेशिका स्तरसम्म नेपाली भाषा मुख्य भाषा तथा शिक्षाको माध्यम भनी कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट स्वीकार गरियो।^{५९} यसरी प्राथमिक स्तर माध्यमिक स्तर (श्रेणी

५७. ऐजन, (सभा ८०-४-१९३५, प्रस्ताव नं ५(१))

५८. ऐजन

५९. पारसमणि प्रधान – टिपन-टापन (कालेबुङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, सन् १९६९), पृ १०२।

छैटौँसम्म) र प्रवेशिका स्तरसम्म नेपाली भाषा मुख्य भाषाका रूपमा स्वीकृत भयो तथा शिक्षाको माध्यम पनि नेपाली भाषा भनी स्वीकृति दिइयो। त्यस समयको अवस्था हेरी यति उपलब्धि ठूलो विषय थियो। लामो सङ्घर्षपछि नै यति सुविधा प्राप्त गर्नु सकियो, जसमा अन्य संस्थाहरू र व्यक्तिहरूमध्ये नेपाली साहित्य सम्मेलनको योगदान सबैभन्दा बढ्ता र मूल्यवान् छ।

त्यसपछि पाठ्यपुस्तकहरूको प्रश्न उठ्यो तथा यी पुस्तकहरूका अभावमा केही वर्षसम्म वास्तविक रूपमा नेपाली भाषामा शिक्षा – विस्तार हुनसकेन। यस्तो मौकामा पनि सम्मेलनद्वारा प्रकाशित कैयौँ पुस्तकहरू नै पाठ्यपुस्तकका रूपमा उपयोग गरियो।^{१०} सम्मेलनको तिनताकका मन्त्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सहयोग लिई नेपाली पाठ सङ्ग्रह तयार गरियो। यसरी बिस्तारै अभाव दूर गराइयो औ नेपाली माध्यममा शिक्षा विस्तार हुन लाग्यो।

४.४.५. नेपाली भाषालाई महाविद्यालय र विश्वविद्यालयहरूमा मान्यता दिलाउनमा भूमिका

विद्यालय स्तरसम्म मात्र नेपाली भाषालाई स्वीकृति दिलाएर मात्र सम्मेलन चुप लागिबस्न सकेन, उच्च शिक्षामा पनि नेपाली माध्यम स्वीकार होस् भनी सिफारिस गर्न वा स्मारक-पत्रहरू पठाउन थालिए।

पश्चिम बङ्गालमा बसोबास गर्न नेपालीभाषी भारतीय नागरिकहरू साधारण रूपमा तथा दार्जीलिङ पहाडी अञ्चलका नेपालीहरूले विशेष गरी जुन इच्छा र आकाङ्क्षा राखे त्यसको ठीक विपरीत सन् १९६१ सालमा उच्च शिक्षाका निम्ति पुरानो व्यवस्था हटाई कलकत्ता विश्वविद्यालयले नयाँ तीन वर्षे डिग्री कोर्स जब चालु गर्‍यो तब नेपाली भाषालाई मुख्य भाषाका रूपमा पढ्न पाउने व्यवस्था राखिएन। यस्तो आपदको समय नेपाली साहित्य सम्मेलन नै सचेत थियो औ डिसेम्बर १९६० मै त्यस त्रुटिका निम्ति कलकत्ता विश्वविद्यालयको ध्यान आकर्षित गर्दै तार पठायो औ पत्र व्यवहार गर्‍यो। त्यसबाहेक नेपाली जनतालाई जागरूक राख्न औ स्थिति बोध गराउन जनवरी-फरवरी-मार्च १९६१ का निम्ति प्रकाशित हुने सम्मेलनको मुखपत्र **दियालोमा** (हाँगो ५ वर्ष २) निम्नलिखित समाचार प्रकाशित गर्‍यो:-

---

६०. नैवेद्य, वधूशिक्षा, कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन-चरित्र, कथा कुसुम, पृथ्वीनारायण शाह, नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास।

डिग्री कोर्सदेखि नेपाली हटाइने?

यस वर्ष (१९६० सन्) अगस्तदेखि दार्जीलिङका कलेजहरूका विद्यार्थीहरू आफ्ना भाषा नेपाली र तिब्बती पढ्ने अधिकारदेखि वञ्चित गरिएका छन्, कारण कलकत्ता विश्वविद्यालयका रेजिष्टरको नोटिफिकेसनले गर्दा नेपाली र तिब्बती तीन वर्षे डिग्री कोर्सका लागि विश्वविद्यालयबाट मनोनित नभएको हुँदा कलेजहरूमा पढाउन पाइँदैनन्।

उच्च शिक्षाको माध्यम पनि आफ्नो भाषा हुनुपर्ने र सो सुविधा पाउनुपर्ने कुनै पनि जातिको जन्मगत अधिकार हुँदाहुँदै कलकत्ता विश्वविद्यालयले भने नेपालीलाई एउटा स्वभाषा (भर्नाकुलर) विषयसम्म पनि रहन नदिने काम गर्न लागेको देखिन्छ। बङ्गला, हिन्दी र अन्य भर्नाकुलर विषयहरू पनि कलेजबाट सँगसँगै हटाइन्छन् भने हामी हेर्नेछौं, होइन नेपाली र तिब्बती मात्रले ठाउँ छोड्नु परेर हाम्रा विद्यार्थीहरूलाई बङ्गला र हिन्दी पढ्न कर लाइने हो भने त्यो साह्रै हामीमाथि हेलचेक्र्याइँ गरिएको ठहर्छ, हामी भनिरहेछौं, भारतका अरू कति विश्वविद्यालयहरूले नेपालीलाई एम० ए० र अनर्स कोर्समा सम्म ठाउँ दिइसक्दा कलकत्ता विश्वविद्यालयले त्यो मान्यता र सुविधा दिन ढिलाइरहेकाले पनि हामीलाई धेरै कालदेखि घोरिहेको छ।

– सम्पादक मण्डली

दियालो।

यतिले पनि नहुँदा सम्मेलनले फेरि एउटा टेलिग्राम^{६१} पनि कलकत्ता विश्वविद्यालय र पश्चिम बङ्गाल सरकारलाई तथा अन्य प्रमुख मन्त्रीहरूलाई पठायो। फलस्वरूप २१ मार्ग १९६१ को पत्र नं० १०७९। Edu-(G)/E-S61 अनुसार पश्चिम बङ्गाल सरकारका शिक्षा विभागबाट उपसचिव एस० सी० चक्रवर्तीले कलकत्ता विश्वविद्यालयले पुनर्विचार गरी नेपालीलाई तीन वर्षे डिग्री कोर्समा एक मुख्य भाषाका रूपमा स्थान दिने चाँजो मिलाउँदै भन्ने समाचार पठाए।

भाषाको प्रश्न अति नै महत्त्वपूर्ण हुनाले जम्मै संस्थाहरू र स्वतन्त्र व्यक्तिहरूले पनि खूबै शीघ्रता र ध्यानसित यसमा कार्य गर्नुपर्छ भनी आह्वान

६१. "Omission to recognise Nepali as Vernacular for three years Degree Course causing mounting anxiety and resentment in Darjeeling District. Appears deliberate move to deny Nepalese of the State right education in their own language. Immediate enquiry and consideration pleaded."

गरियो ६२

पछि नेपाली साहित्य सम्मेलन तथा अन्य संस्थाहरू जो कैयौं व्यक्तिहरू मिलेर पश्चिम बङ्गालको भाषा कानूनमा नेपाली भाषालाई पनि स्थान दिलाउन तथा कलकत्ता विश्वविद्यालयको भाषा नीतिमा पनि संशोधन ल्याउन लाउनलाई एउटा ठूलो कमिटी गठन गरियो – भाषा मान्यता कमिटी। यसको सभापति गणेशलाल सुब्बा र सचिव इन्द्रबहादुर राई दुवै सम्मेलनका प्रमुख कार्यकर्ताहरू थिए ६३

फलस्वरूप कलकत्ता विश्वविद्यालयको तीन वर्षे डिग्री कोर्समा नेपाली भाषाको स्थान सुरक्षित रह्यो।

यसपछि उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालयका पाठ्यतालिकामा नेपाली अनर्समा उपयोग गरियोस् भनी नेपाली साहित्य सम्मेलनले पत्र व्यवहार गर्‍यो तथा १०-१२-१९६७ को कार्यकारिणी सभामा उक्त पाठ्यतालिकाको खेसा पठाउन सम्मेलनले तीन सदस्यहरूको एक उपसमिति गठन गर्‍यो, तुलसीबहादुर छेत्री, बाबुलाल प्रधान र जगत् छेत्री। अर्को प्रस्ताव यसप्रकारको थियो:-

यसै प्रसङ्गमा सम्मेलनले २४-९-१९६२ मा उक्त विश्वविद्यालयलाई नेपाली पनि अनर्सको विषय गराउने र एम० ए० मा पनि नेपालीलाई अध्ययनको एक विषय बनाउने विषयमा पठाएको पत्र विषय सोधनी गरी पुनः एक पत्र व्यवहार गर्ने निर्णय सभाले गर्‍यो।

सम्मेलनका यी प्रयासहरूको फलस्वरूप उच्च शिक्षाका विभिन्न स्तरमा नेपाली भाषाले स्वीकृति प्राप्त गर्न लाग्यो। यस सम्बन्धमा सम्मेलनको १९६९-१९७० को वार्षिक सभामा (३-५-१९७०) मन्त्री जगत् छेत्रीले सुनाएका कार्य विवरणमा तत्सम्बन्धमा यस्तो तथ्य थियो:-

सम्मेलनले नेपाली भाषालाई स्कूल र कलेजहरूमा उचित स्थान दिलाउनलाई सही कदम उठाएको छ। सम्मेलनकै चेष्टाले गत वर्ष (सन् १९६९) पी० यू० (प्रि० यूनिभर्सिटी) देखि डिग्रीसम्म नेपाली भाषालाई इलेक्टिव विषयका रूपमा स्वीकृति प्राप्त भयो। सन् १९६९ देखि नेपाली भाषालाई अनर्स स्तरसम्म पढाइने स्वीकृति पनि प्राप्त भयो। यसरी भविष्यमा

६२. दियालो हाँगो ५ (जनवरी-फरवरी-मार्च १९६९), पृ० ६०।

६३. इन्द्रबहादुर राई – “१९६९ को नेपाली सरकारी भाषा आन्दोलनका केही प्रलेख”, टिपेका टिप्पणीहरू

एम० ए० स्तरसम्म नेपाली भाषाले स्वीकृति प्राप्त गर्न सक्नेछ भन्ने सबैलाई विश्वास भयो ।

यसपछि नेपाली भाषालाई एम० ए० स्तरमा पनि अध्ययनको एक विषय बनाइयोस् भनी सम्मेलनले पत्राचार गर्न लाग्यो । नेपालीलाई एम० ए० स्तरमा पनि अध्ययनको विषय बनाइयोस् भनी सन् १९५९ देखि नै कोशिश गर्दै आएको भए तापनि सो स्वीकृत भएको थिएन । त्यसले १९७४ मा सम्मेलनले आफ्नो स्वर्ण जयन्तीको अवसरमा पश्चिम बङ्गालका तिनताकका राज्यपाल ए० एल० डायसलाई एउटा स्मारक-पत्र पठायो । राज्यपालले २४-५-१९७४ को सम्मेलनको स्वर्ण जयन्ती उद्घाटन समारोहको मुख्य अतिथिका भाषणमा त्यस विषयमा आश्वासन दिए ।^{६४} फलतः १९७७ देखि उक्त वि० वि० भा० नेपाली अध्यापनको एक विषय स्वीकृत भयो ।^{६५}

यसप्रकारले महाविद्यालय अथवा विश्वविद्यालयहरूमा नेपाली भाषालाई मर्यादापूर्ण स्थानमा पुर्याउनुका निम्ति ने० सा० सं० ले कोशिश गरेको छ तथा धेरै मात्रामा सफलता पनि प्राप्त गरेको छ । सम्मेलनको यो भूमिका पनि स्मरणीय छ ।

-
६४. **दियालो**, स्वर्ण जयन्ती, २२।१००, वाङ्मय विशेषाङ्क, **दियालो**, नेपालीमा एम० ए० हाँगो १७।७८ (अगस्त १९७५), पृ० ३०, **दियालो**, नेपाली एम० ए० हाँगो १७।७९ (मार्च १९७६, पृ० ३४), **दियालो**, नेपालीमा एम० ए० हाँगो १८।८० (डिसम्बर १९७६), पृ० ४२ ।
६५. ऐजन – हाँगो १२।८२, पृ० ५५ औ **दियालो**, हाँगो १८।८३ पृ० ५४ औ सम्पादकीय ।

नेपाली साहित्य सम्मेलनको साहित्यिक भूमिका

५.१. सम्मेलनका साहित्यिक भूमिकाको रूपरेखा

नेपाली साहित्य सम्मेलनले दार्जीलिङको नेपाली जनजीवनमा विभिन्न महत्त्वका भूमिका खेलेको हो तापनि नेपाली साहित्यको प्रचार, प्रकाशन र विकासमा खेलेको भूमिका सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण छ।^{६६} एउटा जातिको श्रेष्ठताको लेखाजोखा त्यसको साहित्यबाट हुन्छ। मोतीराम भट्टले एकलै वा मित्रहरूको सहयोग लिएर नेपाली साहित्यको र विशेष गरी कवि भानुभक्तका साहित्यको औ जीवनीको जति प्रचार गरे त्यसै कार्यबाट प्रेरित भई सम्मेलनले यसका मन्त्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीका सहयोगमा भानुभक्तको प्रचार गराउने, उनका साहित्यको परिचय गराउने तथा नेपाली साहित्यका चौतर्फी विकास गराउने कार्य गर्‍यो। सम्मेलन स्थापनाअघिको दार्जीलिङको नेपाली जातीय जीवनमा साहित्यिक वातावरणको कमी थियो। दार्जीलिङबाट प्रकाशित साहित्यिक ग्रन्थहरूमा **नैवेद्य**, **चन्द्रिका** पत्रिका, **हिरण्यमयी चरित्र** (अनुवाद), **सीता बनवास** (अनुवाद), **सुन्दर कुमार** (अनुवाद), **बुद्धचरित्र नाटक** (अनुवाद) जस्ता केही ग्रन्थहरूमात्र थिए। यस काललाई (सन् १९१८ देखि १९२६) तुलसीबहादुर छेत्रीले आफ्ना शोध-ग्रन्थमा सङ्क्रमणकाल नाम

---

६६. भवानी घिमिरे, 'नेपाली साहित्य सम्मेलनको प्रचास वर्षको यात्रा', **भानु** ११।२२ (अतिरिक्ताङ्क २) (२०३१ पौष), पृ २३।

“एकतन्त्रीय शासनको स्वतन्त्रता विरोधको बल मिचाइ नै नेपालमा त्यसबखत जनआवाज ध्वनित युगीन कृतिहरू छापिनु सम्भव थिएन। साहित्यिक आवरणमै भए पनि यसतर्फ सम्मेलनले धेरथोर अग्रसरता लिएको हो।”

दिएका छन्। यस कालमा साहित्यिक रचनाभन्दा पनि नेपाली जातिको (विशेष दार्जीलिङमा) सङ्गठन, जागरण तथा भाषा, साहित्य र शिक्षा प्रचार र प्रसारको कार्य भयो। वास्तविक साहित्य रचना र विकासको कार्य भने सम्मेलनको स्थापनाको पछि मात्र भएको यस अध्यायमा चर्चा गरिएका तथ्यहरूबाट स्पष्ट हुन्छ। साठी वर्षको आफ्नो जीवनमा यस सम्मेलनले ३१ वटा साहित्यिक ग्रन्थहरू प्रकाशित गर्‍यो, चारवटा पाठ्यपुस्तक आफै प्रकाशित गर्‍यो औ अरु प्रकाशकहरूलाई प्रेरित गराएर २३ वटा अन्य पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गरायो। यसले आफ्ना प्रकाशनद्वारा साहित्यिक प्रतिभा र तिनका कृतिलाई प्रकाशित हुने अवसर दियो तथा रचनात्मक कार्यहरूद्वारा नेपाली भाषा र साहित्यको अभिवृद्धिमा ठोस योगदान दियो। सम्मेलनले सम्पूर्ण दार्जीलिङलाई नै नेपाली साहित्यमा अभिरूचि लिन सिकायो। सम्मेलनको साहित्यिक भूमिका विषयमा रूपनारायण सिंहले यस्तो मन्तव्य प्रकट गरे, “आज दार्जीलिङमा नेपाली साहित्य सम्मेलन भन्ने जो संस्था विद्वानहरूले खडा गरेर साहित्यको जस्तो अनुकरणीय औ निःस्वार्थ सेवा गर्दैछन्, यो नेपाली मात्रका निम्ति ठूलो गौरव र गर्वको कुरा हो।” (ने० सा० स० पत्रिका २।१, आश्विन १९९०)। त्यसैले यस अध्यायमा सम्मेलनको साहित्यिक सेवालार्ई निम्नलिखित उपचरणमा विभाजित गरी सम्बन्धित शीर्षकमा प्रत्येकको विशद चर्चा गरिएको छ,

१. सम्मेलनद्वारा प्रकाशित साहित्यिक र अन्य ग्रन्थहरू
२. पत्रिका प्रकाशन
३. दियालो पुरस्कार
४. सम्मेलनको निर्माण-कार्य

५.२. सम्मेलनद्वारा प्रकाशित ग्रन्थहरू

नेपाली साहित्यको प्रचार तथा उन्नति गर्ने, नेपाली भाषामा मौलिक वा अनुवादित उत्तम-उत्तम ग्रन्थहरू प्रकाशित गर्ने, समय-समयमा भिन्नभिन्न स्थानमा अधिवेशन गरी नेपाली साहित्यको कसरी उन्नति तथा प्रचार हुन्छ, विचार गर्ने, जनतामा नेपाली साहित्यमा प्रेम उत्पन्न गराउनलाई पुस्तिकाहरू प्रकाशित गर्ने, वाद-विवाद व्याख्यान इत्यादि गराउने, नेपालीका भिन्नभिन्न भाषा तथा साहित्य अध्ययन गर्ने तथा तत्सम्बन्धी उत्तम-उत्तम साहित्य प्रकाशित गर्ने, नेपाली भाषाको प्राचीन साहित्य अन्वेषण गर्नेजस्ता उद्देश्यहरू राखेको नेपाली साहित्य सम्मेलनले

नेपाली साहित्यको प्रचार, प्रकाशन र विकासमा मुख्य ध्यान दियो।

सम्मेलनले प्रकाशित गरेका ग्रन्थहरूलाई साहित्यिक औ अन्य ग्रन्थहरू भने दुई भागमा विभाजित गर्न सकिन्छ। साहित्यिक ग्रन्थहरू पनि साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा प्रकाशित भए यद्यपि त्यस समय त्यसरी त्यस्ता विधासम्बन्धमा ध्यान राखिएको थिएन। सम्मेलन स्थापित भएपछि यसले सर्वप्रथम प्रकाशित गरेको साहित्यिक पुस्तक **नैवेद्य** हो। सन् १९२५ सम्म अप्राप्य भइसकेको तथा जनतामा त्यसको खोजी भएको अनुभव गरी सम्मेलनले **नैवेद्य**को द्वितीय संस्करण प्रकाशित गर्‍यो। तर काव्य विधा नै प्रकाशित गर्नुपर्छ भन्ने पूर्वाग्रह थिएन। दार्जीलिङबाट प्रकाशित भएको प्रथम काव्यसाहित्य खोज्नुपरे त्यो सन्त ज्ञानदिल दासको **उदय लहरी** थियो। गद्यमा भने गंगाप्रसाद प्रधानद्वारा अनुवाद गरिएका बाइबललाई प्रथम मान्न सकिन्छ। त्यसपछि **मन लहरी** पनि काव्य-कृति नै हो। यसले पनि नेपाली समाजको ठीक चित्रण गरी जुवा-जाँड आदिमा रत भएको त्यस समयको दार्जीलिङ नेपाली समाजलाई सावधान गराइएकाले उपयोगी बोध गरी सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो। यो लहरी-साहित्यका रूपमा छ। भानुभक्तझैं जातीय कविलाई दार्जीलिङका जनमानसमा परिचित गर्ने उद्देश्यले मोतीराम भट्टकृत **कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र** तथा भानुभक्तकृत **वधूशिक्षा** खोजी गरी ल्याएर प्रकाशित गरिए। त्यसरी काव्य साहित्यमा **राघव विलाप, महिम्नस्तोत्र** प्रकाशित भए। धेरै वर्षपछि सन् १९७६ मा **नहेर आज मलाई** र सन् १९८३ मा **सम्मेलन कविता सङ्ग्रह** पनि प्रकाशित भए। गद्यका दुई प्रमुख विधा कथा र निबन्धमा सम्मेलनले **कथा कुसुम, दोषी चश्मा** तथा अनूदित **टाल्स्टायको कथा** प्रकाशित गर्‍यो। निबन्ध प्रबन्ध साहित्यमा **नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास, भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ, ललित कला र साहित्य, भानुभक्त** प्रकाशित भए। उपन्यास साहित्यमा **भ्रमर** र **मुलुकबाहिर** दुवै महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरू सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो। नाटक साहित्यमा पनि **भक्त भानुभक्त** र **अमरसिंह** दुई नाटकहरू छापेर साहित्यका सबै विधामा सम्मेलनका प्रकाशनहरू छन् भन्ने प्रमाणित गरियो।

सम्मेलनको अर्को उल्लेखनीय प्रकाशन ऐतिहासिक वा जीवनी ग्रन्थहरू हुन्। यस्ता जीवनीहरूमा राम शाह, द्रव्य शाह, पृथ्वीनारायण शाह, वीर बलभद्र, अमरसिंहजस्ता ग्रन्थहरू महत्त्वपूर्ण बनेका छन्। त्यसबाहेक पनि अनूदित साहित्यका रूपमा **टाल्स्टायको कथा** र **पिताको पत्र छोरीलाई** प्रकाशित गर्‍यो।

यसरी हामी देख्छौं सम्मेलनले प्रकाशित गरेको ३१ वटा^{६७} ग्रन्थहरूमा साहित्यका सबै विधाहरूलाई समेटेर कार्य गरिएको छ। विभिन्न विधालाई ध्यानमा राख्ने प्रेरणा दार्जीलिङमा देखापर्ने हिन्दी, बङ्गाली र अङ्ग्रेजी साहित्यको प्रभाव हो भन्न सकिन्छ। यतिञ्जेल हिन्दी र बङ्गाली साहित्यमा उच्च कोटिका पुस्तकहरू प्रकाशित भइसकेका थिए। दार्जीलिङमा बसेर तिनका सम्पर्कमा आउनुपर्ने भएकाले तथा सम्मेलनका सचिव र उपसभापति क्रमशः सूर्यविक्रम ज्ञवाली र धरणीधर शर्मा सरकारी उच्च विद्यालयमा अन्य बङ्गाली र हिन्दी शिक्षकहरूका सम्पर्कमा रहनुपर्ने हुनाले सम्मेलनबाट प्रकाशित गरिने पुस्तकहरू उस्तै उच्च साहित्यिक महत्त्वका तथा विभिन्न विधाका गराउनमा सहायता प्राप्त भयो। **नैवेद्य**लाई नै यसका रचयिता धरणीधर शर्माले रवीन्द्रनाथ ठाकुरका **गीताञ्जलि**बाट प्रभावित भई रचना गरिएको भनी आफ्नो जीवनीमा लेखेका छन्।

तर सम्मेलनले गरेका यस्ता प्रकाशनका मूल्याङ्कनबिना सम्मेलनको साहित्यिक सेवाको महत्त्व बुझ्न सकिँदैन। सम्मेलन स्थापित भएको समय विश्वका अनेक साहित्यमा विभिन्न प्रवृत्तिको उद्घोष तथा विकास भइसकेको भए तापनि नेपाली साहित्य भने त्यस समय शिशु अवस्थामै थियो। त्यसैले त्यस समय विशेष प्रवृत्तिको अनुसरण गर्ने प्रश्न आउँदैनथ्यो। तर जाँड जुवा नसाले भ्रष्ट भइरहेको समाजलाई सम्हालेर विद्या, शिक्षा, धर्म र साहित्यतिर आकर्षित गर्ने उद्देश्यले **नैवेद्य**का कविताहरू रचिए। यी कविताहरू कविले ठाउँठाउँमा गएर मानिसहरूलाई सुनाउने गर्थे। यसरी आदर्शवाद लक्ष्य राखेर उक्त ग्रन्थ प्रकाशित गरियो। त्यस्तै कविवर भानुभक्तको प्रचार गरेर भानुभक्तलाई चिनाउन **रामायण, वधूशिक्षा, कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र** तथा **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** प्रकाशित गरेकोबाट स्पष्ट हुन्छ। **राघव विलाप**जस्ता पुस्तक पनि धार्मिक भावनाबाहेक साहित्यिक उद्देश्यको परिपूरक नै थियो।^{६८}

कथा कुसुमको प्रकाशनले त्यतिञ्जेल कथा साहित्यमा स्तरीयता नआइसकेका नेपाली साहित्यका एउटा नवीन आयाम थप्ने काम भयो। यो ग्रन्थ नेपाली साहित्यकै प्रथम कथा सङ्कलन थियो।

सम्मेलनले सन् १९६७ मा प्रकाशित गरेको एक सूचीपत्रमा यी पुस्तकहरूका सम्बन्धमा आकर्षक विज्ञापन छापिएको छ।

६७. परिशिष्ट – ३.१

६८. द्रष्टव्य : ५.१.४. सम्मेलनका प्रकाशनको प्रवृत्तिगत विवेचना,

नेपाली भाषा र साहित्यको माधुर्य सम्बन्धमा २७ जुलाई १९३२ को साधारण सभामा सूर्यविक्रम ज्ञवालीले दिएको वक्तव्य महत्त्वपूर्ण छ।^{६९} त्यस सभामा सभापतिको आसनबाट बोल्दै प्रख्यात इतिहासकार सर यदुनाथ सरकारले पनि भने, शिक्षित नेपालीहरू बसेका ठाउँहरू नै नेपाली साहित्यका केन्द्र बन्दछ। त्यसैले दार्जीलिङका नेपालीहरूले काठमाडौँलाई नै आशा राखेर चुपचाप बस्नु अफसोसका विषय हुनेछ। आफ्नो इतिहास औं संस्कृतिको जगेरा गर्दै नवीन साहित्य सृजना पनि गर्दै जानुपर्छ तथा अरु साहित्यका सुन्दर कृतिहरूको अनुवाद पनि हुँदै जानुपर्छ इत्यादि। यसरी नेपाली विद्वान्हरूका उत्साह र विकासतिर लम्कने भावनालाई अन्य अनेपाली विद्वान् तथा विचारकहरूले पनि प्रोत्साहन दिन पछि परेनन्।

जुलाई १९३२ देखि जून १९३३ बीच सम्मेलनले नवीन पुस्तक र नवीन संस्करण गरी चार पुस्तकहरू प्रकाशित गर्‍यो, जसमा **राघव विलाप** हरिसिंह थापाको दानबाट तथा **रामशाहको जीवन चरित्र** सरदार सन्तवीर लामाको दानबाट छापिएका थिए। १९ जुलाई १९३३ को वार्षिक सभामा त्यस सभाका सभापतिका आसनबाट अब्दर रहीम सी० आई० एम० एल० सी० ले भनेका थिए कि सम्मेलन विशेष गरी नेपाली साहित्यको उन्नति गर्नलाई स्थापित भएको रहेछ तथा राम्राराम्रा साहित्यिक पुस्तकहरू प्रकाशित गरिरहेको रहेछ। यो साहित्य-उन्नतिको असल मार्ग हो। त्यसै सभामा प० धरणीधर शर्माले 'भाषा र साहित्य' शीर्षक रचना पाठ गरेका थिए, रूपनारायण सिंहले 'उपन्यास र गल्पको साहित्य निर्माणमा उपयोगिता' शीर्षक लेख पाठ गरेका थिए, तथा पारसमणि प्रधानले नेपालका भिन्नभिन्न भाषा तथा साहित्यको अध्ययन शीर्षक लेख पाठ गरेका थिए। यी कार्यहरूबाट यो स्पष्ट हुन्छ सम्मेलनले त्यस समय नेपाली साहित्यका एउटा सुन्दर वातावरण सृजना गराएर नेपाली साहित्यको विकास

६९. ने० सा० स० पत्रिका, वर्ष १, स० २ – आश्विन १९८९, पृ० १२-१३।

“...हाम्रो भाषा साधारण त छैन। यसमा अनेक विशेषता छन् जो भारतीय भाषाहरूमा पनि छैनन्। नेपाली भाषाका क्रियामा कर्ताबमोजिम लिङ्ग, वचन, कारकका भेद हुन्छन् औं स्त्रीलिङ्गमा क्रियाको रूपान्तर हुन्छ। नेपाली भाषा अरु भाषासरह तूँ, तिमी, तपायी (हिन्दीको तू, तुम, आप र बङ्गलाको तुइ, तुमी, आपनी) बाहेक संस्कृतको अत्रमवान् तत्रमवान् सर्वनामबाट बनेको यहाँ, वहाँ र फारसीबाट लिएको हजुर सर्वनामसमेत पाँच प्रकारका आदर प्रकाश गर्ने सर्वनाम छन्। औं क्रिया बेग्लाबेग्लै हुन्छन्...।” इत्यादि।

गराउने ठोस कार्यहरू गरिरहेको थियो। त्यसै समय धरणीधर शर्माले सम्मेलनको वार्षिक अधिवेशनमा 'सकसक' लेख पाठ गरे जसमा यस्तो लेखिएको थियो, “. . .नेपाली साहित्य सम्मेलनले साहित्य चर्चाद्वारा जनताको सेवा गर्ने व्रत लिएको छ।”^{७०}

यस्तै कार्यहरू प्रतिवर्ष हुँदै गए। १५ जुलाई १९३४ को वार्षिक साधारण सभामा मेजर ए० भी० ए० भर्सर, सेमेन्थ गोर्खा राइफल्स ए० रिक्नुटिड अफिसर घूम, ले पनि सभापतिका आसनबाट नेपाली भाषा, साहित्य र शिक्षाका महत्त्व विषयमा वक्तव्य राखे।^{७१} धरणीधर शर्माले 'साहित्य कुसुमाञ्जलि' लेख पाठ गरे, पारसमणि प्रधानले 'मदौरू आमाको जोखना' शीर्षक लेख पाठ गरे तथा सूर्यविक्रम ज्ञवालीले 'संस्कृत साहित्यमा किरात जातिको वर्णन शीर्षक लेख पाठ गरे। यसरी सम्मेलनले वार्षिक अधिवेशनका समयमा यस्ता साहित्यिक कार्यक्रमहरू पनि राख्ने गरेको थियो। त्यसबाहेक समय-समयमा साहित्यिक गोष्ठीहरू पनि आयोजित हुन्थे जस्तो गरी १८ अक्टोबर १९३४ मा सम्मेलन कार्यालयमै त्यस्तो साहित्यिक गोष्ठी भयो, जसमा रूपनारायण सिंहले 'जातीय जीवनमा साहित्यको स्थान' शीर्षक लेख पाठ गरे।^{७२} यो लेख महत्त्वपूर्ण थियो तथा यसबाट सम्मेलनले साहित्य प्रचारको उचित वातावरण बनाउन लागेको स्पष्ट हुन्छ। सम्मेलनले त्यसरी नै साहित्यिक प्रतिभाहरू, कविहरू र लेखक आदि-को सही कदर गरेको अरू उदाहरण पनि छन्। कविवर लेखनाथ पौड्याल दार्जीलिङ आएको अवसरमा मङ्गलबार २४ अप्रेल १९३४ को दिन नेपाली साहित्य सम्मेलन कार्यालयमा निमन्त्रित गरिए। उनले एक पदको कविता सम्मेलनलाई आफ्नो सन्देशस्वरूप छोडेका थिए।^{७३}

अर्को वर्षको सभा-विवरणमा पनि दुई पुस्तक तथा सम्मेलन पत्रिकाको पाँचौँ अङ्क (वर्ष ४ सङ्ख्या १ – आश्विन १९९२) प्रकाशित भएको सूचना

---

७०. ऐजन, ५।१, पृ० २२।

७१. ऐजन, वर्ष ३, स० १, पृ० २।

७२. ऐजन, पृ० १४।

७३. ऐजन, पृ० ४३।

साहित्यले जडपना सब दूर गर्छ
साहित्यले रसिकभाव विकास गर्छ।
साहित्यले हृदयमा सुख शान्ति भर्छ
साहित्य मर्त्य जुनीको गहना ठहर्छ।।

दिइएको छ। सम्मेलन पत्रिकाका अङ्कहरूमा यस अङ्क सबैभन्दा बढ्ता पृष्ठको (८२ पृष्ठ) तथा विभिन्न साहित्यिक सामग्रीले पूर्ण भएको छ। नेपाली भाषाका लेखाइमा एकरूपता सम्बन्धका सूर्यविक्रम ज्ञवालीको एक महत्त्वपूर्ण लेख 'नेपाली शब्दको लेखाइमा विभिन्नता', गोपालसिंह नेपालीको लेख 'युग प्रवाह खोइ', रूपनारायण सिंहको 'लेफ्टेनेन्ट गोबर्धन गुरुङ'—जस्ता रचनाहरू यसै अङ्कमा समावेश छन्। त्यसै सभामा सम्मेलन पुस्तकालयमा १०४ नेपाली पुस्तकहरू सङ्ग्रह भएको सूचना पनि दिइएको छ।

सन् १९३५-३६ मा एउटा पुस्तक र एक अङ्क सम्मेलन पत्रिका (वर्ष ५ सङ्ख्या १ – भाद्र १९९३) प्रकाशित भए। सम्मेलन पत्रिकाको यस अङ्कमा पनि ज्ञवालीको अर्को सुन्दर रचना 'रसमय नेपाली जीवन' र आधुनिक समालोचना लेखनको ढङ्गको तथा परिचयात्मक लेख 'नेपाली साहित्याकाशका दुई नयाँ तारा' समावेश छन्। सन् १९३६-३७ मा एउटा पाठ्यपुस्तक **प्रकृति-निरीक्षण** (लेखक कृष्णा बहादुर गुरुङ) प्रकाशित भएको औ **भ्रमरको छपाइ** पूर्ण भइसकेको सूचना पाइन्छन्। अर्को वर्षको वार्षिक अधिवेशनमा तीन पुस्तकहरू औ सम्मेलन पत्रिकाको सातौँ अङ्क (वर्ष ६ सङ्ख्या – माघ १९९४) प्रकाशित भए। यस अङ्कमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको **लक्ष्मी पूजा नाटक** (लेखनाथ पौड्याल)—माथि समालोचना र रूपनारायण सिंहका 'हामीहरू औ हाम्रा भाषा' शीर्षकको लेख प्रकाशित छन्। अधिबाटै कैयौँ समालोचना तथा समालोचनात्मक लेखहरू लेखिसकेको ज्ञवालीलाई लक्ष्मीपूजामाथि लेखेका यस समालोचनाले एक सिद्धहस्त समालोचना लेखक हुनुको प्रमाण गर्छ। सन् १९३८-३९ मा दुई पुस्तकहरू प्रकाशित भएको औ **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** प्रकाशित गर्ने व्यवस्था मिलाइएको विवरण पाइन्छन्। उक्त स्मारक ग्रन्थको प्रकाशन सम्बन्धमा अनेक प्रकारका बिघ्नबाधाको सामना गर्नुपरेको तथ्य सम्मेलन विवरण बहीमा अङ्कित छ। अनेक घटना र वाद-विवादपछि उक्त ग्रन्थ सन् १९४० मा प्रकाशित भयो। यस साल **वीर बलभद्र** पनि प्रकाशित भयो, जसको प्रकाशन सम्बन्धमा पनि त्यस्तै चाखलाग्दा विवरण सम्मेलन बहीमा दर्ता छ।^{७४} **महिम्नस्तोत्र** पनि यसैसाथ प्रकाशित भएको हो।

सन् १९४३ मा सम्मेलनको अर्को महत्त्वपूर्ण प्रकाशन **अमरसिंह** प्रकाशित भयो। उक्त ग्रन्थ सम्बन्धमा लेखक सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई प्रसिद्ध इतिहासकार

७४. **वीर बलभद्र**को प्रकाशन विवरणमा पूर्ण वर्णन।

सर यदुनाथ सरकारले एउटा बडो महत्त्वपूर्ण पत्र लेखे^{१५} ८-११-१९४३ मा लेखिएको सो पत्रको चाहिँदो अंश नवीन संस्करण प्रकाशित गरिँदा पुस्तकमै पनि समावेश गरिएको छ। सन् १९४६ र ४७ मा प्रकाशित पुस्तकहरूकै नवीन संस्करणहरू छापिए। सन् १९४८ मा लैनसिंह बाङ्देलको उपन्यास **मुलुक बाहिर** प्रकाशित भयो। सन् १९४९ मा सूर्यविक्रम ज्ञवाली लिखित **नेपाली वीरहरू** र इन्द्र सुन्दासद्वारा अनुवाद गरिएको **टाल्सटायका कथा** प्रकाशित भए। यसै वर्ष विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाको आधुनिकतम कथाहरूको सङ्कलन **दोषी चश्मा** पनि प्रकाशित भयो। यो कथा सङ्ग्रह धेरै अघि नै प्रकाशित गरिने भएको थियो, तर सङ्ग्रहमा परेका केही कथा- 'राजाको सवारी', 'कर्णेलको घोडा' र 'मधेशतिर'-का सम्बन्धमा सम्मेलनका सदस्यहरूमा एकमत हुन नसकेकाले प्रकाशन स्थगित रहेको थियो^{१६} त्यहीबीच सम्मेलनका तीन मुख्य कार्यकर्ताहरू भारत सुरक्षा कानूनअन्तर्गत पक्रा परेर थुनुवा भएकाले उक्त पुस्तकको प्रकाशन अझ ढिलाएको थियो औ पछि राजाको सवारीमात्र हटाएर पुस्तक प्रकाशित भयो। ज्ञवालीको भनाइअनुसार राजाको सवारी छोटे कथाको टेकनिक र विषयवस्तुको हिसाबले अब्बल कथा थियो तापनि सम्मेलनका सदस्यहरू उक्त विषयमा एकमत हुन नसकेकाले उक्त कथा सङ्ग्रहमा राख्न सकिएन। **नेपाली वीरहरू**को पहिला नाउँ नेपाल गौरव गोर्खा थियो। पछि सभामा सदस्यहरूको सल्लाहले उक्त नाउँ परिवर्तन गरी नेपाली वीरहरू राखिएको थियो। सन् १९५० मा **पिताको पत्र छोरीलाई** (अनूदित) ग्रन्थ प्रकाशित भयो। त्यसरी नै सन् १९५३ मा समजीको नाटक **भक्त भानुभक्त** र १९५४ मा उनैको **अमरसिंह** नाटक प्रकाशित भयो। सन् १९५७ मा जनकलाल शर्माको **ललित कला र साहित्य** औ बालचन्द्र शर्माको **भानुभक्त** प्रकाशित भए।

सन् १९५९ मा ने० सा० स० पत्रिकाकै नयाँ रूपमा प्रकाशन भनी सम्मेलनको मुखपत्रका रूपमा त्रैमासिक **दियालो**को प्रकाशन भयो। **दियालो** २१ अङ्कसम्म प्रकाशित भएर सन् १९६५ मा बन्द भयो। पछि अगष्ट १९६८ देखि पुनः प्रकाशित हुनलाग्यो त्यसै कालमा सन् १९६९ मा **भानुभक्त स्मारक-ग्रन्थ**मा उत्तरार्द्ध पनि थपी तथा पूर्वार्द्धका केही रचनाहरू हटाई द्वितीय संस्करण प्रकाशित गरियो। उत्तरार्द्धका सम्पादन तुलसीबहादुर छेत्री र जगत् छेत्रीबाट भयो।

त्यसपछि ७ अगष्ट १९६८ मा त्रिभुवन पुरस्कारले विभूषित पारसमणि

७५. अमरसिंहको प्रकाशन विवरणमा पूर्ण वर्णन।

७६. सम्मेलन कार्य विवरण बही।

प्रधानलाई सम्मेलनले भव्य समारोहको बीच अभिनन्दन गर्‍यो। सन् १९७६ मा तुलसी अपतन रचित कविता – सङ्ग्रह **नहेर आज मलाई** सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो तथा १९७७ मा तुलसीबहादुर छेत्री, लक्खीदेवी सुन्दास र जगत् छेत्रीद्वारा सम्पादित **सम्मेलन कथा सङ्ग्रह** प्रकाशित भयो। त्यसरी नै सन् १९८३ मा लक्खीदेवी सुन्दासबाट सम्पादन गरिएको **सम्मेलन कविता सङ्ग्रह** प्रकाशित गर्‍यो। सम्मेलनको मुखपत्र **दियालो** केही अनियमित गरिए तापनि १९८४ मा १०० औं अङ्क प्रकाशित भयो। यस १०० औं अङ्क वाङ्मय विशेषाङ्कका रूपमा ४०० पृष्ठमा छापिएको छ।

यसरी साठी वर्षको गौरवमय कालभित्र (१९२४–१९८४) नेपाली साहित्य सम्मेलनले प्रतिकूल परिस्थिति, शिक्षा र सभ्यतामा पछौटेपन, निरक्षरता आदिले व्याप्त त्यस समयमा (१९२४ ई०) विषम सङ्घर्षको साथ सम्मेलनले र यसका कार्यकर्ताहरूले काम गर्नुपरेको थियो। तिनताक नेपाली साहित्यका पाठकहरू नगण्य थिए तथा स्वभाषा, स्वसाहित्य र स्वजातिप्रति मानिसहरूको प्रेम र चाख बढ्दैकै थिएन। त्यस्ता समयमा नेपाली साहित्यका महारथीहरूका कृति प्रकाशन गरेर, नवीन साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशन गरेर, नवयुवक साहित्यकारहरूलाई प्रोत्साहन दिएर, नेपाली वीरहरूको परिचय गराएर, नेपालका इतिहासको अनुसन्धान गरेर तथा सो इतिहास नेपाली जनतामा प्रचार गर्ने कार्यहरू गरेर नेपाली साहित्य सम्मेलनको योगदान थियो। त्यतिमात्र होइन अन्य साहित्यका पुस्तकहरू अनुवाद गराएर नेपालीमा प्रकाशित गर्ने कार्य तथा नेपाली पाठकहरूलाई विश्व साहित्यको परिचय गराउने प्रयासजस्ता महत्त्वपूर्ण कार्यहरू यस सम्मेलनले सम्पादन गर्न सक्यो। त्यसबाहेक नेपाली भाषा र साहित्यप्रति प्रेम र श्रद्धाको विकास गराउनु, यस भाषा र साहित्यका प्रचारका कार्यहरू गर्नु, साहित्यकारहरूप्रति सत्कार र अभ्यर्थना जनाउने कार्य गर्नु तथा **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका**जस्तो ऐतिहासिक पत्रिकाको ७ अङ्कसम्म प्रकाशित गर्ने कार्यहरू गर्‍यो। त्यसपछि साहित्यिक मासिक पत्रिका **दियालो**को १०० अङ्क पूरा गरी त्यसपछि पनि प्रकाशन जारी राखेर सम्मेलनले नेपाली भाषा र साहित्यका इतिहासमा एउटा गौरवमय स्थान ओगटेको छ।

५.२.१. कविता–साहित्य प्रकाशन

साहित्यका विभिन्न विधामध्ये काव्य साहित्यलाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

कवितामा कविहरूले थोरै शब्दमा धेरै र गहन विचारहरू बताउन सक्षम हुन्छन्। नेपाली साहित्यका विकास र प्रचारको उद्देश्य लिएर स्थापित भएको नेपाली साहित्य सम्मेलनले आफ्नो ६० वर्षका आयुभित्र ३१ वटा महत्त्वपूर्ण साहित्यिक कृतिहरूका कैयौँ संस्करण प्रकाशित गर्‍यो जसमा कविता-साहित्यका मात्र नौवटा पुस्तकहरू थिए।

सम्मेलनले प्रकाशित गरेका यी नौवटा कविता साहित्यका ग्रन्थहरू महत्त्वपूर्ण छन्। **नैवेद्य**को प्रथम संस्करण पं० धरणीधर शर्माले सन् १९२० मा आफ्नै व्यवस्थामा प्रकाशित गरेका थिए। त्यसपछि सन् १९२५ मा सम्मेलनले द्वितीय संस्करण र त्यसपछिका अन्य संस्करणहरू प्रकाशित गर्दै गएको हो। महानन्द सापकोटा रचित **मनलहरी** सम्मेलनले सन् १९२६ मा प्रकाशित गर्‍यो पछि अन्य दुई संस्करणहरू पनि प्रकाशित भए। सन् १९३२ मा सम्मेलनले पं० दीनानाथ सापकोटाद्वारा सम्पादित रघुनाथको **सुन्दर काण्ड रामायण** प्रकाशित गर्‍यो। यसको दोस्रो संस्करण सन् १९५० र तेस्रो संस्करण सन् १९८३ मा प्रकाशित भए। यसको अर्को वर्ष नै सम्मेलनले पं० तारानाथ शर्माकृत **राघव विलाप**को प्रथम संस्करण सन् १९३३ मा र पछि सन् १९३७ मा द्वितीय संस्करण पनि प्रकाशित गर्‍यो। सन् १९४० मा पं० कुलचन्द्र गौतमकृत **महिम्नस्तोत्र** सम्मेलनबाट प्रकाशित भयो। यस सम्मेलनले धेरै वर्षको अवधिपछि सन् १९७६ मा तुलसी अपतनका कविताहरूको सङ्ग्रह **नहेर आज मलाई** प्रकाशित गर्‍यो औ सन् १९८३ मा १०१ कविहरूका कविताहरूको सङ्कलन **सम्मेलन कविता सङ्ग्रह** प्रकाशित गर्‍यो। यीबाहेक भानुभक्तिय रामायणको प्रकाशन सन् १९३२ मा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सम्पादन र उनकै बन्दोबस्तमा प्रकाशित भयो। तर सन् १९५५ मा त्यसै ग्रन्थको संवर्द्धित संस्करण यस सम्मेलनबाट १०,००० प्रति छापिए जसको प्रकाशन व्यवस्था पश्चिम बङ्गालका तिनताकका राज्यपाल एच० सी० मुकर्जीबाट भएको थियो। सम्मेलनले भानुभक्त आचार्यकै **वधूशिक्षा** सन् १९२७ मा प्रथमपल्ट प्रकाशित गर्‍यो। यसको दोस्रो संस्करण सन् १९३७ मा प्रकाशित भयो। यसरी नेपाली साहित्य सम्मेलनले कविता-साहित्य प्रकाशनमा उचित चाख राखेको स्पष्ट हुन्छ। कवि भानुभक्त आचार्यकृत ग्रन्थहरूको प्रकाशन तथा प्रचारमा पनि सम्मेलनले विशेष भूमिका खेलेको छ। यस अध्ययनमा सम्मेलनका कविता-साहित्य प्रकाशनलाई दुई उपचरणमा विभक्त गरी प्रथम

चरणलाई भानुभक्त आचार्य रचित ग्रन्थहरूको प्रकाशन र द्वितीयलाई अन्य कविता साहित्य प्रकाशनको शीर्षक दिइएको छ ।

५.२.१.१. भानुभक्त आचार्यरचित ग्रन्थहरूको प्रकाशन

आज कविवर भानुभक्त आचार्यरचित प्रायः सबै ग्रन्थहरू प्राप्य भइसकेका छन् । तर आजभन्दा ६० वर्षअघिको जति बेला नेपाली भाषा, साहित्य र समाजको अवस्था तथा शिक्षा प्रचारको अवस्था निराशाजनक थियो; त्यस्तो समयमा नेपाली साहित्य सम्मेलनले गरेका यी कार्यहरू (विशेष गरी प्रकाशन कार्य)–को महत्त्व बुझ्न सकिनेछ । सम्मेलनले कविता–साहित्य प्रकाशनका रूपमा नौवटा ग्रन्थहरू प्रकाशित गरेको तथ्य स्पष्ट गरिएको छ । ती ग्रन्थहरूमा भानुभक्त आचार्यरचित दुई ग्रन्थहरू प्रकाशित भए – **बधूशिक्षा** र **रामायण** ।

कवि भानुभक्त आचार्यकृत **बधूशिक्षा** सम्मेलनले प्रकाशित गर्नभन्दा अघि दार्जीलिङमा नेपाली पाठकहरूबीच प्रचारित थिएन । यो पुस्तक पनि ज्ञान पुस्तकमाला ग्रन्थमालाअन्तर्गत सम्मेलनले प्रथम सन् १९२७ मा एक हजारप्रति प्रकाशित गर्‍यो । त्यसपछि १९३७ मा यसको दोस्रो संस्करण प्रकाशित भयो ।

भानुभक्तीय रामायण विषय यताका नेपाली भाषाहरू अनभिज्ञ थिएनन् । रामायणका श्लोकहरू पूजाआजा, बिहे इत्यादिमा भन्ने चलन भइसकेको थियो । तर भानुभक्तका सम्पूर्ण रामायण यताका प्रायःजस्ता नेपालीहरूले देख्न वा पढ्न पाएका थिएनन् । सूर्यविक्रम ज्ञवालीले नेपाली साहित्य सम्मेलनको सम्पूर्ण भार ग्रहण गरेपछि उक्त रामायणलाई रूजू गराई, संशोधन गरी तथा उपयुक्त ढङ्गमा सम्पादन गरी प्रथमपल्ट रामायणको शुद्ध पाठ प्रकाशित गर्ने कार्य गरे । तर सम्मेलनमा अर्थ अभावले त्यति ठूला ग्रन्थ प्रकाशनमा धेरै खर्च लाग्ने हुनाले सम्मेलनबाट सो प्रकाशित गराउन नसकिने देखि आफै अन्य व्यवस्था गरी सन् १९३२ मा रामायण प्रकाशित गराए^{७७} तर प्रेसको पूर्ण रकम तिर्न नसकिँदा र केही रकम तिनै सम्मेलनले सहयोग गरेकाले रामायणका सम्पूर्ण प्रति उनले सम्मेलनलाई नै जिम्मावारी लगाए, तथापि यसलाई सम्मेलनले प्रकाशित गरेका संस्करण मान्न सकिँदैन ।

७७. (क) यस्तो पनि को 'साझा संस्करण' लेख पनि द्रष्टव्य छ । उक्त रामायण नै साँ सम्मेलनले प्रकाशित गरेको थिएन – ज्ञवालीजीको आफ्नै प्रयासमा प्रकाशित भएको थियो ।

श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली र पं धरणीधर शर्मासित व्यक्तिगत मित्रता रहेकाले पश्चिम बङ्गालका तिनताकका राज्यपाल श्री एच० सी० मुकर्जीले सन् १९५३ मा पण्डितजीको टीकासमेत भएको भागवत गीता १०,००० प्रति प्रकाशन गर्न सहयोग गरे औ सन् १९५५ मा १०,००० प्रति भानुभक्तिय रामायण प्रकाशित गर्नमा पनि सहयोग गरे। यसको भूमिका तत्कालीन यू० पी० का राज्यपाल विद्वान् र बुद्धिजीवी श्री के० एम० मुन्शीले लेखे तथा यसको सम्पादन श्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीले गरे।

५.२.१.२. अन्य कविता साहित्य प्रकाशन

नेपाली साहित्य सम्मेलनले भानुभक्तकृत ग्रन्थहरूबाहेक अन्य सातवटा ग्रन्थहरू कविता-साहित्यअन्तर्गत प्रकाशित गर्‍यो। ती ग्रन्थहरू हुन्:-

१. **नैवेद्य** – पं धरणीधर शर्मा
२. **मन लहरी** – श्री (स्व०) महानन्द सापकोटा
३. **रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण** – स० दीनानाथ सापकोटा
४. **राघव विलाप** – तारानाथ शर्मा
५. **महिम्नस्तोत्र** – कुलचन्द्र गौतम
६. **नहेर आज मलाई** – तुलसी अपतन
७. **सम्मेलन कविता सङ्ग्रह** – स० लक्ष्मीदेवी सुन्दास

सन् १९२० मा धरणीधर शर्माद्वारा आफै प्रकाशित जागृतिमूलक कविताहरूको यो सङ्ग्रह **नैवेद्य**को सन् १९२५ मा दोस्रो संस्करणदेखि सन् १९८४ मा बाह्रौं संस्करणसम्म नेपाली साहित्य सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो।^{१८} **नैवेद्य** धरणीधर शर्माका प्रारम्भिक कालदेखिकै सामाजिक र नैतिक सुधारवादी तथा साहित्यिक विचारका श्रेष्ठ कविताहरूको सङ्कलन हो। उक्त सङ्कलन उनले नेपाली साहित्य मन्दिरमा नैवेद्यस्वरूप अर्पण गरेका हुन्।^{१९} प्रायः ५० वर्षभन्दा बढ्ता समयदेखि यो पुस्तक प्रवेशिका स्तरको पाठ्यतालिकादेखि शुरू भएका आई० ए०, बी० ए० र अनर्स औ एम० ए० स्तरका पाठ्यतालिकासम्ममा समावेश गरिएको छ। पुस्तकको जनप्रियता तथा गुरुत्व अनेक प्रकारले बोध हुन्छ। यो

७८. विभिन्न संस्करणहरूको सूची परिशिष्ट – ३.१. मा

७९. भानु अतिरिक्ताङ्क (२) – उही

“त्यसैले उसबेला धरणीधर कोइरालाको **नैवेद्य**ले घन्काएको जागजागको ध्वनि ने सा० स० कै माध्यमबाट विस्तारित भयो।”

सरल र सुमधुर भाषामा लेखिएको छ तथा संस्कृतका थोरै र बढ्ता नेपाली टेट शब्दहरूको उपयोग गरिएको छ। नेपाली जनसाधारण भाषा, साहित्य, जाति, धर्म, शिक्षा, विद्या, ज्ञानको महत्त्व बुझाएर शिक्षित हुने औ प्रगतिको मार्गमा अग्रसर हुने पनि कविले आफ्ना विभिन्न कविताहरू आह्वान गरेका छन्। छन्दबद्ध यी कविताहरू लयमा पनि गाउन सकिने हुनाले खूब प्रचलित भयो। पुस्तक सन् १९२० मा प्रथमपल्ट प्रकाशित हुनासाथ सन् १९२२ मा **जन्मभूमि** पत्रिकामा यसको समालोचना लेखी सूर्यविक्रम ज्ञवालीले प्रकाशित गरे।^१ उक्त पुस्तक सम्बन्धमा कमलमणि दीक्षितले यस्तो मन्तव्य व्यक्त गरेका छन्—

धरणीधरज्यूका **नैवेद्य**को आफ्नै व्यक्तित्व छ... राणा शासनमा यो पुस्तक नेपालमा पस्न पाएन,... तर **नैवेद्य** भन्ने शब्दमात्रले पनि त्यसबेला राष्ट्रप्रेमी नेपालीलाई रोमाञ्च हुन्थ्यो... साँच्चै **नैवेद्य**ले ल्याएको उत्साह र जागृति विषय आज कसैको द्विमत छैन।

मन लहरी महानन्द सापकोटाको जातीय बन्द सवाईमा लेखिएको काव्यकृति हो। यो नेपालीहरूबीच धेरै लोकप्रिय बन्थो तथा सापकोटा प्रथमतः यही कृतिद्वारा नेपाली पाठकहरूबीच परिचित भए।^१ यसको प्रथम संस्करण 'ज्ञान पुस्तक ग्रन्थमाला'—अन्तर्गत सन् १९२६ मा प्रकाशित भयो। पछि अरू चार संस्करणहरू सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो।^२ **मनलहरी** काव्य हो औ यस गीतको लयमा गाउन सकिन्छ। नेपालीहरूको त्यस समयको पछौटेपनलाई हेरी कविले उक्त सवाईद्वारा सामाजिक शिक्षा पनि दिएका छन्। समाजका कुरीतिहरूतिर आँल्याएर कविले नेपाली जनतालाई सतर्क गराएका छन्। **मनलहरी**को महत्त्व विषयमा रामकृष्ण शर्माले यसरी विचार व्यक्त गरेका छन्,

श्री महानन्द सापकोटाले उपदेश दिन असल ठान्नुभएको भए तापनि

-
८०. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान – (भूमिका), **साझा समालोचना**, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, सं० २०२५), पृ० १६।
 “**नैवेद्य**माथि लेखिएको यस समालोचनालाई नेपाली साहित्यको प्रथम समालोचना मानिएको छ।”
८१. भवानी घिमिरे, **भानु अतिरिक्ताङ्क**, उही
 “लोक गीत नेपालको कुनै कन्दरामा बसेको थियो, मूक भएर त्यसले पहिलोपटक अक्षरमा प्रतिष्ठा पायो महानन्द सापकोटारचित **मनलहरी**का रूपमा... त्यो पनि नेपाली साहित्य सम्मेलनको सौजन्यबाट।
८२. परिशिष्ट, ३.१

उहाँले आफ्नो उपदेशलाई नेपाली झ्याउरे गीतको कुलोद्वारा सञ्चालन गर्नुभयो। नेपाली भाषाको पुस्तकमा झ्याउरेले पहिलोपटक स्थान पाएको **मनलहरीमा** नै होला। ('टाक्सिएको नेपाली कविता', **शारदा** १०।१२) रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण – सम्बन्धमा सन् १९३१ देखि १९३२ सम्मको वार्षिक कार्यविवरणमा यस्तो लेखिएको छ,

सो पुस्तक पुगनपुग ४५ वर्षअघि स्व० पण्डित डमरूवल्लभले संवत् १९४५ मा काशीमा छपाएका थिए। त्यो अप्राप्य भइसकेकाले सम्मेलनले त्यसको हस्तलिखित एक प्रति ओखलढुङ्गा (नेपाल) तिरबाट झिकाएर प्रकाशित पुस्तकको पाठसित रूजू गरी पुनः प्रकाशित गरेको हो। पुस्तकको सम्पादन काशीका योग्य विद्वान् दीनानाथ सापकोटाबाट गरियो। पुस्तक छपाउने खर्च हस्तलाल गिरी र हरिसिंह थापाले वहन गरे।

यसरी यो सम्मेलनको **हरिहस्त ग्रन्थमाला** प्रकाशन कार्यक्रमअनुसार सन् १९३२ मा प्रकाशित भएको प्रथम ग्रन्थ हो।

राघव विलाप प० तारानाथ शर्माको मौलिक काव्य हो। यसको प्रथम संस्करण सम्मेलनद्वारा सन् १९३३ मा प्रकाशित भयो औ द्वितीय संस्करण सन् १९३७ मा प्रकाशित भयो। यस काव्यमा कविले रावणको शर लागी मूर्च्छा परेको लक्ष्मणको अवस्थाले व्याकुल भएका रामले गरेका विलापको वरुण कथा बढो सुन्दरतापूर्वक वर्णन गरेका छन्।

अर्को काव्यकृति **महिम्नस्तोत्र** विद्वान् कवि कुलचन्द्र गौतमको रचना हो। संस्कृत साहित्यको यस ग्रन्थलाई कविले रोचक ढङ्गमा तयार गरेका छन्। सन् १९४१ मा प्रकाशित उक्त ग्रन्थको प्रकाशनले सम्मेलनको नेपाली साहित्यमात्र होइन संस्कृत साहित्यप्रति पनि श्रद्धा जनाउने कार्य भएको प्रमाणित हुन्छ। यो फेरि प्रकाशित भएन, तर अहिले यो अप्राप्य भइसकेको छ।

सन् १९७६ मा सम्मेलनले तुलसीबहादुर छेत्री (तुलसी अपतन) रचित काव्य सङ्कलन – **नहेर आज मलाई** को २,००० प्रति प्रकाशित गर्‍यो। दार्जीलिङ आगमनपछि तुलसी अपतनका कृतिहरूका प्रकाशन प्रायः देख्न पाइएका थिएन। यसर्थ यस कविता सङ्कलन गराई दार्जीलिङबाट उनको प्रथम कृतिका रूपमा प्रकाशित भयो। प्रस्तुत सङ्ग्रहमा तुलसी छेत्री धेरै नवीन देखिएका छन्। यो उनका केही पुराना र केही नवीन, कविताहरूको सङ्ग्रह हो। यसमा ३१ कविताहरू

र ११ मिनी कविता छन्। प्रस्तुत सङ्कलन सम्बन्धमा जीवन नामदुंगले लेखेका छन्— “यसरी कवि तुलसी अपतनका छन्दोबद्ध कवितादेखि लिएर मिनी कवितासम्मको सँगालो नहेर आज मलाईलाई एकपल्ट हेर्दा नयाँ कृति बन्न गएको छ भन्ने अतिशयोक्ति हुँदैन।”^{८३}

अन्तमा सन् १९८३ मा सम्मेलनले नेपाल र भारतका १०१ कविहरूको १६९ कविताहरूको सङ्कलन **सम्मेलन कविता सङ्ग्रह** प्रकाशित गर्‍यो। यसको सम्पादन लक्ष्मीदेवी सुन्दासले गरिन्। विविध कविहरूको कृतिलाई एउटै पुस्तकमा सङ्गृहीत गर्ने क्रममा प्रस्तुत पुस्तक सम्मेलनको पहिलो प्रयास हो। सुवानन्ददास र भानुभक्त आचार्यदेखि लिएर अत्याधुनिक युगका कविहरूको कविता यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छन्।

यीबाहेक नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाका सात अङ्कहरूमा चारवटा कविता तथा **दियालोका** १०० अङ्कहरूमा ६०५ वटा कविताहरू यस सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो।

५.२.२. कथा साहित्य प्रकाशन

साहित्यको अर्को विधा कथाको पनि साहित्यमा त्यतिकै महत्त्व छ। यस्तो महत्त्व बुझेर नै नेपाली साहित्य सम्मेलनले सन् १९३८ मा प्रथम नेपाली कथा—सङ्कलन **कथा कुसुम** प्रकाशित गर्‍यो। यो सङ्कलन सम्पूर्ण नेपाली साहित्यमा प्रथम भएकाबाट सम्मेलनले यो प्रकाशित गर्नभन्दा अघि नेपाली साहित्यमा कथा भन्ने वा लेख्ने परम्परा भएको भए तापनि कथा सङ्ग्रह प्रकाशित नभएको स्पष्ट हुन्छ। हुन त रूपनारायण सिंह, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पद्मनाभ सापकोटाहरूले १९३० ई० को छेउछाउदेखि कथाहरू लेख्न र पत्रिकाहरूमा प्रकाशित गर्न थालेका थिए,^{८४} तर १९३४ ई० (सन् १९९१) मा **शारदा** पत्रिका प्रकाशित

८३. जीवन नामदुंग, **नेपाली साहित्यका भौँप्पालहरू** (आलोचनात्मक लेख सँगालो), (डुवर्स : सामसिड उच्च विद्यालय, सन् १९७८), पृ० ९८

८४. (क) उपन्यास, विज्ञान विलास नामले लेख्ने पद्मनाथ सापकोटाको (**गोर्खाली**, वर्ष १ अङ्क ७-१५, नोभेम्बर १९१५।

(ख) देवीको बली, लाहुरे नामले लेख्ने सूर्यविक्रम ज्ञवालीको (**गोर्खा संसार** - ४, नोभेम्बर १९३६)।

(ग) प्रियंवदा, पद्मनाथ सापकोटा।

(घ) अन्नापूर्ण, रूपनारायण सिंह (**गोर्खा संसार**, सन् १९२७)।

भएपछि नै आधुनिक परिपाटीका लघुकथाहरू पढ्न पाइन थालिएको हो। ती कथा—साहित्यका कलाकारहरूमा मुख्य थिए पुष्कर शमशेर, बालकृष्ण शमशेर, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला र गुरुप्रसाद मैनाली। उनै चार कथाकारहरूका दश कथाहरू **कथा कुसुम**मा सङ्गृहीत छन्। बालकृष्ण समका शरण कैकेयी र फुकेको बन्धन, पुष्कर शमशेरका परिबन्द र लोग्ने गुरुप्रसाद मैनालीका बिदा र परालको आगो तथा विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाका बिहा, शत्रु र सिपाही।

कथा कुसुममा सङ्गृहीत कथाहरू नेपाली साहित्यका उच्चकोटीका कथाहरू हुन्।^५ सङ्ग्रहका सम्पादक सूर्यविक्रम ज्ञवालीले बडो बुद्धिमतापूर्ण कथाहरूको चयन गरेका छन्। कथा सङ्ग्रह यति लोकप्रिय भयो १९८४ सम्म यसका बाह्य संस्करण^६ प्रकाशित भए तथा त्यसै समयदेखि प्रवेशिकादेखि क्रमशः एम० ए० स्तरका पाठ्यतालिकाहरूमा यो पुस्तक राखियो। यस सङ्ग्रहको एउटा महत्त्वपूर्ण भूमिका पनि सूर्यविक्रम ज्ञवालीले लेखेका छन्, जसमा लघु कथा लेखनका विषयमा तत्त्वबोध गरिएको छ। लघु कथाका सम्बन्धमा यति परिमार्जित लेख नेपाली साहित्यमा त्यसअघि अन्य कहीं देखापरेको थिएन।

वि० सं० १९९१ मा शारदा प्रकाशन कालदेखि तथा बालकृष्ण शमशेर, पुष्कर शमशेर, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला औ गुरुप्रसाद मैनालीका उच्च स्तरका यी कथाहरू शारदामा देखापरेपछि नै नेपाली कथा साहित्यले गौरव गर्न सक्ने स्थिति आयो। कारण त्यस समयसम्म विश्व—कथा—साहित्यमा रूस, फ्रान्स, इङ्ल्याण्ड आदि देश तथा भारतमा पनि हिन्दी र बङ्गला कथा—साहित्य उच्च स्तरका भइसकेका थिए। त्यस्ता समयमा नेपाली कथा भने बामे सर्ने अवस्थामै थियो। तर शारदामा यी कथाहरू प्रकाशित भएपछि नेपाली कथा—साहित्यले पनि गर्व गर्नसक्ने स्थिति आयो। त्यसैबाट प्रेरित भई ज्ञवालीले ती कथाहरू र अन्य कथाहरू सङ्कलन गरी **कथा कुसुम** तयार गरे।

सन् १९४९ मा सम्मेलनले विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका १६ कथाहरूको सङ्ग्रह **दोषी चश्मा** प्रकाशित गर्‍यो। यसको सम्पादन पनि सूर्यविक्रम ज्ञवालीले गरे तथा एक गहकिलो भूमिका पनि लेखे। कोइरालाका ती मनोवैज्ञानिक र

८५. ऐजन, 'नेपाली आधुनिक कथाको इतिहास धेरै पुरानो छैन। सूर्यविक्रम ज्ञवाली – सम्पादित **कथाकुसुम** र विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला लिखित 'दोषी चश्मा' आधुनिक कथाको कथा भूमिका भएका छन् – तिनको प्रकाशनमा ने० सा० स० नै अग्रसर भएको हो।

८६. परिशिष्ट, ३.१

मनोविश्लेषणात्मक कथाहरूको यति गहन अध्ययन र मनन गरेर लेखिएको उक्त पुस्तकको भूमिका नेपाली साहित्यमा उल्लेखनीय छ। सन् १९४९ मै सम्मेलनले विश्व-साहित्यको परिचय गराउनलाई **टाल्सटायका कथा** शीर्षकमा एउटा कथा सङ्ग्रह प्रकाशित गर्‍यो। यसको अनुवाद इन्द्र सुन्दासले गरे।

अन्तमा सन् १९७७ मा भारत र नेपालका ३६ कथाकारहरूका ३६ कथाहरूको एउटा सङ्ग्रह **सम्मेलन कथा सङ्ग्रह** सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो। यसको सम्पादन तुलसीबहादुर छेत्री, लक्ष्मीदेवी सुन्दास र जगत् छेत्रीबाट भयो। प्रस्तुत सङ्ग्रहमा भारत र नेपालका कथाकारहरूको कथा-शिल्प र शैलीको राम्रो परिचय दिइएको छ। रूपनारायण सिंह र विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालादेखि लिएर अत्याधुनिक युगका केही कथाकारहरूका कथा पनि यसमा सङ्गृहीत छन्। सङ्ग्रहका कथाहरूको विषयवस्तु सामाजिक वैषम्यदेखि लिएर अत्याधुनिक युगका केही कथाकारहरूका कथा पनि यसमा सङ्गृहीत छन्। सङ्ग्रहका कथाहरूको विषयवस्तु सामाजिक वैषम्यदेखि लिएर मनोवैज्ञानिक र मनोविश्लेषणात्मक पनि छन्। यस्ता आधुनिक सबै प्रयोग यस सङ्ग्रहमा गाभ्न नसकिए तापनि धेरै धारा र प्रयोग यी ३६ वटा कथाहरूमा देखापरेका छन्।^{८७} यसरी कविता-साहित्यको क्षेत्रमा झैं कथा-साहित्यमा पनि यसको श्रीवृद्धिका निम्ति सम्मेलनले यथोचित योगदान दिएको छ।

५.२.३. उपन्यास-साहित्य प्रकाशन

आधुनिक प्रथम नेपाली उपन्यासका रूपमा रुद्रराज पाण्डेको **रूपमती** प्रकाशित भएको केही महिनापछि नै दार्जीलिङको नेपाली साहित्य सम्मेलनबाट अगष्ट १९३६ मा रूपनारायण सिंहरचित मौलिक उपन्यास **भ्रमर** प्रकाशित भयो।^{८८} आज विद्वान्हरूले रूपनारायण सिंहलाई आधुनिक नेपाली उपन्यासको पहिलो चरणका मूर्द्धन्य उपन्यासकारका रूपमा अविस्मरणीय भनेर मानेका छन्।^{८९} (नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार – कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान) औ उनको **भ्रमर**लाई पनि विद्वान्हरूले आधुनिक नेपाली स्वच्छन्दतावादी उपन्यासको माइलखुट्टी नै मानेका छन्। उपन्यासको प्रकृति **रूपमती**मा झैं **भ्रमर**मा पनि समाजसुधार नै छ।

८७. **सम्मेलन कथा सङ्ग्रह** – सम्पादकीय (कथा साहित्यतिर एक दृष्टि)।

८८. ने० सा० स० – कार्य विवरण (प्रथम सभा)।

८९. कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार**, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, सं० २०३७), पृ० ५०।

यसको भाषा, तथा विषयवस्तु सबै नै आकर्षक औ उत्कृष्ट मानिएका छन् ।

भ्रमरमा पनि उपन्यासको महत्त्व बुझाएर तथा उपन्यासको तत्त्व विश्लेषण गरेर सूर्यविक्रम ज्ञवालीले भूमिका लेखेका छन् । यसको प्रथम संस्मरणमात्र सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो । त्यसपछिका संस्करणहरू अन्य प्रकाशनहरूद्वारा प्रकाशित भए ।^{९०} **भ्रमर** पनि विभिन्न स्तरका पाठ्यतालिकामा अध्यापनको पुस्तक निर्धारित छ ।

सम्मेलनले **भ्रमर**पछि अर्को एउटा उपन्यास पनि प्रकाशित गर्‍यो – त्यो हो, लैनसिंह बाङ्देलको **मुलुक बाहिर** । नेपालबाहिरका उपन्यासकारले रचेको प्रथम उपन्यास भनी **भ्रमर**को प्रकाशनद्वारा सम्मेलनले एउटा नयाँ कीर्तिमान बनाएको थियो भने **मुलुक बाहिर** प्रकाशनद्वारा पनि नेपाली साहित्यको प्रथम यथार्थवादी उपन्यास भनी सम्मेलनले अर्को कीर्तिमान बनायो ।^{९१} यो उपन्यास पनि धेरै चर्चाको विषय रह्यो^{९२} औ विभिन्न स्तरमा पाठ्यपुस्तकका रूपमा राखियो ।

उपन्यास साहित्यका क्षेत्रमा सम्मेलनले गरेको प्रकाशन यी दुई उपन्यासमात्र हुन्, तर यी दुवै उपन्यास नेपाली उपन्यास साहित्यका इतिहासमा महत्त्वपूर्ण मानिएका छन् ।

५.२.४. निबन्ध–प्रबन्ध–साहित्य प्रकाशन

नेपाली साहित्य सम्मेलनले साहित्यका विभिन्न विधाका कृतिहरूको प्रकाशन गरेको छ । साहित्यमा निबन्ध, प्रबन्धको पनि त्यतिकै महत्त्व छ । सूर्यविक्रम ज्ञवालीले आफ्नो अनुभव र ज्ञानको अभिव्यक्ति एक महत्त्वपूर्ण प्रबन्धात्मक पुस्तक **नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास**मा दिएका छन् । जो सन् १९३३ मा सम्मेलनबाट प्रकाशित भयो । उक्त पुस्तिका ३२ पृष्ठको सानो भए तापनि यसले दार्जीलिङका नेपाली भाषाको रूप तथा नेपाली भाषाको इतिहास पहिलाउनुमा महत्त्वपूर्ण सङ्केत गरेको छ । नेपाली भाषाको यथोचित इतिहास लेखिनुभन्दा अघि वर्षौंसम्म विद्यार्थीहरूलाई पनि नेपाली भाषा र साहित्यको इतिहासका रूपमा यही पुस्तक अध्ययन गर्नुपर्थ्यो । आज पनि प्रवेशिका स्तरदेखि एम० ए० स्तरसम्मका

९०. दोस्रो संस्करण पारसमणि प्रधानद्वारा तेस्रो र चौथो एच० बी० क्षेत्रीद्वारा ।

९१. नेपाली साहित्य सम्मेलनको भवन उद्घाटन समारोह (१४-११-१९८१) मा सभापति जगत् क्षेत्रीको भाषण (**दियालो** – ने० सा० स० भवन उद्घाटन समारोह विशेषाङ्क – १९८२) ।

९२. कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान – उही ।

विद्यार्थीहरूले उक्त पुस्तक सन्दर्भ ग्रन्थका रूपमै भए पनि अध्ययन गर्नु परिरहेछ । १९५५ मा सम्मेलनले प्रकाशित गरेको रामायणमा उक्त पुस्तकको सम्पूर्ण अंश पनि प्रस्तावनास्वरूप राखिएको छ । यसका पनि अनेक संस्करणहरू प्रकाशित भएका छन् ।^{१३}

यस विधामा दोस्रो महत्त्वपूर्ण प्रकाशन हो सन् १९४० मा प्रकाशित भएको **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** यसको सम्पादन सूर्यविक्रम ज्ञवालीले गरे तथा यसमा ज्ञवालीज्यूले भूमिकाबाहेक लेखकहरूका पच्चीस लेख-प्रबन्धहरू सङ्गृहीत छन् । विशेष गरी भानुभक्त सम्बन्धमा खोजपूर्ण तथ्यहरू पनि यिनमा पाइन्छन् । अझ बढी **भानुभक्त-स्मारक ग्रन्थ**लाई प्रथम नेपाली समीक्षात्मक ग्रन्थ मानिन्छ । यसै ग्रन्थद्वारा सम्मेलनले नेपाली साहित्यमा एउटा नयाँ शोध-समीक्षाको प्रवेश गराएको तथ्य साझा समालोचनाको भूमिकामा कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले स्पष्ट गरेका छन् ।

त्यसपछि सन् १९४७ मा सम्मेलनबाट प्रकाशित भएको लेख-प्रबन्धको राम्रा नमूना दिने पुस्तक हो जनकलाल शर्माको **ललित कला र साहित्य** । यसमा वास्तुकला, चित्रकलाबाहेक साहित्यका विभिन्न विधाको चर्चा छ । यो पुस्तक पनि एक हजार प्रति प्रकाशित भएको थियो तथा अहिले अप्राप्य भइसकेको छ ।

अर्को महत्त्वपूर्ण प्रकाशन हो बालचन्द्र शर्माको **भानुभक्त** । यो सन् १९५७ मै सम्मेलनद्वारा एक हजार प्रति प्रकाशित भयो । पुस्तकमा सशक्त भाषामा भानुभक्त सम्बन्धमा विभिन्न तथ्यहरूमाथि शङ्का राखिएर तर्क पेश गरिएको छ । यसले पनि भानुभक्त सम्बन्धमा आलोचनात्मक तथ्य बुझाउनु साथसाथ नेपाली साहित्यको इतिहास पनि पहिलाउनु सहयोग गर्दछ ।

५.२.५. जीवनी साहित्य प्रकाशन

जीवनी साहित्यमा सम्मेलनको सर्वप्रथम प्रकाशन सन् १९२७ मा मोतीराम भट्टकृत **कवि भानुभक्तको जीवन-चरित्र** प्रकाशित भएको हो । यस पुस्तकमा चार संस्करणहरू सम्मेलनबाट प्रकाशित भए । यसको प्रथम तीन संस्करणको सम्पादन सूर्यविक्रम ज्ञवालीद्वारा भएको हो औ चौथो संस्करण इन्द्रबहादुर राईद्वारा सम्पादित भएको छ ।

त्यसपछि **रामशाहको जीवनी** सम्मेलनबाट १००० प्रति सन् १९३३ मा प्रकाशित भयो । यो सूर्यविक्रम ज्ञवालीले लेखे तथा यसको ऐतिहासिक महत्त्व छ ।

झवालीज्यूबाट लेखिएर **द्रव्यशाहको जीवन चरित्र** सन् १९३४ मा एक हजार प्रति सम्मेलनबाट प्रकाशित भयो। यसको पनि ऐतिहासिक महत्त्व छ। यी जीवनीहरूले नेपालका राजवंशको इतिहास अनुसन्धान गरेको प्रमाण हुन्छ। त्यसरी नै सन् १९३५ मा झवालीज्यूबाट लेखिएको नेपाल राजवंशको ध्रुवतारा **पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी** एक हजार प्रति प्रकाशित भयो। यसको संवर्द्धित संशोधित द्वितीय संस्करण सन् १९७६ मा २००० प्रति प्रकाशित भयो।

सन् १९३७ मा सम्राट् छैटौँ जर्जका सिंहासन आरोहण गरेको अवसरमा **सम्राट् छैटौँ जर्जका जीवन चरित्र** पारसमणि प्रधानद्वारा लेखिई सम्मेलनबाट एक हजार प्रति प्रकाशित भयो।

वीर बलभद्र नेपाली इतिहासको एक सर्वश्रेष्ठ योद्धाको जीवनी सूर्यविक्रम झवालीद्वारा लेखिई सन् १९४० मा प्रथमपल्ट सम्मेलनबाट एक हजार प्रति प्रकाशित भयो। यसको चार संस्करणहरू सम्मेलनबाट प्रकाशित भएको छ।^{१४} मा पुस्तक पनि प्रवेशिकास्तरमा पाठ्यपुस्तकका रूपमा उपयोग गरियो।

नेपालका इतिहासको अर्को वीर र योद्धा **अमरसिंह थापाको जीवन चरित्र** पनि झवालीबाटै लेखिई सम्मेलनबाट सन् १९४३ मा एक हजार प्रति छापियो। यसको अर्को संस्करण १९५२ मा प्रकाशित भयो। १९५१ मा यसको हिन्दी अनुवाद पनि हिमाचल हिन्दी भवन, दार्जीलिङबाट प्रकाशित भयो जसको अनुवाद लालजी सहाय थिए। यस हिन्दी अनुवादको प्राक्कथनमा विख्यात इतिहासकार सर यदुनाथ सरकारले सुन्दर प्रशंसा लेखेका छन्।^{१५} यी पुस्तकहरूले जीवनी साहित्यमा महत्त्व राख्दाराख्दै नेपालको इतिहास अनुसन्धानमा पनि महत्त्व राख्दछ।

अर्को महत्त्वपूर्ण पुस्तक हो **नेपाली वीरहरू** जसमा भारतको र नेपालको भौगोलिक प्रस्तावनाबाहेक सोह्रजना नेपालमा जन्मिएका तथा नेपालसित सम्बन्ध भएका वीरहरूको परिचय छ। यसको प्रथम संस्करण सन् १९४९ मा एक हजार प्रति प्रकाशित भयो। यो पुस्तक पनि सूर्यविक्रम झवालीले लेखेका हुन्। यसको सात संस्करणहरू सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो। यो पुस्तक पनि प्रवेशिका स्तरमा पाठ्यपुस्तक राखिएको थियो। पुस्तकको नाम सम्बन्धमा विद्वान्हरूले प्रश्न उठाएका थिए – जनक, बुद्ध, अशोक, समुद्रगुप्तहरू कसरी नेपाली वीर भए, भनी। तर वास्तवमा पुस्तकको नाम लेखकले नेपाल गौरव राखेका हुन्, पछि कार्यकारिणी

१४. ऐजन

१५. परिशिष्ट, ५.३

सभामा उक्त नाम बदलाएर नेपाली वीरहरू गरिएको हो^{१६} यसबाहेक यी वीरहरू कुनै न कुनै प्रकारले नेपालसित सम्बन्धित थिए भन्ने पनि विद्वान् लेखकको विचार हो।

५.२.६. नाटक-साहित्यको प्रकाशन

नेपाली साहित्य सम्मेलनले नाटक साहित्य प्रकाशनमा बढ्ता कार्य गर्नु पाएन। सम्मेलनले जम्मा दुईवटा नाटकहरू प्रकाशित गर्‍यो। ती दुई नाटकहरू बालकृष्ण समद्वारा रचिएका **भक्त भानुभक्त** र **अमरसिंह थापा** थिए। यसरी नाटकमा सम्राट् गनिएका नेपाली लेखकका नाटकहरू प्रकाशित गर्ने सुयोग सम्मेलनलाई प्राप्त भएको थियो।

भक्त भानुभक्त सम्मेलनले सन् १९५३ मा एक हजार प्रति प्रकाशित गरेको हो। त्यो प्रथम संस्करणमात्र सम्मेलनले प्रकाशित गर्ने मौका पायो। यो सूर्यविक्रम ज्ञवालीकै प्रयासबाट प्रकाशित भएको थियो, तथा त्यसको भूमिका पनि उनले नै लेखे।

अमरसिंह थापा पनि सम्मेलनले सूर्यविक्रम ज्ञवालीज्यूकै प्रयासमा सन् १९५४ मा प्रकाशित गरेको हो। यसको पनि प्रथम संस्करणमात्र सम्मेलनले एक हजार प्रति प्रकाशित गर्‍यो। यसको सुन्दर भूमिका पनि ज्ञवालीज्यूले नै लेखेका छन्। त्यसै पुस्तकको केही शब्द शीर्षकमा समजीले उक्त पुस्तक लेख्ने सम्पूर्ण प्रेरणा ज्ञवालीज्यू र उनको अमरसिंह थापाको जीवनी पुस्तकबाट प्राप्त भएको कुरो स्वीकार गरेका छन्।

यसरी नेपाली नाटक साहित्य प्रकाशनमा सम्मेलनको योगदान थोरै भए पनि महत्त्वपूर्ण छ।

५.२.७. अनुसन्धानात्मक साहित्य – प्रकाशन

आफ्ना उद्देश्यमा नेपालको प्राचीन इतिहास, सभ्यता इत्यादि अध्ययन गर्ने औ त्यस सम्बन्धमा ग्रन्थ प्रकाशित गर्ने तथा नेपाली भाषाको प्राचीन साहित्य अन्वेषण गर्नेजस्ता विचार राखिएकाले सम्मेलनले नेपालको प्राचीन इतिहास, सभ्यता आदिको अन्वेषण गरी ग्रन्थहरू प्रकाशित गर्‍यो। सम्मेलनले यसरी प्रकाशित गरेका यस्ता ग्रन्थहरूमा कुनै अधिबाटै भएका अनुसन्धानलाई ल्याएर

---

१६. ने० सा० स० – कार्य वितरण बही।

पुनः प्रकाशित गरेको छ औ कुनै नवीन खोजहरूद्वारा तयार गरिएका ग्रन्थहरू छन्। फेरि यस्ता प्रकाशनको कुनै न कुनै प्रकारले साहित्यिक महत्त्व रहे तापनि मूलतः ती साहित्यिक र ऐतिहासिक अनुसन्धान भनी छुट्ट्याउन सकिन्छ, जसको विस्तृत विवरण निम्नलिखित अनुच्छेदहरूमा दिइएको छ।

५.२.७.१. अधिबाटै भएको अनुसन्धान

प्रस्तुत शीर्षकमा अधिबाटै भएको अनुसन्धान भन्नाले ती अनुसन्धान हुन् जुन यस सम्मेलनका प्रयासले भएको नभई सम्मेलन स्थापनाको अधिबाटै अन्य संस्था वा व्यक्तिबाट भएको अनुसन्धान हुन्। यसप्रकारका साहित्यिक, भाषिक र ऐतिहासिक अनुसन्धान नेपाली वाङ्मयका इतिहासमा पढ्न पाइन्छ। मोतीराम भदले भानुभक्त आचार्य सम्बन्धमा खोजी गरी प्रकाशित गरेका ग्रन्थहरू तथा अन्य व्यक्तिहरूबाट गरिएका यस्तै अन्य अनुसन्धानहरू केही उदाहरण हुन्। सम्मेलनले प्रकाशित गरेका यस्ता चारवटा ग्रन्थसम्बन्धी विवरण यहाँ दिइएको छ—

- (क) **बधू शिक्षा** – कविवर भानुभक्त आचार्य
- (ख) **कवि भानुभक्तको जीवन—चरित्र** – मोतीराम भट्ट
- (ग) **रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण** – रघुनाथ उपाध्याय
- (घ) **भानुभक्तीय रामायण** – कविवर भानुभक्त आचार्य

बधू शिक्षा

कविवर भानुभक्त आचार्य विरचित **बधू शिक्षा** वि० सं० १९४९ (सन् १९९२)—मा मोतीरामद्वारा प्रकाशित भएको थियो। उक्त पुस्तक केही वर्षपछि अप्राप्य भइसकेको थियो मात्र होइन नयाँ पिँढीका नेपालीहरूले त्यो देख्न पनि पाएनन्। तर त्यसको अर्को संस्करण कसैले प्रकाशित गरेनन्। यस्ता अवस्थामा झण्डै ३४ वर्षपछि सन् १९२६ (वि० सं० १९८३)—मा नेपाली साहित्य सम्मेलनले **बधू शिक्षा**को द्वितीय संस्करण प्रकाशित गर्‍यो।^{१७}

बधू शिक्षा मोतीरामले अधिबाटै खोजी गरी प्रकाशितसम्म गरिसकेको हो तर भानुभक्तजस्ता ठूला कविको यस ग्रन्थको पुनः खोजी गरी, मूल ग्रन्थसित

---

१७. सूर्यविक्रम ज्ञवालीको (भूमिका), **बधू शिक्षा**, (दार्जीलिङ : ने० सा० सं० संस्करण १९२६)।

रूजू गराई प्रकाशित गरेर सम्मेलनले भानुभक्तको परिचय गराउनुबाहेक कविको महत्त्व बोध गराउने कार्य पनि गर्यो। यस ग्रन्थको सम्पादन सूर्यविक्रम ज्ञवालीबाट भयो।

कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र

कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र पनि मोतीराम भट्टले नै लेखेर काशीको भारत-जीवन यन्त्रालयबाट वि० सं० १९४८ (सन् १८९१)-मा प्रकाशित गरेका हुन्। यस ग्रन्थले मोतीरामका गद्य साहित्यको परिचयमात्र नदिएर भानुभक्तमाथिको प्रथम समीक्षात्मक लेखको रूप पनि लिएको छ। त्यसबाहेक यही ग्रन्थले सर्वप्रथम भानुभक्तको परिचय र मूल्याङ्कन भयो। तर यो पनि चाँडै अप्राप्य बनिसकेको थियो। झण्डै ३६ वर्षपछि सन् १९२७ मा यस पुस्तकलाई सम्मेलनले प्रकाशित गरेर 'प्राप्य गराएको हो। यस सम्बन्धमा ने० सा० स० पत्रिकाको प्रथम अङ्कमा लेखिएको छ:-

“...पुरानो संस्करण नपाइने हुनाले सो ग्रन्थका प्रकाशकसित लेखापढी गरी, सर्वाधिकार ने० सा० स० को नाउँमा गराई प्रकाश गर्ने काम भएको छ।” यसको सम्पादन पनि सूर्यविक्रम ज्ञवालीले नै गरे।

रघुनाथ सुन्दरकाण्ड रामायण

कविवर रघुनाथ उपाध्यायका रामायणको सुन्दरकाण्डमात्र प्राप्त छ। उक्त रामायण प्रथमपल्ट वि० सं० १९४५ मा बनारस साक्षी विनायक गोर्खा मन्त्रालयबाट डमरूबल्लमद्वारा प्रकाशित भएको हो।^{१९} यसको पनि ४४ वर्षसम्म अर्को संस्करण देखापरेन। फलतः यो अप्राप्य भइसकेको थियो। त्यसबाहेक भानुभक्तको रामायण नै बढ्ता प्रचारमा आएकाले रघुनाथका यस कृतिलाई नेपाली पाठकहरूले प्रायः बिर्सिजतिकै थियो। यस्ता अवस्थामा सम्मेलनका तत्कालीन मन्त्री ज्ञवालीले नाना यत्नसित मूल ग्रन्थ फेला पारी त्यसलाई सारेर सम्पादनका निम्ति बनारसका

---

१८. यसका चार संस्करण सम्मेलनले प्रकाशित गरेको छ। अन्तिम संस्करणको सम्पादन इन्द्रबहादुर राईले गरे।

१९. दीनानाथ सापकोटा, मुख्यग्रन्थ, रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायणका (दार्जीलिङ : ने० सा० स० सन् १९३३)।

विद्वान् दीनानाथ सापकोटाकहाँ पठाए ।^{१००} दीनानाथले पनि विद्वतापूर्वक सम्पादन गरी नेपाली भाषासम्बन्धमा अनेक खोजपूर्ण र विद्वतापूर्ण विचार पुस्तकको मुखबन्ध (भूमिका)—मा समावेश गरी पठाए । यो पुस्तक सन् १९३२ मा सम्मेलनबाट प्रकाशित गरियो ।^{१०१}

यसरी यो ग्रन्थ अरूले नै खोजी गरेको भए तापनि लुप्तप्रायः र अप्राप्य बनिसकेका समयमा यसलाई सम्मेलनले सही ढङ्गमा प्रकाशित गर्ने काम गर्‍यो । रघुनाथलाई दीनानाथ सापकोटालगायत अन्य कति विद्वान्हरूले आदिकवि मानेका हुन् तथा जसको भाषाबाट भानुभक्तभन्दा अधिका समयको नेपाली भाषाको रूप देख्न पाइन्छ । त्यस्तो ग्रन्थ पुनः प्रकाशित गराएर विद्वान्हरूलाई तुलनात्मक ढङ्गमा अध्ययन गर्ने मौका सम्मेलनले दियो । त्यसबाहेक जुन समय (वि० सं० १९४५)—मा यो छापियो त्यस समय नेपाली भाषामा छापिएको त्यो प्रथम ग्रन्थ मानिन्थ्यो ।

सम्मेलनलाई यो प्रकाशित गराउनका निम्ति हरिसिंह थापा र हस्तलाल गिरीले आधा—आधा खर्च दानस्वरूप दिएका थिए । त्यसैले यस पुस्तकलाई हरिहस्त ग्रन्थमालाको प्रथम पुष्प भनिएको छ ।

भानुभक्तिय रामायण

सर्वप्रथम वि० सं० १९४१ मा मोतीराम भट्टले भारतजीवन प्रेस, बनारसबाट भानुभक्तिय रामायण प्रकाशित गरे । यो भानुभक्तको बालकाण्ड रामायणमात्र थियो । यसरी रामायण मुद्रित रूपमा देखापर्‍यो औ नेपाली रामायण र भानुभक्त

---

१००. “सन् १९२८ मा बाबू सूर्यविक्रम ज्ञवालीले पुरानु एक प्रतिमात्र सो छापिएको सुन्दरकाण्ड पाई पठाइदिनुभएको थियो, तर त्यस संस्करणमा धेरै अशुद्धिहरू हुनाले अर्को एक प्रति नपाएसम्म त्यसको सम्पादन कार्य राम्रो गरी नहुने हुँदा बाबू सूर्यविक्रम ज्ञवाली दत्तचित्त भई पण्डित रघुनाथको रामायणको खोजी गर्न लाग्नुभएको थियो । आज (सन् १९३२) धेरै वर्षपछि उहाँले पूर्व ओखलढुङ्गा (ने० सा० सं० पत्रिका – वर्ष १, सङ्ख्या २, पृ० १०) मानिस पठाई पुरानो हस्तलिखित पुस्तकबाट एक प्रति सार्न लगाई मगाउनुभएका हुनाले यसको सम्पादन गर्ने सौभाग्य मलाई प्राप्त भएको हो । अतः आदिकविको यो रामायण सुन्दरकाण्डको पुनः प्रकाश गराउने श्रेय बाबू सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बी० ए० बी० टी० लाई नै छ ।

१०१. यसका अन्य दुई संस्करणहरू पनि सन् १९५० र सन् १९८३ मा सम्मेलनबाटै प्रकाशित भयो ।

विषय मानिसहरूले परिचय पाए। उक्त रामायण चाँडै बिक्री भएकाले मोतीरामले डम्मरुवल्लभ, देवराज र बट्टीनाथका सहायता लिई तथा आफै सम्पादन र सङ्कलन गरी औ भूमिकासमेत लेखी सम्पूर्ण सातकाण्ड रामायण वि० सं० १९४२ मा प्रकाशित गरे। त्यसपछि अरु अनेक प्रकाशकहरूले भिन्नभिन्न ठाउँबाट रामायण प्रकाशित गरे। तर दार्जीलिङबाट रामायण प्रकाशित हुन सकेको थिएन तथा भानुभक्तका रामायणको ठीकसँगले सम्पादन गरिएको संस्करण छापिएको थिएन। रामायण र भानुभक्तका भक्त सूर्यविक्रम ज्ञवालीले प्रकाशित रामायणका विभिन्न पाठहरू दाँजेर आफै सम्पादन गरी तथा नेपाली साहित्यका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास शीर्षकमा भूमिका पनि संलग्न गरी आफ्नै व्यवस्थामा सन् १९३२ मा रामायण प्रकाशित गरे। उनले यताउताबाट चन्दा सङ्ग्रह गरी यो प्रकाशित गरेका थिए, तापनि प्रेसको केही रकम दिन नसकिँदा सो सम्मेलनले सहायतास्वरूप दिएर प्रेसबाट सम्पूर्ण प्रति झिकाइयो। उनले यी प्रति पनि सम्मेलनलाई दिए औ सम्मेलनबाटै यो वितरित र प्रचारित भयो। तर यो सम्मेलनकै प्रकाशन थिएन।

सम्मेलनले प्रथमपल्ट रामायणको प्रकाशन सन् १९५५ मा गर्‍यो। तिनताकका पश्चिम बङ्गालको राज्यपाल एच० सी० मुखर्जीको सहयोगमा यो रामायण १०,००० प्रति प्रकाशित भयो औ साधारण जनताले किन्नसक्ने सस्तो २/- रु० मूल्य राखियो। रामायणका यस संस्करणको प्राक्कथन भारतीय विद्वान् के० एम० मुन्शीले लेखे औ त्यस समय उत्तर प्रदेशका राज्यपाल थिए। पछि यिनै विद्वान्ले बम्बईमा भारती भवन स्थापित गरी भारतीय संस्कृति र साहित्यका प्रशस्त प्रकाशनहरू गरे। रामायणको यस संस्करणमा प्राप्त नवीन, अनुसन्धानहरूका आधारमा सम्पादन गर्ने काम सूर्यविक्रम ज्ञवालीले नै गरी एच० सी० मुखर्जीले पनि त्यसमा दुई शब्द लेखे। भनिन्छ भानुभक्तका रामायणको यतिका सङ्ख्यामा, यति सस्तो मूल्यमा औ त्यसप्रकारले सम्पादन गरी अधि कहिल्यै प्रकाशन भएको थिएन। रामायणद्वारा नै भानुभक्तको यथोचित मूल्याङ्कन हुनसक्थ्यो, त्यसैमा उनको भाषा, शैली, काव्य कौशल, ज्ञान र योग्यताको झलक पाइन्थ्यो। त्यसैले नेपालीहरूमा रामायणको बृहत् रूपमा प्रचार हुनुपर्छ भन्ने विचार सम्मेलनको र यसका पदाधिकारीहरूको थियो।

५.२.७.२. सम्मेलनद्वारा अनुसन्धान गरी प्रकाशित ग्रन्थहरू

आजभन्दा ६० वर्षअघिको दार्जीलिङको नेपाली समाजमा शिक्षा, साहित्य,

सभ्यता सबै कुराको न्यूनता थियो । त्यस्तो समयमा सम्मेलनले अनुसन्धानहरूका आधारमा निम्नलिखित पुस्तकहरू प्रकाशित गर्‍यो । त्यस समय साधारण ग्रन्थहरूकै प्रकाशनका निम्ति पनि उचित साधनहरूको अभाव थियो भने अनुसन्धानात्मक ग्रन्थहरूको प्रकाशन त झन् कति कठिन थियो त्यो अनुभव गर्न सकिन्छ ।

(क)	नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास	—	सूर्यविक्रम ज्ञवाली
(ख)	रामशाहको जीवन चरित्र	—	” ”
(ग)	द्रव्यशाहको जीवन चरित्र	—	” ”
(घ)	पृथ्वी नारायण शाह	—	” ”
(ङ)	भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ	—	सम्पा० ” ”
(च)	वीर बलभद्र	—	” ”
(छ)	अमरसिंह थापा	—	” ”
(ज)	नेपाली वीरहरू	—	” ”
(झ)	ललित कला र साहित्य	—	जनकलाल शर्मा
(ञ)	भानुभक्त	—	बालचन्द्र शर्मा

सम्मेलनका अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ प्रकाशनका मुख्य कालिगढ सूर्यविक्रम ज्ञवाली थिए । त्यसैले उत्तम कुँवरले स्रष्टा र साहित्यमा यी पुस्तकहरू विषय लेखे— “उहाँ (ज्ञवाली)—ले सम्पादन गर्नुभएको र लेख्नुभएको १२ वटा पुस्तकमध्ये पृथ्वीनारायण शाह, वीर बलभद्र अनि १० वटा नेपालको इतिहाससम्बन्धी नै छन् । पृथ्वीनारायण शाह जनता र लेखक दुवै थरीलाई मनपरेको पुस्तक नै हो । ...ती किताबहरू पढ्यो भने त पाठकहरूका मनमा नेपालको इतिहास गौरवपूर्ण छ भन्ने अमीट छाप पर्छ ।” ...दुईवटा ग्रन्थहरूबाहेक अरु जम्मैको अनुसन्धानकर्ता, लेखक वा सम्पादक उनी थिए । त्यसबाहेक ती दुई अन्य ग्रन्थहरू पनि उनकै संयोजना र प्रेरणामा प्रकाशित भएको तथ्य ग्रन्थहरूका भूमिकाबाट स्पष्ट हुन्छ ।

ज्ञवालीले ने० भा० वि० स० इतिहासजस्तो पुस्तिका तयार गरे जसमा प्रतिपादित तर्क र विचार विद्वतापूर्ण र मान्य छन् । तिनताकका परिस्थिति बुझ्दा यस्तो पुस्तिका लेख्ने यथेष्ट सामग्रीको अभाव थियो, तथापि परिश्रमपूर्वक लेखिएको त्यो सानो पुस्तिकाका अध्ययनले नेपाली भाषाको रूप गठन र ऐतिहासिक पृष्ठभूमि सम्बन्धमा धेरै महत्त्वपूर्ण तथ्यहरू अवगत गराउँछ । नेपाली भाषामा फारसी भाषाका शब्दहरूको प्रवेशका विषयमा पनि भएका सप्रमाण तथ्य स्पष्ट गरिएको छ । त्यतिञ्जेल अप्रकाशित सय वर्षभन्दा अधिका नेपालका दुईवटा लालमोहर

पनि पुस्तिकामा समाविष्ट छन्। उक्त पुस्तिकामा प्रतिपादित सबै विचारहरू आज सबैलाई मान्य नहोला, तर आजभन्दा ५०/६० वर्षअघि यस्तो ग्रन्थ लेखिनु कत्रो आँट र परिश्रमको विषय थियो त्यो बुझ्न गाह्रो पर्ने छैन। उक्त पुस्तिका प्रवेशिका स्तरदेखि एम० ए० स्तरसम्मै अध्ययनका निम्ति तथा सन्दर्भ ग्रन्थका रूपमा राखिएको छ।

रामशाह, द्रव्यशाह, पृथ्वीनारायण शाह, वीर बलभद्र, अमरसिंह थापा, नेपाली वीरहरूजस्ता ऐतिहासिक खोजपूर्ण ग्रन्थहरू पनि सूर्यविक्रम ज्ञवालीको अथक परिश्रम, खोज तथा पुराना कागजपत्रहरूको छानबीनद्वारा औ व्यक्ति-व्यक्तिको सहयोग गुहारेर तथा पुस्तकालयहरू धाएर तयार गरिएका थिए। यी ग्रन्थहरूले नेपालका राजवंशको इतिहास, नेपाली सभ्यता तथा नेपाली वीरताको रोमाञ्चकारी विवरण दिएका छन्। यी पुस्तकहरू पनि कैयौं वर्षसम्म दार्जीलिङका स्कूल-कलेजहरूमा पाठ्यपुस्तकका रूपमा उपयोग गरिए औ कति पुस्तकहरू आजसम्म पनि पाठ्यपुस्तकका रूपमा उपयोग भइरहेका छन्। यी पुस्तकहरू सम्बन्धमा यसै अध्ययनको जीवनी साहित्य प्रकाशन शीर्षकअन्तर्गत विस्तृत विवरण समावेश छ।

मोतीराम भट्टको कवि भानुभक्तका जीवनलाई अपवाद मानिए **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** भानुभक्त आचार्य सम्बन्धको प्रथम खोजपूर्ण लेखहरूको सङ्कलन मानिएको छ। यसको प्रथम संस्करण सन् १९४० मा प्रकाशित भएको हो औ केही परिवर्तित रूपमा उत्तरार्द्ध पनि थपेर सन् १९६९ मा द्वितीय संस्करण प्रकाशित भयो। प्रथम संस्करणको सम्पादन सूर्यविक्रम ज्ञवालीले गरे औ द्वितीय संस्करणमा उत्तरार्द्धका सम्पादन तुलसीबहादुर छेत्री र जगत् छेत्रीबाट भयो।

स्मारक ग्रन्थलाई विद्वान्हरूले महत्त्वपूर्ण मानेका छन् जसमध्ये केशव प्रसाद उपाध्यायले **प्राथमिक कालीन कवि र काव्य प्रवृत्ति** नामक ग्रन्थमा लेखेका छन्—

“संवत् १९९७ (सन् १९४०)—को नेपाली साहित्य सम्मेलन (दार्जीलिङ)—को **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**ले भानुसम्बन्धी अध्ययनका दिशामा नयाँ उत्साहको वातावरण दृष्टि गरिदियो।”

साँच्चै नै भानुभक्त सम्बन्धका कैयौं पूर्वधारणाहरू यस ग्रन्थको प्रकाशनपछि मेटिए, जस्तो कविको जन्मसम्बन्धमा त्यतिञ्जेल विश्वास मानिएको वि० सं० १८६९ सत्य नभई सो वि० सं० १८७१ रहेछ भन्ने प्रमाणित भयो। कवि सम्बन्धमा

कैयौँ अन्य महत्त्वपूर्ण तथ्यहरूको खोज यस ग्रन्थमा परेका लेखहरूमा पाइन्छन्। त्यसबाहेक कविको महत्त्व र वास्तविक परिचय बुझाउनमा पनि यसको ठूलो भूमिका रह्यो। अझ बढी यस ग्रन्थका प्रकाशनबाट नै प्रथमपल्ट नेपालका राणा शासकले पनि कवि भानुभक्त आचार्यलाई आदिकवि भनी मान्निएको प्रमाण भयो जसमा त्यस समयका नेपालका प्रधानमन्त्री जुद्ध शमशेरले हस्ताक्षर गरेको प्रमाङ्गी समावेश छ। यसरी अनेक प्रकारले यस ग्रन्थको प्रकाशन महत्त्वपूर्ण भएको छ।

भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ बी० ए० वा एम० ए० स्तरका पाठ्यतालिकामा सन्दर्भ ग्रन्थका रूपमा स्वीकृत छ। यस ग्रन्थका सम्बन्धमा पनि अरु विवरण भानुभक्तका सम्बन्धमा रचित ग्रन्थहरू शीर्षकमा समावेश छ।

ललित कला र साहित्य जनकलाल शर्माको ठूलो परिश्रमको परिणाम हो। जग्गा-जग्गामा गएर बटुलिएका सामग्रीका आधारमा लेखिएको यो ग्रन्थ सम्मेलनले सन् १९५७ मा प्रकाशित गरेको हो। यसमा विभिन्न प्रकारका फोटोहरू, चित्रहरू औं शीलालेख पनि समावेश छन्।

यसरी प्रस्तुत ग्रन्थमा नेपालको प्राचीन मूर्तिकला, वास्तुकला, सङ्गीत, नृत्यकला, चित्रकला र नेपाली साहित्य विषयका अनेक प्रामाणिक तथ्यहरू दिग्दर्शन गरिएका छन्। सूर्यविक्रम ज्ञवालीले पुस्तकका भूमिकामा यस पुस्तकलाई कलाका विषयको प्रथम पुस्तक भनी किटेका छन्। यस तथ्यलाई पुष्टि गर्दै कमलमणि दीक्षितले पनि यसरी लेखेका छन्, “नेपालीमा योभन्दा पहिले यस विषयमा कुनै पुस्तक छापिएको देखिएको छैन।” (भन्ने कुरा, **ललित कला र साहित्य** – परिचय, पृ० २३५) भारतीय कलासँगै गम्भीर र उज्ज्वल परिच्छेद नेवारी कलामा पनि विद्यमान भएको तथ्यतिर लेखकले सबैको ध्यान आकर्षित गरेका छन्।

त्यसरी नै अर्को ग्रन्थ **भानुभक्त** पनि बालचन्द्र शर्माको धेरै खोज र मननको प्रतिफल हो। ग्रन्थकारका अप्रकाशित बृहत् पुस्तकबाट कवि भानुभक्त सम्बन्धका तथ्यहरू मात्र अलग गरेर यसरी यो ग्रन्थ प्रकाशित गरिएको तथ्य भूमिकामा सूर्यविक्रम ज्ञवालीले स्पष्ट गरेका छन्। यो ग्रन्थ पनि ज्ञवालीद्वारा प्रेरित भई त्यसरी प्रकाशित गरिएको भन्ने कुरा ग्रन्थकारले स्वीकार गरेका छन्। भानुभक्त सम्बन्धमा अनेक तर्कपूर्ण तथ्यहरू छन् जसविषय विद्वान्हरूद्वारा अझ खोजी हुनु आवश्यक छ। प्रस्तुत ग्रन्थले त्यस्ता खोजमा बुँदा केलाउन सहयोग

गर्न सक्छ। यसमा पनि कवि सम्बन्धमा त्यतिज्जेल मानिएका कैयौँ तथ्य र धारणाहरू पनि लेखकले खण्डन गरेका छन्। लेखकको विचार र तर्कसित सबै सहमत हुन नसके तापनि यी कुराहरूविषय सोचन र तर्क गर्न बाध्य गराउँछ। यसरी आदिकवि सम्बन्धको वैज्ञानिक र अनुसन्धानात्मक तथा साहसपूर्ण यो एउटा प्रयास हो।

यिनै अनुसन्धानात्मक ग्रन्थहरूलाई अब पुनः साहित्यिक अनुसन्धान र ऐतिहासिक अनुसन्धानको दृष्टिकोणले वर्गीकरण गर्दा यिनलाई दुई भागमा विभक्त गर्न सकिन्छ—

साहित्यिक अनुसन्धानका ग्रन्थहरू

- (क) बधू शिक्षा
- (ख) कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र
- (ग) रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण
- (घ) भानुभक्तिय रामायण
- (ङ) नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास
- (च) भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ
- (छ) भानुभक्त

ऐतिहासिक अनुसन्धानका ग्रन्थहरू

- (क) रामशाहको जीवनी
- (ख) द्रव्यशाहको जीवनी
- (ग) पृथ्वीनारायण शाह
- (घ) वीर बलभद्र
- (ङ) अमरसिंह थापा
- (च) नेपाली वीरहरू

ललित कला र साहित्यलाई पनि दुवै थरीका ग्रन्थसूचीमा समावेश गर्न सकिन्छ। यसमा केही साहित्यिक अनुसन्धान र केही ऐतिहासिक अनुसन्धानका तथ्यहरू समावेश छन्।

५.२.८. अनूदित साहित्य प्रकाशन

अनूदित साहित्यका रूपमा सम्मेलनले केवल दुईवटा पुस्तक प्रकाशित

गरियो। यी दुवै पुस्तकहरू इन्द्र सुन्दासबाट अनुवाद गरिएको हो। प्रथम पुस्तक टाल्सटायका कथा सन् १९४९ मा प्रकाशित भयो। यसले विश्वका कथा-साहित्यको एक झलक पाउनमा नेपाली पाठकहरूलाई सहायता गर्छ भन्ने सम्मेलनको ध्येय थियो। त्यसबाहेक टाल्सटायझैँ विश्वप्रसिद्ध साहित्यकारको नेपाली पाठकहरूसित परिचय गराउने कार्य पनि भयो।

द्वितीय अनूदित प्रकाशन हो – जवाहरलाल नेहरूका प्रसिद्ध पुस्तक पिताका पत्र छोरीलाई। यस पुस्तकको विश्वको अनेक भाषामा अनुवाद भएको छ। नेहरूको नेपालीमा अनुवाद गरिएको यो प्रथम पुस्तक हो। इन्द्र सुन्दासबाट अनुवाद गरिएको यो पुस्तक सम्मेलनले सन् १९५० (वि० सं० २००७)–मा प्रकाशित गरेको हो। यसको द्वितीय संस्करण सन् १९६१ मा प्रकाशित भयो।

पिताको पत्र छोरीलाई पनि कैयौँ वर्षसम्म प्रवेशिका स्तरका पाठ्यतालिकामा राखिएको थियो।

५.२.९. नेपाली पाठ्यपुस्तक प्रकाशन

शिक्षाको स्तर बलियो नभएसम्म भाषा र साहित्यको विकास हुनसक्तैन भन्ने अनुभव गरेर नै नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित गरिनमा यसका संस्थापकहरूले एउटा मुख्य उद्देश्य नेपाली पाठ्यपुस्तक प्रकाशनलाई राखे। यस विषयमा जवालीको चन्द्रिकामा लेखिएका पत्र उद्धृत भइसकेको छ। पारसमणि प्रधानले पनि आफ्नोबारेमा लेखेका छन्–

...म्याट्रिक, आई० ए० र बी० ए० का निम्ति नेपाली पुस्तकहरूको अभाव थियो। एकदुईजनाले मात्र पाठ्यपुस्तकहरू लेखेर साध्य थिएन। यसर्थ हामीले सल्लाह गरेर दार्जीलिङमा नेपाली साहित्य सम्मेलन नामक एउटा संस्था ता: २५ मई १९२४ को दिन स्थापित गर्यौँ।

यसै विषयमा सम्मेलन स्थापनामै आयोजित २५-५-१९२४ को प्रथम सभाका सभापति हरिप्रसाद प्रधानले पनि त्यस दिनको आफ्ना भाषणमा पाठ्यपुस्तक प्रकाशनका निम्ति जोड दिएका थिए।^{१०२} जवालीले यस्तो मन्तव्य पनि प्रकट गरेका थिए–

“मातृभाषाद्वारा बालकबालिकालाई शिक्षा दिने हो भने नेपाली भाषामा विद्वानहरूले लेखेका थरीथरीका पाठ्यपुस्तक र ज्ञान बढाउने

अरू-अरू पुस्तकहरू नभई नहुने हुनाले यो कामतिर थालनीदेखि नै सम्मेलन लागेको छ। ...अतएव सम्मेलनले वैज्ञानिक रीतिले लेखिएका पाठ्यपुस्तकहरूका आवश्यकतापट्टि बेलाबेलामा आफ्ना सदस्यहरूको दृष्टि आकर्षित गर्‍यो।”... इत्यादि।^{१०३}

यी उद्घरणहरूबाट स्पष्ट हुन्छ त्यस समय दार्जीलिङमा नेपाली पाठ्यपुस्तकहरूको कत्रो खाँचो थियो। नेपाली भाषालाई एक विषयका रूपमा पढाउने कलकत्ता विश्वविद्यालयको आदेश पत्र आएपछि साँच्चै यस्ता पुस्तकहरू अत्यन्त आवश्यक भएको थियो। त्यसैले सम्मेलन-स्थापनाका मुख्य उद्देश्यहरूमा पाठ्यपुस्तक प्रकाशन एक थियो, यद्यपि सम्मेलनका उद्देश्यमै पाठ्यपुस्तक प्रकाशनार्थ भनी लेखिएको छैन। सम्मेलनले पाठ्यपुस्तक नै भनेर जम्मा चारवटा पुस्तकमात्र प्रकाशित गर्‍यो, तर अन्य प्रकाशनहरू पनि पाठ्यपुस्तकका रूपमा उपयोग भयो। यसरी अभावको समय सम्मेलनले यस क्षेत्रमा दिएको योगदान प्रशंसनीय भएका विद्वान्हरूले उल्लेख गरेका छन्, जुन तथ्य यहाँ स्पष्ट गरिएको छ।

तिनताकका शिक्षा-विषयमा विशेष अधिकार राख्ने इस्टर्न हिमालयन मिशन काउन्सिलले धर्म प्रचारकै उद्देश्य राखेर भए तापनि यहाँ शिक्षा लाभको अवसर प्रदान गरिरहेथ्यो। त्यतिञ्जेल पादरी गंगाप्रसाद प्रधानको **नेपाली पहिलो पोस्तक** र **नेपाली दोस्रो पोस्तक** तथा उनले लेखेका वा अनुवाद गरेका नेपाली पहिलो सोधनुत्तर नेपाली दोस्रो सोधनुत्तर, नेटिङ्गेल अर्थात् मीठो गीत गाउने चरीको विषय, हाँसको नराम्रा चल्लाको कथाहा, बाँसका कथाहरू तथा अरू सानासाना कथाका किताबहरू नै विद्यालयहरूमा प्रचारित थिए।^{१०४} यी पुस्तकहरू उपयुक्त र स्तरीय थिएनन् तापनि नेपाली पाठ्यपुस्तक लेखनमा यो प्राथमिक प्रयासहरू थिए।^{१०५} त्यस समयसम्म सङ्गठित रूपमा नेपाली पाठ्यपुस्तक प्रकाशनको कार्य भएको थिएन। त्यसैले नेपाली साहित्य सम्मेलन आफैले वा अरूलाई प्रेरित गरेर यस्ता पुस्तकहरू प्रकाशित गर्ने कार्य गर्न लाग्यो।

१०३. ने० सा० स० पत्रिका, वर्ष १ सं० २, (वार्षिक कार्य-विवरण), पृ० १०।

१०४. सङ्गति - पादरी गंगा प्रसाद प्रधान - विशेषाङ्क (अगष्ट १९७५), पृ० ५३।

१०५. नीलम प्रधान, बाल साहित्यको प्रसङ्गमा, **साहित्य सङ्केत** वर्ष १५ पूर्णाङ्क १५ (अप्रेल १९८४), पृ० ५।

पाठ्यपुस्तक सम्बन्धमा सम्मेलनको सन् १९२४ देखि सन् १९२७ सम्मको कार्य-विवरण यस्ता वर्णन पाइन्छ-

प्राथमिक, मिडिल, हाई स्कूल तथा कलेजका विद्यार्थीहरूका निमित्त उपयुक्त पाठ्यपुस्तक लेख्न तथा अरूहरूसँग लेखाउन तथा लेखिएका पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गर्न भनी नेपाली साहित्य सम्मेलनका कार्यकारिणी समितिले ता: २७ जुलाई १९२४ मा निश्चित गरेको थियो। प्रबन्धकारिणी समिति वा पाठ्यपुस्तक प्रकाशिनी समितिका नियमित रूपले सभा नभएको भए तापनि यस्ता पुस्तकहरू प्रकाशित गर्ने काम स्थगित राखिएको थिएन। धनका अभावले गर्दा सम्मेलनलाई यो कार्य गर्दा अनेक कठिनता परे, तर उत्साहपूर्वक सम्मेलनले कार्य गरेका हुनाले यस कार्यमा सम्मेलनले निकै नै सफलता प्राप्त गरेको छ। आफूले पाठ्यपुस्तक छाप्न नसके तापनि सम्मेलनले आफ्ना कार्यकर्ताहरूद्वारा तल लेखेका पाठ्यपुस्तकहरू लेखाई वा अनुवाद गराई अन्य प्रकाशकहरूसित लेखापढी गरी प्रकाशित गरायो।

अङ्कगणित (प्रथम भाग) सम्मेलनका एक कार्यकर्ता कृष्णबहादुर गुरुङद्वारा लेखिएको थियो तथा नेपालको गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समितिबाट प्रकाशित भएको थियो। नेपाली पहिलो किताबको भाषा अशुद्ध मानिएकाले सम्मेलनका कार्यकर्ताबाट संशोधन गराई द्वितीय आवृत्ति छ यी पाठशालाहरूमा उपयोग गराइयो। सम्मेलन आफैले भने चारवटा मात्र पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गर्‍यो। प्रथम पुस्तक नेपाली साहित्य कथामाला १०२ पृष्ठको सचित्र थियो। यो सन् १९२५ मा प्रकाशित भयो। यसका लेखक वा सङ्कलक पारसमणि प्रधान र शेषमणि प्रधान थिए। पुस्तकलाई सरकारी स्वीकृति प्राप्त भएकाले सिक्किम, दार्जीलिङ, आसाम, बर्मा, धर्मशाला प्रभृति स्थानमा यी विद्यालयहरूमा उपयोग गरियो।^{१०६}

अन्य दुई पुस्तकहरू नेपाली हस्तलेख सिकाउने दुई भागमा प्रकाशित भयो- **नेपाली हस्तलेख** (प्रथम भाग) र **नेपाली हस्तलेखक** (द्वितीय भाग)। यी दुई पनि सन् १९२५ मै प्रकाशित भए तथा दुवै पुस्तक पारसमणि प्रधान र शेषमणि प्रधानले तयार गरेका थिए।

---

१०६. “नेपाली साहित्य कथामालाका धेरै स्टक सम्मेलनमा हुँदाहुँदै सो पुस्तकका रचयिताहरूले मैकमिलन कम्पनीलाई छाप्ने अनुमति दिएकाले सम्मेलनलाई हानि भएको छ।” (सम्मेलन कार्य विवरण बही तथा **ने सा० स० पत्रिका** वर्ष १, सं० १)

चौथो पाठ्यपुस्तक **प्रकृति निरीक्षण** सन् १९३५ मा प्रकाशित भयो। यसको लेखक कृष्णबहादुर गुरुङ थिए। यसले पनि सरकारी स्वीकृति प्राप्त गरेकाले विद्यालयहरूमा बृहत् रूपमा उपयोग गरियो।

सम्मेलनले **नैवेद्य**लाई पाठ्यपुस्तकका रूपमा प्रकाशित गरेको थिएन, तर बङ्गालको शिक्षा अधिकारीबाट पाठ्यपुस्तकका निम्ति स्वीकृत भएकाले कलकत्ता विश्वविद्यालय अधीनस्थ जम्मै उच्च विद्यालयहरूमा यो उपयोग गरियो। त्यसरी नै कवि भानुभक्तको जीवन-चरित्रले पनि त्यस्तै स्वीकृति प्राप्त गरेकाले उच्च विद्यालयहरूमा उपयोग गरियो। प्रकाशन सम्बन्धमा **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका** वर्ष १ अङ्क १ (पुष १९८८) को पृष्ठ १६ मा यस्तो विवरण प्रकाशित छः-

हाल नेपाली भाषामा स्कूलहरूमा पढाउने पाठ्यपुस्तकहरूको ठूलो अभाव छ। वैज्ञानिक रीतिले लेखिएका पाठ्यपुस्तकहरू लेखाउने सम्मेलन प्रयत्न गर्दछ। सम्मेलनले पहिले हाई स्कूलको नयाँ सिलेबसबमोजिम लेखिएका तथा हाई स्कूलका तल्ला क्लासहरूमा पढाउने पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गर्न वा गराउने प्रयत्न गर्दछ। सम्मेलनका केही सदस्यहरू त्यस्ता पुस्तकहरू तयार गर्दछन्।

पाठ्यपुस्तक तयार गराई तिनलाई प्रकाशित गराउन यथेष्ट धनको आवश्यकता परे तापनि शिक्षित नेपालीहरूका सहायताले सम्मेलनलाई पाठ्यपुस्तक प्रकाशित गर्न गाह्रो पर्नेछैन भन्ने विश्वास गरिएको थियो। सबैले मिलेर यो काम नगरे कोही एकजना व्यक्ति वा व्यापारीद्वारा यो काम होला भन्ने आशा गर्नु व्यर्थ थियो। सम्मेलन त यौटा सार्वजनिक संस्था हुनाले यसमा अनेक विद्वान्हरू जम्मा हुन्थे र सम्मेलनले आफ्ना विविध विषयका ज्ञानी सदस्यहरूलाई उनीहरूले जाने-जानेका विषयमा पाठ्यपुस्तक लेख्ने अनुरोध गरेको थियो।

२७ जुलाई १९३२ को वार्षिक सभामा त्यस साधारण सभाका सभापतिको हैसियतमा विख्यात इतिहासकार सर यदुनाथ सरकारले आफ्ना भाषणमा मातृभाषामा शिक्षाको आवश्यकता विषयमा केही ठोस कुराहरू भनेका थिए।^{१०७} यसरी तिनले सम्मेलनले महत्त्वपूर्ण कार्य सम्झेर गर्न लागेको पाठ्यपुस्तक प्रकाशन कार्यलाई प्रोत्साहन दिएका थिए।

---

१०७. नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका वर्ष १ सं० ३ (१९८९ आश्विन), पृ० १३।

सन् १९३२-३३ र १९३३-३४ का वार्षिक साधारण सभाहरूमा पाठ्यपुस्तक प्रकाशन सम्बन्धमा विशेष विचार भइरहेको तथा नेपाली साहित्य परिचय प्रकाशित भइरहेको विवरण दिइएको छ। १५-७-१९३४ को वार्षिकोत्सवमा पारसमणि प्रधानले पनि पाठ्यपुस्तक प्रकाशन तथा छापाखाना स्थापनाका आवश्यकतामाथि जोड दिएर वक्तव्य राखे।

यसपछि सम्मेलनले पाठ्यपुस्तक नै भनेर प्रकाशित नगरे तापनि सम्मेलनका निम्नलिखित साहित्यिक प्रकाशनहरूले पछि पाठ्यपुस्तकका रूपमा पनि सरकारी स्वीकृति प्राप्त गरे :- १. नैवेद्य, २. सुन्दरकाण्ड रामायण, ३. नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास, ४. पृथ्वीनारायण शाह, ५. भ्रमर, ६. कथा कुसुम, ७. वीर बलभद्र, ८. पिताको पत्र छोरीलाई - (अनूदित), ९. टाल्सटाय कथा सङ्ग्रह (अनूदित), १०. भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ, ११. नेपाली वीरहरू, १२. दोषी चश्मा, १३. कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र।

यसरी दार्जीलिङमात्र होइन परन्तु नेपालबाहिर नेपालीहरू बसोबास गरेका भारतभरि तथा सिक्किम, बर्मा र भुटानमा पनि नेपाली साहित्य सम्मेलनले प्रकाशित गरेका वा अरूलाई प्रकाशित गर्न प्रेरित गरेका पाठ्यपुस्तकहरू विद्यालयहरूमा उपयोग गरिए। यी पुस्तकहरूले त्यस क्षेत्रका शिक्षाका विकासमा ठूलो सहयोग गर्‍यो। वास्तवमा आज दार्जीलिङ शिक्षाका क्षेत्रमा जति अघि बढेको छ त्यसमा सम्मेलनको ठूलो योगदान छ।^{१०८} आवश्यकीय पाठ्यपुस्तकहरूको प्रकाशनका कारणले नै सरकारले शिक्षाका विभिन्न स्तरमा नेपालीलाई स्वीकृति प्रदान गर्दै लग्यो।

५.३. पत्रिका प्रकाशन

एउटा जातिका प्रगतिको लक्षण त्यसको साहित्यमा झल्कँदछ। यस्ता साहित्यमा साहित्यिक ग्रन्थहरू साथै पत्रपत्रिकाको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान छ। तिनताकका दार्जीलिङमा एकदुई पत्रपत्रिका पनि देखापरेका हुन् जसमा गंगाप्रसाद प्रधानद्वारा सम्पादित **गोर्खे खबर कागत** र पारसमणि प्रधानद्वारा सम्पादित **चन्द्रिका** उल्लेखनीय छन्। **गोर्खे खबर कागत**मा विशुद्ध साहित्यिक सामग्री

-
१०८. (क) सभाध्यक्ष, हरिप्रसाद प्रधानको भाषण, **ने सां स० पत्रिका** ४।१, पृ० ६६-७३।
 (ख) कृष्णबहादुर गुरुङको भाषण, पृ० ७३-७६।
 (ग) शिवप्रताप शमशेर थापा, 'ने० सां स० का कार्यको महत्त्व', उही, पृ० २८-२९।

नभए तापनि पत्रकारिताको झलक त्यहाँ विद्यमान थियो औ अनियमित भए तापनि ३२ वर्षसम्म यो जीवित रह्यो। **चन्द्रिका** विशुद्ध साहित्यिक पत्रिका थियो तथा २० अङ्कसम्म प्रकाशित भयो।^{१०९} तर यसको आयु साह्रै छोटो भयो औ यसले दुई वर्ष पनि पूर्ण गर्न सकेन। त्यसपछि जनवरी सन् १९३० मा शेषमणि प्रधानको सम्पादनमा **आदर्श** मासिक पत्रिका प्रकाशित भयो। यसको पनि केही अङ्कमात्र प्रकाशित भएर प्रकाशन बन्द भयो। त्यसभन्दा अघि दार्जीलिङबाहिर बनारसबाट सन् १८९३ (वि० सं० १९५०) मै मोतीराम भट्ट र उनका सहपाठीहरूका प्रयासमा तथा रामकृष्ण बर्माका सम्पादनमा पहिलो नेपाली पत्र **गोरखा भारत जीवन** प्रकाशित भयो।^{११०} केही वर्षपछि वि० सं० १९८३ मा शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलद्वारा सम्पादित **राजभक्ति** पत्रिका बनारसबाटै प्रकाशित भयो।^{१११} त्यसरी नै सन् १९०७ (वि० सं० १९६३) मा **सुन्दरी** र सन् १९०८ (वि० सं० १९६५) मा **माधवी** साहित्यिक मासिक पत्रिकाहरू बनारसबाट प्रकाशित भए। पछि सन् १९१४ मा **चन्द्र** मासिक पत्रिका पनि बनारसबाट प्रकाशित भए। तर यसको पनि आठ अङ्क निस्केर प्रकाशन बन्द भयो। त्यसपछि सन् १९१५ मा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको **गोर्खाली** बनारसबाटै प्रकाशित भयो। यो पनि धेरै टिकेन। अझ पछि सन् १९२२ मा ज्ञवालीकै सम्पादनमा **जन्मभूमि** पत्रिका केही समयका निम्ति प्रकाशित भयो। ठाकुर चन्दनसिंहद्वारा **गोर्खा संसार** सन् १९२६ (कार्तिक १९८३) र साप्ताहिक **तरुण गोर्खा** सन् १९२८ मा देहरादूनबाट प्रकाशित भए।^{११२} ठाकुर चन्दन सिंहबाटै प्रेरित भई १ जनवरी १९३६ (७ पुस १९९२) देखि शिलाङबाट मणिसिंह गुरुङले साप्ताहिक **गोर्खा सेवक**को प्रकाशन शुरू गरे। तर यो पनि दुई वर्षपछि बन्द भयो।

यस्तो पृष्ठभूमिमा सम्मेलनले पनि आफ्नो उद्देश्यअनुसार सन् १९३१ (वि० सं० १९८८) देखि त्रैमासिक **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका**को प्रकाशन आरम्भ गर्‍यो। सन् १९३७ मा सातौँ अङ्क प्रकाशित गरेपछि यसको प्रकाशन बन्द भयो तापनि यस पत्रिकालाई ऐतिहासिक प्रकाशन मानिन्छ। २२ वर्षपछि

१०९. **चन्द्रिका**को वर्ष १ को कला ८ र ९ एउटै छ, वर्ष २ का कला ६, ७, ८ पनि एउटै भएकाले वास्तविक १७ वटा अङ्कमात्र छन्।

११०. रामराज पौड्याल, **पत्रकारिता**, (काठमाडौँ : चौधरी र अग्रवाल, वि० सं० २०२७), पृ २९-३१।

१११. ऐजन

११२. मदन गौरव।

सन् १९५९ मा **दियालो** नाम दिएर सम्मेलनले पुनः पत्रिका प्रकाशन शुरू गर्‍यो । नियमित नभए तापनि **दियालो** १०० औं अङ्कसम्म प्रकाशित भएर (सन् १९८४ मा) अझ पनि प्रकाशित भइरहेछ । सम्मेलनद्वारा प्रकाशित यी दुई पत्रिकाहरूका विषयमा तल चर्चा गरिएको छ ।

५.३.१. नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका प्रकाशन

नेपाली साहित्य सम्मेलनले आफ्नो आजसम्मका इतिहासमा दुईवटा साहित्यिक पत्रिकाहरू प्रकाशित गर्‍यो **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका** र **दियालो** । **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका** (जसलाई यहाँ अब सम्मेलन पत्रिकामात्र सम्बोधन गरिनेछ) आज (सन् १९८४) भन्दा ५३ वर्षअघि त्यो अन्धकारमय र सबै विषयमा नेपालीहरू पछौटे रहेको समय सन् १९३१ मा प्रकाशित भएको थियो । त्यसले यसको नेपाली साहित्यमा विशेष महत्त्व छ ।^{१३} नेपाली साहित्य सम्मेलनको सम्पूर्ण जिम्मावारी सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई दिएर मन्त्रीको सम्पूर्ण भार उनले लिएपछि १९ सेप्टेम्बर १९३१ को सम्मेलन कार्यकारिणी सभामा सर्वप्रथम सम्मेलनको मुखपत्र प्रकाशित गर्ने निर्णय भयो । पत्रिकाको सम्पादक पद्मप्रसाद प्रधानलाई बनाइयो । उक्त पत्रिकाको प्रथम अङ्क (पुष १९८८) डिसेम्बर १९३१ मा प्रकाशित भयो । यो नियम र कार्य विवरण अङ्क नाम लिएर प्रकाशित भएको थियो । सम्मेलनले यो त्रैमासिक रूपमा प्रकाशित गर्न चाहेको भए तापनि वास्तवमा यो वर्षमा एउटा गरेर मात्र प्रकाशित हुन सक्यो तथा सातौं अङ्कसम्म प्रकाशित भएर यसको प्रकाशन बन्द भयो ।

सम्मेलन पत्रिकाको उद्देश्य सम्मेलनका सदस्यहरूलाई यसले गरेका कामको हाल थाह गराउने तथा सदस्यहरूमा बिना मूल्य वितरण गराउने भए तापनि यसमा साहित्यिक रचनाहरू पनि प्रकाशित गर्ने निश्चय गरिएको थियो । फलतः यस पत्रिकाले त्यस समय साहित्य सृजना र प्रचारका क्षेत्रमा जुन कार्य गर्न सक्यो त्यो साँच्चै अपूर्व मानिन्छ । महानन्द पौड्यालले **निबन्धश्री**को भूमिकामा सम्मेलन पत्रिका विषय लेखेका छन्—

“नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकामात्र यो पुराना पत्रपत्रिकादिमध्ये निबन्धलाई केही स्तर दिन सक्षम भएको थियो । यसमा प्रकाशित धरणीधर शर्मा,

---

११३. मोहन दाहल, **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाको छोटो कैरन, दियालो** १२२।१००, पृ १८५

सूर्यविक्रम ज्ञवाली, रूपनारायण सिंह आदिका निबन्ध स्तरीय थिए।”

सम्मेलनका सभाहरूमा छलफल भएका मुख्य—मुख्य निर्णयहरू जुनले नेपाली भाषा र साहित्यका प्रगति, गठन औ अन्य सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरे, ती यस पत्रिकामा प्रकाशित भए। सम्मेलनका वार्षिक सभाहरूमा महत्त्वपूर्ण विद्वान्हरूलाई सभापति राखे। उनीहरूका वक्तव्य तथा त्यस्ता सभामा अन्य साहित्यकारहरूबाट पाठ गरिएका रोचक लेख, कविताहरू पनि यस पत्रिकामा प्रकाशित भए।

सम्मेलन पत्रिकाको द्वितीय अङ्क (वर्ष १, सङ्ख्या २) आश्विन १९८९ (सन् १९३२) मा प्रकाशित भयो। यसमा समावेश गरिएको मुख्य लेख ‘नेपाली कि पर्वतिया?’ थियो जसमा कलकत्ता विश्वविद्यालयलाई पर्वते, पहाडिया, खस, गोर्खा इत्यादि शब्दहरूको बदलामा नेपाली शब्दको मात्र प्रयोग होस् भन्ने स्मारक पत्रको नकल तथा विश्वविद्यालयको स्वीकृति पत्रादि पनि लेखसित संलग्न थिए।^{११४} त्यसबाहेक पारसमणि प्रधानको नेपाली भाषा सम्बन्धको एक स्तरीय लेख पनि यसमा थियो।

तृतीय अङ्क (वर्ष २, सङ्ख्या १) आश्विन १९९० (सन् १९३३) मा पनि सभा विवरण आदिबाहेक धरणीधर शर्मा, रूपनारायण सिंह, पारसमणि प्रधानका नेपाली भाषा तथा साहित्य सम्बन्धका लेखहरू समावेश थिए। चतुर्थ अङ्क (वर्ष ३, सङ्ख्या १) भाद्र १९९१ (सन् १९३४) मा पनि अन्य सामग्रीबाहेक धरणीधर शर्मा, रूपनारायण सिंह, पारसमणि प्रधान, लेखनाथ पौड्याल, सूर्यविक्रम ज्ञवालीका साहित्यिक रचनाहरू समावेश थिए। पञ्चम अङ्क (वर्ष ४, सङ्ख्या १) आश्विन १९९२ (सन् १९३५) मा अझ बढ्ता साहित्यिक सामग्री थिए। त्यसमा सभादिका विवरणबाहेक लेखनाथ, दीनानाथ सापकोटा, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, गोपालसिंह नेपाली, धरणीधर शर्मा, रूपनारायण सिंहका साहित्यिक रचनाहरू औ कृष्णबहादुर गुरुङ र हरिप्रसाद प्रधानका भाषण प्रकाशित थिए। यो अङ्क सम्मेलन पत्रिकाहरूमा सबैभन्दा बढी ८४ पृष्ठको, मोटो र सचित्र पनि थियो। षष्ठ अङ्क (वर्ष ५, सङ्ख्या १) भाद्र १९९३ (सन् १९३६) मा सम्पादक परिवर्तन गरी हरिप्रसाद प्रधानलाई राखियो। यस अङ्कमा पनि सभा विवरणहरूबाहेक कृष्णबहादुर गुरुङ, लक्ष्मण गिरी, धरणीधर शर्मा, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, शिवप्रताप थापाका साहित्यिक

अभिरुचिपूर्ण लेखहरू समाविष्ट थिए। सप्तम् (अन्तिम) अङ्क (वर्ष ६, सङ्ख्या १) माघ १९९४ (सन् १९३६) मा अन्य अङ्कहरूमा झैं सभा विवरणबाहेक ज्ञवाली, रूपनारायण सिंह, खड्गबहादुर सिंहका लेखहरू प्रकाशित थिए।^{११५}

नेपाली भाषा र साहित्यलाई योगदान दिने दृष्टिकोणबाट सम्मेलन पत्रिकाको प्रथम अङ्क महत्त्वपूर्ण छैन द्वितीय अङ्कमा पनि पारसमणि प्रधानको एक लेख 'दार्जीलिङ जिल्लामा नेपाली भाषाको विकास'—मात्र महत्त्वको छ। तृतीय अङ्कमा धरणीधर शर्माका गद्य साहित्यको परिचयस्वरूप 'भाषा र साहित्य' लेख पढ्न पाइन्छ। यसले धरणीधर शर्मा पद्यमा झैं गद्यमा पनि सशक्त भएको प्रमाण दिन्छ। रूपनारायण सिंहका साहित्यिक विकासमा सम्मेलनको महत्त्वपूर्ण भूमिका थियो भन्ने तथ्यलाई प्रमाणस्वरूप सम्मेलनले आयोजन गरेको साहित्यिक गोष्ठीमा उनले पाठ गरेको रचना 'उपन्यास र गद्यको साहित्य निर्माणमा उपयोगिता' लेख प्रकाशित छ। उक्त लेख स्तरीय हुनुबाहेक यो सिंहका अध्ययन र बौद्धिक ज्ञानको परिचायक पनि छ। यसै अङ्कमा पारसमणि प्रधानको भाषा सर्वेक्षणसँग सम्बन्धित लेख 'नेपालका भिन्नभिन्न भाषा तथा साहित्यको अध्ययन' शीर्षक लेख पनि समावेश गरिएको छ। चतुर्थ अङ्कले धरणीधरका गद्यको अर्को उदाहरणस्वरूप **साहित्य कुसुमाञ्जली** प्रकाशित गरेको छ। यस अङ्कमा पनि सिंहका अर्को त्यस्तै वार्षिक अधिवेशनमा पठित लेख 'जातीय जीवनमा साहित्यको स्थान' प्रकाशित छ। यसमा प्रकाशित प्रधान र ज्ञवालीका लेखहरूले पनि उनीहरूका अध्ययनशीलता र अन्वेषणको परिचय दिन्छ। प्रकाशनका दृष्टिकोणले पञ्चम अङ्क महत्त्वपूर्ण छ। यसमा लेखनाथको 'नेपाल' कविताबाहेक दीनानाथ सापकोटाका साहित्यमा रस सिद्धान्तको विवेचनात्मक लेख, ज्ञवालीको नेपाली भाषामा शुद्धता र एकरूपताको प्रश्नबारे एक महत्त्वपूर्ण लेख तथा रूपनारायण सिंह, गोपाल सिंह नेपाली, धरणीधर शर्मा, सूर्यविक्रम ज्ञवालीका अन्य रचनाहरू पनि समावेश छन्। षष्ठ अङ्कमा धरणीधर शर्माको बहुचर्चित कविता 'साहित्य सुधा' प्रथमपल्ट प्रकाशित भएको छ जो उनकै अर्को गद्य 'सकसक' पनि यसमा समावेश छ। तर यस अङ्कका महत्त्वपूर्ण दुई रचनाहरू छन् सूर्यविक्रम ज्ञवाली लिखित 'रसमय नेपाली जीवन' र 'नेपाली साहित्याकाशका दुई नयाँ तारा'। प्रथम लेखले ज्ञवालीको स्वजाति, भाषा, संस्कृतिप्रेमको ज्वलन्त उदाहरण दिएको छ भने द्वितीय लेखले त्यस समय भर्खरै देखा परेका नेपालका दुई सशक्त कविहरू लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र सिद्धिचरण श्रेष्ठका काव्यको समीक्षात्मक परिचय तथा उनीहरूका काव्य प्रकृतिको

---

११५. मोहन दाहाल, उही, पृ० १८५-१९४।

समालोचना सही ढङ्गमा दिइएको छ। यस पछिल्लो लेखलाई नेपाली साहित्यको प्रारम्भिक समीक्षात्मक लेखका रूपमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। अन्तिम अङ्क (सप्तम)—मा रूपनारायण सिंहको ‘हामीहरू र हाम्रो भाषा’ लेखमा उनको स्वभाषा प्रेमको परिचय छ। यस अङ्कमा लेखनाथ रचित **लक्ष्मी पूजा** नाटकको पूर्ण समालोचना ज्ञवालीबाटै भएको छ।

सम्मेलनले पत्रिकाको अष्टम अङ्क पनि प्रकाशित गर्नलाई व्यवस्था गरिरहेथ्यो तर कागज महँगो भएको र भानुभक्त सम्बन्धका रचनाहरू सम्बन्धमा नेपालको भाषा प्रकाशिनी समितिसित लेखनको नियम सम्बन्धमा एकमत हुन नसकेकाले र लेखापद्धि चलिरहन परेकाले पत्रिका प्रकाश त्यतिकै बन्द राखेर भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ प्रकाशनका निम्ति ध्यान दिइयो। उक्त ग्रन्थ सन् १९४० मा प्रकाशित भयो। पत्रिका प्रकाशनचाहिँ बन्द राख्ने सम्मेलनको निर्णय भयो। यसरी सप्तम अङ्क नै सम्मेलन पत्रिकाको अन्तिम अङ्क भयो।

सम्मेलन, पत्रिकाका सात अङ्कहरूमा जम्मा २५ वटा लेख—समालोचना, ४ वटा कविता, ५ वटा भाषण र विभिन्न समयमा (वि० सं० १९८८ देखि वि० सं० १९९४ बीच) भएका सभा, अधिवेशन, वार्षिकोत्सवका कार्य—विवरण प्रकाशित छन्।

एउटा इतिहास बनाइसकेको सम्मेलन पत्रिका सात अङ्कसम्म प्रकाशित भई बन्द भयो। तर यसले दार्जीलिङको साहित्यिक जागरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्यो। विभिन्न अङ्कहरूमा प्रकाशित साहित्यिक सामग्रीले यता राम्रो साहित्यिक वातावरण उपस्थित गरिदियो। सन् १९२२ मा आफ्नै सम्पादनमा प्रकाशित **जन्मभूमि** मासिक पत्रिकामा **नैवेद्य**माथि लेखिएको प्रथम नेपाली समालोचनाका परम्परालाई सम्मेलन पत्रिकाका आधारमा अघि बढाएर सूर्यविक्रम ज्ञवालीले सुदृढ पारे। पत्रिकाको ४।१ मा प्रकाशित उनको लेख ‘पण्डितराज रङनाथ’, ५।१ मा प्रकाशित उनको ‘रसमय नेपाली जीवन’ र ‘नेपाली साहित्याकाशका दुई नयाँ तारा’ तथा ६।१ मा प्रकाशित ‘लक्ष्मी पूजाको आलोचना’—जस्ता लेखहरू यसका केही प्रमाण हुन्। यीबाहेक उनका अन्य उत्कृष्ट रचनाहरू पनि यस पत्रिकामा प्रकाशित छन्। पारसमणि प्रधानका भाषा साहित्य औ शिक्षा सम्बन्धका असल र केही खोजपूर्ण लेखहरू पनि सम्मेलन पत्रिकामा प्रकाशित छन्। रूपनारायण सिंहजस्तो भविष्यका सशक्त साहित्यकारले यस पत्रिकाद्वारा नै प्रथमतः आफ्नो साहित्यिक प्रतिभाको उद्घाटन र विकास गर्न सुअवसर पाए। गोपालसिंह नेपालीको एउटा लेखमात्र प्रकाशित भए तापनि

यसद्वारा उनको परिचय हुन सक्यो। धरणीधर शर्माका गद्य साहित्य प्रायः यस पत्रिकाद्वारा नै आविर्भाव भएको बुझिन्छ। दीनानाथ सापकोटाका 'अलौकिक रस विचार'—जस्तो लेख पनि यसमा प्रकाशित छ।

सम्मेलन पत्रिकाका प्रकाशनले सम्मेलनको प्रचार हुनु, सदस्यहरूसित सम्पर्क बन्नु, उनीहरूलाई सम्मेलनका कार्यकलापसित अवगत गराउनुबाहेक नेपाली भाषाका दुई रूपको प्रचार गर्नु, नेपाली साहित्यका सेवा र विकास गर्नु, नेपाली साहित्यकारहरू तथा विद्वान्हरूलाई प्रोत्साहन दिनुजस्ता कार्यहरू पनि प्रशस्त मात्रामा भए। त्यसले डा० ईश्वर बरालले यस पत्रिकालाई अपूर्व र शोध पत्रिकाको ढाँचा देखाएको थियो भनी स्वीकार गरेका छन्।^{१९६}

५.३.२. दियालो प्रकाशन

सन् १९३१ को डिसेम्बर महिनामा नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाको प्रथम अङ्क प्रकाशित भयो। यो त्रैमासिक रूपमा प्रकाशित गर्ने योजना थियो, तर त्यसो हुनु सकेन औ वर्षमा एउटै अङ्कमात्र प्रकाशित भयो। यसरी १९३७ मा सातौँ अङ्क प्रकाशित भएपछि यसको प्रकाशन बन्द भयो। त्यसपछि यसलाई पुनः प्रकाशित गर्ने प्रयास नभएको तथ्य सम्मेलन विवरण बही पढ्दा स्पष्ट हुन्छ। त्यसपछि सूर्यविक्रम ज्ञवाली सम्मेलनको सबै जिम्मावारी अरूलाई छोडी काठमाडौँ गए। त्यसरी ढलपल अवस्थामा पुगिसकेका सम्मेलनलाई २३ मई १९५९ को एउटा साधारण सभामा पुनर्गठन गरियो। त्यसपछि नयाँ कार्यकारिणी समितिद्वारा **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकालाई पुनर्जीवन दिने छलफल गरियो तथा अन्तिम निर्णयअनुसार उक्त पत्रिकाको नाम दियालो – नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका** राखियो। त्रैमासिक पत्रिकाका रूपमा प्रकाशित गरिने **दियालो**को प्रथम अङ्क नोभेम्बर १९५९ मा देखापर्यो। महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको त्यसैताक (१६ सेप्टेम्बर १९५९) मा निधन भएकाले उक्त अङ्क (रूख १ हाँगो १) स्वर्गीय देवकोटालाई समर्पण गर्दै प्रथम पातामा यस्तो लेखिएको थियोः—

समर्पण

हे! स्वर्गीय महान् नेपाली

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा।

---

१९६. ईश्वर बराल, भूमिका, सयपत्री (वाराणसी : रानू प्रकाशन, सन् १९५७) पृ० ३१।

तिम्रो अद्वितीय प्रतिभा, मानवता र सरलताको पुण्य स्मृतिमा
नेपाली साहित्य सम्मेलनले आज आफ्नो दियालोको पहिला
हाँगो सादर अर्पण गरिरहेको छ।

हे! सदा स्मरणीय देवकोटा। जसरी यस हाँगोका
पातपातमा एक अदृश्य प्रेरकको ध्वनिस्वरूप
उपस्थित भई कवि र लेखवर्गसँग बोलिरहेका छौ
त्यसरी नै नेपाली भाषा र साहित्यलाई
अनन्त प्रेरणा निरन्तर दिँदै जाऊ।
नित्य बोलाइरहूँ।

दोस्रो पातामा प्रकाशक, सम्पादक आदिको सम्पूर्ण विवरण त्यस्तो प्रकारले
दिइएको छः—

दियालो

नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका

त्रैमासिक

रूख १, मङ्सिर २०१६ नोभेम्बर १९५९, हाँगो १

सम्पादन : नेपाली साहित्य सम्मेलनका प्रकाशन

उपसमितिका सदस्यगणद्वारा सम्पादित।

प्रकाशन र मुद्रण : लालध्वज देवसा राई, मन्त्री नेपाली

साहित्य सम्मेलनद्वारा, नेपाली साहित्य सम्मेलनका

निम्ति आशा लक्ष्मी प्रेस, आर० एन० सिंह रोड,

दार्जीलिङमा मुद्रित।

मोल : वार्षिक भा० रू० ४।, एक प्रति भा० रू० १। वा १०० न० पै०

नेपाल, लङ्का र पाकिस्तान छोडी विदेशका निम्ति

वार्षिक भा० रू० ६।

प्राप्तिस्थान : आशा लक्ष्मी प्रेस, आर० एन० सिंह रोड,

दार्जीलिङ।

यसै पातामा उक्त हाँगोको सामग्रीको सूची दिइएको छ, जसमा कविता
सम्मेलन भनी ६ कविका कविता छन्, भाषा—शास्त्र सम्मेलनमा दुई लेखहरू
छन्, समालोचना सम्मेलनमा एउटा लेख छ, कथा सम्मेलनमा तीन कथाहरू
छन्, जीवन—समीक्षा सम्मेलनमा एउटा लेख छ, लोक साहित्य सम्मेलनमा पनि

एउटै रचना छ, सङ्गीत शास्त्र सम्मेलनमा पनि एउटै रचना छ, अघिअघिको सम्मेलनमा सन् १९३२ र सन् १९३५ सालका नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाबाट उद्धृत गरिएको छ। त्यसपछि सम्पादकलाई पत्र र सम्पादकीय छ। अन्तमा अचेलका सम्मेलनमा १४ मई १९५९ र २३ मई १९५९ का सभाहरूका विवरण छन् औ साहित्यिक समाचार-समीक्षा र दियालोका नियमहरू छन्।

प्रथम हाँगो स्तरीय भएको छ औ यसको प्रकाशनले दार्जीलिङमा तथा नेपाली साहित्यप्रेमीहरूबीच ठूलो उत्साह र जागरण पैदा गरेको छ, जसको स्पष्ट प्रमाण हाँगो २ मा प्रकाशित पत्रहरू छन् तथा भवानी घिमिरेले भानु अतिरिक्ताङ्कमा यसरी लेखेका छन्- “सम्मेलनबाट... स्तरीय, पत्रिका दियालोको प्रकाशन पनि एउटा महत्त्वपूर्ण प्रयास भएको छ।” हाँगो ६ सम्मै दियालो शब्दको अर्थमाथि चर्चा चलेको छ तथा त्यस विषयमा राम्रो खोजी भएको छ। हाँगो २ वर्ष १ देखि नै प्रकाशकको नाम श्री लालध्वज देवसा राईबाट परिवर्तन गरी श्री आई० बी० राईको नाम राखिएको छ। हाँगो २१ सम्मै यसै नाममा सम्मेलनका निम्ति **दियालो** प्रकाशित भइरह्यो। यसरी नै हाँगो ४ सम्म आशा लक्ष्मी प्रेसमा मुद्रित भएर हाँगो ५ जनवरी १९६१ देखि भने प्रेस पनि परिवर्तन गरेर मणि प्रिन्टिङ हाउस, दार्जीलिङ गरिएको छ। यो एक्काईस अङ्क जम्मै सम्मेलनको प्रकाशन उपसमितिद्वारा सम्पादित छ।

सम्मेलन विवरण बहीअनुसार ३० अप्रेल १९६० का सभाले **दियालो** हाँगो ३ देखि यसको व्यवस्थापक तिनताक कायम मुकायम मन्त्री भानुभक्त कुमाईलाई व्यवस्थापक राख्ने निर्णय लियो। **दियालो**को सम्पूर्ण हिसाबकिताबको जिम्मावारी पनि व्यवस्थापकमाथि नै छोडियो।

दियालोको प्रकाशन र स्तर सम्बन्धमा अझ दृढता र स्थायित्व ल्याउनमा लेखादि हेर्न र सम्पादन गर्ने उत्तरदायित्व यसप्रकारले सुम्पियो : (२७-६-१९६१ को कार्यकारिणी सभा)-

कथाका सम्पादन - देवकुमारी सिंह (थापा), इन्द्रबहादुर राई, वीरविक्रम गुरुङ र इन्द्र सुन्दास।

कविताको सम्पादन - तुलसीबहादुर छेत्री।

निबन्धको सम्पादन - गणेशलाल सुब्बा।

यस कार्य विभाजनबाट केही समयसम्म सुगमता प्रदान गर्न तथा स्तर बढाउन सहयोग भए तापनि यो व्यवस्था निश्चित रूपमा चल्न सकेन। तर

जसरी—तसरी **दियालो** सन् १९६५ सम्म २१ हाँगोसम्म प्रकाशित भएर बन्द भयो। यसले समस्त पठित नेपाली जनसमुदायका आशा र उमङ्गमा ठेस लाग्छ भन्ने विदित भएर पनि यो सन् १९६८ मा सम्मेलन पुनर्गठित नहुञ्जेल स्थगित नै रह्यो।

सन् १९६८ मा **दियालो** प्रकाशन समिति पुनर्गठित गरी प्रकाशन पुनः आरम्भ भयो। त्यस वर्ष २२ र २३ दुई अङ्कहरू प्रकाशित भए औ अर्को वर्ष अरु दुई अङ्क प्रकाशित गरेपछि २६ औँ अङ्कदेखि **दियालो**लाई द्वैमासिक गरियो। त्यसअघि त्रैमासिक रूपमै प्रकाशित भइरहेथ्यो। फलतः १९६९ मा द्वैमासिक रूपमा तीन अङ्क प्रकाशित भए। हाँगो (अङ्क) २६ लाई भानु जयन्तीको शुभ अवसर पारी भानु विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित गरियो।

हाँगो ३१ सम्म त्यसरी द्वैमासिक रूपमा प्रकाशित गरेपछि सन् १९७० को जुलाईमा प्रकाशित हाँगो ३२ देखि **दियालो**लाई मासिक रूप दिइयो। त्यसबाहेक वर्षभरि **दियालो**मा प्रकाशित भएका रचनाहरूमध्ये उत्कृष्ट कथा, कविता र लेख वा निबन्धलाई दियालो पुरस्कार प्रदान गर्न पनि निश्चय गरियो।

हाँगो ३२ को प्रकाशनसित दियालो सम्पादक मण्डलीमा पनि परिवर्तन ल्याइयो।^{१९} यसरी सन् १९७० को नोभेम्बरमा प्रकाशित भएको मासिक **दियालो**लाई देवकोटा विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित गरियो।

सन् १९७१ मा **दियालो** जुलाई १९७१ अङ्क (हाँगो ४४) लाई कथा विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित गरियो। यसमा तेईसजना कथाकारहरूका कथा समावेश गरिएका थिए। हाँगो ४९ सम्म यही व्यवस्थामा **दियालो** प्रकाशन कार्य चलिरह्यो। १०-१०-१९७१ मा सम्मेलनको वार्षिक साधारण सभाको निर्णयअनुसार सम्मेलनको मन्त्री लक्खीदेवी सुन्दास भइन्। त्यसपछि प्रकाशिका लक्खीदेवी सुन्दास भइन् औ सम्पादक मण्डलीमा हेरफेर गरियो।

सन् १९७२ सालमा जुलाई १९७२ को अङ्क (हाँगो ५६) भाषा—विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित गरियो। यसमा भाषामाथि लेखिएका तेह्रवटा लेखहरूबाहेक दुईवटा अन्य लेख तथा पाँचवटा भाषा सम्बन्धका कविताहरू र दश अन्य कविताहरू समावेश छन्। यही प्रकारले हाँगो ७३ (जनवरी १९७४) सम्म यही व्यवस्थामा **दियालो** प्रकाशित हुँदै गयो।

१०-११-१९७१ को वार्षिक साधारण सभामा मन्त्रीले **दियालो** सम्बन्धमा

ग्राहक सङ्ख्या ४२३ पुगेको तथा दियालो दुलिचन्द स्वर्णपदक प्रतिष्ठापन गरी **दियालो**मा वर्षभरि प्रकाशित रचनाहरूमध्ये सर्वश्रेष्ठ कथा, कविता र निबन्धलाई उक्त स्वर्ण पदक दिइनु लागेको विवरण पनि पाइन्छ।

९ डिसेम्बर १९७३ मा सम्मेलनको वार्षिक सभा भई श्री एल० बी० राई मन्त्री चुनिएकाले **दियालो** प्रकाशन उपसमितिमा पनि परिवर्तन भई हाँगो ७४ देखि प्रकाशक एल० बी० राई भए। तर **दियालो** केही अधिदेखि नै अनियमित हुन लागेकाले सन् १९७५ मा **दियालो**का तीन अङ्कहरूमात्र प्रकाशित भए – हाँगो ७४, ७५ र ७६। हाँगो ७६ स्वर्ण जयन्ती अङ्कका रूपमा प्रकाशित भयो। सन् १९७५ मा त झन् दुई अङ्कहरूमात्र प्रकाशित भए। हाँगो ७७ र ७८। यसै हाँगो ७७ मा सम्पादक मण्डलीमा परिवर्तन गरियो। तर हाँगो ७८ मा फेरि सम्पादक मण्डलीमा परिवर्तन गरियो। यति भएर पनि १९७६ मा **दियालो**का दुई अङ्कहरूमात्र प्रकाशित भए – हाँगो ७९ र हाँगो ८०। त्यस **दियालो** सम्पादक मण्डलीका पुनः परिवर्तन ल्याइयो तथा प्रकाशन समिति पनि परिवर्तन गरियो। (प्रधान सम्पादक तुलसीबहादुर छेत्री र सम्पादक मण्डली रामलाल अधिकारी र मनबहादुर मुखिया, व्यवस्थापक प्रेम प्रधान र गोपीचन्द्र प्रधान)। यस **दियालो** प्रकाशन उपसमितिको सिफारिसमा हाँगो ८१ (जुन ७७) देखि **दियालो** डबल क्राउन साइजबाट परिवर्तन गराई डिमाई साइजमा प्रकाशित गरियो। यसरी हाँगो ८६ सम्म यही साइजमा प्रकाशित भयो। तर १९७७ ई० मा दुई अङ्क हाँगो ८१ र हाँगो ८२ मात्र देखापर्यो। यसरी सन् १९७८ मा पनि हाँगो ८३ र ८४ दुई अङ्कहरूमात्र निस्किए। हाँगो ८४ देखि भने **दियालो**का प्रकाशक एनोश प्रधानज्यूका ठाउँमा अर्को उपमन्त्री चन्द्र शर्मा चुनिए। हाँगो ८६ देखि भने मन्त्री श्री आर० पी० लामा **दियालो**का प्रकाशक भए। सन् १९७९ मा हाँगो ८५, ८६, ८७ र ८८ जम्मा चार अङ्कहरू प्रकाशित भए। हाँगो ८४ देखि सम्पादक मनबहादुर मुखियाका बदलामा सूर्यकला थापालाई राखियो। सन् १९८८ को ४ जुनमा सम्मेलनको वार्षिक साधारण सभामा जगत् छेत्री सभापति र आर० पी० लामा पुनः मन्त्री चुनिए। आर० पी० लामा हाँगो ९९ सम्मका निम्ति प्रकाशक रहे। सन् १९८० मा पनि **दियालो** दुईवटा मात्र निस्किए – हाँगो ८९ र ९०, ९१, ९२ संयुक्त अङ्क। यो पछिल्लो ९०, ९१, ९२ को संयुक्त अङ्कलाई धरणीधर विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित गरियो। हाँगो ९३ देखि फेरि भरत यादवको नाम हटाई केवल रामलाल अधिकारीलाई सम्पादक गराइयो। सन् १९८१ मा हाँगो ९३ र ९४-९५ लाई संयुक्त रूपमा गरी दुई अङ्क प्रकाशित

भए । त्यसपछि सन् १९८२ मा नेपाली साहित्य सम्मेलन भवन उद्घाटन विशेषाङ्कका रूपमा हाँगो ९६, ९७ र ९८ लाई गाभेर एउटै अङ्कका रूपमा प्रकाशित गरियो । त्यसै वर्ष (१९८२) हाँगो ९९ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालालाई समर्पित गरेर प्रकाशित गरियो । सन् १९८३ का सेप्टेम्बरमा सम्मेलनको वार्षिक साधारण सभाले अमृता छेत्रीलालाई सभानेत्री र प्रेम प्रधानलाई मन्त्री चुन्यो । फलतः **दियालो** पूर्णाङ्क हाँगो १०० को प्रकाशक मन्त्री प्रेम प्रधान भए । सम्पादन सम्बन्धमा हाँगो १०० सम्म रामलाल अधिकारी नै राखेर हाँगो १०१ देखि सम्पादक जगत् छेत्री र सहसम्पादक रामलाल अधिकारी चुनिए । तर उक्त पूर्णाङ्क हाँगो १०० सन् १९८४ को मार्च महिनामा मात्र मुद्रित भएर आयो । सन् १९८३ भरि **दियालो**को कुनै अङ्क प्रकाशित गर्न सकिएन । हाँगो १०० भने ४०० पृष्ठको ठूलो र भाषा, साहित्य, संस्कृति, कला विविध पक्षलाई पूर्ण गरेर वाङ्मय विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित गरियो ।

दियालोको १००औँ अङ्कसम्म प्रकाशित हुनलाई लागेको २५ वर्षको (सन् १९५९ देखि सन् १९८४) लामो अवधिभित्र यसमा ३४४ कविहरूका ६०५ कविताहरू, २१२ कथाकारहरूका ३८३ कथाहरू, २४५ लेखकहरूका ३६६ लेख-निबन्ध-प्रबन्धहरू, ५० समालोचकहरूका ५३ समालोचनाहरू तथा १४ एकाङ्की नाटककारहरूका १५ एकाङ्कीहरू प्रकाशित भए । यस अवधिभरि **दियालो**लाई विभिन्न समयमा २२ जना सम्पादकहरूले सम्पादन गरे । पं जवाहरलाल नेहरू, डा० सुनीति कुमार च्याटर्जी र शिवमङ्गल सिंह 'सुमन' जस्ता कोटीका विद्वान्हरू **दियालो**का संरक्षक रहे । यी तथ्यहरूबाट **दियालो**को भारतीय पत्रकारितामा महत्त्व तथा नेपाली साहित्यमा यसले गर्न सकेको योगदान स्पष्ट हुन्छ ।

नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकोको प्रकाशन बन्द भएपछि **भारती, साथी, हाम्रो कथा, गोर्खा** पत्रिकाहरू दार्जीलिङबाट प्रकाशित भए । तर यी स्थायी वा नियमित बन्न सकेनन् । १९५९ ई० मा **दियालो** प्रकाशित भएको समय गोर्खाबाहेक ती अन्य पत्रिकाहरूको प्रकाशन पनि बन्द भइसकेको थियो औँ गोर्खा पनि धेरै अनियमित बनिसकेको थियो । यसरी एउटा स्तरीय नेपाली साहित्यिक पत्रिकाको अभावमा यता एक प्रकारको शून्यता सबैले (विशेष गरी साहित्यकार र साहित्यप्रेमीहरूले) अनुभव गरिरहेका थिए । त्यस्ता समयमा **दियालो**को प्रकाशन शुरू भयो ।

दियालोका प्रथम अङ्कका लेखकहरूले नेपाली साहित्यमा ख्यातिप्राप्त गरिसकेका हुनाले मात्र होइन उक्त अङ्कमा प्रकाशित सामग्री पनि स्तरीय भएकाले **दियालो**ले आफ्नो गौरव जमाउन सक्यो। तर पछिका सबै अङ्कहरू त्यस्तो हुन सकेनन्। **दियालो**लाई कैयौँपल्ट स्तर घटेको आरोप लागेको भए तापनि^{१९८} यसले नेपालबाहिर मात्र होइन नेपालमा पनि मान्यता पाएको छ। **दियालो**को प्रथम अङ्क साँच्चै सङ्ग्रह गर्न लायकको बनेको छ।

सन् १९६० देखि सन् १९७० को एक दशक नेपाली भाषा र साहित्यका निम्ति प्रेरणाजनक दशक बनेको छ। यही कालमा भारतीय नेपाली साहित्यमा पुनर्जागरण आएको देखा पर्छ अनि यसमा **दियालो**को एक मुख्य भूमिका रहेको छ। यस दशकलाई लक्ष्मीदेवी सुन्दासले नव्य रोमाण्टिक धाराको दशक भनेकी छन्।^{१९९} यस कालमा **दियालो**को प्रथम अङ्कमै गणेशलाल सुब्बाको ‘मुना मदन – एक यथार्थवादी समालोचना’ लेखमा समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा प्रतिपादित गरिएको छ। त्यसपछि हाँगो ४ मा उनले ‘नेपाली साहित्यमा भ्रमर’ लेख प्रकाशित छ। यसले पनि समालोचनामा उनको सशक्त कलमको परिचय दिएको छ। त्यसरी नै उनको ‘साहित्यमा उपन्यासको स्थान’ (हाँगो ९), ‘कलामा यथार्थतावाद र प्रकृतिवाद’ (हाँगो १४) जस्ता उच्च कोटीका लेखहरू **दियालो**मा प्रकाशित भए। **दियालो**को प्रकाशन त्यस समय हुन नसकेको भए शायद यी रचनाहरू पाठकवर्गले पढ्न पाउने थिएनन् कि? कारण **दियालो**को प्रकाशनको अघि गणेशलाल सुब्बाका यस्ता रचनाहरू लेख्न पाइएका थिएनन् तथा **दियालो**को सम्पादक मण्डलीमा बसेर नै तथा **दियालो** प्रकाशित हुन लागेकाले नै प्रेरित भएर उनले यी रचनाहरू तयार गरेको बुझिन्छ।

त्यस्तै प्रकारले इन्द्रबहादुर राईका ‘रूपनारायण सिंहको लेखन कला’ (हाँगो १०), ‘नेपाली भाषामा राजस्थानी तत्त्व’ (हाँगो १४) जस्ता उच्च कोटीका लेखहरू तथा ‘जार भएकै एउटा कथा’ (हाँगो ४) जस्तो कथाले **दियालो** मै प्रथमपल्ट प्रकाशित हुन पाएका थिए। यही अवधिमा अगमसिंह गिरीको ‘नौ लाख तारा कविता’ (हाँगो ६), ‘मुलुकतिर : एक संस्मरण’ (हाँगो १०), ‘नेपाली कविता साहित्यमा नयाँ प्रयोग’ (हाँगो २१) पनि **दियालो**ले त्यही दशकमा प्रकाशित

१९८. बी० बी० गुरुङ, शुभकामना पत्र, **दियालो** २२।१००, उही।

१९९. लक्ष्मीदेवी सुन्दास, ‘दियालो : केही अध्ययन र विश्लेषण’, **दियालो** २२।१०० (सन् १९८४), पृ० १९७।

गर्यो । यसरी **दियालो**को त्यस समयको जागरूकता र छटपटीले यहाँको साहित्यिक क्षेत्रलाई बलियो आधारमात्र नपुर्याई यहाँको साहित्यलाई एउटा नयाँ दिशा बोध गर्यो ।^{१२०} **दियालो**ले त्यस समय जन्माएका कथा, कविता, लेखहरूले तिनताकका नवजागरणको परिचय दियो तथा यहाँको साहित्यमा आएको क्रमशः परिवर्तन र नवीन प्रयोग स्पष्ट पर्यो । यही दशकको आरम्भमै शुरू भएको आयामिक आन्दोलनले दार्जीलिङका लेखक, कवि र पाठकहरू प्रभावित भइसकेका थिए । त्यसको आभास **दियालो**मा प्रकाशित ईश्वर वल्लभका कविताहरू 'बिहान ब्यूँझिँदा' (हाँगो ५, 'शायद त्यो विरोधाभास' (हाँगो १९), वैरागी काइँलाको 'विवाहित क्लर्क युवतीको डायरी' (हाँगो ९), 'एकान्तको अजिङ्गर' (हाँगो १४), 'आवरण' (हाँगो १६) कविताहरूबाट तथा पाठक प्रतिक्रियाहरूबाट आभास हुन्छ । यीबाहेक इन्द्रबहादुर राईको कथा 'इच्छा बाँचिरहन्छ' (हाँगो २१), तथा ईश्वर वल्लभको कथा 'कात्रो, मानिस र धूप' (हाँगो १३) पनि आयामेली साहित्यको परिपूरक थिए । **दियालो**ले यसरी आयामिक आन्दोलनमा ठोस प्रभाव पार्यो ।^{१२१}

दियालोले आफ्ना दीर्घ जीवनमा भविष्यका सुदक्ष साहित्यकारहरूलाई फल्ने र फुल्ने मौका दियो, जसमा कुमार प्रधान, राजनारायण प्रधान, केदार गुरुङ, खडगसिंह काँडा, गुमानसिंह चामलिङ, गोकुल सिन्हा, जस योज्जन, जीवन थिङ, पी० अर्जुन, भीम थापा, मनबहादुर मुखिया, मिलन सुब्बा, रामलाल अधिकारी, लक्ष्मण श्रीमल, शरद् छेत्री, सावित्री सिंह, ज्ञान सुतार, असीत राई, कृष्ण गिरी, गाब्रियल राना, चन्द्र खालिङ, धनवीर पुरी, नन्द हाङ्गखिम, निर्मल थापा, पूर्ण राई, प्रेम प्रधान, मटिल्ला राई, मोहन ठकुरी, विक्रम रूपासा, समीरण छेत्री, सानु लामा, सुरेश राई, हीरा कुमार सिंह, त्रिलोक राई, ज्ञानेश्वर गिरी, केही उदाहरण हुन् । त्यसबाहेक नेपाली साहित्यका प्रबुद्ध तथा शीर्ष स्थानका साहित्यकारहरू – लेखनाथ पौड्याल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण सम, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, धरणीधर शर्मा, केदारमान व्यथित, तुलसी अपतन, देवकुमारी थापा (सिंह), बालकृष्ण पोखरेल, भीमनिधि तिवारी, लैनसिंह बाङ्देल, रामकृष्ण शर्मा, गणेशलाल सुब्बा, इन्द्रबहादुर राई, इन्द्र सुन्दास, पारसमणि प्रधान, महानन्द सापकोटा, शिवकुमार राई, कमल दीक्षित, जनकलाल शर्मा, तारा प्रसाद जोशी, वासुदेव त्रिपाठी, बल्लभमणि दाहाल, चुड़ामणि रेग्मीबाहेक

१२०. ऐजन

१२१. ऐजन

यी चर्चित साहित्यकारहरू अगमसिंह गिरी, वीरविक्रम गुरुङ, जी० छिरिङ, एम० एम० गुरुङ, आनन्ददेव भट्ट, ईश्वरवल्लभ, वैरागी काइँला, ताना शर्मा, ओकिउयामा ग्वाइन, डिल्लीराम तिमसिना, नरबहादुर दाहाल, पारिजात, भाइचन्द्र प्रधान, लक्खीदेवी सुन्दास, कमला सांकृत्यायन, बाबुलाल प्रधान, वीरेन्द्र हरिप्रसाद गोर्खा राई, हरिभक्त कटुवाल, प्रकाश कोविद, प्रेम थापा, विपिनदेव ढुङ्गेलका रचनाहरूले पनि **दियालो**लाई सिँगार्ने सुयोग दिएको थियो।

सन् १९६२ ताक भारत-चीन युद्धको समय विभिन्न भाषाका भारतीय साहित्यमा युद्धका प्रभाव र प्रतिक्रिया अङ्कित थिए। देशका प्रसिद्ध पत्रपत्रिकाहरू सबैले उक्त युद्धका सम्बन्धमा रचनाहरू प्रकाशित गरे। भारतीय नेपालीहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्दै **दियालो**ले पनि यस्ता रचनाहरू तथा सम्पादकीय प्रकाशित गर्‍यो।^{१२२}

नयाँ टेकनिक, नयाँ शैली र ढाँचाका रचनाहरू प्रकाशित हुनबाहेक भाषा आन्दोलनका विवरण र सन्देश **दियालो**ले नै प्रकाशित गर्‍यो तथा यस सम्बन्धमा जनमत तयार गर्‍यो। भाषा आन्दोलन र शिक्षाका माग सम्बन्धमा यस्ता आन्दोलनको समर्थन गर्दै **दियालो**ले सम्पादकीयहरू पनि प्रकाशित गर्‍यो।^{१२३} **दियालो**ले भाषा आन्दोलन सम्बन्धमा जनतालाई जागरूक राख्न र सचेत गराउन हाँगो ५६ लाई भाषा विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित गर्‍यो।

यसरी नेपालबाहिर सुदीर्घ कालसम्म लगातार प्रकाशित भएर १०० अङ्क पूर्ण गर्ने साहित्यिक पत्रिका हुने श्रेय **भारतीपछि** यस **दियालो**ले प्राप्त गर्‍यो। तर ४०० पृष्ठ र क्राउन आकारमा ठूलो साहित्यिक पत्रिकाका रूपमा प्रकाशित हुने नेपाली साहित्यिक पत्रिका सम्पूर्ण नेपाली संसारमा **दियालो** नै भएको छ।^{१२४}

नेपाली साहित्य सम्मेलनले आफ्नो ५० वर्षका जीवनमा अनेकौँ कीर्तिमान स्थापित गरेझैं सम्मेलनको मुख पत्रिका नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाले पनि शोध पत्रिका हुनुको कीर्तिमान खडा गर्‍यो औ **दियालो**ले भारतमा ४०० पृष्ठ

१२२. **दियालो** हाँगो १२ र सम्पादकीय (हाँगो १२)

१२३. (क) **दियालो**, भाषा विशेषाङ्क, हाँगो ५६ (जुलाई १९७२)

(ख) सम्पादकीयहरू, **दियालो**, हाँगो ९, ११, २३, २४, २५, २८, ३८, ४१, ५२, ५३, ५४, ६०, ६१, ६२, ६४, ६५, ७५, ७७, ८१, ८३, ८४।

१२४. नेपालबाट प्रकाशित भएको 'रूपरेखा'-को सबैभन्दा ठूलो २०० औँ विशेषाङ्क २०० पृष्ठको डिमाई साइजमा छ। नेपालबाटै प्रकाशित 'भानु'-को सय अङ्क पुगेको छैन तापनि देवकोटा विशेषाङ्क र भानुभक्त विशेषाङ्क डिमाई साइजमै ४०४ पृष्ठको छ।

भएको १०० अङ्क पूर्ण गर्ने नेपाली साहित्यिक पत्रिका हुने कीर्तिमान स्थापित गर्‍यो ।

५.३.२.१. दियालो पुरस्कार

पत्रपत्रिकामा प्रकाशित श्रेष्ठ रचनाहरूलाई पुरस्कार दिने चलन धेरै पत्रिकाहरूले चलाएका छन् । यो राम्रो नियम हो भनी धेरैले ठहर्‍याएका छन्, जसबाट लेखकलेखिकाले प्रोत्साहन पाउनुबाहेक लेखको साथै पत्रिकाको स्तर पनि कायम हुँदै जान्छ । सन् १९६८ को जुलाईदेखि **दियालो** पुनः प्रकाशित हुन थालेपछि नेपाली पाठकपठिकावर्ग तथा लेखकलेखिकावर्गमा नयाँ उत्साह र जोश सञ्चार भयो, जसको प्रमाण **दियालो**मा प्रकाशित पाठकका पत्रहरूले दिन्छन्, यस्तै पत्रहरूमध्ये एकदुई पत्रले सम्मेलनका कार्यकर्ताहरू तथा **दियालो** प्रकाशन उपसमितिको ध्यान आकर्षित गर्‍यो जुन पत्रहरूमा **दियालो**मा वर्षभरि प्रकाशित रचनाहरूमध्ये उत्कृष्ट कथा, कविता र निबन्धलाई पुरस्कार दिने व्यवस्था गर्नु भनी सुझाउ थिए ।^{१३५} सम्मेलनले पनि यस दिशामा केही गर्नलाई सल्लाह गरिरहेथ्यो औ १९-३-७० को कार्यकारिणी सभामा उक्त विषयमा यसप्रकारको निर्णय लिइयो- “**दियालो**मा प्रकाशित कथा, निबन्ध कविताहरूमा उत्कृष्ट रचनाहरूलाई वार्षिक पुरस्कार प्रदान गर्नलाई उचित कदम उठाइयोस् ।”

यसै सिलसिलामा १० जुन १९७० मा सम्मेलनका तत्कालीन मन्त्री जगत् छेत्रीले श्याम ब्रदर्स प्रकाशनका स्व॰ दुलिचन्द्र अग्रवालकी धर्मपत्नी श्रीमती अग्रवाललाई पुरस्कार प्रदान गर्नलाई सहयोगार्थ निवेदन-पत्र पठाएकाले सन् १९७० को भानु जयन्ती (१३ जुलाई) को सुअवसर पारी **दियालो** हाँगो २२ देखि ३१ सम्मका (पुनः प्रकाशन भएका दुई वर्षका) रचनाहरूलाई प्रथमपल्ट **दियालो पुरस्कार** दिइयो । पुरस्कार दाताको इच्छानुसार पुरस्कारको नाम **दियालो-दुलिचन्द्र स्वर्ण पदक** राख्ने निर्णय सम्मेलन कार्यकारिणी समितिले लियो । रचनाहरू छानबिन गर्न र पुरस्कार घोषित गर्न तुलसीबहादुर छेत्री र जगत् छेत्रीलाई उत्तरदायित्व दियो । उनीहरूका निर्णयानुसार प्रथम **दियालो-दुलिचन्द्र स्वर्ण पदक** निम्नलिखित प्रकारले घोषित भयो-

-
१२५. (क) **दियालो** हाँगो २९ मा विक्रमकुमार निरोलाको पत्र **दियालो**लाई केही सुझाउ,
(ख) **दियालो** हाँगो ३० मा उदयकुमार प्रधानको पत्र **दयालो** हाँगो, २९ ।

सन् १९७०

कविता – किशन रोका, 'यसै भन्छु' – **दियालो**, हाँगो २२ मा प्रकाशित
कथा – उदयकुमार प्रधान, 'तीन रातको घोरभिन्न', **दियालो**, हाँगो
२५ मा प्रकाशित

निबन्ध – रश्मिप्रसाद आले, 'छद्मभेषमा वरदान', **दियालो**, हाँगो २६
मा प्रकाशित,

उक्त पुरस्कार र पुरस्कार-वितरण सम्बन्धमा सम्मेलनका मन्त्रीका नाममा एउटा प्रेस विज्ञप्ति पनि प्रकाशित भएको छ। पुरस्कार दाताका तर्फबाट श्याम अग्रवालले सम्मेलनले आयोजना गरेको १९७० (ई०)-को भानु जयन्तीमा उक्त पुरस्कार किशन रोका र उदय कुमार प्रधानलाई प्रदान गरे। तर रश्मि प्रसाद आले आउन सकेनन्। त्यसैले सम्मेलनमा मन्त्री जगत् छेत्रीलाई ता: १३-१०-७० मा गान्तोक पठाइयो। गान्तोकमा त्यहाँका साहित्यिक बन्धुहरूका सहयोगले १४ अक्टोबर १९७० मा एउटा समारोह आयोजना गरी आलेज्यूलाई उक्त पुरस्कार प्रदान गरियो। यस समारोह सम्बन्धमा गान्तोकबाट प्रकाशित हुने साप्ताहिक अङ्ग्रेजी बुलेटिन सिक्किम हेराल्डमा १७-१०-१९७० मा विस्तृत विवरण प्रकाशित भयो।

त्यस्तै प्रकारले सन् १९७१ मा **दियालो** वर्ष १० हाँगो ३२ देखि ४३ सम्म प्रकाशित रचनाहरू पुरस्कारका निम्ति जाँचन तुलसीबहादुर छेत्री, जगत् छेत्री, लक्खीदेवी सुन्दास र सूर्यकला थापालाई कार्यकारिणी समितिले जिम्मावारी दियो। उनीहरूको निर्णयानुसार निम्नलिखित प्रकारले पुरस्कार दिइयो:-

सन् १९७१

कविता – 'ढुङ्गा बोल्छ' – सुषमा शर्मा – **दियालो** हाँगो ३७ मा प्रकाशित
कथा – 'टोटलाको फूल' – मटिल्डा राई – **दियालो** हाँगो ३७ मा
प्रकाशित

निबन्ध – 'रोमको फूल : प्यारिसको काँडा' – लैनसिंह बाङ्देल – **दियालो**
२६, २९, ३३ र ३४ मा क्रमशः प्रकाशित

सन् १९७१ को भानु जयन्तीमा यी पुरस्कारहरू प्रदान गरिने योजना थियो, तर सुषमा शर्मा र लैनसिंह बाङ्देल काठमाडौँबाट यता आउन सकेनन् औ मटिल्डा राई पनि आउन सकिनन्। फलतः सम्मेलनका निवेदनमा काठमाडौँका साहित्य संस्थानले नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको प्रज्ञा-सभा कक्षामै एउटा

समारोहबीच उक्त पुरस्कार लैनसिंह बाङ्देल र सुषमा शर्मालाई प्रज्ञा प्रतिष्ठानका कुलपति तथा साहित्य संस्थानका अध्यक्ष केदारमानका हातबाट प्रदान गराउने कार्य गरियो। उक्त समारोहको अध्यक्षता पनि व्यथितले नै ग्रहण गरे। यस विषयको विस्तृत विवरण कार्तिक ११ गते वि० सं० २०३७ (२९-१९-१९७१) को गोरखापत्रमा प्रकाशित भयो। मटिल्डा राईलाई ४।१२।१९७१ ई० मा भएका सम्मेलन कार्यकारिणी सभामै सम्मेलनका सभापति तुलसीबहादुर छेत्रीका हातबाट उक्त पुरस्कार प्रदान गरियो।

सन् १९७२ का निम्ति **दियालो** वर्ष ११ हाँगो ४४ देखि ५५ सम्मका निम्ति उक्त पुरस्कारको निर्णय गर्नलाई गति वर्षकै चार निर्णायकहरूलाई उत्तरदायित्व दिइयो। उनीहरूका निर्णयानुसार निम्नलिखित प्रकारले पुरस्कारको घोषणा भयो:-

सन् १९७२

कविता – ‘कम्पोजिसन’ भीम थापा – **दियालो** हाँगो ५० मा प्रकाशित।

कथा – ‘यो लाश अनि यहाँ मेरा इच्छाहरू’ – एम० एम० गुरुङ **दियालो**, हाँगो ५३ मा प्रकाशित।

निबन्ध – ‘दिग्मिग शब्द’ – महानन्द सापकोटा – **दियालो**, हाँगो ४८ मा प्रकाशित।

१२ जुलाई १९७२ मा आयोजित भानु जयन्ती समारोहको समय पुरस्कार प्राप्त गर्नेहरूको नाम घोषित भयो, तर पुरस्कारका स्वर्ण पदकहरू कलकत्ताबाट तयार भएर नआइपुगेकाले सो पछि वितरण गरिने निर्णय भयो। पछि ६।१०।१९७२ को कार्यकारिणी सभामा उक्त पुरस्कार भीम थापा र एम० एम० गुरुङलाई सभापति तुलसीबहादुर छेत्रीका बाहुलीबाट प्रदान गरियो। महानन्द सापकोटालाई सो सन् १९७४ का सम्मेलनको स्वर्ण जयन्ती समारोहको समय २० अक्टोबर १९७४ को दिन सूर्यविक्रम ज्ञवालीका बाहुलीबाट प्रदान गरियो।

सन् १९७३ का निम्ति **दियालो** वर्ष १२ हाँगो ५६ देखि हाँगो ६८ सम्मलाई गत दुई वर्षको निर्णायक मण्डलीद्वारा नै निर्णय गरियो। पुरस्कार निम्नलिखित प्रकारले प्रदान गरिएको थियो।

कविता – ‘हरियो हावाको असुत शीतहरू’ – जस योज्जन प्यासी, **दियालो** हाँगो ६६ मा प्रकाशित।

कथा – ‘उनी गएको गोरेटो’ – राधिका राया – **दियालो**, हाँगो ६५ मा

प्रकाशित ।

निबन्ध – ‘आदर्श राघवको कथावस्तुको मूल्याङ्कन’ – ताराप्रसाद जोशी
– **दियालो**, हाँगो ६५ मा प्रकाशित ।

यस वर्षदेखि भने श्रीमती दुलिचन्दले स्वर्ण पदक दिन असमर्थता जनाएकाले **दियालो दुलिचन्द स्वर्ण पदकका** ठाउँमा **दियालो पुरस्कार**मात्र नाम गरियो । यसमा कविताका निम्ति पुरस्कार स्व० अगमसिंह गिरी स्मारक समितिबाट सम्मेलनले प्राप्त गर्‍यो । कथाका निम्ति श्रीमती दुलिचन्दले स्व० दुलिचन्द स्मारक पुरस्कार नाम गरी पुरस्कार दिए । निबन्धका निम्ति सिद्धिनारायण प्रधानले आफ्ना पिताका नाममा स्व० रायसाहेब पूर्णबहादुर प्रधान स्मारक पुरस्कार नाम गरिदिए । यी प्रत्येक पुरस्कार १०१/- रू० को थियो तथा सम्मेलनबाट एक-एक प्रमाणपत्र पनि प्रदान गरेको थियो ।

उक्त पुरस्कारहरू सम्मेलनको स्वर्ण जयन्ती समारोहका शुभ अवसरमा २० अक्टोबर १९७४ मा जस योजन र राधिका रायालाई प्रदान गरियो । ताराप्रसाद जोशीलाई काठमाडौंमै लक्खीदेवी सुन्दासद्वारा दिइयो ।

सन् १९७४ का निम्ति पनि **दियालो** वर्ष १३ र १४ हाँगो ६८ देखि ७५ सम्म प्रकाशित रचनाहरूलाई **दियालो पुरस्कार** दिइयो । **दियालोका** सम्पादकगण – तुलसीबहादुर छेत्री, जस योजन प्यासी औ अमृता देवी छेत्री यसको निर्णायक मण्डलीमा राखिए । पुरस्कार निम्नलिखित प्रकारले दिइयो:-

कविता – ‘नमानौं अब उसो दशैं र तिहारहरू’ – पी० अर्जुन, **दियालो**,
हाँगो ७०, ७१ मा प्रकाशित

कथा – सोनाम डोल्मा – ‘लाहुरे’, **दियालो**, हाँगो ७४ मा प्रकाशित

निबन्ध – ‘अब साहित्य के लेख्ने?’ – नन्द हाङ्गखिम, **दियालो**, हाँगो
७०-७१ मा प्रकाशित ।

उक्त पुरस्कारमा अधिल्लो वर्षझैं कवितालाई अगमसिंह गिरी स्मारक पुरस्कार, कथालाई दुलिचन्द स्मारक पुरस्कार र निबन्धलाई राय साहेब पूर्ण बहादुर प्रधान स्मारक पुरस्कार स्वर्ण जयन्तीको शुभ अवसरमा २० अक्टोबर १९७४ मा डा० पारसमणि प्रधानद्वारा प्रदान गरियो ।

सन् १९७५ मा **दियालोका** दुई हाँगोमात्र प्रकाशित हुनसकेकाले पुरस्कारको व्यवस्था गरिएन । सन् १९७६ मा **दियालो** वर्ष १५ र १६, हाँगो ७६ देखि ७९ सम्ममा **दियालोमा** प्रकाशित रचनाहरूलाई पुरस्कार दिइयो । निर्णायक मण्डलीमा

दियालोका सम्पादकहरू तुलसीबहादुर छेत्री, रामलाल अधिकारी र मनबहादुर मुखिया राखिए। उक्त मण्डलीको निर्णय यसप्रकारको भयो:-

कविता – ‘सूर्य’ – वीरेन्द्र – **दियालो**, हाँगो ७८ मा प्रकाशित।

कथा – ‘जन्महारा’ – निर्मल याद – **दियालो**, ७८ मा प्रकाशित।

निबन्ध – ‘अस्तित्वबोध’ : पूर्व र पाश्चात्य दृष्टिकोण – टीकाप्रसाद राई, **दियालो**, हाँगो ७८ मा प्रकाशित।

सन् १९७६ का पुरस्कारको नाम **दियालो पुरस्कार** राखियो औ पुरस्कारको रकम निम्नलिखित दाताहरूबाट नै प्राप्त गरियो। पुरस्कार ३० नोभेम्बर १९७५ मा सम्मेलनले क्यापिटल हलमा आयोजना गरेको एक वार्ता सभामा प्रदान गरियो।

छैटौँ **दियालो पुरस्कार**, **दियालो** हाँगो ८० देखि ८६ (वर्ष १७ र १८) मा प्रकाशित रचनाहरूका निम्ति दिइयो। निर्णायक मण्डलीमा थिए तुलसीबहादुर छेत्री, रामलाल अधिकारी, जगत् छेत्री र सूर्यकला थापा। उक्त मण्डलीले निम्नलिखित प्रकारले पुरस्कार घोषणा गर्‍यो:-

कविता – ‘प्रतिक्रिया’ – मनप्रसाद सुब्बा – **दियालो**, हाँगो ८५ मा प्रकाशित।

कथा – ‘प्रेमको शहीद’ – शिवकुमार राई – **दियालो**, हाँगो ८० मा प्रकाशित।

निबन्ध – ‘स्वतन्त्रता सङ्ग्राममा नेपालीहरूको योगदान’ – चन्द्रदेव सिंह – **दियालो**, हाँगो ८२ मा प्रकाशित।

पुरस्कार १३ जुलाई १९७९ (भानु जयन्तीको दिन) टाउनहलमा आयोजित समारोहबीच सभापति जगत् छेत्रीको बाहुलीबाट वितरित भयो। यस वर्ष कविताका निम्ति स्व॰ रायसाहेब पूर्णबहादुर प्रधान स्मारक पुरस्कार दिइयो। कथाका निम्ति स्व॰ दुलिचन्द्र अग्रवाल स्मारक पुरस्कार दिइयो। तथा निबन्धका निम्ति डा॰ जी॰ एस॰ योज्जनद्वारा उनका मातापिताका स्मृतिमा स्व॰ श्री र श्रीमती रिटू बहादुर योज्जन स्मारक पुरस्कार दिइयो।

सातौँ **दियालो पुरस्कार**, **दियालो** हाँगो ८७ देखि ९८ सम्म (वर्ष १९ र २०) मा प्रकाशित रचनाहरूका निम्ति निम्नलिखित प्रकारले घोषणा गरियो:-

कविता – ‘अँध्यारो गल्लीमा’ – राजेन्द्र भण्डारी, **दियालो**, हाँगो ९३ मा प्रकाशित।

कथा – ‘तिम्रो बासित पैसा छैन’ – वीरविक्रम गुरुङ, **दियालो**, हाँगो
८७ मा प्रकाशित ।

निबन्ध – ‘तीज’ – लीलबहादुर छेत्री, **दियालो**, हाँगो ९६–९८ मा
प्रकाशित ।

यस पुरस्कारका निम्ति जगत् छेत्री, आर० पी० लामा, रामलाल अधिकारी, लक्ष्मीदेवी सुन्दास र अमृता छेत्री निर्णायक मण्डलीमा थिए । यसपल्टको पुरस्कार पनि छैटौँ **दियालो पुरस्कार**सँगै सिद्धिनारायण प्रधान, श्रीमती दुलिचन्द अग्रवाल र डा० जी० एस० योजनबाट प्राप्त भएको थियो । पुरस्कार सन् १९८२ को १३ जुलाईमा सम्मेलनले आयोजना गरेको भानु जयन्ती समारोहमा सभापति जगत् छेत्रीका बाहुलीबाट प्रदान गरियो ।

यसरी नेपाली साहित्य सम्मेलनले नेपाली लेखक, कवि वा साहित्यकारहरूलाई प्रोत्साहन दिने उद्देश्यले आफ्नो मुखपत्र **दियालो** प्रकाशित गर्‍यो मात्र होइन, **दियालो**मा प्रकाशित उत्कृष्ट कथा, कविता र लेखादिका निम्ति सातपटक दिइएका पुरस्कारहरू उल्लेखनीय रहेका छन् चर्चा विषय भएको छ । यस विषयमा **दियालो**मा धेरै प्रेरक प्रतिक्रिया पत्रहरू प्रकाशित भएका छन् ।

५.४. सम्मेलनका प्रकाशनको प्रवृत्तिगत विवेचना

नेपाली साहित्य सम्मेलनले गरेको नेपाली साहित्यको सेवा सम्बन्धमा विशेष गरी नेपाली साहित्य सम्मेलनको प्रकाशन सम्बन्धमा, यति विवेचना भएपछि अब सम्मेलनले गरेका प्रकाशनको प्रवृत्तिविषयक पनि केही चर्चा हुनु आवश्यक छ । तर यस्ता प्रकाशनमा विधागत विविधताले तथा विषयगत असीमितताले यस शोधमा उक्त विषयमा विशद चर्चा हुन सम्भव नभएकाले यहाँ सङ्क्षिप्त विवेचनामात्र प्रस्तुत छ—

सम्मेलन एउटा संस्था भएकाले यसले विविध लेखक र कविका विविध प्रकारका कृतिहरूको प्रकाशन गरेको छ ।^{१२६} अतः ती कृतिहरूमा देखा पर्न गएका प्रवृत्तिहरू सम्मेलनका प्रवृत्तिमात्र नभएर कृतिकारका कृतिकासमेत प्रवृत्ति हुन जान्छन् । अझ सम्मेलनले प्रकाशित गरेका ग्रन्थहरूका तत्कालीन समस्त नेपाली साहित्य जगत्का प्रवृत्तिको समावेश हुन जाने हुँदा औ यी सबको विशद विवेचनाले शोधकार्यलाई अतिव्याप्तिपूर्ण तुल्याउन सक्ने हुँदा यहाँ सम्मेलनका सो प्रवृत्तिहरूको

---

१२६. परिशिष्ट, ३.१

निरूपण सङ्क्षिप्त रूपमा मात्र प्रस्तुत गरिनु शोभनीय ठानिएको हो ।

सम्मेलनले प्रकाशित गरेका साहित्यिक कृतिमा देखा परेका प्रवृत्ति वास्तवमा त्यस समय सम्पूर्ण नेपाली साहित्यमा देखा पर्न गएका प्रवृत्तिकै प्रत्यक्ष औं परोक्ष झलक हुन् । सम्पूर्ण नेपाली साहित्यमा देखा परेका प्रवृत्तिदेखि सम्मेलन तटस्थ वा अलग्ग रहन सक्तैनथ्यो । त्यसबाहेक सम्मेलनले नेपाली साहित्य प्रकाशन सम्बन्धमा विशेष प्रवृत्तिलाई प्रोत्साहन दिने र विशेष अर्को प्रवृत्तिलाई उपेक्षा गर्ने जस्तो एकाङ्गी वा पक्षपाती कुनै नीति अङ्गीकार गरेको थिएन, न त्यसो गर्न नै उचित मानेको थियो । यो संस्था त सबै उपयोगी प्रवृत्तिका निम्ति ढोका खोलेर बसेको थियो, यदि मूल्यवान् छ भनेजस्तो प्रवृत्तिको कृति आए तापनि प्रकाशित गर्न सम्मेलन तत्पर थियो।^{१२७} त्यही कारण हो सम्मेलन एकातिर **बधू शिक्षा, रामायण** र **राघव-विलाप**जस्ता शास्त्रीय प्रवृत्तिका ग्रन्थहरू प्रकाशित गर्नतिर लाग्यो भने अर्कातिर **भ्रमर, मुलुकबाहिर** र **दोषी चश्मा**जस्ता स्वच्छन्दतावादी, यथार्थतावादी तथा यौनप्रधान, मनोविश्लेषणात्मक तथा तिनताका अत्याधुनिक प्रवृत्तिका ठहरिने ग्रन्थहरू प्रकाशित गर्नतिर लाग्यो ।

यसरी कुनै पनि प्रवृत्ति ग्राह्य भएकाले कुनै एक विशेष प्रवृत्तिलाई सम्मेलनको प्रवृत्ति भन्न सकिँदैन । सम्मेलनका प्रकाशनहरूलाई समग्र रूपमा एकैपल्ट अवलोकन गर्दा हामी पाउनेछौं, यसले एकै साल प्रकाशित गरेका ग्रन्थहरूमा पनि एउटामा एक प्रकारको प्रवृत्ति देखा पर्छ भने अर्कामा अर्कै प्रवृत्ति देखा पर्छ । उदाहरणस्वरूप प्रस्तुत गर्न सकिन्छ सन् १९४९ मै प्रकाशित **दोषी चश्मा** र **नेपाली वीरहरू**जस्ता दुई भिन्न प्रवृत्तिका ग्रन्थहरू । **दोषी चश्माले** यौनप्रधान र मनोविश्लेषणात्मक प्रवृत्ति देखाएको छ भने **नेपाली वीरहरूले** चाहिँ जातीय इतिहास र त्यसका वीर नायकहरूप्रति गौरव अनुभव गराउने तथा वीर पूजाको पृष्ठभूमि तयार गर्ने प्रवृत्ति देखाएको छ । एकैचोटि विभिन्न प्रवृत्तिलाई अँगालेर उभिएका यस संस्थाका नीतिमा प्रवृत्तिगत खास प्रकारको पूर्वाग्रह थिएन । यसलाई त केवल नेपाली भाषा र

१२७. सम्मेलन विवरण बही (कार्यकारिणी समितिको २३ सेप्टेम्बर १९४९ को सभा), प्रस्ताव-८

“सम्मेलनका विचारमा यो नियम हाल ठीक ठहरिएको भए तापनि (भाषाको शुद्धाशुद्धि सम्बन्धमा) पहिले चलेका थितिबमोजिम यो नियम नमान्ने लेखकका ग्रन्थ पनि उचित ठहरै स्वीकार गर्न तयार छ ।”

यसरी व्याकरणको नियम होस् वा ग्रन्थको प्रवृत्ति – जुनै पनि सम्मेलनलाई मान्य थियो, केवल उचित र योग्य ग्रन्थ हुनुपर्थ्यो ।

साहित्यको सेवा गर्ने लालसा थियो। फलतः सम्मेलनले प्रकाशित गरेका साहित्यिक प्रकाशनमा मिश्रित प्रवृत्ति देखापरेका छन्।^{१२८} एकै लेखक वा कविका दुई कृतिमा भिन्नभिन्न प्रवृत्ति देखा पर्नुबाहेक एउटै कृतिमा पनि निम्न प्रवृत्ति देखा परेका छन्। उल्लिखित तथ्यलाई पुष्टि गर्नका निम्ति सूर्यविक्रम ज्ञवालीद्वारा सम्पादित **भानुभक्तको रामायण** र **कथा कुसुम** लिन सकिन्छ। **रामायण**का प्रकाशनले शास्त्रीयतावाद र आदर्शवादकै परिपुष्टि भयो भने **कथा कुसुम**मा सङ्गृहीत कथाहरूले यथार्थवाद, रहस्यवाद र मनोविश्लेषणात्मक प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गर्‍यो। त्यसरी नै **कथा कुसुम**भित्रै पनि यथार्थवाद, रहस्यवाद, मनोविज्ञान र मनोविश्लेषणजस्ता विभिन्न प्रवृत्तिका कथाहरू सङ्गृहीत भए। एउटै कथाकार बालकृष्ण समको एउटा 'शरण'—जस्तो यथार्थवादी कथा छ त अर्को 'फुकेको बन्धन'—जस्तो रहस्यवादी कथा पनि छ।

यसर्थ यस समस्याप्रद विषयलाई उठाउनु अध्ययनको उद्देश्य नभए तापनि प्रस्तुत एउटा सिङ्गो अध्ययनमा सम्मेलनका प्रकाशनहरूको प्रवृत्ति भनी सङ्क्षेपमा विवेचना गरिएको छ, तर यो सम्मेलनको मात्र प्रवृत्ति होइन, केवल प्रकाशकका नाताले सम्मेलनले स्वागत गरेका अनेकौँ उपयोगी प्रवृत्तिहरूको सङ्गम हो।

सम्मेलनको लामो कार्यकालमा युगको व्यक्तिभ्रमणको साथसाथै नयाँ तरेलीको उदय र पुरानोको अस्त हुँदै जानु स्वाभाविक थियो। सम्मेलनको यो लामो साठी वर्षका जीवन—यात्रालाई कालगत रूपमा मोटामोटी तीन चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ— सन् १९२४ देखि १९३१ सम्म, सन् १९३१ देखि सन् १९५४ सम्म औ सन् १९५४ देखि १९८४ सम्म। प्रथम चरण पारसमणि प्रधानका नेतृत्वको कालावधि थियो, द्वितीय चरण सूर्यविक्रम ज्ञवालीका नेतृत्वको तथा तृतीय चरण ज्ञवालीले नेतृत्वको भार छोडेपछिको कालावधि थियो। यी कालावधिपिच्छे प्रत्येकमा प्रवृत्तिगत दृष्टिले सम्मेलनका प्रकाशन आफ्नै चरणप्रति आस्थावान् देखिन्छन्।

१२८. केही उदाहरणः—

नैवेद्य – शास्त्रीयतावाद, आदर्शवाद र स्वच्छन्दतावाद

मनलहरी – आदर्शवाद, सुधारवाद

बधू शिक्षा, रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण, भानुभक्तीय रामायण औ राघव विलाप

– शास्त्रीयतावाद र आदर्शवाद

भ्रमर – स्वच्छन्दतावाद, आदर्शवाद

कथा कुसुम – यथार्थतावाद, आदर्शवाद, रहस्यवाद, मनोवैज्ञानिक र मनोविश्लेषणात्मक

सम्मेलन स्थापित भएको समय नेपाली साहित्य शास्त्रीय प्रवृत्तिको युग किंवा अभिजात्य युगमै सीमित थियो। यसको झण्डै एक दशकपछि सन् १९३४ देखि मात्र^{१२९} नेपाली साहित्यका आधुनिक युगको सूत्रपात भएको मानिएको छ। त्यसैले त्यस प्रथम चरणभित्र सम्मेलनले प्रकाशित गरेका ग्रन्थहरू विशेषतः पुरानै ग्रन्थहरूका पुनर्प्रकाशन थिए अथवा पुराना परिपाटीमै लेखिएका शास्त्रीयतावादी ग्रन्थहरू थिए।^{१३०} यसको अर्थ यो पनि होइन, कुनै पुरातन युगमा आधुनिक भावधारको साहित्य सृजना हुनसक्तैन अथवा आजको अत्याधुनिक युगमा कुनै पुरातन परिपाटीका साहित्य सृजना हुँदैनन् वा भइरहेका छैनन्। तर मोठ रूपमा यी कुरा भनिएका हुन्।

प्रवृत्ति निर्धारण विशेषतः सृजनात्मक साहित्यमा नै गरिने हुनाले सम्मेलनले प्रकाशित गरेका कविता, कथा, उपन्यास र नाटक – साहित्य यस सम्बन्धमा विशेष आलोच्य विषय छन्। यसरी हेर्दा सम्मेलनले प्रकाशित गरेका ३१ वटा ग्रन्थहरूमध्ये १७ वटा^{१३१} मात्र यहाँ प्रासङ्गिक छन्। जसमा टाल्सटायका कथा अनुवादमात्र हो, त्यसैले उक्त पुस्तकको चर्चा यहाँ गरिँदैन। त्यसरी नै रामायण, बधूशिक्षा, रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण र महिम्नस्तोत्र पनि प्रासङ्गिक छैनन् कारण रामायण र बधूशिक्षा अघिबाटै प्रकाशित ग्रन्थहरू हुन्, सम्मेलनले यिनको पुनर्प्रकाशन गरेको मात्र हो। त्यसरी नै रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायणकै पनि सम्मेलनद्वारा पुनर्मुद्रण भएको मात्र हो। तर उक्त पुस्तकका भूमिकाका रूपमा पुस्तकका सम्पादक दीनानाथ सापकोटाले लेखेका 'मुखबन्ध' भने महत्त्वपूर्ण छ। नेपाली समालोचना लेखनमा मोतीराम भट्टको कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र, सूर्यविक्रम ज्ञवालीको नैवेद्यको समालोचना औ नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका ५।१ र ६।१ मा क्रमशः प्रकाशित उनकै 'नेपाली साहित्याकाशका दुई

१२९. शारदाको प्रकाशन (वि० सं० १९९१ वा सन् १९३४) लाई ईश्वर बरालले झ्यालबाटको भूमिकामा र वासुदेव त्रिपाठीले विचरणमा नेपाली साहित्यमा आधुनिकताको प्रारम्भ भनेकै छन्।

१३०. नैवेद्य, बधूशिक्षा, मनलहरी, रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण, राघव-विलाप।

१३१. १. नैवेद्य, २. मनलहरी, ३. बधूशिक्षा, ४. राघव-विलाप, ५. रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण, ६. भ्रमर, ७. कथा कुसुम, ८. महिम्नस्तोत्र, ९. टाल्सटायका कथा, १०. मुलुकबाहिर, ११. दोषी चरमा, १२. भक्त भानुभक्त, १३. अमरसिंह, १४. भानुभक्तको रामायण, १५. नहेर आज मलाई, १६. सम्मेलन कथा सङ्ग्रह, १७. सम्मेलन कविता सङ्ग्रह।

नयाँ तारा’ औ ‘समालोचना – लक्ष्मीपूजा’ तथा भानुभक्त रमारक ग्रन्थको जतिकै महत्त्व यस ‘मुखबंध’-को छ। नेपाली समालोचना लेखनको प्रारम्भिक कालको यो एउटा राम्रो उदाहरण देखा परेको छ। यसमा उनले नेपाली भाषाको रूप र गठन-सम्बन्धमा धेरै कुरा बताउनबाहेक कवि भानुभक्त र रघुनाथका आरोपित काव्य-दोष निर्मूल पार्ने र रघुनाथलाई आदिकवि मान्ने तर्क पनि पेश गर्ने कार्य गरेका छन्। कुलचन्द्र गौतमकृत महिम्नस्तोत्र पनि संस्कृत काव्यको अनुवादमात्र हो। त्यसैले यसका चर्चाले पनि सम्मेलनका प्रकाशनका प्रवृत्तिलाई विशेष पुष्टि गर्दैन तथा यो त्यस कालावधिको विशेष प्रवृत्तिको परिचायक हुनसक्तैन। लक्ष्यका दृष्टिले यी सबै ग्रन्थहरू नेपाली साहित्यका शास्त्रीयतावादी ग्रन्थहरूको पुनर्मुद्रणमात्र हुन्, यद्यपि यी ग्रन्थहरूमा बीज रूपमा अद्भुतता वा अपार्थिवताजस्ता प्रवृत्ति भएकाले यिनमा पनि केही स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति देखा पर्छन्। पं तारानाथ शर्माको राघव-विलाप पनि रामायणकै एक विशेष घटनाको सुन्दर अभिव्यक्ति हो जसमा विषयवस्तु पनि रामायणकै छ।^{१३२} सम्मेलनका प्रकाशनको प्रवृत्ति विषयमा विशेष महत्त्व नराखे तापनि प्रवृत्तिको दृष्टिकोणले यसलाई शास्त्रीयतावादी नै मानिन्छ।

सम्मेलनको प्रथम साहित्यिक प्रकाशन नैवेद्य (सन् १९२५) उक्त पुस्तकका द्वितीय संस्करणको प्रकाशन हो। यसमा कवि धरणीधर शर्माका जागृतिमूलक कविताहरू सङ्कलित छन्। धरणीधर नेपाली साहित्यमा मध्यकालीन प्रवृत्ति तोड्दै आधुनिक कालतर्फ सङ्क्रमण गरिरहेका समयका प्रखर कवि हुन् भनी वासुदेव त्रिपाठीले लेखेका छन्।^{१३३}

संस्कृत काव्य-प्रवृत्ति तथा छन्द-अलङ्कारबाट प्रभावित ती कविताहरू विशेषतः शास्त्रीय परिपाटीमा आधारित थिए। धरणीधर शर्मा आफै पनि पुरातन नियम तथा नीति र संस्कृतिका परिपूरक औ शृङ्गारधाराको घोर विरोधी^{१३४} तथा

१३२. श्यामप्रसाद, ‘पण्डित तारानाथ शर्मा र उहाँका कृतिहरू’, प्रगति २।१२, (वि० सं० २०१३), पृ० ७१।

१३३. ‘धरणीधरको स्मृतिमा’, परिसयर्था (समसामयिकी सङ्कलन), १।११ दार्जीलिङ : श्री राजप्रकाशन, पृ० ११

१३४. द्रष्टव्य छ कविको नैवेद्यमा सङ्गृहीत कविता, ‘कवि भानुभक्तप्रति।

धार्मिक विचारले प्रेरित व्यक्ति थिए।^{१३५} यसर्थ उनमा शैलीगत आधुनिकताको कमी र शास्त्रीयता प्रवृत्ति बढ्ता देखा परेको छ। यसरी प्रवृत्तिका दृष्टिकोणले नैवेद्यका प्रायः जस्ता कवितामा शास्त्रीयतावादी प्रवृत्ति हुनु स्वाभाविक भएको छ। तर ती कविताहरूले नेपाली जातिलाई मार्गदर्शन गराएर प्रगति-पथतिर अग्रसर गराएको^{१३६} तथा स्वभाषा, स्वसाहित्य र स्वजाति-प्रेम^{१३७} औ विद्योन्नति^{१३८} सम्बन्धमा दिशाबोध गराएकाले लक्ष्यका दृष्टिकोणबाट ती आदर्शोन्मुखी भएका छन्। तर यति हुँदाहुँदै पनि उनका धेरैजस्ता कवितामा क्रान्तिको सन्देश वा जागरणको शङ्खघोष भएकाले^{१३९} यस्ता कवितालाई स्वच्छन्दतावादका कविता भनी सङ्केत गर्न पनि सकिन्छ। नैवेद्यका स्वच्छन्दतावादका सम्बन्धमा सूर्यविक्रम ज्ञवाली लेख्छन्:- “स्वतन्त्रताको नियमपूर्वक पालन भएन भने त्यो स्वच्छन्दता हुन्छ। स्वतन्त्र हुनु बडो जिम्मावारीको काम छ। स्वतन्त्रता भनेका नियम हो, स्वच्छन्दता भनेको मनपरी हो। कविमा स्वातन्त्र्यको बडो आवश्यकता छ।” नैवेद्यका अनेक प्रकारले प्रशंसा गर्दै उनले अझ लेखेका छन्- “नैवेद्यजस्तो प्रस्फुटित हुन लागेका फूल हुन्छ, पानी नपर्दैको बादल हुन्छ, सूर्य उदय हुनुभन्दा पहिलेको पूर्वाकाश हुन्छ उस्तै कवि धारणीधरका वर्तमान कविता छन्।”^{१४०} त्यसै विषयमा इन्द्रबहादुर राईले यसरी पुष्टि गरेका छन्, पं० धरणीधर शर्माका नैवेद्यका जातीय गीतहरू भाषाका सरलता र उद्बोधनका उच्चताका रोमान्टिक रचनाहरू थिए, समाज, जाति र देशको प्रेम उहाँका रोमान्टिक अभिव्यञ्जना र प्रकाशनका छन्, कल्पना

१३५. वासुदेव त्रिपाठी, उही, पृ० १२।

“नैवेद्यका कविले तत्कालीन नेपाली समाजलाई आफ्ना युग निद्राबाट बिउँझँदै राष्ट्रिय स्वाभिमानको जगेर्ना गर्न र न्यायपूर्ण समाजको सपना देख्न अनि नैतिक, धार्मिक र आध्यात्मिक मूल्यहरूले परिपूर्ण आर्य संस्कार धारण गर्न र विधाका विकासका साथै नेपाली भाषा र साहित्यका उत्थानका निम्ति कटिबद्ध रहन व्यापक आह्वान गरेको पाइन्छ।”

१३६. जातीय गीत, जाग-जाग, गुहार-गुहार, नत्र बर्बाद भयो, कवि भानुभक्तप्रति, स्वतन्त्रता - जस्ता कविताहरू।

१३७. साहित्य सुधा, जाग-जाग, जातीय गीत - जस्ता कविताहरू।

१३८. विद्याभ्यासको प्रयोजन, जातीय गीत, गुहार-गुहार, नत्र बर्बाद भयो - जस्ता कविताहरू।

१३९. जाग-जाग, कोदानुनय, स्वतन्त्रता, कवि भानुभक्तप्रति, अर्जी - जस्ता कविताहरू।

१४०. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, 'नैवेद्य, समालोचना', साझा समालोचना, सम्पा० कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०३७), पृ० ८

र उक्ति वैचित्र्यका न्यूनताले उहाँ अपरिशोध्य रोमान्टिक लाग्नुहुन्न ।^{१४१}

सन् १९२७ मा प्रकाशित महानन्द सापकोटाका **मनलहरी**मा पनि आदर्शवाद स्पष्ट छ। समाजमा प्रचलित कुरीति र कुव्यसन तथा तिनले ल्याएको हानिप्रति सचेत गराउँदै कविले नेपाली जातिलाई मार्गदर्शन गराउने प्रयास गरेका छन्। उनका विषयमा रामकृष्ण शर्मा यसरी लेख्छन्,

श्री महानन्द सापकोटाले उपदेश दिन असल ठान्नुभएको भए तापनि उहाँले आफ्ना उपदेशलाई नेपाली झ्याउरे गीतका कुलोद्वारा सञ्चालन गर्नुभयो। नेपाली भाषाका पुस्तकमा झ्याउरेले पहिलोपटक स्थान पाएको **मनलहरी**मा नै होला ।^{१४२}

हुन पनि यदि सम्मेलनको जन्म हुनुभन्दा अधिका यौनोत्तेजक लहरीहरू, ज्ञानदिल दासको **उदय लहरी** औ भानुभक्तका अग्रणी मानिएका वसन्त शर्माको **समुद्रलहरी**जस्ता कृतिलाई अपवाद मान्दा सामाजिक उपादेयता र काव्यगत स्थायी मूल्यका आधारमा समेत **मनलहरी**बारे रामकृष्ण शर्माको यो भनाइ त्यति अतिशयोक्तिपूर्ण प्रतीत हुँदैन।

नैवेद्यमा झैं छन्द – अलङ्कार र रसाभिव्यञ्जना संयोजित नभई **मनलहरी** नेपाली जातीय छन्द सवाईमा प्रस्तुत छ तापनि प्रवृत्तिका दृष्टिकोणले यो आदर्शवादसम्म मात्र उक्लन सकेको छ।

सम्मेलनका प्रकाशनको यस द्वितीय चरणमा पनि सन् १९३७ देखि सन् १९४९ का अवधिमा सम्मेलनले गरेका प्रकाशनहरू बढो महत्त्वपूर्ण छन्। रामशाह, द्रव्यशाह, पृथ्वीनारायण शाहका जीवनी प्रकाशनले स्वगौरव र वीरपूजाको भाव जागृत गराउनुबाहेक नयाँ प्रवृत्ति निर्णय गर्ने आधार दिएनन्। त्यसरी सन् १९४० मा प्रकाशित **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** र **वीर बलभद्र** तथा सन् १९४३ मा प्रकाशित **अमरसिंह**जस्ता ग्रन्थहरू पनि वीर पूजाकै परिपूरक हुन्। तर **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**को प्रकाशनद्वारा भने सम्मेलनले नेपाली साहित्यमा एउटा नयाँ विधा–समीक्षाको परिचय गरायो। यस विधाको सम्पूर्ण गुण, तत्त्व र नियमपूर्ण प्रथम नेपाली

---

१४१. 'भ्रमर–स्वच्छन्दतावाद', **नेपाली उपन्यासका आधारहरू** (दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य परिषद्, १९७४), पृ० ५९।

१४२. 'टाक्सिएको नेपाली कविता', **साझा समालोचना**, सम्पा० कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०३१), पृ० १०४।

साहित्यिक ग्रन्थ **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**लाई नै मानिन्छ।^{१४३} कति विद्वान्हरूका मतमा संवत् १९४१ मा प्रथमपल्ट भानुभक्तीय रामायणको बालकाण्ड प्रकाशित हुनु नै समालोचना विधाको श्रीगणेश थियो औ पछि सं० १९४२ मा सम्पूर्ण रामायणको प्रकाशित हुनु, कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र लेखिनु र प्रकाशित हुनुले सो विधाका प्रगतिको बोध गर्छ। त्यसपछि विद्यापतिको **सात नायिका**, **सात रागजस्ता** कृति पद्य नै भए तापनि तिनमा रीतिकालीन मान्यता र धारणाको अल्प अभिव्यक्ति नभएको होइन। त्यसपछि दीनानाथ सापकोटाको **रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण**को मुखबन्ध, सूर्यविक्रम ज्ञवालीका **कथा कुसुम**का भूमिकाले समालोचनाको स्पष्ट रूपरेखा देखाउन थालेको हो, तर ती अल्प छन्। त्यसैले साङ्गोपाङ्ग रूप तथा विभिन्न दृष्टिकोणबाट हेर्दा औ गतिलो र घतलाग्दो भनी खोज्नुपर्दा निश्चय नै प्रथम ग्रन्थ **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** नै देखा पर्छ। यसका महत्त्वलाई उपेक्षा गर्न सकिँदैन।

(द्रष्टव्य : **साझा समालोचना**को 'एक सन्दर्भ : एक दृष्टि' – भूमिका)

सन् १९३६ मा सम्मेलनले रूपनारायण सिंहको उपन्यास **भ्रमर** प्रकाशित गर्‍यो। **भ्रमर** नेपालबाहिरका नेपालीले लेखेको प्रथम आधुनिक उपन्यास हुनबाहेक यो अनेक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण तथा विशिष्ट मानिएको छ। उपन्यासकार आफै पनि एक अत्यन्त प्रतिभाशाली व्यक्ति थिए जसका विषयमा समालोचक गणेशलाल सुब्बा लेख्छन्—

“नेपालबाहिर भारतमा स्थायी रूपले एकै भूखण्डमा बसोबासो गरेका नेपाली जातिका कोखमा जन्मेको मध्यवित्तको सर्वश्रेष्ठ बौद्धिक उपज रूपनारायण सिंह हुनुहुन्छ।^{१४४}

भ्रमरका प्रकाशनले सम्मेलनका विशेष प्रवृत्तिको बोध नगराए तापनि त्यस कालको नेपाली साहित्यमा यस उपन्यासले प्रवेश गराउन सकेको स्वच्छन्दतावाद सम्बन्धमा विद्वान् समालोचकहरूले धेरै चर्चापरिचर्चा गरेका छन्। **भ्रमर** प्रकाशन कालको औपन्यासिक प्रवृत्ति सम्बन्धमा केवल घटनालाई प्रधानता दिई पाठकहरूलाई आश्चर्यजनक संसारतिर डोर्‍याउनु थियो भन्ने दयाराम सम्भवले नेपाली साहित्यका केही पृष्ठमा लेखेका छन् (पृष्ठ २०४) कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले

१४३. गोकुल सिन्हा, 'भानुभक्तीय आलोचनाको परम्परा', **भानु** (भानुभक्त विशेषाङ्क), ८।१६ (सं० २०३८), पृ० २८।

१४४. गणेशलाल सुब्बा, 'नेपाली साहित्यमा भ्रमर', **दियालो** ४।१, (सन् १९६०), पृ० १३।

रूपनारायण सिंहलाई आधुनिक नेपाली उपन्यासको पहिलो चरणमा मूर्द्धन्य उपन्यासकारका रूपमा अविस्मरणीय भनेर स्वीकार गरेका छन् तथा उनको **भ्रमर**लाई आधुनिक नेपाली उपन्यासको चिरस्मरणीय ग्रन्थ औ स्वच्छन्दतावादको माइलखुट्टी मानेका छन्।^{१४५} निकटप्रति कुण्ठात्कक चैतन्य र दूरप्रति मोहात्मक कल्पना दुवैसँग नरही रोमान्टिसिज्म हुँदैन भनी रोमान्टिसिज्म वा स्वच्छन्दतावादलाई परिभाषित गर्दै यी तत्त्व पूर्णरूपमा **भ्रमर**मा विद्यमान भएको तथ्य पनि बताउँदै समालोचक इन्द्रबहादुर राई, रूपनारायण सिंहको कलाकारिता विषय यसरी लेख्छन्— “सौन्दर्य प्रखरता रोमान्टिसिज्मको अर्को दिगो तत्त्व हो र सबभन्दा बढ्ता कलाकार रूपनारायण सिंहमा यही तत्त्व छ।”^{१४६}

त्यतिखेर फौजमा सामेल भएर होस् अथवा उच्च शिक्षा उपलब्ध गरेर होस् नेपालीहरू विश्वका विभिन्न जाति र तिनका साहित्यका सम्पर्कमा आउन लागेका थिए।^{१४७} रूपनारायण सिंहजस्ता वकील र पाश्चात्य शिक्षा प्राप्त गरेका व्यक्तिले अङ्ग्रेजी, हिन्दी र बङ्गला साहित्यमा ठूलो चाख देखाउनु स्वाभाविक थियो तथा तिनकै प्रभावबाट उनको **भ्रमर** लेखियो। यसरी यस उपन्यासका माध्यमबाट उनले स्वच्छन्दतावाद वा रोमान्टिसिज्मको प्रयोग गरे। तर यति हुँदाहुँदै पनि उपन्यासमा जसरी घटना—उपघटनाहरू सृजना गरिएका छन् तथा उपन्यासको समापन जुन प्रकारले गरिएको छ तिनलाई विचार गर्दा यसले आदर्शवादको परिधि पनि स्पर्श गर्न गएको छ। त्यसबाहेक **भ्रमर** रोमान्टिक साहित्य भए तापनि यसका पात्रहरू भने याथार्थिक छन्।^{१४८} मूलतः रोमान्टिसिज्म नै **भ्रमर**को प्रवृत्ति भए तापनि यसमा मिश्रित प्रवृत्ति देखा पर्छन्। यही आधारमा शायद कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले **भ्रमर** सम्बन्धमा यस्तो मन्तव्य व्यक्त गरेका छन्—

“उपन्यासका आधुनिक विन्यासमा रोमान्सेली आदर्शवादको छटा नेपालीमा फुटिसकेको थियो। **भ्रमर** यसको पहिलो नमूना हो — उपन्यासमा रोमान्टिसिज्मको प्रवेश रूपनारायण सिंहको **भ्रमर**ले रोमान्सेली स्वच्छन्दता विचरण गर्दै आदर्शवादका परम्परालाई अँगालेको छ।” (नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार — पृष्ठ ५३)

यसै प्रसङ्गमा इन्द्रबहादुर राई पनि लेख्छन्— “सृजक कोही पनि शतप्रतिशत

१४५. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, उही, पृ० १९७।

१४६. इन्द्रबहादुर राई, नेपाली उपन्यासका आधारहरू, उही, पृ० ५९।

१४७. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, भ्रमरको भूमिका, उही।

१४८. राई, ऐजन

शास्त्रिक वा स्वाच्छान्दिक हुँदैनन्, न्यूनाधिक परिणाम वा अंशहरूमा हुन्छन्। प्राधान्य कुन तत्त्वको छ किंवा मूल वृत्ति कुन छ जाँचेर रूपनारायण रोमान्टिक चिह्नित हुनुहुन्छ, साँच्चै तर अरु तत्त्व नभएका होइनन्।^{१४९}

यसरी **भ्रमर** रोमान्टिसिज्मको प्रथम नमूना भए तापनि तिनताकका सम्पूर्ण नेपाली साहित्यमा यही स्वच्छन्दतावाद विशेष प्रवृत्ति देखा परेको हो। जुन प्रवृत्ति यसरी नेपाली साहित्यमा थियो त्यो सघन रूपमा **भ्रमर**मा देखा पर्यो।

भ्रमरको प्रकाशन नाना प्रकारले महत्त्वपूर्ण छ भन्दा यसको प्रवृत्तिबाहेक भाषा र लेखनशैली पनि साङ्केतिक छ। प्रवृत्तिका दृष्टिकोणले यसले जसरी एउटा नयाँ कीर्तिमान स्थापित गर्न सक्यो भाषा र शैलीमा पनि त्यतिकै प्रबल यसको देन छ। उपन्यास कलामा रूपनारायण सिंहलाई अद्भुत मानिन्छ। **भ्रमर** उपन्यास शिल्पको प्रथम सफल अनुष्ठान हो र सामान्यतः अजेय पनि तथा **भ्रमर** उपन्यासकलाको दृष्टिले सर्वाङ्गपूर्ण सिद्धि हो भन्नेजस्ता डा० वासुदेव त्रिपाठीका अभिव्यक्तिले उक्त तथ्यको पुष्टि गर्छ।^{१५०}

भाषाका दृष्टिकोणले अद्वितीय उपन्यास **भ्रमर** सम्बन्धमा इन्द्रबहादुर राई लेख्छन्— “त्यो भाषा (भ्रमणको भाषा) नेपालीमा अघि कहिल्यै थिएन। तथा समकालीन रुद्रराज पाण्डेयका उपन्यासहरूका भाषाको रूपनारायणको भाषासँग तुलना हुँदैन। उपन्यासका हकमा पनि **भ्रमर** जतिको राम्रो छ त्यसभन्दा अनेक गुणा राम्रो उपन्यासहरू लेखिन सक्छन् तर आजतक **भ्रमर** नै श्रेष्ठ छ।^{१५१}

कम्ती शब्द र थोरै वाक्यमा सिंहले सबै स्पष्ट बुझिने भाषा प्रयोग गरे। **भ्रमर**मा उनको भाषा जतिकै सशक्त उनको शैलीको पनि समालोचकहरूले मुग्धकण्ठले प्रशंसा गरेका छन्। कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान लेख्छन्—

“सुव्यवस्थित आकृति – प्रकृतिले सन्तप्त, सुललित भाषा—प्रयोगले सुसंस्कृत तथा बाटी—कोरी कुँदी चरिचट्ट परेको शैलीले सुरुचिपूर्ण **भ्रमर** सम्पूर्णमा एक परिष्कृति हो।^{१५२} यही भाषा र लेखनशैलीको मोहमा परेर **भ्रमर** धेरै पढिनेछ तथा **भ्रमर**को सफलता पनि यही हो भनी इन्द्रबहादुर राईले आफ्नो सुचिन्तित

१४९. ऐजन, पृष्ठ ५९

१५०. वासुदेव त्रिपाठी, ‘आधुनिक नेपाली उपन्यासको पृष्ठभूमि र प्रथम प्रहर’, **विचरण** (काठमाडौँ : भानु प्रकाशन, सं० २०२८), पृ० १०३।

१५१. ऐजन, पृष्ठ ६१

१५२. प्रधान, उही,

विचार प्रकट गरेका छन्। यसरी **भ्रमरझैँ** नेपाली साहित्यको एउटा **भ्रमर** रचना (क्लासिक्स)^{१५३} सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो।

भ्रमरपछि सम्मेलनको अर्को महत्त्वपूर्ण प्रकाशन थियो – **कथा कुसुम**। सङ्ग्रहमा परेका दशवटा कथाहरूले विभिन्न प्रवृत्ति-निर्देश गरेका छन्। यी कथाहरू नेपाली साहित्यका आधुनिक युगका कथाहरूको सशक्त उदाहरण थिए तथा यिनका रचयिताहरू आधुनिक नेपाली कथा-साहित्यका निर्माता थिए। **शारदा**का प्रकाशनलाई नेपाली साहित्यको आधुनिक युग मानिएकाले तथा यी चार कथाकारहरूले कथाहरू प्रथमतः शारदामार्फत देखापरेकाले यी कथाहरू तथा कथाकारहरू नेपाली साहित्यमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छन्।^{१५४} त्यसबाहेक यी कथाहरूबाट निर्देश गरिएका प्रवृत्तिहरू त्यस कालावधिको नेपाली साहित्यकै प्रवृत्ति थिए भन्न सकिन्छ, जसको एक कारण यो पनि हो कि **कथा कुसुम** दार्जीलिङबाट प्रकाशित भए तापनि सङ्ग्रहभित्रका कथाकारहरू नेपालका थिए।

प्रथम कथाकार बालकृष्ण शमशेरका तीन कथाहरू– ‘शरण’, ‘फुकेको बन्धन’ र ‘कैकेयी’–मध्ये ‘शरण’ तिनताकका नेपालको नेपाली समाजमा घट्न सक्ने घटनाहरूलाई कथावस्तु बनाएर समाजको यथार्थ चित्रण गरिएको छ। यसरी कथा समाजको प्रतिबिम्ब हुन सकेको छ। नेपाली समाजका साधारण जनताको जीवनजस्तै तथा अझ बढी तिनताकका नेपाली नारीहरूको अवस्था जस्तै कथा दुःखान्त र मर्मस्पर्शी भएको छ। अर्को कथा ‘फुकेको बन्धन’–ले रहस्यवाद उद्घाटन गरेको छ। नेपाली साहित्यमा बौद्धिकतावाद तथा तर्कको प्रवेश गराउनेहरूमा मुख्य श्रेय बालकृष्ण शमशेर र पुष्कर शमशेरलाई छ। त्यही बौद्धिकता यी कथाहरूमा पनि झल्केका छन्। तेस्रो कथा ‘कैकेयी’ पौराणिक कथावस्तुलाई नै आधुनिक आवरणमा प्रस्तुत गर्ने प्रयासको एउटा उत्कृष्ट नमूना भएको छ। यसै कथामा कथाकारका भाषालाई सिँगार्ने प्रवृत्ति पनि विशेष रूपमा देख्न पाइन्छ। यो कथा कला कलाका निम्ति चर्चित विषयमाथि एउटा सफल प्रयोग हुनसकेको थियो। अन्य कथाहरूमा झैं ‘कैकेयी’–मा बालकृष्ण शमशेरले पाण्डित्यपूर्ण भाषाशैलीको प्रयोग गरेका थिए। तर उनको बौद्धिकता यस कथामा प्रशस्त मात्रामा देख्न पाइन्छ। प्रह्लाद नाटकलाई पौराणिकताबाट टिपेर आधुनिक रूप दिएझैं ‘कैकेयी’ कथा पनि त्यहीअनुरूप देखा पर्छ। तर प्रवृत्तिका दृष्टिकोणले

---

१५३. वासुदेव त्रिपाठी, **विचरण**, उही

१५४. ईश्वर बराल, **झ्यालबाट**, भूमिका

यी तीनै कथाहरू यथार्थवादी हुँदाहुँदै पनि शास्त्रीयतोन्मुखतालाई पनि बोकेर हिँडेका कथा हुन्।

अर्को कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीका दुई कथाहरू— ‘बिदा’ र ‘परालको आगो’ सङ्गृहीत छन्। ‘बिदा’—मा कथाकारको नारीप्रति सहानुभूति दर्शाइएको छ औ यो प्रवृत्ति उनका अन्य कथाहरूमा पनि देखिन्छ। ‘बिदा’ कथा ‘शरण’—जतिकै यथार्थवादी बन्न नसकी आदर्शोन्मुखी बन्न गएको छ। त्यसैले दयाराम सम्भवेले यस कथाका पृष्ठभूमिमा मैनालीलाई शास्त्रीय परम्पराको आदर्शोन्मुखी यथार्थवादी कथाकार मानेका छन्।^{१५५} तिनताकका नेपालमा नेपाली साहित्यको प्रवृत्ति नै यस्तो थियो – जातभातको भेद तथा धनी—गरीबमा श्रेणी—विभाजन। ‘परालको आगो’ पनि त्यस्तै यथार्थवादी प्रवृत्तिकै परिपूरक कथा हो। यसैले समाज—मनोवैज्ञानिक स्वर दिएको छ।^{१५६} तथा नेपाली जनजीवनको चित्रण अत्यन्त टड्कारो र सजीव गराएको छ। यस्तै सामाजिक चित्रणका प्रसङ्गमा मैनालीलाई नेपाली साहित्यको प्रेमचंद पनि मानिएको छ।^{१५७}

तेस्रो कथाकार पुष्कर शमशेरका दुई कथाहरू— ‘परिबन्द’ र ‘लोगने’ यस पुस्तकमा सङ्गृहीत छन्। परिबन्द कथा सम्बन्धमा समालोचक ताना शर्माले यसरी लेखेका छन्:— “कुनै पनि कथाले पुष्कर शमशेरका प्रसिद्ध कथा ‘परिबन्द’—लाई कला, समवेदना राष्ट्रिय चरित्र र स्वाभाविकतामा उछिन्न सकेको छैन।”^{१५८} कथाकारका अन्य कथाहरू शिल्प र शैलीका परम्परामा यी दुवै कथा तर्कप्रधान भई रेखर्गाणात्मक ढाँचामा समस्या, सिद्धान्त, कार्य र परिणामका रूपमा पूर्ण गरिएको छ। कथाहरूमा सशक्त बौद्धिकता छ तथा वकालती जिरह रामाञ्चित ढङ्गमा पेश गरिएको छ। ‘लोगने’ कथामा भने भाषा र शैली दुर्बोध्य हुँदै कृत्रिमताको सीमासम्म पुगेको छ।^{१५९} तर कथाहरू प्रवृत्तिका दृष्टिकोणले यथार्थवादी

---

१५५. दयाराम श्रेष्ठ ‘सम्भव’, ‘वस्तुगत र शिल्पगत प्रवृत्तिका सन्दर्भमा कथाकार मैनाली’, **नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ**, (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, (वि० सं० २०४९), पृ० १५०।

१५६. ऐजन

१५७. (क) ऐजन

(ख) वासुदेव त्रिपाठी – विवरण, उही।

१५८. ताना शर्मा, ‘आधुनिक नेपाली कथा र यौनवृत्ति’, **साझा समालोचना**, सम्पा० कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (काठमाडौँ: साझा प्रकाशन, पृ० ३९६।

१५९. रत्नध्वज जोशी, कथा, कथाकार र आलोचक, **साझा समालोचना**, ऐजन, पृ० ३४७।

नै भए तापनि केही शास्त्रीयता औ आदर्शोन्मुखताको मिश्रण पनि भएको छ। पुष्कर शमशेरका अन्य कथाहरूजस्तै यी कथाहरू पनि प्रायः एउटै साँचोमा ढालिएर तयार गरेझैं छन्। यसरी उनको कथा मिल्ने कुनै एक ढाँचाको ईँट तयार गर्न निर्माण गरिएको ईँट भट्टासित तुलनीय छन्। उनका यी कथाहरू पढेपछि उनलाई वादभन्दा पनि समस्या, सृजना र त्यसका समाधानमा बौद्धिकता र तर्कको प्रयोगजस्तो शिल्प नै रूचिकर देखिन्छ। कथा लेखनमा एउटा निजी परिपाटी छ अनि यो स्वाभाविक पनि हो – जुन व्यक्तिले अक्सफोर्ड डिक्शनरीभित्रका केही गल्लीसम्म पनि आँल्याएर धन्यवादको सर्तिफिकेट प्राप्त गरेथे उनको आफ्नै एउटा भिन्न कथा–परिपाटी हुनु तथा त्यस्तो परिपाटी सृजना गर्ने शक्ति र क्षमता हुनु स्वाभाविक हो। तर उनले यस परिपाटीलाई अघि बढाउन सकेनन् न यस शैलीको एउटा आवाज, एउटा क्रान्ति नै तयार गर्न सके। तर नेपाली साहित्य सम्मेलनले भने उनको त्यस आवाजका प्रचारसम्म गरायो– **कथा कुसुमका** माध्यमबाट।

अन्तिम तीन कथाहरू विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका छन् जसले नेपाली कथा साहित्यमा मनोविज्ञान र मनोविश्लेषणको प्रवेश गराए। उनलाई नेपाली मनोविश्लेषणात्मक कथाहरूका जन्मदाता मानिन्छ। **कथा कुसुम**मा सङ्गृहीत उनको पहिलो कथा ‘बिहा’–मा अमिल्दो बिहामाथि व्यङ्ग्य छ। दोस्रो कथा ‘शत्रु’–मा मनोविज्ञानको राम्रो प्रयोग गरिएको छ। तेस्रो कथा ‘सिपाही’–मा एउटा सिपाहीका जीवनको उदाङ्गो चित्रण मनोवैज्ञानिक ढङ्गमा गरिएको छ। मानिस बाह्य समस्याभन्दा आन्तरिक समस्याबाट बढ्ता पीडित रहेको हुन्छ भन्ने तथ्य उनका कथाहरू पढ्दा स्पष्ट हुन्छन्। कथाकारका ‘शत्रु’ र ‘सिपाही’ कथाहरूमा घटनाको सृजना कथाको गाह्रो उभ्याउनका लागि मात्रै भएको छ, मुख्य ध्येय त चरित्र चित्रण तथा मानसिक ग्रन्थि विशेषको व्याख्यात्मक अध्ययन गर्नु हो^{१६०} भनी यी कथाहरू सम्बन्धमा ईश्वर बरालले विचार व्यक्त गरेका छन्। मनोविज्ञान र मनोविश्लेषणका सुन्दर प्रयोगका साथसाथै कोइरालाका कथामा हामी त्रैप्रवृत्तिका मिश्रण पाउँछौं, ती हुन् स्वच्छन्दतावाद, यथार्थवाद र शास्त्रीयतावाद^{१६१} उनमा आएर नै साहित्यमा बौद्धिक शास्त्रीयता प्रायः अन्त भएर नवचिन्तनको मार्ग अङ्कुरित भएको छ। यसै नवचिन्तनका कारणले उनी नेपाली पाठकहरूबीच

१६०. **झ्यालबाट** भूमिका, उही

१६१. इन्द्रबहादुर राई, **नेपाली उपन्यासका आधारहरू**, उही, पृ० ७९।

स्तुत्य छन्। पछि उनकै पथ समातेर गोठाले, लैनसिंह बाङ्देल, विजय बहादुर मल्ल, इन्द्रबहादुर राईहरूले नेपाली साहित्यलाई अघि बढाए। तर यो नवचिन्तन दार्जीलिङमा कोइरालाबाट बाङ्देलमा केही झल्कियो औ त्यसपछि एउटा लामो समयसम्म रिक्त रहेर इन्द्रबहादुर राईमा देखापर्यो। बीचमा देखा परेको रिक्तता कोइराला वा बाङ्देलले नेतृत्व दिन नसक्नुबाहेक सूधपाको प्रभावशाली व्यक्तित्वले तिनताकका दार्जीलिङ साहित्यलाई बढ्ता प्रभावित पारेकाले पनि हो। सम्मेलनले आफ्ना प्रकाशन कार्यद्वारा कोइरालाजस्ता साहित्यकारको यस्ता नवचिन्तनको साहित्य बीज रूपमा प्रकाशित गर्‍यो **कथा कुसुम**का माध्यमबाट औ पछि **दोषी चश्मा**द्वारा नवचिन्तनका उन्नायक कोइरालाका प्रवृत्तिलाई बलियो टेवा दियो।

यसरी **कथा कुसुम**ले विशेषतः यथार्थवाद, आदर्शवाद, रहस्यवाद र मनोविज्ञान तथा मनोविश्लेषणको केही झलक प्रस्तुत गरेको छ। **भ्रमर**का प्रकाशनले झैं **कथा कुसुम**का प्रकाशनले पनि ने० सा० सं० ले नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धि र उपन्यासमा जस्तै गल्प साहित्यमा पनि अभूतपूर्व प्रयोग गराएको थियो। **कथा कुसुम** पनि उल्लिखित अनेक कारणहरूले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भएको छ। यस सत्यलाई पुष्टि गर्दै कुमारबहादुर जोशी लेख्छन्, “यसमा सङ्कलित कथाहरूमध्ये खास गरी गुरुप्रसाद मैनालीका ‘परालको आगो’, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको ‘शत्रु’, बालकृष्ण शमशेरको ‘कैकेयी’ तथा पुष्कर शमशेरको ‘परिबन्द’ आ—आफ्नै पाराका उत्कृष्ट नेपाली लघु कथा हुन्।^{१६२} उनले सङ्ग्रहका सम्पादक सूर्यविक्रम ज्ञवाली तथा पुस्तकमा उनको भूमिका विषय पनि चर्चा गरेका छन् जसमा लघुकथाको सैद्धान्तिक विवेचनाबाहेक नेपाली कथा र कथाकारका बारेमा प्रथम समालोचनात्मक विवरण तथा कथा विधामा मार्गदर्शन गराइएका तथ्यलाई स्विकारिएको छ। यिनै तथ्यलाई अझ स्पष्ट गराउँदै ईश्वर बरालले पनि यस्तो मन्तव्य प्रकट गरेका छन्— “...नेपाली साहित्यको यो (कथा कुसुम) पहिलो सङ्कलन हो। यसका सम्पादक सूर्यविक्रम ज्ञवालीले कथाका विषयमा सर्वप्रथम सैद्धान्तिक विवेचनाका साथसाथ नेपाली कथा साहित्यका प्रारम्भ, प्रयोग तथा सङ्गृहीत कथा र कथाकारको मूल्याङ्कन गर्ने समीक्षाको पनि बाटो देखाउनुभयो।^{१६३}

१६२. कुमारबहादुर जोशी, ‘आधुनिक नेपाली कथाको सेरोफेरो’, **विकीर्ण चिन्तन**, (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वि० सं० २०३३)

१६३. ईश्वर बराल, ‘नेपाली कथा साहित्यको विषयमा’, **साझा समालोचना** उही, पृ० ३७४।

कथा कुसुमका चार कथाकारहरू सम्बन्धमा रत्नध्वज जोशी पनि यसरी समीक्षात्मक टिप्पणी दिन्छन्— “मैनालीज्यू र समज्यू कथामा आफ्ना-आफ्ना संस्कृतिको गाढा रङ्ग देखाउनुहुन्छ भने पुष्कर शमशेरज्यू तर्कको बलले त्यसको एकोहोरोपनमा हमला गर्नसमेत पछि हट्नुहुन्न। ‘लोगने’ कथामा यस्तै पङ्क्तिहरूले कथा टुङ्ग्याइएको छ। (कोइरालाका) सबै कथामा विद्रोहको एउटा अखण्ड स्रोत पनि भित्रभित्रै प्रवाहित भइरहेको पाइन्छ र कथानकको रूप पनि भित्रभित्रै देखि।”^{१६४}

सम्मेलनले श्रीमद्भागवतगीताको प्रकाशन पनि गर्‍यो जसमा धरणीधर शर्माको नेपाली टिप्पणीसमेत अन्तर्भुक्त थियो। नैतिकता र धार्मिक चेतनाको आवश्यकता अनुभव गरिएको तिनताकका नेपाली समाजमा गीताजस्तो ग्रन्थको प्रचार हुनु खुबै आवश्यक थियो। धरणीधर शर्माले नैवेद्यका कविताहरूमा यस्तै सुधारका भावना प्रकट गरेका थिए। ती भावनाको पूरक हुने सम्झेर मात्र होइन, तर भारतमा जनमानसको आदर पाइसकेका नेता महात्मा गान्धीले पनि गीताको महत्त्व विषय धेरै चर्चा गरेकाले सम्पूर्ण भारतमै गीताप्रतिको श्रद्धा र प्रेम पुनः जागृत भएको देखेरै नेपाली समाजलाई पनि राष्ट्रको मूल स्रोतसितै बगाउँदै सम्मेलनले उक्त ग्रन्थको प्रकाशन गर्‍यो। त्यस समय गान्धीजीबाट प्रभावित भएका (द्रष्टव्यः धरणीधर शर्माको जीवनी) धरणीधर शर्माले यो एउटा ठूलो र प्रशंसनीय कार्य गरे औ यसका प्रकाशनद्वारा सम्मेलनले पनि एउटा महत्त्वपूर्ण कार्य गर्‍यो। यसरी भारतभरिका जनताले प्राप्त गरेका ज्ञान र चेतनाको स्रोत तथा चरित्र-गठनमा मूल्यवान् र नैतिक-चेतना भण्डार उक्त ग्रन्थबाट नेपाली समाज पनि लाभान्वित हुन् भन्ने सम्मेलनको उद्देश्य थियो। यसबाट सम्मेलनको समाज सुधारको प्रवृत्ति स्पष्ट हुन्छ।

सन् १९४८ मा सम्मेलनले प्रकाशित गरेको अर्को उपन्यास मुलुक बाहिर लैनसिंह बाङ्देलको यथार्थवादी उपन्यास थियो। उपन्यासकारले ग्रन्थका भूमिकामै आफू यथार्थवादप्रति आस्थावान् भएका तथ्यलाई स्विकारेका छन्। यसको यथार्थवादी प्रवृत्ति सम्बन्धमा इन्द्रबहादुर राईले यसरी लेखेका छन्— “नीति र कल्पनाको आदर्शिताले नरङ्गाई अवस्था र चरित्रहरू यथावत् हेर्ने मुलुक बाहिरको अठोट छ।”^{१६५} नेपाली उपन्यासका सम्पूर्ण इतिहासलाई मनन गर्दा सिंहपछिका

१६४. रत्नध्वज जोशी, ‘कथा, कथाकार र आलोचक साझा समालोचना उही, पृ० ३७४।

१६५. नेपाली उपन्यासका आधारहरू, उही।

प्रथम उल्लेखनीय प्रतिभा उनलाई मात्र सकिन्छ।^{१६६}

भ्रमरपछि यो अर्को उपन्यासका प्रकाशनले सम्मेलनले आफ्नो विशेष प्रवृत्ति उद्घाटित गर्न नचाहेको भए तापनि यस प्रवृत्तिले तिनताकको नेपाली साहित्यमा प्रवेश गर्न लागेको थियो, बाङ्देल केवल त्यस प्रवृत्तिको प्रथम अभिवक्ता भए। यस सम्बन्धमा वासुदेव त्रिपाठीले यसरी पुष्टि गरेका छन्— “नेपाली उपन्यासका यात्रामा बाङ्देलको **मुलुक बाहिर** (२००४) नवीन प्रवृत्तिहरूको आरम्भ हो र नवीन दिशाको सूचना हो।^{१६७} नेपालबाहिर भासिएका नेपालीहरू त्यस समय जीवनका नाना समस्याले जडित थिए। त्यसैले यस्तो प्रवृत्ति जाग्रत भयो औ **मुलुक बाहिर**ले सुनियोजित ढङ्गमा सो प्रस्तुत गर्‍यो। फलतः कसैले यसको चरित्र चित्रण जीवित र सरल छ^{१६८} भनेका छन् भने कसैले उपन्यासमा बाङ्देलको मानवतावादी यथार्थवाद छ^{१६९} भनेका छन्। विद्वान्हरूले यस उपन्यासलाई नेपाली साहित्यमा देखा परेको विशुद्ध रूपको प्रथम यथार्थवादी उपन्यास हो तथा बाङ्देल सामाजिक यथार्थवादका प्रथम प्रयोक्ता हुन् भनी स्विकारेका छन्। दयाराम सम्भव **मुलुक बाहिर** नेपाली उपन्यास साहित्यको अद्वितीय उपलब्धि हो भनेर तोक्दछन्।^{१७०} कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले नेपाली उपन्यास र उपन्यासकारहरूमा यस्तो मन्तव्य प्रकट गरेका छन्— “लैनसिंह बाङ्देल यस धाराका (सामाजिक यथार्थवादका) उपन्यासकार हुन्।... **मुलुक बाहिर** यस धाराको पहिलो नेपाली उपन्यास हो।”

लैनसिंह बाङ्देलको **मुलुक बाहिर** मूलतः यथार्थवादी उपन्यास हो औ उनी यथार्थताकै निम्ति प्रचेष्टशील छन् तापनि कुनै पनि कृति एउटा प्रवृत्तिको मूल हुन सक्छ तर अन्य प्रवृत्ति पनि त्यहाँ कुनै न कुनै मात्रामा उपस्थित हुन सम्भव छ। यस दृष्टिले हेर्दा **मुलुक बाहिर**मा आदर्शवादको कमी छैन। **मुलुक बाहिर**मात्र होइन त्यसपछि प्रकाशित **लङ्गडोको साथी**लाई लिएर पनि पुस्तकका परिचयमै सूर्यविक्रम ज्ञवालीले लेखेका छन्, “यथार्थवादका विश्लेषणात्मक वर्णनले आदर्शवादपट्टि सङ्केत गरेको छ।” त्यसरी नै उपन्यासकी नायिका म्याउचीको

---

१६६. त्रिपाठी, ‘बाङ्देलको औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू’, **विचरण**, उही पृ० १६५।

१६७. ऐजन

१६८. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, **मुलुक बाहिर**को भूमिका, उही।

१६९. इन्द्रबहादुर राई, ऐजन

१७०. दयाराम श्रेष्ठ सम्भव, नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ, २०५।

पटुकाले पासो लागेर आत्महत्या गरी रनेले अद्भुत रोमान्सेली प्रवृत्तिको नमूना देखाएको छ। रनेकी साली मसिनीले त्यो पटुका देखाउनसाथ रनेमा ठूलो परिवर्तन आउनु औ अर्को बिहान घरबाट निस्केर गएपछि हराएको हराएकै हुनु औ कटुसका रूखमा झुण्डिएको फेला पर्नु, रनेका चिहानमाथि त्यही पटुका राखिनु औ त्यसलाई हिउँले पनि छोप्न नसक्नुजस्ता घटनाहरूका विवरणले (द्वितीय खण्डको ८) यस यथार्थवादी उपन्यासमा रोमान्सेली प्रवृत्ति थपेर यसमा अन्य प्रवृत्तिको उपस्थिति देखाइएको छ। त्यस्तै रनेका स्वभावको वर्णन तथा रिसमा म्याउचीलाई टिस्टामा प्याँकिदिनु औ पछि रूनु र पछ्ताउनुजस्ता घटनाको विवरण पनि रोमान्सेली प्रवृत्तिकै प्रमाण हुन्। उपन्यासमा प्रवृत्तिको वर्णन जुन ढङ्गमा दिइएको छ त्यसले पनि त्यही स्वच्छन्दतावादको पुष्टि गर्छ।

बाङ्देलको लेखनकलाको प्रशंसा गर्दै इन्द्रबहादुर राई लेख्छन्,
लेखन ढङ्गलाई बाङ्देलले मुटु ठूलो दिएका छन् – शैली **भ्रमर**को जस्तो फन्का मार्नेछैन, न प्रत्येक शब्द नै आफ्ना-आफ्ना खूबी देखाउन लालायित छ, सरल छ, सीधा र कहिल्यै कुरा नघुमाउने मान्छेले जस्तो विश्वास पारिहाल्ने।^{१७१}

भ्रमर मुलुकबाहिर भएर वास्तवमै बाहिर छ – कलकत्ता, बर्माजस्ता स्थानहरू नेपाली परिवेशदेखि बाहिर छन् तर **मुलुकबाहिर** बाहिर भएर पनि भित्र नै छ। सम्पूर्ण उपन्यास नेपाली परिवेशमा छ।^{१७२} **भ्रमर**मा वर्णित नेपाली समाज केही उच्च छ भने **मुलुकबाहिर**को समाज निम्नवर्गको समाज छ।^{१७३}

नेपालीको साहित्यिक जागरण औ श्रीवृद्धिका कार्यहरूमा सम्मेलनले तत्परता देखाएको थियो। त्यसैले लैनसिंह बाङ्देलले लेखेका **मुलुकबाहिर** उपन्यासका प्रकाशनको भार सम्मेलनले लिइदियो। त्यसरी नै कुनै पनि नयाँ उपयोगी साहित्यिक ग्रन्थका प्रकाशनमा तथा नौलो विधा वा नौला प्रवृत्तिप्रति सम्मेलन संवेदनशील थियो। यस्ता सृजनशील प्रतिभाहरूलाई प्रोत्साहन दिने कार्य सम्मेलनबाट लगातार भइरहेको थियो।

एक वर्षपछि सन् १९४९ मा प्रकाशित **दोषी चश्मा** यौन-क्षुधा र विद्रोहको प्रवृत्ति लिएर उभियो। विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका सोह्र कथाहरूका यस सङ्ग्रहले

१७१. राई, उही।

१७२. दयाराम श्रेष्ठ 'सम्भव', नेपाली साहित्यको केही पृष्ठ, उही, पृ० २१४।

१७३. ऐजन

विशेषतः यौनविज्ञान र मनोविज्ञान तथा मनोविश्लेषणजस्ता प्रकृतिहरू नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरायो तथा नेपाली साहित्यलाई नयाँ मोड़ दियो। **कथा कुसुम**मा सङ्गृहीत उनका तीन कथाहरूले यस प्रवृत्तिको केही परिचय दिइसकेको थियो, तापनि **दोषी चश्मामा** सङ्कलित ‘पवित्रा’, ‘दोषी चश्मा’, ‘कर्णेलको घोड़ा’—जस्ता कथाहरू नेपाली साहित्यका निम्ति एकदमै नवीन थियो।^{१०४} त्यसरी नै यौनधर्मी कथाहरूमा ‘कर्णेलको घोड़ा’, ‘पवित्रा’, ‘मधेसतिर’, ‘प्रेम’, ‘सखी’, ‘स्वेटर’, ‘रिक्सा—तात्रे’ बडो सुन्दर ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएका छन्। ‘दोषी चश्मा’, ‘स्कूल—मास्टर’ मनोवैज्ञानिक कथाहरू हुन्। ‘दोषी चश्मा’ कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कथाहरूमध्ये केही कथाहरू **शारदामा** प्रकाशित भइसकेकाले^{१०५} त्यो प्रवृत्तिसित नेपाली पाठक परिचित भइसकेका थिए। तर कोइरालाले आफ्ना कथाहरूद्वारा जुन प्रवृत्तिको प्रवेश नेपाली साहित्यमा गराए त्यो सर्वथा नवीन थियो। पाश्चात्य साहित्यमा गरिएका प्रयोगहरू उनले नेपाली कथासाहित्यमा गरे औ **दोषी चश्मामा** आधारमा उनले नेपाली कथासाहित्यलाई अत्याधुनिक युगमा पुर्याए। **कथा कुसुम**का विवेचनामा कोइरालाका कथाहरूको पनि विवेचना भइसकेकाले यहाँ केही थप टिप्पणीमात्र योग गरिएको छ।

यौन—अनुभूतिको महत्त्व औ त्यसको तृप्तिको आवश्यकता विषय वैज्ञानिक दृष्टिकोण दिने प्रथम व्यक्ति सिगमण्ड फ्रायड थिए। उनको सिद्धान्तअनुसार यौन तृप्ति भोक र प्यासको तृप्तिजस्तै आवश्यक छ।^{१०६} यस सिद्धान्तलाई पश्चिमी साहित्यकारहरूले साहित्यमा भरपूर प्रयोग गरे — कथामा, उपन्यासमा, नाटकमा। नेपाली साहित्यमा यस प्रवृत्तिको वास्तविक र सफल प्रयोग कोइरालाले गरे। **दोषी चश्मालाई** त्यसको एलबम माने हुन्छ।^{१०७} मानव मनको चेतन, अर्द्धचेतन र अचेतन सबै अवस्थाका विश्लेषणद्वारा उनले आफ्ना कथा—क्षेत्रलाई फराकिलो बनाएका छन्।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका प्रायःजस्ता यौनप्रधान कथाहरूमा नारीको वासनामय रूप देख्न पाइन्छ। ‘कर्णेलको घोड़ा’, यस्तै एउटा मनोविश्लेषणात्मक

१०४. देवकुमारी थापा, ‘पवित्राका स्रष्टा : विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला’, **वरगाछी** (बी० पी० कोइराला स्मृति – अङ्क)... विराटनगर (वि० सं० २०४०)।

१०५. चन्द्रवदन (वि० सं० १९९२)।

१०६. मोहनराज शर्मा, नेपालको केही आधुनिक साहित्यकार, (भैरहवा: नेपाली साहित्यघर, सं० २०२६), पृ० ६२।

१०७. जोशी, **विकीर्ण चिन्तन**, उही।

कथा हो। सम्बन्धित कथा विषयमा **परिसर्या**मा यसरी विचार व्यक्त गरिएको छ, **चन्द्रवदन**देखि शुरू भएको यौनधर्मी मनोविश्लेषण पवित्रामा आइपुगेर निकै परिष्कृत र मार्मिक बन्न पुगेको छ अनि 'कर्णेलको घोड़ा'—सम्म पुग्दा यौन—विश्लेषण झ्याँगिनसम्म झ्याँगिएको छ।... यौन समस्यालाई पृष्ठभूमि बनाएर लेखिएका कथाहरूमध्ये सर्वोत्तम कथा नै 'कर्णेलको घोड़ा' हो। (**परिसर्या** १।५, श्री राजप्रकाशन, दार्जीलिङ, पृष्ठ १३५)

मनोवैज्ञानिक र मनोविश्लेषणात्मक हुनको साथसाथ यी कथाहरूमा आदर्शवाद र सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति पनि विद्यमान छन्। 'स्वेटर'—मा वासनामय प्रेमको द्वन्द्वबाहेक दार्शनिक र मानवतावादी प्रवृत्ति पनि समाविष्ट छ। 'सखी' जागृत अतृप्त वासनाले प्रतिकार खोजेको असामान्य मनोवैज्ञानिक कथा हो। यी कथाहरूद्वारा मानव मनका सामाजिक, राजनैतिक तथा यौनसम्बन्धका जटिल समस्याहरूको सूक्ष्म विश्लेषण गर्न कोइराला अत्यन्त सफल भएका छन्।

नेपाली कथासाहित्य भर्खर बामे सरेको कालमै यस्ता उच्च स्तरका तथा अत्याधुनिक प्रवृत्तिको उपयोग गरेर कोइरालाले नेपाली कथा साहित्यलाई माथि पुर्याए। उनको कथाकारिता, कथाशिल्प यौन—विज्ञानलाई अश्लील हुन नदिई शाश्वत साहित्य रचना गर्ने योग्यताका समालोचकहरूले^{१०८} ठूलो प्रशंसा गरेका छन्। कथा सङ्ग्रहको भूमिकामै सूर्यविक्रम ज्ञवालीले यस नवीन प्रवृत्ति तथा कोइरालाका कथाहरूका मुग्ध कण्ठले प्रशंसा गरेका छन्। **दोषी चश्मा**का प्रकाशनले नेपाली साहित्यको अत्याधुनिक प्रवृत्तिलाई प्रस्ट पार्छ। यस्ता पुस्तकका प्रकाशनद्वारा सम्मेलनले नेपाली साहित्यलाई गुणात्मक दृष्टिले विश्व—साहित्यका हाराहारीमा पुर्याउने कार्य गर्‍यो।

सम्मेलनले प्रकाशित गरेका दुई नाटकहरू — **भक्त भानुभक्त** र **अमरसिंह थापाले** नेपाली इतिहासका आफ्ना—आफ्ना क्षेत्रका दुई वीरहरूका परिचय स्पष्ट पार्छन्। यी दुवै वीरहरूका जीवनी र कार्यकलाप विषय सम्मेलनले ग्रन्थ प्रकाशित गरिसकेको थियो। तिनै तथ्य तथा सामग्रीका आधारमा यी दुई नाटक बालकृष्ण समले तयार गरेका थिए, जुन कुरा नाटककारले ग्रन्थहरूका केही शब्दमा स्पष्ट पारेका छन्। **भक्त भानुभक्त** सम्बन्धमा केशव प्रसाद उपाध्यायले यसरी लेखेका

१०८. रत्नध्वज जोशी, **साझा समालोचना**, वासुदेव त्रिपाठी, **विचरण**, कुमारबहादुर जोशी, **विकीर्ण चिन्तन**, दयाराम श्रेष्ठ 'सम्भव', **नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ** तथा **वरगाछी** (बी० पी० कोइराला स्मृति विशेषाङ्क, यत्रतत्र)।

छन्— “२००२ मा प्रकाशित समको **भक्त भानुभक्त** नाटकले भानुभक्तको ऐतिहासिक महत्त्व दर्शाउँदै उनलाई आदर्श युगपुरुषका रूपमा उभ्याउँथ्यो।” इतिहासका पात्रहरूलाई केन्द्र बनाएर तयार गरिएको भए तापनि इतिहासका ती वास्तविकतामा आधारित भएकाले दुवै नाटक दुःखान्त बन्न गए। यसरी समजीका अन्य नाटकहरूका प्रवृत्ति यी नाटकहरूमा पनि देखा परे। पुरातन कथावस्तुबाट तयार गरिएका भए तापनि यी नाटकहरू आधुनिकताको छटा तथा गुणले पूर्ण छन्^{१७९} तथा यथार्थवाद र आदर्शवादको सम्मिश्रणजस्ता प्रवृत्तिहरू नाटकहरूमा झल्केका छन्। सम्मेलनका उद्देश्यअनुरूप नेपाली जातिका वीर र गौरवशाली व्यक्तिहरूलाई परिचित गराउने यी नाटकहरू प्रकाशित गराएर सम्मेलनले आफ्नो कर्तव्य पूर्ण गरेको प्रमाणित हुन्छ।

सम्मेलनले सन् १९७७ मा अर्को कथा सङ्ग्रह **सम्मेलन कथा सङ्ग्रह** प्रकाशित गर्‍यो। झण्डै चालीस वर्षअघि प्रकाशित **कथा कुसुम**मा तिनताकका नेपालका चार प्रबुद्ध कथाकारहरूका दश कथाहरू सङ्गृहीत थिए भने प्रस्तुत कथा सङ्ग्रहमा नेपाल र नेपालबाहिरका ३७ कथाकारहरूका ३७ कथाहरूको सङ्कलन थियो। सङ्ग्रहमा रूपनारायण सिंहजस्ता सिद्धहस्त कथाकारका सन् १९२८ मै लेखिएको कथा ‘अन्नपूर्ण’ सङ्गृहीत छ तथा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाजस्ता अपूर्व कथाकारका साठीका दशकमा लेखिएको सर्वश्रेष्ठ कथा ‘श्वेत भैरवी’^{१८०} पनि सङ्गृहीत छ। त्यसबाहेक दार्जीलिङतिरका ख्यातिप्राप्त कथाकारहरू – शिवकुमार राई, इन्द्र सुन्दास, अच्छा राई, एम० एम० गुरुङ, इन्द्रबहादुर राई वीरविक्रम गुरुङ तथा अन्य चर्चित नामहरूलाई स्थान दिइएको छ। फेरि नेपालका सुविख्यात कथाकारहरू रमेश विकल, पोषण पाण्डे, शङ्कर कोइराला, देवकुमारी थापा र बालकृष्ण पोखरेलका कथाहरू सङ्कलित छन्। दार्जीलिङ जिल्लाबाहेक नागाल्याण्डका हरिप्रसाद गोर्खा राई त्यसबाहेक यताका अत्याधुनिक कालका कथाकारहरू, मटिल्ला राई, नन्द हाङ्गखिमहरूका कथा पनि सङ्ग्रहमा परेका छन्। यसरी विभिन्न युगका प्रतिनिधित्व भएका विषयसूचीलाई एकपल्ट हेर्दा बुझ्न सकिन्छ। नेपालबाहिरका २९ जना कथाकारहरूले सङ्ग्रहमा स्थान पाएका छन् भने नेपालका ८ जनामात्रलाई स्थान दिइएको छ। यसरी **कथा कुसुम** दार्जीलिङबाट प्रकाशित भए तापनि दार्जीलिङका एउटै कथाकारले

१७९. केशवप्रसाद उपाध्याय, **प्राथमिककालीन कवि र काव्य—प्रवृत्ति**, उही।

१८०. **सम्मेलन कथा सङ्ग्रह**, भूमिका

पनि स्थान पाएको थिएन अनि यस सम्मेलन कथा सङ्ग्रहमा भने नेपालका भन्दा झण्डै चार गुणा बढ्ता कथाकारहरूका कथाहरू सङ्ग्रहमा परे। यस प्रसङ्गमा सङ्ग्रहका भूमिकामा लेखिएको केही अंश उद्धृत गर्न उचित देखिन्छ—

कथा कुसुमभित्र परेका जम्मै कथाहरू जीवनका यथातथ्यतामा सामाजिक परिवेश, रूढ़ीवाद, संशय, कौतूहल, रहस्य—रोमाञ्च र रामायणमाथि आधारित र मिथक प्रयोगको पहिलो खुड्किलो भएर देखापरेका र आधुनिक ढाँचाका थिए,...। तर कथाकारहरू जम्मै दार्जीलिङबाहिरका हुनाले कुनै कथाले पनि तत्कालीन दार्जीलिङीय परिवेशको उद्घाटन गर्दैन।... अतः **कथा कुसुम**का कथाहरू उत्कृष्ट हुँदाहुँदै पनि स्थानीय प्रतिनिधित्वरहित पाइन्छन्... भनी कथा सङ्ग्रह स्वस्थानीयता बोध अथवा स्वाञ्चलिकता बोधदेखि वञ्चित थिए भन्ने उनको आशय थियो।

त्यस कमीको पूर्ति प्रस्तुत **सम्मेलन कथा सङ्ग्रह**ले धेरै मात्रामा गरेको छ। यतिमात्र होइन अत्याधुनिक प्रयोगवादी कथाहरूका स्रष्टा इन्द्रबहादुर राईका यस्तै प्रयोगवादी कथा ‘एक दिनको सामान्यता’—ले सङ्ग्रहमा राखिएको छ। एम० एम० गुरुङका ‘यो लाश अनि यहाँ मेरा इच्छाहरू’, राधिका रायाको ‘उनी गएको गोरेटो’, उदय प्रधानको ‘तीन रातको घेराभित्र’ औ मटिल्डा राईको ‘टोटलाको फूल’ **दियालो पुरस्कार**प्राप्त कथाहरू हुन्।^{१८१} सङ्ग्रहका अधिकांशतः कथाहरू यथार्थवादी र जीवनवादी नै देखापरेका छन्। सन् १९६३ को दार्जीलिङको आयामिक आन्दोलनले जतिको नवीन दिशानिर्देश गर्‍यो त्यो कथामा पनि देखा पर्यो। त्यस समय यताबाट प्रकाशित हुने पत्रिकाहरूमा फ्रायडीय, अस्तित्ववादी, प्रगतिवादी, मनोविश्लेषणात्मक कथाहरू देखा परे। तर त्यस्ता सबै कथाहरू सङ्ग्रहमा परेका छैनन्। यसको स्पष्टीकरण भूमिकामा यसरी दिइएको छ— “साह्रै मिनी, अस्पष्ट, दुर्बोध र अहिलेका चलनचल्तीमा आएका कथा यहाँ परेका छैनन् र पाठकीय दृष्टिकोणले अत्याधुनिक नहोलान्।”

सङ्गृहीत कथाहरूले नेपाली कथा साहित्यमा देखा परेका सम्पूर्ण प्रवृत्तिहरूलाई देखाउन नसके तापनि कैयौँ त्यस्ता प्रवृत्तिहरू समावेश गरेको छ। कथाहरू पनि रूपनारायण सिंहका सन् १९२७ का कालको देखि लिएर सन् १९७० सम्मैका आधुनिक प्रवृत्तिका छन्। यसरी सिंहका आदर्शवादी कथादेखि

१८१. हेर्नोस् यसै शोध—प्रबन्धको **दियालो पुरस्कार** शीर्षकमा

लिएर यौन र मनोविश्लेषणको अत्याधुनिक प्रयोगको कथा 'श्वेतभैरवी', व्यङ्ग्यात्मक कथा 'कान्छी', 'सवारीको दिन', 'अधुरो कहानी', 'तेस्रो घर', 'जितबहादुर वीरबहादुर', 'एकलो साहिँली आँधीबेहरीसँग', 'टोटलाको फूल', 'एउटा पुरानो कोर्ट'—हरूझैं यथार्थवादी तथा 'एउटा पगिलँदै गएको इस्पातको ढिको'—झैं मनोवैज्ञानिक र 'कुखुराको भाले', 'माया भखरै निदाएकी हुन्छिन्'—जस्ता मनोविश्लेषणात्मक कथाहरू सङ्गृहीत छन्। यसरी आदर्शवाद, यथार्थवाद, रहस्यवाद, स्वच्छन्दतावाद र प्रयोगवादका कथाहरू सङ्कलनमा समाविष्ट छन्। सङ्ग्रहमा परेका प्रवृत्ति नेपाली साहित्यका निम्ति नवीन नभएर सर्वत्र नेपाली साहित्यमा देखा परेका प्रवृत्तिहरू नै विशेषतः यसमा देखा परेका छन्।

नेपालीमाथि आइपरेका विभिन्न भावना – पीर-मर्का, हर्ष-उन्माद, राग-विराग इत्यादिलाई प्रस्ट पार्ने सङ्ग्रहका कथाहरूले नेपालभित्रका मात्र होइन नेपालबाहिरका नेपालीहरूको पनि जीवनको झलक देखाउने प्रयास स्पष्ट छ। प्रकाशकका हैसियतमा साहित्यमा देखा परेका नवीन प्रवृत्तिहरूको परिचय गराउने सम्मेलनको परम्परा रहेको थियो। त्यसबाहेक नवीन साहित्यकारहरूलाई चिह्नाउने कार्य पनि प्रस्तुत कथा सङ्ग्रहको माध्यमबाट सम्मेलनले पूर्ण गर्‍यो।

सन् १९६० पछि दार्जीलिङमा कविताबाट शुरु गरिएर पछि साहित्यका अन्य विधामा पनि प्रभावोत्पादक एउटा आन्दोलन चल्यो जसलाई आयामिक आन्दोलन नामले सम्बोधन गरिन्छ। सन् १९५९ देखि नै प्रकाशित हुन लागेको सम्मेलनको मुख-पत्र **दियालो**मा आयामिक साहित्यले केही मात्रामा स्थान पायो। यस आन्दोलनका तीन प्रवक्तामध्ये एक इन्द्रबहादुर राई **दियालो**को एक सम्पादक थिए। तर त्यस समय सबै आयामिक आन्दोलनका पक्षमा थिएनन्, यो विवादास्पद थियो।^{१८२} **दियालो** सम्पादक मण्डलीका अन्य सदस्यहरूले **दियालो**लाई उक्त आन्दोलनको आधार बन्न त दिएनन् यद्यपि केही यस्ता साहित्यिक रचनाले भने **दियालो**को कोखमा जन्म लिन पाए। तर १९३१ देखि १९३७ सम्म प्रकाशित नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाले भने यस्ता प्रयोगहरूलाई समावेश गर्न सकेको थिएन। यस्ता प्रयोगहरू विशेषतः सृजनात्मक साहित्यमा नै प्रयोग हुने हुनाले औ उक्त पत्रिकामा यस्ता सृजनात्मक साहित्य थोरै प्रकाशित केही कवितामा यस्ता प्रयोग हुनसक्थे, तर त्यस युगले नेपाली साहित्यको अभिजात्य युगबाट मुक्ति पाइनसकेकाले तथा आधुनिक युगको थालनी हुनमात्र लागेको काल भएकाले

१८२. राजेन्द्र परदेशी, 'तेस्रो आयामप्रति एउटा पातलो दृष्टि', **दियालो** २२।१०० (वाङ्मय विशेषाङ्क) (फरवरी १९८४), पृ० ९१

धरणीधर शर्माको नैवेद्यमा पनि सङ्गृहीत केही कवितामात्र स्वच्छन्दतावाद र आदर्शवाद लिएर देखा परे (द्रष्टव्य छ – पाद टिप्पणी – १३१, १३२, १३३, १३४) लेखनाथका दुईवटा मात्र कविता देखापरे जसमा कविको सन्देश' सम्मेलन पत्रिकाका वर्ष ३ सङ्ख्या १ मा प्रकाशित भयो। यो चार लहरका कवितामा शास्त्रीयतावाद नै देख्न पाइन्छ। अर्को कविता 'नेपाल' वर्ष ४ सङ्ख्या १ मा प्रकाशित छ। यसमा भने शास्त्रीयता र केही स्वच्छन्दताको मिश्रित प्रवृत्ति पाइन्छ।

दियालोले साहित्यका सबै विधालाई, विशेष गरी सृजनात्मक साहित्यलाई स्थान दियो। यसर्थ **दियालो**मा प्रकाशित यस्ता साहित्यमा विभिन्न प्रवृत्ति देखा परे। आयामिक आन्दोलनका प्रवक्ताहरू – वैरागी काइँला, ईश्वर वल्लभ र इन्द्रबहादुर राईका रचनाहरू **दियालो**मा प्रकाशित भए।^{१८३} त्यसैले राजेन्द्र परदेशी, 'तेस्रो आयामप्रति एउटा पातलो दृष्टि' लेखमा (**दियालो** हाँगो १००) वाङ्मय विशेषाङ्कमा यसरी लेख्छन्– “आंशिक रूपमा **दियालो**, **मालिङ्गो**, **रूपरेखा** आदि पत्रिकालाई पनि यस (आयामिक) लेखनको ढोका खोल्ने केही जस मिल्छ।” परम्परागत शास्त्रीयतावाद, आदर्शवाद, स्वच्छन्दतावाद तथा पछि नेपाली साहित्यमा विकसित यथार्थवाद, सामाजिक यथार्थवाद, मानवतावाद, प्रकृतिवाद, मनोविश्लेषणात्मक, मनोवैज्ञानिक तथा अस्तित्ववादी प्रवृत्तिका रचनाहरू **दियालो**मा प्रकाशित भए। यस सम्बन्धमा लक्खीदेवी सुन्दासले लेखेकी छन्– “तेस्रो आयामभित्र जन्मिएका विचारहरूको पूर्व पीठिकामा **दियालो** रहेको देखिन्छ। नेपाली कथा र कवितामा नौलो प्रयोगहरू **दियालो**को पहिलो हाँगो (सपना शक्ति – इन्द्रबहादुर राई)–बाट प्रारम्भ भयो। गणेशलाल सुब्बाले **मुना मदन**को समालोचना – मार्क्सली सैद्धान्तिक पक्षलाई समातेर गरिएको समालोचनामा सैद्धान्तिक आधार पाइन्छ र यसलाई सैद्धान्तिक समालोचनाको प्रारम्भिक विन्दु मान्नुपर्दछ।... बौद्धिक र गहन सम्पादकीय, भाषा र साहित्यविषयक विविध टिप्पणी एवम् विश्लेषणले पाठकलाई सचेत तुल्याउँदै लग्यो।... “यसै सम्बन्धमा उनी अझ लेख्छन्– “यसरी **दियालो** परिवारको त्यस समयको जागरुकता र छटपटीले

१८३. ईश्वर वल्लभका कविता – सधैं त्यही दिन (हाँगो ३), बिहान ब्युँझिँदा (हाँगो ५), शायद त्यो विरोधाभास... (हाँगो १९)

वैरागी काइँलाका कविता – विवाहित क्लर्क युवतीको (हाँगो ९), एकान्तको अजिङ्गर (हाँगो १४), आवरण (हाँगो १६)

इन्द्रबहादुर राईका कथा – सपना शक्ति (हाँगो १), बाध्यता (हाँगो १२), इच्छा बाँचिरहन्छ (हाँगो २१)

यहाँका साहित्यिक क्षेत्रलाई मात्र बलियो आधार नपुर्खाई, केही भइरहेको बोध र सृजनशील साहित्यबाट यहाँका साहित्यलाई एउटा नयाँ दिशाको बोध हुन्छ।” (लक्ष्मीदेवी सुन्दास – दियालो केही अध्ययन र विश्लेषण, दियालो हाँगो १०० (वाङ्मय विशेषाङ्क), पृष्ठ १९५। कथा, कविता र नाटकबाहेक दियालोमा मधुमासका एक उपन्यास बाबरी पनि धारावाहिक रूपमा प्रकाशित भइरहेथ्यो, तर पूर्ण उपन्यास प्रकाशित भएन। उपन्यासमा अभिव्यञ्जनावाद लक्षित थियो। कथामा आयामिक कथादेखि लिएर नवीन प्रयोगात्मक कथाहरू पनि देखा परे। सम्पूर्ण नाटक प्रकाशित हुन नसके तापनि विविध प्रवृत्तिका एकाङ्की नाटकहरू दियालोमा देखापरे। यसरी प्रवृत्तिगत विवेचना गर्दा सम्मेलनको प्रकाशनमा नेपाली साहित्यमा देखापरेका प्रायः सबै प्रवृत्तिहरूले प्रश्रय पाए।^{१८४}

सन् १९६० का दशकसम्मै आदर्शवाद तथा शास्त्रीयतावादकै मार्ग पैल्यिएर आएका कवि तुलसी अपतनले भने आधुनिक परिपाटीका कविताहरू पनि समावेश गरिएको कविता सङ्ग्रह – नहेर आज मलाई सत्तरीका दशकमा तयार गरे जो सन् १९७६ मा सम्मेलनद्वारा प्रकाशित भयो। यसमा केही आयामिक ढङ्गका मिनी कविताहरू सङ्गृहीत छन्।

अन्तमा सन् १९८३ मा सम्मेलनले १०१ कविहरूका १६९ कविताहरूको सङ्कलन सम्मेलन कविता सङ्ग्रह प्रकाशित गर्‍यो। प्रस्तुत सङ्कलनमा नेपालका सोह्र र नेपालबाहिरका पचासी कविहरूका कविताहरू सङ्कलित छन्। सम्मेलनले सृजनात्मक काव्य प्रकाशनका सन्दर्भमा यो चौथो कृति प्रकाशन गर्‍यो – पहिलो धरणीधर शर्माको नैवेद्य, दोस्रो महानन्द सापकोटाको मन लहरी, तेस्रो तुलसी अपतनको नहेर आज मलाई। यी तीन थिए तीन कविहरूका आ-आफ्ना कृति, तर विविध कविहरूका कवितालाई एउटै सङ्ग्रहमा सङ्कलन गर्ने सम्मेलनको यो प्रथम काव्य प्रकाशन हो। त्यसबाहेक सङ्ग्रहमा पुरातन युगका कविहरू सुवानन्ददास र भानुभक्तदेखि त्यसपछिको मोतीराम, सन्त ज्ञानदिलदास औ त्यसपछि दिलूसिंह राई तथा मध्य युगका लेखनाथ पौड्याल, धरणीधर शर्मा औ अझ पछिका महानन्द सापकोटा, पारसमणि प्रधान, देवकोटा, सम, हर्कजङ्ग सिंह छेत्री, पुष्पलाल उपाध्याय रामचन्द्र गिरी, रूपनारायण सिंह, गोपालसिंह नेपालीदेखि लिएर त्यसभन्दा पनि पछिका ध्रुव, तुलसी अपतन तथा नवीन प्रयोगका कविहरू, मोहन कोइराला, वैरागी काइँला, ईश्वर वल्लभ औ अत्याधुनिक युगका नोर्जाङ

---

१८४. लक्ष्मीदेवी सुन्दास, उही।

स्याङ्दन, विकास गोतामे, मनप्रसाद सुब्बाहरूका कविताहरू सङ्गृहीत छन्। यसरी काव्यको लामो यात्रा गराई यसमा देख्न पाइन्छ। कविता सङ्ग्रहले कालगत यति लामो अवधिलाई समेटेको छ औ यसबीच देखापरेका शास्त्रीयतावाद, आदर्शवाद, स्वच्छन्दतावाद, यथार्थतावाद, मानवतावाद, प्रकृतिवाद, आयामिक प्रयोगका, प्रगतिवाद तथा नवीन प्रयोगहरूका जस्ता विभिन्न प्रवृत्ति यसमा देख्न पाइन्छ, यद्यपि सम्मेलनले कविताहरूका चयनमा तथा सङ्ग्रहका प्रकाशनमा यस्ता प्रवृत्तिहरूको उद्देश्य राखेको थिएन। सङ्ग्रहमा परेका प्रवृत्तिहरू विषय सङ्ग्रहका सम्पादिका लक्ष्मीदेवी सुन्दासले यसरी लेखेकी छन्—

“स्वस्ती र स्तुतिबाट आरम्भ भएको यो यात्रा यहाँसम्म आइपुग्दा व्यङ्ग्य, आक्रोश, अनास्था र अस्वीकृति र विद्रोहको कटु र चर्का स्वरहरूमा पुगेको छ। ...आफ्नो यात्राका क्रममा यसले आफ्नो प्राचीन शास्त्रीय मान्यताका घेरालाई तोडेर अनुभूतिलाई बुद्धि र विवेकका सहयोगमा ढालेर हिँडेको छ।”

यसरी नैवेद्यमा शास्त्रीयतावाद, आदर्शवाद, स्वच्छन्दतावाद देख्न पाइन्छ तथा मन लहरीमा आदर्शवाद, स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवाद छन् भने औ नहेर आज मलाईमा शास्त्रीयतावाद र आधुनिक प्रयोगका केही कविता छन् भने सम्मेलन कविता सङ्ग्रहमा आजसम्म देखा परेका प्रयोगवाद, आयामिक प्रयोगजस्ता प्रवृत्तिहरू पनि देखा परेका छन्। यसरी यस सङ्ग्रहले आफ्नै एक विशेष स्थान राखेको छ।

यसरी नेपालबाहिरका कुनै पनि संस्था वा व्यक्तिले गरेको नेपाली साहित्यका प्रकाशनका तुलनामा सम्मेलनले गरेको प्रकाशन सङ्ख्या वा गुणका दृष्टिकोणले उच्च हुनबाहेक प्रवृत्तिगत दृष्टिकोणले पनि उच्च छ। यी सबका आधारमा नै तुलसीबहादुर क्षेत्रीले आफ्नो स्वीकृत शोधग्रन्थमा लेखेका छन्— “त्यसपछि (सन् १९३१ पछि) भने यसैको स्वर प्रबल भई गुञ्जिई यसको स्वरले र यसको तरङ्ग वेगले दार्जीलिङको नेपाली साहित्यलाई नयाँ मोड प्रदान गर्न समर्थ भयो।”

साधारणतः सम्मेलनका प्रकाशन पूर्वीय साहित्यिक प्रवृत्तिबाट बढ्ता प्रभावित छ। रामायण, गीता, नैवेद्य नेपाली इतिहासका ग्रन्थहरूले सबै पूर्वीय परम्पराका निर्वाह गरेका छन्। तर भ्रमर, दोषी चश्मा, मुलुक बाहिर, सम्मेलन कथा सङ्ग्रह र सम्मेलन कविता सङ्ग्रहका केही रचनाहरूचाहिँ पाश्चात्य साहित्यिक प्रवृत्तिबाट पनि प्रभावित छन्। फ्रायड, मार्क्स, डायमेन्सेलिजम यी कृतिमा कुनै न कुनै रूपमा उद्धृत छन्।

अध्याय ६

नेपाली साहित्य सम्मेलनका अन्य गतिविधिहरू

६.१. सम्मेलनका सामाजिक र सांस्कृतिक भूमिका

नेपाली साहित्य सम्मेलन मूलतः नेपाली भाषा, साहित्य र शिक्षाका विकास र प्रचारको उद्देश्य लिएर स्थापित भएको हो, तापनि कुनै पनि संस्था वा समिति देश वा समाजका तत्कालीन अन्य गतिविधिबाट अलग्ग रहन सक्तैन। यसरी यो सम्मेलन पनि तत्कालीन दार्जीलिङको अथवा भारतका सामाजिक, राजनैतिक र सांस्कृतिक कार्यहरूबाट प्रभावित भयो तथा यस्ता कैयौँ कार्यहरू सम्मेलनबाट पनि सम्पादित भए। सम्मेलनले निभाएका भाषिक र साहित्यिक भूमिकाको चर्चा पूर्व अध्यायहरूमा भइसकेकाले यस अध्यायमा सम्मेलनका त्यस्ता अन्य भूमिकाहरू तथा सम्मेलनले गर्न सक्षम भएका निर्माण कार्यहरू यस अध्यायमा समावेश छन्।

भानु सालिग स्थापना गरी वीर पूजाको परम्परा कायम गर्दै सम्मेलनले जयन्तीहरू आयोजना गरी सामाजिक र सांस्कृतिक सजगताको वातावरण ल्याउन सक्थे। यस्ता समारोहका समय जातीय पोषाक, जातीय गीत, नृत्य इत्यादिको आवश्यकता बोध गराई स्वसंस्कृतिमा आकर्षित गराउने कार्यहरू गराइए। त्यसबाहेक नेपाली समाजको छुट्टै अस्तित्वको बोध गराउँदै आफ्नो भवन निर्माण गरी नेपालीहरूलाई एकत्रित गराई सामाजिक कुरीतिहरूको आलोचना र सुधारका उद्देश्यले गोष्ठी आदिको व्यवस्था गर्ने संस्था नेपाली साहित्य सम्मेलन नै हो। यतिमात्र होइन भानु जयन्तीमा पश्चिम बङ्गालको दार्जीलिङ जिल्लाभरि सरकारी बिदा घोषित गराउने कार्यमा मुख्य भूमिका खेल्ने संस्था पनि यही सम्मेलन हो।

सम्मेलन दार्जीलिङका प्रमुख मार्गहरूको नाम नेपाली विभूतिहरूका नाममा राख्ने कार्यमा विशेष प्रयत्नशील रह्यो तथा विद्वान् साहित्यकारहरूको सेवा-सत्कार गर्नेजस्ता केही कार्यहरू यही सम्मेलनबाट प्रतिपादित भए ।

जयन्ती समारोह औ सांस्कृतिक कार्यक्रम एकअर्कामा जडित भए तापनि दुवै विषयका महत्त्वलाई ध्यानमा राखी यस अध्ययनका दुई उपचरणमा विभाजन गरिएका छन् । यसरी यी सब पृष्ठभूमिका आधारमा प्रस्तुत अध्ययनमा चर्चित विषयलाई एक अलग अध्याय मानिएको छ । सम्बन्धित विषयहरूलाई अलग-अलग शीर्षकमा विभाजन गरिएकाले तिनका विशुद्ध चर्चासम्बन्धित शीर्षकअन्तर्गत नै भएको छ ।

६.१.१. सम्मेलनको सामाजिक भूमिका

कुनै पनि संस्था आफ्नो समाजअन्तर्गत बसेर नै आफ्नो उद्देश्य परिपूर्णार्थ चेष्टाशील रहन्छ । यस्ता कार्यहरू समाजदेखि बाहिर तथा समाजको अहितमा कदापि हुँदैनन् । त्यसैले सम्मेलनको मूल उद्देश्यमा सामाजिक कार्यक्रमको उल्लेख नभए तापनि यसले स्वतः अनेक सामाजिक कार्यहरूको परिपूर्तिमा भूमिका खेलेको छ, जो स्वाभाविक पनि हो । कारण तिनताकका दार्जीलिङमा संस्थाहरूको सङ्ख्या नै कमती थियो । सामाजिक उद्देश्य लिएर स्थापना गरिएको गोर्खा दुःख निवारक सम्मेलन सन् १९३२ मा मात्र देखा पर्यो । त्यसैले यस सम्मेलनले दार्जीलिङको नेपाली समाजमा स्वजाति, स्वभाषा, स्वसाहित्य तथा स्वसंस्कृतिको बोध गराई सामाजिक र सांस्कृतिक जागरण ल्याउने कार्यमा एक प्रमुख भूमिका निभाउन पर्यो ।

सामाजिक कार्यअन्तर्गत अनेक विषयलाई समावेश गर्न सकिन्छ । तर सम्मेलनको सम्बन्ध विशेष शिक्षा र अन्य केही सामाजिक कार्यसित भएकाले तिनको मात्र चर्चा गरिन्छ । शिक्षा सम्बन्धमा सम्मेलनको भूमिका महत्त्वपूर्ण भएको छ, तर उक्त विषयलाई सम्मेलनको सङ्क्षिप्त इतिहास शीर्षकअन्तर्गत तथा पाठ्यपुस्तक प्रकाशन शीर्षकअन्तर्गत धेरै चर्चा भइसकेको छ । यहाँ तिनै तथ्यहरूलाई सङ्क्षिप्तमा प्रस्तुत गर्दै केही थप बुँदाहरू समावेश गरिएका छन् । अन्य सामाजिक भूमिका उपशीर्षकअन्तर्गत समाजका कुरीति हटाउने, जागृति ल्याउने, एकता सुदृढ गराउने इत्यादि कार्यहरूमा सम्मेलनले निभाएको भूमिका चर्चा गरिएको छ ।

६.१.१.१. शैक्षिक जागरणमा सम्मेलनको भूमिका

शिक्षाको विकास नै जातिका विकासको एउटा चिह्न हो। यस्तो महत्त्वपूर्ण साधनको अवस्था सम्मेलनका स्थापनाको ५० वर्षअघि मात्र पनि अत्यन्त चिन्ताजनक थियो। त्यो सन् १८६९ भन्दा अघि दार्जीलिङमा यहाँका बालक वा बालिकाका निम्ति एउटा प्राथमिक पाठशाला पनि नभएका तथ्यले स्पष्ट पार्दछ। त्यस्ता अवस्थाबाट सम्मेलनकै प्रयासबाट प्राथमिकदेखि विश्वविद्यालयका शिक्षासम्म नेपाली भाषाले अध्ययनको एक विषय तथा शिक्षाको माध्यम बन्न सक्यो।

कप्तान जोर्डन नामक एक कमाने साहेबले दार्जीलिङका ६ जना केटाहरूलाई शिक्षा लाभ गर्न गया पठाएका थिए।^१ ती पहाडवासी केटाहरूका निश्चल व्यवहार र सरल प्रकृतिबाट प्रभावित भई गयामा शिक्षा प्रचारको उत्तरदायित्व लिएर बसेका म्याकफार्लेन साहेब यी केटाहरूलाई लिएरै सन् १८६९ मा दार्जीलिङ आए। यी केटाहरूमध्ये गंगाप्रसाद प्रधान पनि एक थिए। यिनै केटाहरू र विशेष गंगाप्रसादको सहयोग लिई उनले यहाँ प्राथमिक पाठशालाहरू खोले। तर यी पाठशालाहरूमा नेपाली माध्यमबाट पढाउने वा नेपालीलाई एक विषयका रूपमा पनि पढाउने अवस्था थिएन। नेपालीमा पाठ्यपुस्तक वा अन्य कुनै प्रकारको पुस्तक पनि त्यस समय प्राप्त थिएन।^२ फलतः पाठशालाहरूमा हिन्दी माध्यममा नै पढाउने काम भयो। यसरी स्कटिज मिशनले १८७२ मा २३ वटा प्राथमिक पाठशालाहरूबाट शुरू गरेर सन् १९०४ सम्म १४२ वटा प्राथमिक पाठशालाहरू स्थापित गर्‍यो।^३

प्राथमिक पाठशालामा नेपाली एक विषयका रूपमा पढाउन थालिएको सन् १९०७ देखि हो जुन साल पादरी गंगाप्रसाद प्रधानले नेपाली पहिलो पोस्तक लेखे। अर्को साल सन् १९०८ मा उनले नेपाली दोस्रो पोस्तक पनि लेखे। तर प्राथमिक पाठशालामा शिक्षाको माध्यम हुनु धेरै वर्ष लाग्यो औ सन् १९३४ मा मात्र सो स्वीकृति सरकारबाट प्राप्त भयो तथा त्यो कार्यान्वित सन् १९३५ देखि मात्र भयो। उक्त स्वीकृति प्राप्त गर्नलाई भने ने० सा० स० को महत्त्वपूर्ण भूमिका छ

१. पारसमणि प्रधान, 'दार्जीलिङ जिल्लामा नेपाली भाषाको विकास', ने० सा० स० पत्रिका, वर्ष १ सङ्ख्या २, पृ० १५।
२. पारसमणि प्रधान, आफ्नोबारे, पृ० १०१-१०२।
३. एल० बी० राई, 'पादरी गंगाप्रसाद प्रधान र नेपाली बाइबल', संगति, जुलाई १९८५, पृ० १४।

जसको सङ्क्षिप्त विवरण तल दिइन्छ।

सन् १९२५ देखि नै प्राथमिक पाठशालाहरूमा नेपाली विद्यार्थीहरूले नेपाली माध्यमद्वारा नै पढ्न पाउनुपर्छ भनी यस सम्मेलनले कार्य गर्न थालेको थियो। तर यसका निम्ति विभिन्न तहमा विभिन्न व्यक्ति वा संस्थाद्वारा धेरै सङ्घर्ष गर्नुपरेको। १२ अप्रेल १९२७ मा बङ्गाल सरकारले सो विषयमा खोजी गर्न १३ सदस्यहरूको एउटा कमिटी गठन गर्यो। यस सम्बन्धमा सरकारी अन्तिम निर्णय सन् १९२९ मा भयो। उक्त कमिटीको सिफारिसअनुसार १५-८-१९२९ मै पाँच सदस्यको एउटा नेपाली पाठ्यपुस्तक कमिटी गठन भयो जसमा तीन सदस्य, (१) मोतीचन्द्र प्रधान, (२) धरणीधर शर्मा औ (३) सूर्यविक्रम ज्ञवाली सम्मेलनका मुख्य कार्यकर्ताहरू थिए। उक्त कमिटीले सम्पूर्ण विषयमा छलफल गरी ६-३-१९३१ मा आफ्नो रिपोर्ट सरकारलाई बुझायो। त्यसबाहेक सम्मेलनले पनि आफ्नो ११ नोभेम्बर १९३२ का कार्यकारिणी सभामा सम्बन्धित विषयमा एउटा प्रस्ताव पारित गर्दै बङ्गाल सरकारको शिक्षा विभागलाई दार्जीलिङ पर्वतीय अञ्चलका सम्पूर्ण प्राथमिक पाठशालाहरूमा शिक्षाको माध्यम नेपाली गरियोस् भनी निवेदन गरेको थियो। उक्त प्रस्तावका प्रतिलिपिहरू डाइरेक्टर अफ पब्लिक इन्स्ट्रक्सन तथा मन्त्रीहरूलाई दिनुबाहेक दार्जीलिङका नागरिकहरूलाई उक्त प्रस्तावमा स्वीकृति दिँदै सम्मेलनबाट निकालिएको एउटा फर्ममा हस्ताक्षर गरिदिने निवेदन पनि गरिएको थियो।^४

उक्त नेपाली पाठ्यपुस्तक कमिटीको सिफारिसअनुसार तत्कालीन नेपाली पाठ्यपुस्तकहरूको भाषा औ हिज्जेमा संशोधन ल्याइयो औ पछि पनि सोही नियमानुसार पाठ्यपुस्तक लेखिन लागियो। यसरी उक्त कमिटीको महत्त्व बुझ्न सकिन्छ। यतिमात्र होइन सन् १९३४ मा नेपालीलाई प्राथमिक शिक्षाका माध्यमका रूपमा स्वीकृति दिने निर्णय गर्नुमा सरकारलाई उक्त कमिटीका रिपोर्टको सबैभन्दा ठूलो प्रभाव रहेको तथ्य २४ जुलाई, १९३६ को सम्मेलन-वार्षिक अधिवेशनमा तिनताकका जिल्ला शिक्षा अधिकारीका भाषणबाट स्पष्ट हुन्छ।^५ सरकारले उक्त स्वीकृति आदेश-पत्र ६ जनवरी १९३५ मा जारी गर्यो। सम्मेलनले त्यस खुशीमा एक सय स्थानीय प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूलाई चिया दिने व्यवस्था गरेकाबाट

४. 'दार्जीलिङ जिल्लाको विद्यात्रेतिमा ने० सा० स० को प्रभाव', ने० सा० स० पत्रिका ५।१ (१९९३ भाद्र), पृ० ८।

५. ऐजन

सफलता हासिल गर्न सकेकामा सम्मेलन कति सन्तुष्ट रहेछ सो थाहा हुन्छ।^६
सम्मेलनले शिक्षाका क्षेत्रमा गरेका कार्यहरूको प्रशंसा गर्दै जिल्ला शिक्षा
अधिकारी कृष्णबहादुर गुरुङले यस्तो मन्तव्य प्रकट गरे,

स्थापित भएदेखि (ने० सा० स० द्वारा) साहित्यको काम केही न केही
भइरहेको छ।... साहित्य सम्मेलनले हाम्रो समाजको जो भलाइ १९३५
सालमा गर्यो सो गौरवको कुरा हो। ने० सा० स० नभएदेखि हाम्रो एकदुई
भएका लेखकहरूले पुस्तकपुस्तिका लेख्ने उत्साह गर्ने थिएनन् र पुस्तक
नभएको भए हालमा हाम्रा बालकबालिकाले आफ्नो मातृभाषामा आजको
दिन विद्या सिक्न पाउने थिएनन्। १९३५ सालदेखि अघि हिन्दी भाषामा
शिक्षा दिइन्थ्यो।

प्राथमिक पाठशालामा नेपाली भाषामा शिक्षा दिन सकिन्छ भन्ने
सरकारबाट हुकूम हुनासाथ एकाएक सबैजसो प्राथमिक पाठशालाहरूले
नेपाली भाषामा शिक्षा दिन प्रारम्भ गरे।^७

आफू जिल्ला शिक्षा अधिकारीका पदमा रहेका व्यक्तिले यसरी ने० सा० स०
का कार्यहरूको प्रशंसा गरेकाबाट यस सम्मेलनले शिक्षाका क्षेत्रमा कस्तो भूमिका
निर्वाह गरेको थियो सो प्रमाणित हुन्छ।

प्राथमिक पाठशालासम्म नेपाली भाषाको मर्यादा राख्दै शिक्षाका क्षेत्रमा
जागरण ल्याउन सफल भएपछि, तुरन्तै प्रवेशिका र उच्च स्तरमा नेपालीलाई
त्यस्तै मर्यादा दिलाउँदै जागरण ल्याउने कार्यमा यस सम्मेलनले ध्यान दिन
थालेको ३-६-१९३३ कै सभाका प्रस्तावबाट थाह लाग्छ। जुन प्रस्तावमा कलकत्ता
विश्वविद्यालयद्वारा नेपालीलाई मेजर भाषा तुल्याउने विषयमा सम्मेलनका
सभापतिले नरभूप राईलाई भेटी रवीन्द्रनाथ टेगोरसँग परामर्श गर्न तथा भाइस
चान्सलरलाई निवेदन गर्न भनी विन्ती गर्नु भन्ने तथ्य समावेश छ। पछि २२
नोभेम्बर १९३९ मा पनि सम्मेलनले कलकत्ता विश्वविद्यालयलाई पत्र पठाई
नेपाली भाषालाई प्रवेशिका र त्यसमाथिका शिक्षाका सबै तहमा माध्यम बनाइयोस्
भनी पत्र व्यवहार गर्यो। तर अनेक कारणले प्रवेशिका वा महाविद्यालय तहमा
नेपाली भाषाले शिक्षाको माध्यम हुने सुयोग पाउन अरु १०।१५ वर्ष लाग्यो। २०
अप्रैल १९५३ मा मात्र नेपाली भाषा प्रवेशिका तहसम्म शिक्षाको माध्यम बनेको

६. सम्मेलन कार्य-विवरण बही, ११-३-१९३४ को कार्यकारिणी सभा।

७. 'दार्जीलिङ जिल्लाको विद्यान्नोतिमा ने० सा० स० को प्रभाव', उही, पृ० ८-९।

समाचार कलकत्ता ग्याजेटमा प्रकाशित भयो । नेपाली विद्वान्हरूको सुदीर्घ सङ्घर्षपछि नै नेपाली भाषाले यस्तो मर्यादा प्राप्त गर्न सक्यो, जसमा ने० सा० स० को भूमिका एक मुख्य मानिएको छ ।^८

डिग्री कोर्समा नेपाली एक विषयका रूपमा पनि नराखिएको कारण लिएर ने० सा० स० ले सन् १९६० को डिसेम्बरमा कलकत्ता विश्वविद्यालयसित पत्र व्यवहार गर्‍यो । पछि **दियालो** वर्ष २ हाँगो ५ मा उक्त विषयमा जनमत तयार गर्नु र विश्वविद्यालयलाई बाध्य गराउनु सम्मेलनले उक्त विषयसम्बन्धी सबै तथ्य प्रकाशित गर्‍यो । अझ पछि विश्वविद्यालय तथा शिक्षा अधिकारीलाई टेलिग्राम पठाई त्रुटिको संशोधन गर्न माग गर्‍यो । फलतः सन् १९६१ मा नेपालीलाई डिग्री कोर्समा एक मुख्य भाषाका रूपमा स्वीकृति दिइयो । त्यसपछि क्रमशः स्नातक र अनर्स कोर्समा नेपालीलाई स्थान दिइयोस् भनी सम्मेलनले नै उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालयसित पत्राचार गर्‍यो तथा सन् १९६६ मा सो माग हासिल गर्‍यो । पुनः नेपालीलाई इलेक्ट्रिभ विषयका रूपमा पनि लिइयोस् भनी सम्मेलनले आवाज उठाएको फलस्वरूप सन् १९६८ देखि सो माग पनि पूर्ण भयो । त्यसपछि एम० ए० मा पनि नेपालीलाई अध्ययनका एक विषयका रूपमा राखियोस् भनी आन्दोलन चलाउनमा सम्मेलनकै मुख्य भूमिका छ । पछि पश्चिम बङ्गालका राज्यपाल ए० एल० डायसका समयमा सो माग हासिल गरिएको विस्तृत विवरण यसै अध्ययनअन्तर्गत स्वर्ण जयन्ती र नेपाली भाषालाई महाविद्यालय तथा विश्वविद्यालयमा मान्यता दिलाउनमा सम्मेलनको भूमिका शीर्षकहरूमा दिइएको छ ।

आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै यो सम्मेलन नेपाली जातिमाझ शैक्षिक जागरण ल्याउनमा अत्यन्त उत्सुक र जागरूक थियो । सम्मेलनको प्रथम सभादेखि प्रायः सबै पछिका सभाहरूमा शिक्षा-प्रचारको चर्चा भइरह्यो । आज पनि शिक्षा सम्बन्धका कुनै पनि समस्या आएका खण्डमा यस सम्मेलनले सक्रिय कार्य गरिरहेको छ । सम्मेलनद्वारा प्रकाशित विभिन्न साहित्यिक वा अन्य ग्रन्थहरू आजसम्म पनि प्रवेशिका तहदेखि एम० ए० तहसम्मै पाठ्यपुस्तकका रूपमा उपयोग भइरहेका छन् । सम्मेलनका कैयौँ सदस्यहरू शिक्षाविद् हुनुबाहेक शैक्षिक जागरणमा प्रमुख

---

८. पारसमणि प्रधान, **टिपन टापन**, पृ० १०० ।

भूमिका निर्वाह गर्न अग्रज मानिएका छन्।^९

६.१.१.२. अन्य सामाजिक भूमिका

नेपाली साहित्य सम्मेलन – स्थापनाअधिका दार्जीलिङको सामाजिक जीवन अविकसित थियो भन्ने तथ्य यस अध्ययनमा प्रस्तुत सामग्रीबाट स्पष्ट भएको छ। त्यस समय विशेष सामाजिक कार्यक्रममा यहाँका मानिसहरूको सहभागिताको उदाहरण एकदमै थोरै पाइन्थ्यो। खरसाडमा गोर्खा पुस्तकालय स्थापित हुँदाको समय तथा निजको भवन तैयार भई उदघाटन भएको समय गोर्खा समितिद्वारा यदाकदा जो चिल्डेन्स थिएटरहरूद्वारा कहिले-कहिले गरिएको भेटघाटको कार्यक्रम अपवाद छन्। तर सामाजिक जीवन भन्नाले आज जस्तो बुझिन्छ अथवा बीसौं शताब्दीका थालनीमा पनि अन्य सभ्य जातिहरूबीच जुन प्रकारको सामाजिक जीवन परिचालित थियो त्यसका तुलनामा दार्जीलिङका नेपालीहरूको सामाजिक जीवन अविकसित थियो। त्यस्ता समयमा ने० सा० स० स्थापित भई यहाँको सामाजिक जीवनमा जुन उत्साह र जोश ल्याइदियो त्यो विचारणीय छ। सम्मेलनको स्थापनापछि नै भाषा र साहित्यकै उद्देश्य लिएर पनि शिक्षित नेपालीहरूको समयमा भेटघाट हुन थाल्यो औ जतिजति समय बित्दै गयो त्यो सामाजिक जीवन निकट, परिष्कृत, सभ्य र सुसंस्कृत बन्दै गयो।^{१०}

ने० सा० स० को स्थापनापछि क्रमशः नेपाली साहित्यका पुस्तकहरूको प्रकाशन हुन लाग्यो। यी ग्रन्थहरू पढेर उनीहरूले आफ्नै गौरवमय इतिहास र सभ्यताको जानकारी पाए। फलतः तिनताकको विशृङ्खल समाजमा नियम र नीति कायम हुन लाग्यो। सम्मेलन स्थापनाको अघि पुस्तकहरू प्रकाशित भएका थिए तापनि मानिसहरूका हृदयमा जाति, भाषा, साहित्य प्रेमको सृजना गर्नुमा तिनले विशेष भूमिका खेल्न सकेनन्। तर सम्मेलनका प्रकाशनहरूले भने उक्त विषयमा अद्भुत प्रभाव पार्न सक्थे। यसरी सामाजिक जीवनका त्रुटिहरू हटाई सुधारको

---

९. तुलसीबहादुर छेत्री (नेपाली विभागीय प्रधान, उत्तर बङ्गाल वि० वि०), लक्ष्मीदेवी सुन्दास (प्राध्यापक, दार्जीलिङ सरकारी महाविद्यालय), जगत् छेत्री (सदस्य, पश्चिम बङ्गाल माध्यमिक परिषद्), सूर्यकला थापा (प्राचार्या, खरसाड कलेज), रामलाल अधिकारी (प्राध्यापक, दार्जीलिङ सरकारी महाविद्यालय)।

१०. ने० सा० स० पत्रिका, वार्षिक उत्सव, १।१ देखि ६।१ (सातै अङ्क)।

शङ्खघोष भयो ।^{११}

पं धरणीधर शर्माका **नैवेद्य**का कविताहरू पढेर वा सुनेर त्यसै पनि सामाजिक चेतना र शुद्ध जीवनयापनको बोध गरायो। कविवरले जुवा-जारी-जाँडका विरोधमा आवाज उठाएको सार्थक हुँदै गयो। त्यसरी नै सम्मेलनबाट प्रकाशित वा प्रचारित **बधू शिक्षा, रामायण, गीताजस्ता** ग्रन्थहरूको पठन वा श्रवणले समाजमा ठूलो सुधार ल्याउनमा सहयोग गर्‍यो। जातीय भावना तथा भाषा-साहित्य-शिक्षा प्रेमका भावनाले प्रश्रय पायो ।^{१२} शिक्षाको प्रचार तथा अक्षर बोधका कारणले सामाजिक जागरणमा बलियो टेवा पायो। अझ पछि दार्जीलिङका चौरस्तामा भानु सालिगको स्थापनापछि त नेपालीहरूको सामाजिक जीवन अझ शृङ्खलाबद्ध बन्यो। त्यसपछि भानु जयन्तीका माध्यमद्वारा यहाँको सामाजिक जीवन सभ्य र सुसंस्कृत बन्नमा सहयोग भयो। यी सब कार्यहरू गर्ने तथा गराउने श्रेय ने० सा० स० लाई नै छ। यसरी ने० सा० स० को मुख्य उद्देश्य नेपाली भाषा र साहित्यको प्रचार विकास भए तापनि सम्मेलनको स्थापनापछि शिक्षित र विद्वान् नेपालीहरूको समष्टिगत प्रयासमा समाजको द्रुत विकास गर्नमा सहयोग गर्‍यो। यसरी समाज तयार हुँदै गएकाले सम्मेलनलाई साहित्य प्रकाशन औ भानु सालिग स्थापनामा ठूलो सहायता प्राप्त भयो। साहित्यसँग सम्बन्ध नभएका तथा साधारण शिक्षा प्राप्त गरेका नेपालीहरू पनि सम्मेलनको सदस्य भई सभामा उपस्थित हुन्थे। हस्तलाल गिरी, हरिसिंह थापा, सन्तवीर लामाजस्ता व्यक्तिहरूले सम्मेलनलाई आर्थिक सहयोग दिई सम्मेलनको प्रकाशन कार्यलाई अधि बढाइदिए। यी उदाहरणबाट पनि यहाँको समाज सचेत हुनमा सम्मेलनको भूमिका रहेको बुझिन्छ। यसरी नै स्वजाति, स्वसाहित्यको अनुराग बढाउँदै ने० सा० स० का माध्यमबाट नेपालीहरूमा स्वअस्तित्व बोध हुँदै गएको हो। यहाँका नेपालीहरूले बुद्धिले होस्, बलले होस्, धनले होस् वा मनले होस् सामाजिक उन्नतिका निम्ति कार्य गर्न लागे। ने० सा० स० ले यही रीतले दार्जीलिङका सामाजिक

---

११. (क) कृष्णबहादुर गुरुङ, 'साहित्य सेवा', ने० सा० स० पत्रिका ४।१, (१९९२, आश्विन), पृ० ७३।

(ख) मोहन ठकुरी, 'समसामयिक नेपाली कविता - एक दृष्टि', हिमालचुली - पूजा विशेषाङ्क (सन् १९८३), पृ० ७१।

१२. शिवप्रताप शमशेर थापा, 'नेपाली साहित्य सम्मेलनका कार्यको महत्त्व', ने० सा० स० पत्रिका, ५।१ (१९९३ भाद्र), पृ० २८।

जीवनमा अद्भुत प्रगति र परिवर्तन ल्याएर यसलाई सुसंस्कृत बनाउनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ।^{१३}

६.१.२. सम्मेलनको सांस्कृतिक भूमिका

संस्कृति पनि एउटा जातिको परिचयको साधन हो। संस्कृतिको धनी भए जातिको गौरव बढ्दछ।^{१४} नेपालीहरूको गौरवमय इतिहास र संस्कृतिलाई नेपालीहरू जहाँ गए पनि साथ लिएर गएका छन्। दार्जीलिङमा जति नेपालीहरू थिए औ जति पछिबाट आए तिनीहरूले आफ्नो संस्कृति कायम राखे, तर त्यो फराकिलो बनेर जान सकेको थिएन। दार्जीलिङमा जति संस्थाहरू स्थापना भए तिनीहरूबाट स्वसंस्कृति कायम राख्न तथा प्रदर्शित गर्न केही न केही कार्य भए। ने० सा० स० ले पनि स्थापना भएपछि स्वतः सांस्कृतिक कार्यक्रम परिचालन गर्‍यो। आफ्नो उद्देश्य र नियममा सांस्कृतिक विषय केही लेखिएको नभए तापनि सम्मेलनबाट सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू भए।

सांस्कृतिक कार्यक्रमअन्तर्गत नै जयन्तीहरू संलग्न छन्। यस्ता जयन्तीहरू वास्तवमा वीर-पूजाका प्रतीक हुन्। एउटा जातिका इतिहासमा जातिका वीर पुरुषहरूको ठूलो र महत्त्वपूर्ण स्थान छ। यी वीरहरूले पूजाद्वारा जातिले आफ्नो गौरव-गाथा दोहोर्‍याइबस्छ तथा भविष्यका पीढीलाई त्यो गौरवको इतिहास जगेरा गरिदिन्छ। यसरी वीरपूजामा विभिन्न तरिका भए तापनि नेपालीहरूबीच ती वीरहरूको सालिग स्थापना गर्ने, जयन्ती मनाउने औ स्कूल, कलेज आदिको नामकरण गर्ने नै मुख्य तरिका भएका छन्। यस्ता वीर-पूजाको साथसाथै जातिको संस्कृतिको जगेरा पनि गरिन्छ। कारण जयन्ती मनाउने सिलसिलामा आफ्ना रीतिरिवाजको पालनाको साथसाथै विशेष सांस्कृतिक कार्यक्रमअन्तर्गत जातीय गीत, नाच आदि प्रस्तुत गर्ने चलन छ। यसरी दार्जीलिङमा पनि आफ्नो एक वीरका रूपमा नेपाली भाषा र साहित्यका जनक कविवर भानुभक्त आचार्यको जन्मजयन्ती भव्य रूपले मनाइने परम्परा बनिसकेको छ। यस्तो जयन्ती समारोह आज अन्य चाडबाडभन्दा पनि महत्त्वपूर्ण भइसकेको छ। नेपालीहरूबीचमा पनि धर्मको भेदका कारणले कसैले दर्शन मनाउँछन् त कसैले क्रिष्टमस औ कसैले

---

१३. ऐजन

१४. इन्द्रबहादुर राई, 'संस्कृति देशकालको सचेततामा', टिपेका टिप्पणीहरू (द्वितीय संस्करण), उही, पृ० १३२।

ईद । तर भानु जयन्ती भने सबैका निम्ति भएको छ । यसका निम्ति धर्म, बोली इत्यादि केहीले पनि बाधा दिँदैन । सबै नेपालीहरू एक भएर यस्ता कार्यक्रम सम्पन्न गर्दछन् । तर यसको प्रारम्भिक कालमा ने० सा० स० ले कसरी प्रमुख भूमिका खेल्नपर्थ्यो जसको फलस्वरूप आज भारतभरि नै नेपालीहरूले भानु जयन्तीलाई आफ्नो एक मुख्य दिवस मानेका छन्, त्यसको विशद चर्चा तल सम्बन्धित शीर्षकअन्तर्गत प्रस्तुत छ । भानु जयन्तीसरह समारोहपूर्वक सम्पन्न नभए तापनि यस जयन्तीबाहेक देवकोटा जयन्ती, मोती जयन्ती, लेखनाथ जयन्ती आदि पनि यता यदाकदा मनाइने चलन छ । यस्ता समयमा पनि ने० सा० स० ले सक्दो कार्य गरिरहेको छ । यस्तै जयन्ती समारोहमार्फत सांस्कृतिक जागरण ल्याउनमा यस सम्मेलनको भूमिका उल्लेखनीय मानिन्छ । यसबाहेक नेपाली सङ्गीतलाई प्रश्रय दिने, नेपाली पोषाक र वेशभूषाको प्रचार गर्ने, नेपाली चाड आदिको पालन गर्ने इत्यादि कार्यमा पनि सम्मेलनको सहभागिता छ । त्यसबाहेक यस्ता विषयका गोष्ठी राखेर तथा आफ्नो मुखपत्र **दियालो**मा रचनाहरू प्रकाशित गरेर जागरण ल्याउने कार्य पनि यस सम्मेलनबाट भएको छ । यी विषयमा पनि तल चर्चा गरिएका छन् । यी सबका आधारमा भन्न सकिन्छ । नेपाली भाषा र साहित्यका विकासको उद्देश्य मुख्य भए तापनि ने० सा० स० ले नेपाली सांस्कृतिक संरक्षण र जागरणका कार्यमा पनि विशेष भूमिका खेलेको छ ।^{१५}

६.१.२.१. जयन्ती समारोह-आयोजना

सन् १९४५ मा चाँदमारी, दार्जीलिङमा स्थापित गरिएका भानुभक्त विद्यालयले सन् १९४६ मा प्रथमपल्ट भानु जयन्ती समारोहपूर्वक आयोजना गरेको थियो । उक्त विद्यालयले सन् १९५३ मा प्रकाशित आफ्नो वार्षिक कमल पत्रिकामा त्यस समारोहलाई भानु जयन्ती समारोहका परम्पराको प्रारम्भ भनी दाबी गरेको छ । त्यसैलाई अघि बढाएर दार्जीलिङको नेपाली जनमानसमा

-
१५. (क) सूर्यविक्रम ज्ञवाली, 'रसमय नेपाली जीवन', ने० सा० स० पत्रिका ५।१ (१९९३, भाद्र), पृ० १७।
 (ख) मोहन दाहाल, 'ने० सा० स० पत्रिकाको छोटो कैरन', दियालो २२।१०० (फरवरी १९८६), पृ० १८६।
 (ग) लक्खीदेवी सुन्दास, 'दियालो : केही अध्ययन र विश्लेषण', ऐजन, पृ० १९५।

सांस्कृतिक जागरण ल्याउने एक मुख्य साहित्यिक संस्था यो सम्मेलन हो ।

सन् १९४७ मा भानुभक्त विद्यालयले नृपेन्द्र नारायण हिन्दू पब्लिक हलमा भानु जयन्तीको आयोजना गर्‍यो जसमा भानु चर्चाबाहेक सुन्दर सांस्कृतिक कार्यहरू पनि आयोजित थिए । भानुभक्त विषय परिचयात्मक तथा आलोचनात्मक वक्तव्य सम्मेलनका तत्कालीन मन्त्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीबाट राखियो^{१६} पछिबाट अन्य संस्थाहरू औ स्कूल-कलेजहरूले पनि भानु जयन्ती समारोह-आयोजना गर्न लागे । यसरी पचासको दशकका प्रारम्भदेखि नै यस जयन्तीले सांस्कृतिक जागरणका रूप लिन थाल्यो औ यसको नेतृत्व दियो सम्मेलनले । यसको मुख्य कारण थियो सम्मेलनद्वारा सन् १९४९ मा दार्जीलिङको चौरस्तामा भानु सालिगको स्थापना । बिस्तारै भानु जयन्तीको माध्यमबाट कविका विशुद्ध चर्चा, जनतामा परिचय, भानुभक्तका कृतिहरूको प्रचार, रामायण पाठ, भक्तमालाका श्लोकहरू गीतका रूपमा गाउने प्रथा इत्यादिको परम्परा प्रचलित भयो । यीबाहेक जातीय पोषाकको उपयोग, लोक-नाच, लोक-गीत इत्यादि पनि सांस्कृतिक कार्यक्रमका रूपमा प्रचलित हुन लागे । कमसेकम भानु-जयन्तीको दिन यहाँका नेपालीहरू दौरासुरूवाल र नेपाली टोपी तथा चौबन्दी चोलो, गुन्यू आदि लगाएर निस्कन थाले । यसरी भन्न सकिन्छ दार्जीलिङको सांस्कृतिक जागरणमा भानु जयन्तीले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

भानु जयन्तीका परम्परालाई सम्मेलनले अघि बढाएर लगेको हो तापनि सन् १९६३ सम्म यस जयन्तीले नियमित रूप लिन सकेको थिएन । सन् १९६३ मै सम्मेलनले गोर्खा दुःख निवारक भवनमा आयोजन गरेको भानु जयन्ती भव्य थियो औ त्यसपछि भने यस्तो जयन्ती-आयोजना सम्मेलनको नियमित कार्यक्रम भएको छ ।

सन् १९६४ मा पनि भानु जयन्ती सम्मेलनका आयोजनामा सम्पन्न गराइयो । २-५-१९६५ को सम्मेलन कार्यकारिणी समितिले भानु जयन्ती समारोहका

---

१६. जगत् छेत्री, 'भानु जयन्ती र भारतीय नेपालीहरूमा सांस्कृतिक जागरण', हिमालचुली (पूजा विशेषाङ्क) सन् १९८४, पृ ४४ ।

निम्ति एउटा उपसमिति गठन गरियो। ता: १७-६-१९६५ मा उपसमितिको सभा देवकुमारी थापा (त्यस समय सुश्री देवकुमारी सिंह)-का अध्यक्षतामा सम्पन्न गरियो।^{१७}

फेरि पछिका वर्षहरूमा भानु जयन्ती मनाउनका निम्ति नेपाली साहित्य सम्मेलनले कार्यक्रम ठीक गरियो। तर १९६७ मा भने भानु जयन्तीको दिन सरकारी बिदा घोषित होस् भनी जिल्लापाल महोदयलाई सन् १९६५ मै लेखिएको पत्रको सन्दर्भमा पुनः पत्राचार गरियो। त्यस साल त सो हुन सकेन, तर सन् १९६८ देखि भने सम्पूर्ण दार्जीलिङ पर्वतीय अञ्चलमा भानु जयन्तीको दिन आधा दिनको सरकारी बिदा घोषित भयो।^{१८}

स्कूल-कलेज आदिमा त्यस दिन बिदा हुने नियमता सन् १९५८ देखि नै चलेको थियो। कति स्कूल-कलेजहरूमा चाहिँ त्यस दिन बिदा नभए तापनि नियमित कार्यहरू नगरी जयन्तीका कार्यक्रम गरिन्थ्यो। सम्मेलनको लगातार प्रयासले सन् १९७७ को भानु जयन्तीदेखि भने पूर्ण सरकारी बिदा घोषित भयो।^{१९} यो आदेश दार्जीलिङको पहाडी जञ्चलमा मात्र लागू थियो। सन् १९८३ देखि यो दार्जीलिङ जिल्लाको मधेश खण्ड (सिलगढी)-मा पनि आधा दिनको

---

१७. **सम्मेलन कार्य विवरण बही** (कार्यकारिणी सभा २-५-१९६५)

“सभाले निम्नलिखित प्रस्तावहरू पारित गरियो। ..(क) जम्मै स्कूल, कलेज र अरु सामाजिक तथा साहित्यिक संस्थाहरूलाई भानु जयन्तीको दिन ११ बजे बिहान चौरस्तामा (भानु सालिगअघि) भेला भई माल्य प्रदान गर्ने (ख) जिल्लापाललाई पत्र व्यवस्था गरी उक्त दिन स्थानीय सरकारी बिदा घोषित गराउने, (ग) त्यस दिनको सार्वजनिक सभा गोर्खा दुःख निवारक सम्मेलन भवनमा आयोजना गरिने तथा उक्त सभाका सभापतिको भार ग्रहण गर्नलाई श्री पारसमणि प्रधानलाई निवेदन गर्ने, (घ) उक्त जयन्तीमा भानुभक्त तथा भानु जयन्तीको महत्त्व – सम्बन्धमा वक्तव्य राख्नलाई निम्नलिखित वक्ताहरूलाई निवेदन पत्र लेख्ने- सर्वश्री तुलसीबहादुर छेत्री, कुमार प्रधान, शिवकुमार राई, भाइचन्द्र प्रधान र डा० कमला सांकृत्यायन, (ङ) दार्जीलिङ लोक-मनोरञ्जन शाखालाई त्यस दिन केही सांस्कृतिक कार्यक्रम प्रस्तुत गरिदिने निवेदन गर्ने, (च) निमन्त्रण-पत्र र कार्यक्रम एकसाथ छाप्ने, (छ) चौरस्ता स्थित भानु सालिग वरिपरि त्यस राती बिजुलीबतीका मालाहरूले सिँगारी झिलिमिली पार्नलाई दार्जीलिङ नगरपालिकालाई लेख्ने।”

१८. **दियालो** हाँगो २२ (जुं अ० से० - १९६८), पृ० ६०।

१९. **दियालो** हाँगो ८४ (सेप्टेम्बर १९७८), पृ० ४२।

२०. तथा सन् १९८४ देखि सिलगढीमा पनि पूर्ण बिदा घोषित भयो।

बिदा घोषित भयो।^{१०} यसरी गैर सरकारी स्तरदेखि सरकारी स्तरसम्म भानुभक्त र भानु जयन्तीलाई मान्यता दिलाउनका निम्ति नेपाली साहित्य सम्मेलनले गरेको लगातार सङ्घर्ष नेपाली भाषा र साहित्यका इतिहासमा कदापि भुल्न सकिनेछैन।

ता: ११-६-६८, २१-१२-६८ र २२-३-६९ मा सम्मेलन कार्यकारिणी सभाहरूमा सन् १९६८ मा कवि भानुभक्त आचार्यको मृत्यु भएको एक सय वर्ष पुगेको उपलक्ष्यमा वर्षभरि निम्नलिखित विभिन्न कार्यहरू गर्ने निर्णय भयो।^{११}

भानुभक्त स्मारक ग्रन्थको द्वितीय संस्करण औ उत्तरार्ध मागका रूपमा अर्को भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ पनि प्रकाशित गर्ने, अङ्ग्रेजी भाषामा पनि भानुभक्त सम्बन्धमा एउटा पुस्तक प्रकाशित गर्ने, **दियालो**को हाँगो २६ भानुभक्त विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित गर्ने, स्कूल र कलेजका विद्यार्थीहरूबीच कवि भानुभक्त सम्बन्धमा क्रमशः निबन्ध प्रतियोगिता र तर्क प्रतियोगिता आयोजन गर्ने, रामायण-पाठ प्रतियोगिता पनि गराउने तथा दार्जीलिङका एक प्रमुख मार्गको नाम कविका नाममा राखिने र सन् १९६९ को भानु जयन्ती भव्य रूपमा सम्पन्न गराउने।

निर्णय गरेअनुसार सबै कार्य पूर्ण हुनसकेन तापनि केही मुख्य कार्यहरू पूर्ण गरिए, जस्तै- **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**मा उत्तरार्ध पनि संलग्न गरेर एउटा ग्रन्थ प्रकाशित गराउन सकियो, रामायण-पाठ प्रतियोगिता र निबन्ध प्रतियोगिता पनि सम्पन्न गरियो। त्यस वर्षको भानु जयन्तीले वास्तवमै भव्य रूप लिन सक्यो। दार्जीलिङको एक प्रमुख मार्ग मालरोडको नाम सम्मेलनका सचिव जगत् छेत्रीलाई लगाएर भानु सरणी नाममा परिवर्तन गरियो^{१२} औ चौरस्तालाई भानु चोक नाम दिइयो।

फलस्वरूप १९७० मा कालेबुङमा पनि भानुभक्तको सालिग प्रतिष्ठापित भयो औ सन् १९७९ मा खरसाङमा पनि सो कार्य भयो। सन् १९४७ मै पहाडी अञ्चलका यी प्रमुख तीन महकुमाहरूमा भानुभक्तको सालिग प्रतिष्ठापित गर्न नेपाली साहित्य सम्मेलनका कार्यकर्ताहरूको इच्छा पूर्ण हुन गए।

यतिञ्जेल भानु जयन्तीले दार्जीलिङको पहाडी अञ्चलमा एक सांस्कृतिक चाडको रूप लिइसकेथ्यो। त्यो परम्परा अब बनिसकेको छ। नेपाली साहित्य सम्मेलनद्वारा यसरी २९ आषाढको दिन प्रतिवर्ष आयोजना गरिने भानु जयन्तीमा

---

२१. **दियालो** हाँगो २४, (जनवरी १९६९)।

२२. सम्मेलनको मन्त्री जगत् छेत्री त्यस समय म्युनिसिपल कमिश्नर भएकाले उनले नै कमिश्नर सभामा यस्तो प्रस्ताव ल्याएर मागको नाम परिवर्तन भयो।

सम्पूर्ण दार्जीलिङले भाग लिने गरेको छ। त्यसपछि आउने महिना दुई महिनासम्मै विभिन्न स्कूल, कलेजहरू, साहित्यिक, सामाजिक र अन्य संस्थाहरूले यस पहाडी अञ्चलका गाउँगाउँमा र अन्य ठाउँठाउँमा भानु जयन्तीका विभिन्न रूपमा औ विभिन्न ढङ्गमा आयोजना गरिन्छ।

यसरी नेपाली साहित्य सम्मेलनले भानु जयन्तीको एउटा परम्परा नै बनाइदिएको छ। जसका कारणले यहाँ नेपाली-सांस्कृतिक जागरण ल्याइदिएको छ। यो सानो कुरा होइन। यसकै प्रभावले नेपाली भाषा साहित्यप्रति नेपालीहरूको मात्र होइन अनेपालीहरूको पनि प्रेम बढेको छ, चाख बढेको छ तथा यिनको ठूलो प्रचार भइरहेको छ। यसरी यहाँको बाटाघाटाको नाम, दोकान वा संस्थानहरूको नाम, साइनबोर्डहरू नेपालीमा लेखिएको हुनु अनिवार्य भएको छ। त्यसबाहेक नेपाली पोषाक, नेपाली रहनसहन, नेपाली खाना (विशेष सेलरोटी)-को बढ्ता उपयोग चलन र रूचि भएको छ।

सन् १९७० को भानु जयन्ती पनि भव्य रूपले सम्पन्न गरियो तथा जयन्ती कार्यक्रमअन्तर्गत नै कविता प्रतियोगिता पनि राखियो। त्यसै अवसरमा नेपाली हस्तलिखित पत्रिका प्रदर्शनी पनि गरियो।

सन् १९७१ मा पनि भानु जयन्ती समारोहपूर्वक सम्पन्न गरियो। यस वर्ष भानु जयन्ती कार्यक्रमअन्तर्गत नाटक प्रतियोगिता गराउने पनि निश्चय गरियो, तर त्यो हुनु सकेन र अर्को वर्ष (१९७२) को जुन महिनामा सम्पन्न गरियो। सन् १९७१ मा भानु जयन्तीका उपलक्ष्यमा २००० भानु ब्याजहरू पनि सम्मेलनले प्रचार गर्‍यो। यहाँका मानिसहरूले यस कार्यको खूब प्रशंसा गरे।

सन् १९७२ को भानु जयन्तीमा कवि भानुभक्त आचार्यका पनाति मुक्तिनाथ आचार्य निम्त्याइए। उनले आफ्ना वक्तव्यहरूमा कविजी सम्बन्धमा कैयौं नवीन तथ्यहरू पनि प्रस्तुत गरे।^{२३}

सन् १९७३ मा सम्मेलनले त्यही उत्साह जोशसित भानु जयन्ती समारोह सम्पन्न गर्‍यो। सन् १९७४ मा नेपाली साहित्य सम्मेलनका स्वर्ण जयन्तीको वर्ष भएकाले २४ मई १९७४ मै उक्त स्वर्ण जयन्तीको कार्यक्रम शुरु गरियो औ भानु जयन्तीलाई पनि स्वर्ण जयन्ती कार्यक्रममा अन्तर्भुक्त गरी भव्य रूपमा सम्पन्न

---

२३. **दियालो**, हाँगो ५७ (अगस्त १९७२, सम्पादकीय, समाचार उदाहरणार्थ भानुभक्तले गरेको लोहाको प्रसङ्ग बन्धुक नभई खुकुरी हो, जो मूल घरमा अझ छ इत्यादि।

गराइयो ।

भानु जयन्ती कार्यक्रमको फलस्वरूप दार्जीलिङका नेपाली वा अनेपाली सबै बीच भानुभक्तको बृहत् प्रचार गराउनु र नेपाली संस्कृतिप्रति गहिरो चाख जगाउनुबाहेक यहाँका विद्यार्थीहरूमा, युवाहरूमा तथा सबै साहित्यप्रेमीहरूमा नेपाली भाषा र साहित्यप्रति बढ्ता चाख बढाउनमा ठूलो सहयोग गर्‍यो । धेरै भानु साहित्य त भानु जयन्तीको दिन पाठ गरिने कविता र बोल्ने वक्तव्यका रूपमै जन्मे । त्यसबाहेक यस्ता अवसरमा विभिन्न पत्रपत्रिकाले भानु विशेषाङ्कहरू प्रकाशित गरेर साहित्यका प्रगति र प्रचारमा योगदान दिए । यस्तै वक्तव्यहरूका सङ्कलनका रूपमा भानुभक्तका कृति अध्ययनहरू^{२४} प्रकाशित भयो । खरसाङ रेडियो, गौहटी रेडियो, दिल्ली रेडियो इत्यादिबाट पनि भानु जयन्तीका दिन आफ्ना कार्यक्रममा भानुभक्तका कृतिहरूको प्रचार गरेर भानुभक्तमाथि श्रद्धाञ्जली कविताहरू प्रचार गरेर तथा भानुभक्त विषयमा गोष्ठीहरू आयोजना गरी तथा सो प्रसार गरेर नेपाली भाषा र साहित्यका विकासमा योगदान दिएको छ ।

वास्तविक स्थितिको पर्यवेक्षण गर्दा भानुभक्त आचार्यको जुन प्रभाव नेपाली जनमानसमा परेको पाइन्छ त्यस्तै प्रभाव अरु कसैबाट पर्न सकेको छैन । यति हुँदाहुँदै पनि मोती जयन्ती, देवकोटा जयन्ती, लेखनाथ जयन्ती दार्जीलिङमा समयसमयमा मनाइने गरिएको छ । तर यस्ता अरु जयन्तीहरू विशेष गरी शिक्षित र विद्वान् गोष्ठीबीचमा तथा विद्यार्थीवर्गबीचमा नै सीमित छ । एकदुईपल्ट देवकोटा जयन्ती विशाल रूपमा गरिने प्रयास पनि भयो, तर यो वा अन्य जयन्ती नियमित वार्षिक आकर्षण बन्न सकेन जुन प्रकारले भानु जयन्ती बन्न सकेको छ । यसरी बुझ्न सकिन्छ भानु जयन्तीले यता एक सांस्कृतिक पर्वको रूप लिन सक्‍यो, तर अन्य जयन्तीहरू भने साहित्यिक समारोहसम्म मात्र सीमित रह्यो । यी अन्य साहित्य वीरहरूको जयन्ती नियमित आयोजना गर्न नसकिए तापनि सम्मेलनको मुखपत्र **दियालोले** देवकोटा अङ्क प्रकाशित गर्नुबाहेक मोतीराम भट्ट, लेखनाथ पौड्याल तथा अन्य साहित्यकार आदि सम्बन्धमा लेख-रचनाहरू प्रकाशित गरेको छ । त्यसबाहेक पनि भारत वा नेपालका साहित्यकारहरूलाई अभिनन्दनार्थ समारोह आयोजना गर्ने औ समयसमयमा साहित्यिक वा अन्य पुरस्कार प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूलाई सम्मानार्थ पनि कार्यक्रमहरू सम्पन्न गरिने चलन चलेको छ ।

---

२४. प्रकाशन, नेपाली साहित्य परिषद्, दार्जीलिङ, १९६९ ।

६.१.२.२. सांस्कृतिक जागरणमा सम्मेलनको भूमिका

भौगोलिक, राजनैतिक तथा सामाजिक कारणले भारतीय नेपालीहरू आफ्ना सांस्कृतिक विविध रीतिरिवाजहरूबाट परमुख बनेका छन्। विशेष देहरादून, भागसू आदि पश्चिम अञ्चलतिरका नेपालीहरू अल्पसङ्ख्यक भएकाले आफ्ना रीतिरिवाज पालन गर्न नसकी स्वसंस्कृति भुल्न लागेका छन्। दार्जीलिङ, आसाम आदि ठाउँमा ठूलै सङ्ख्यामा भए तापनि अरु संस्कृति (बङ्गाली, आसामी, अङ्ग्रेजी, बिहारी इत्यादि)–का प्रभावमा आफ्ना संस्कृतिको यथायोग्य पालन हुन सकेको छैन। तर पनि संस्कृतिको अर्थ स्थूल रूपमा केही जातीय गीत, नाच र सङ्गीत तथा चाडबाडको पालना, जातीय पोषाक औ परम्परागत पूजाआजा वा रीति–नियमहरूको पालन गर्नु नै मानिलिएर यतातिर केही कार्यक्रम घरघरमै वा सामूहिक रूपमा भइरहेको छ। यस्ता कार्यक्रम जयन्ती समारोहहरू (विशेष भानु जयन्ती)–को समय विस्तृत रूपमा तथा सम्पूर्ण समाजलाई अँगालेर पालन गरिन्छ।^{२५}

सन् १९७४ मा सम्मेलनको स्वर्ण जयन्ती समारोह नै सांस्कृतिक कार्यक्रमको एउटा विशिष्ट उदाहरण थियो।^{२६} त्यसपछि सन् १९७५ मा सम्मेलनको धेरै दिनको प्रयासको फलस्वरूप भानु जयन्तीको दिन दार्जीलिङ पहाडी अञ्चलमा आधा दिनको सरकारी बिदा घोषित भयो। फलतः त्यसै सालदेखि उक्त जयन्तीको महत्त्व अझ बढेर गएको छ तथा साधारण जनताले यसमा बढ्ता चाख दिन लागेका छन्। त्यसै पनि ने० सा० स० को आयोजनामा मनाउने भानु जयन्ती दार्जीलिङका निम्ति एक सांस्कृतिक शोभा–यात्रा नै बन्ने गरेको छ। झन् सन् १९७५ पछि त त्यो बढी जोश र उत्साहसित सम्पन्न हुन लागेको छ। सम्मेलनको निरन्तर प्रयासको फलस्वरूप सन् १९७७ देखि भानु जयन्ती दार्जीलिङ पहाडी अञ्चलमा पूर्ण सरकारी बिदा घोषित भयो तथा सन् १९८४ देखि सम्पूर्ण जिल्लामै (सिलगढीलगायत) पूर्ण सरकारी बिदा घोषित भयो। फलतः भानु जयन्तीको गरिमा बढेको छ। नेपालीमात्रका निम्ति यो दिन एउटा महान् सांस्कृतिक दिन – चाड बनेको छ।

सन् १९८९ को नोभेम्बर १४ र १५ मा पनि सम्मेलनको भवन उद्घाटन

२५. दियालो हाँगो ५८ (सेप्टेम्बर १९७२), पृ० ५३।

२६. दियालो हाँगो ७२ स्वर्ण जयन्ती कार्यहरू।

समारोहको समय आयोजित दुई दिने कार्यक्रमअन्तर्गत सांस्कृतिक कार्यक्रम जडित थियो। सम्मेलनको वार्षिक सभाहरूको समय प्रायः सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू पनि संलग्न हुन्छन्। त्यतिमात्र होइन नेपाली भाषाको मागसम्बन्धका आन्दोलनहरूमा तयार गरिएका गोष्ठी, सङ्गोष्ठी वा जुलूसहरूमा पनि अंशग्रहण गरेर सम्मेलनले सांस्कृतिक योगदान दिइरहेको छ तथा सांस्कृतिक जागरणमा सहयोग पुर्याइरहेको छ।

६.२. सम्मेलनद्वारा निर्माण-कार्य

स्थायित्व कायम गर्नलाई प्रायः सबै प्रकारका संस्थानहरूले विभिन्न निर्माणकार्य गर्नु आवश्यक हुन्छ। एउटा संस्थाको भवन अथवा कार्यालय निर्माण भएपछि नै कुनै परिस्थितिमा पनि प्रायशः त्यो विघटन भएर जाने सम्भावना कम हुन जान्छ। त्यसबाहेक यस्ता संस्थाहरूले गुठी वा ट्रस्ट निर्माण गर्न सक्छन्। सालिगहरू निर्माण गर्न सक्छन्, कोष निर्माण गर्न सक्छन्, उद्यान, सरोवर, स्मारक इत्यादि निर्माण गर्न सक्छन्। यही क्रममा नेपाली साहित्य सम्मेलनले पनि आफ्नो साठी वर्षको लामो जीवनकालमा यस्ता केही निर्माण कार्य गर्‍यो, जसको सङ्क्षिप्त विवरण यस शोध-प्रबन्धअन्तर्गत यस अनुच्छेदमा दिने काम भएको छ।

सम्मेलनले नेपाली भाषा र साहित्यका निर्माणमा ठूलो भूमिका लिएको तथ्य माथि स्पष्ट गरिएको छ। यस अनुच्छेदमा दुई मुख्य निर्माण-कार्यको विवरण दिइन्छ। ती दुई हुन् – भानु सालिग निर्माण र सम्मेलनको भवन निर्माण। भानु सालिग निर्माण सन् १९४९ मा भएको हो, जुन घटना नेपाली जातित्वका इतिहासमा प्रथम हुन गएको छ तथा सम्मेलनले यसरी एक नयाँ कीर्तिमान स्थापित गर्न सकेको छ। सम्मेलनको चार लाख पचास हजार जति लागतको आफ्नो भवन निर्माण-कार्य सन् १९७९ मा शुरू भएर १९८१ मा पूर्ण भयो औ १४ नोभेम्बर १९८१ मा सूर्यविक्रम ज्ञवालीद्वारा उक्त भवनको उद्घाटन एक भव्य समारोहबीच गरियो। शहरबीचमा निर्मित पाँच तला भएको यस्तो भवन हुने साहित्यिक संस्था पनि नेपालबाहिर यही नेपाली साहित्य सम्मेलनमात्र हो र यसद्वारा सम्मेलनले अर्को कीर्तिमान स्थापित गरेको छ। यहाँ यथास्थानमा यस सम्बन्धमा विशेष चर्चा गरिन्छ।

६.२.१. भानु सालिग निर्माण

दार्जीलिङमा १७ जून १९४९ मा कविवर भानुभक्त आचार्यको सालिग प्रतिष्ठापन हुनु सम्पूर्ण नेपाली संसारमा (नेपाल भित्र र बाहिर) प्रथम कार्य हो। दार्जीलिङका चौरस्तामा यो सालिग स्थापना हुनको अघि नेपाल वा अन्य कहीं पनि यस्तो काम भएको थिएन।^{२७} नेपाली जातित्वका इतिहासमा यस्तो गौरवमय कार्य दार्जीलिङको नेपाली साहित्य सम्मेलनले यसको मन्त्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीका नेतृत्वमा सम्पादन गर्‍यो। यो कार्य यस्ता समयमा भयो जतिबेला भानुभक्तलाई मानिसहरू भर्खरै मात्र चिन्न लागेका थिए तथा भारत ब्रिटिश साम्राज्यवादको पराधीनताबाट भर्खरै (१५-८-१९४७) बन्धनमुक्त भएको थियो। त्यतिञ्जेल नेपालमा भानुभक्त आचार्यको प्रचार र प्रशंसा सुन्न नसक्ने राणातन्त्र नै सत्तारूढ थियो। यसरी सालिग-स्थापना कार्य नेपाली जातीय इतिहासमा अर्को माइलखुट्टी थियो र नेपाली साहित्य सम्मेलनको अर्को एक कीर्तिमान थियो।^{२८}

तर यो कार्य सजिलैसित भएको थिएन। सन् १९४४ को ४ मईमा सम्मेलनका कर्णधारहरू हरिप्रसाद प्रधान, धरणीधर शर्मा र सूर्यविक्रम ज्ञवाली भारत सुरक्षा कानूनअन्तर्गत पक्राउ परेर झण्डै एक वर्ष दार्जीलिङ जेल र कलकत्ताको प्रेसिडेन्सी जेलमा राखिए। अन्य सदस्यहरू भय र त्रासले सम्मेलनमा आउन छोडेका थिए।^{२९} तब १९४५ मा मात्र जेलबाट ससम्मान छुटकारा पाएर उनीहरू दार्जीलिङ आए। त्यसपछि ज्ञवालीज्यू सम्मेलनका कार्यहरू पुनः सम्हाल्न पुगे। भाषा, साहित्य र जातिका निम्ति मरिमेट्ने ज्ञवाली, धरणीधर चुप लागेर बस्न सकेनन्। यसरी सन् १९४७ को शुरुतिर भानुभक्तको यस्तो सालिग प्रतिष्ठापनको कुरा चल्यो औ सम्मेलनको ताः १८ अगष्ट १९४७ को सभामा

-
२७. भानु, भानुभक्त विशेषाङ्क (एउटा ऐतिहासिक पत्र), पृ० ३०२।
भानुको सबभन्दा पहिलो सालिग दार्जीलिङको चौरस्तामा स्थापना भएकोमा सारा नेपालीहरू गौरव अनुभव गर्दछन्।
२८. इन्द्रबहादुर राई – ‘सालिग बनाउँदा’, टिपेका टिप्पणीहरू।
२९. जगत् क्षेत्री, ‘नेपाली समाजको एक जाज्वल्यमान तारा सूर्यविक्रम ज्ञवाली’, रूपरेखा २६७ (साउन २०४०), पृ० ९।
३०. भानु, उही।

भानु सालिग कोष स्थापनाको निर्णय लिइयो ।^{३०}

त्यसपछि साँच्चै केही समयलाई शिथिल भएको नेपाली साहित्य सम्मेलन फेरि जाग्यो । यस सम्बन्धमा इन्द्रबहादुर राईले **टिपेका टिप्पणी** (सालिग बनाउँदाको कुरा)—मा यसरी लेखेका छन्—

कति वर्ष सुतेको नेपाली साहित्य सम्मेलन ब्यँझोछ, नभनी नसक्नेहरू पनि थिए । लेखकहरूको साहित्यिक संस्था पनि होटल र क्लबजस्तो सधैं खुल्लुपर्छ, लोक धारणा छ । अवैतनिक ती लेखकहरूले अन्यत्रको आजीविकाले परिवारसहित बाँच्नुपर्छ, अवकाशमा लेख्न बस्नुपर्छ, लेखकहरूले नलेखे संस्थाको दैलो खोल्न आएर व्यर्थ छ ।

यो कार्य (भानु सालिग प्रतिष्ठापन) साँच्चै लोकप्रिय हुन गयो । यहाँका स्कूल—स्कूलमा, संस्था—संस्थामा व्यक्ति—व्यक्तिमा यसको चर्चा चल्यो — सबैले चाख लिए । सबै ठाउँबाट चन्दा—सङ्ग्रह हुन लागे । यस सम्बन्धमा ज्ञवालीज्यू आफैले यस्तो वक्तव्य दिएका छन्:— “मैले निवेदन पत्र^{३१} तयार गरे, सबैमा बाँडियो । पण्डितजीले २५१/- रू० दिएर लौ काम शुरू गर भने । मेरो त सय रुपियाँ दिने औकात पनि थिएन । तर पनि धेरै पछि मैले पनि दिएँ । चन्दा सङ्ग्रह गर्ने काम भयो । म ठाउँठाउँमा गएर भानुभक्तका कविता पढ्थेँ चन्दा माग्नुलाई मैले रामायण पाठ गरेको एउटा इन्ट्रेस्टिङ ठाउँ एस० यू० एम० आई०, कालेबुङ थियो । त्यहाँ मैले रामायण पढेर निवेदन गरें कि विद्यार्थीहरूले पनि जे सक्छौ देऊ । त्यहाँबाट सङ्ग्रह भई पछि चन्दा आयो । त्यस स्कूलका प्रिन्सिपल (मि० ओग) नेपालीविरोधी थिए — नेपाली भाषाको मर्यादा नहोस् भन्ने । पारसमणि बाबूले मलाई कन्ग्राचुलेशन दिए (बधाई दिए) आजसम्म यो (एस० यू० एम० आई०)—मा यसरी रामायण पढिएको थिएन भने । त्यसपछि मोतीबाबू (मोतीचन्द प्रधान)—ले मदत गरे । मदन बाबू प्राक्टिसिङ लयर थिए । उनले घुमाएर अलिअलि चन्दा उठ्यो । तर सरकारी तौरले केही पाइएन, नेपालतिरबाट पनि केही पाइएन । सम्पूर्ण जनसाधारणका चन्दाबाट भयो ।^{३२}

यसरी भानु सालिग कोषमा धन सङ्ग्रह हुँदै गयो । तब भानुभक्तको सालिग

३१. के० बी० सिंहको पत्र, परिशिष्ट ५.७

३२. जगत् छेत्री, ‘ने० सा० स० लाई सूर्यविक्रम ज्ञवालीको देन’, **दियालो** २२ । १९०० (फरवरी १९८४), पृ० १३१ ।

कसले बनाउने? कसरी, कुन आधारमा बनाउने भन्ने प्रश्न उठ्यो। यस विषयमा हरेन आलेले टमसन साहेब (मनन, प्रवेशाङ्क अक्टोबर–नोभेम्बर–डिसम्बर १९८२)–मा यस्तो विवरण दिएका छन्–

एकजना अङ्ग्रेज साहेब कहाँबाट भाँतारिएर दार्जीलिङ आइपुग्छन्। भनिन्छ– उनी जापान, चीन हुँदै बर्माबाट आएका हुन्। त्यसताकका सन्त पाल्स स्कूलका रेक्टर श्री एल० जे० गोर्डार्ड (Mr. L.J. Godard) सँग उनको चिनाजाना भएको बुझिन्छ। उनी आएर उनै गोर्डार्डसँग दार्जीलिङमा बस्छन्, रेक्टरका घरमा।

“गोर्डार्ड र सम्मेलनका मूल सचिव सूर्यविक्रम ज्ञवालीको राम्रो सम्बन्ध रहेको हुन्छ। ज्ञवालीज्यूको भानुभक्तको मूर्ति बनाउने प्रस्ताव बुझ्दा टमसन साहेब तम्सिन्छन्। ज्ञवालीलाई चाहिँ के खोज्छस् कानो आँखा भइदिन्छ। टमसन एकजना ठूला मूर्तिकार रहेको थाहा लाग्दछ। अब स्याङमा ट्याङ मिल्ने भयो। यिनै मूर्तिकारले चौरस्तामा अवस्थित भानुभक्तको सालिग हजारौँ कष्टहरू झेलेर तयार पार्छन्, कलकत्ताको उखरमाउलो घाममा आफै गएर। टमसन साहेब दार्जीलिङको आफ्नो छोटो बसाइमा एउटा महत्त्वपूर्ण काम गर्न सफल हुन्छन्। मूर्ति आउँछ। धुमधामको उत्सवसाथ चौरस्तामा स्थापना गरिन्छ। यसरी भानुभक्तको सालिग उभ्याइने कामले साँच्चै एउटा नयाँ दिनको उदय यहाँ गराएको पाइन्छ।

सालिग निर्माण सम्बन्धमा उसै लेखमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीले हरेन आलेलाई लेखको पत्रको केही अंशले तथ्य अझ स्पष्ट पार्छः–

“मेरो श्री टमसनसँग परिचय श्री गोर्डार्डमार्फत उहाँका घरमा नै भएको हो। तिनताका यदाकदा म श्री गोर्डार्डकहाँ जाने गर्थेँ। टमसन बर्माको कुनै स्कूलमा शिक्षक हुनुहुन्थ्यो, द्वितीय महायुद्धमा बर्माको बिग्रेपछि श्री गोर्डार्डले कताकताबाट उहाँलाई लिएर दार्जीलिङ आउनुभयो।...

“भानुभक्तको मूर्ति बनाउने निश्चय भएपछि म यौटा मूर्ति निर्माताको खोजमा लागेँ। यस्तैमा श्री गोर्डार्डले उनताकका लार्ड विशोप बेस्कटको मूर्ति बनाई सेन्ट पल्समा राख्न आँटेको कुरो मैले चाल पाएँ। साथै श्री टमसनले सौ मूर्ति बनाउनुहुन्छ भनी मैले चाल पाएँ। उहाँ पछि श्री गोर्डार्डसँग अनुमति लिई श्री टमसनसँग मैले भेट गरेर आफ्नो इच्छा प्रकट गरें। श्री

टमसनले अनेक कुरा सोधपुछ गरी (धेरै सम्भव छ) श्री गोडार्डको अनुमति प्राप्त गरी मेरो प्रस्ताव अर्थात् भानुभक्तका प्राप्त चित्र^{३३} का आधारमा सौ मूर्ति बनाउन स्वीकार गर्नुभयो।

“खर्चको प्रश्न थियो। मैले २।३ हजारसम्म खर्च गर्न सक्ने स्थितिभन्दा उहाँले त्यतिमा होला भनी मलाई भन्नुभयो र दुक्क भएर बसँ।

केही पछि उहाँले माटोको भानुभक्तको मूर्ति बनाई मलाई देखाउनुभयो। ठूलो प्रभावकारी मूर्ति थियो अनि राम्रो थियो। मैले स्वीकृति दिएँ। उहाँ पछि मूर्ति (धातुमा) ढाल्ने कुरा भयो। जाडोमा कलकत्तामा मूर्ति लिएर श्री टमसन जानुभयो। फर्केर सो मूर्ति सानो गराएको कुरा मलाई भन्नुभयो। खर्च बढ्ता लाग्ने हुनाले हो भन्ने मैले बुझँ।

मूर्ति बनेर आयो। सुन्दर लाग्यो। खर्च कति पर्यो भनी सोध्दा उहाँले अरु थोक मैले मिलाएँ तँले ७०० रु० दिए हुन्छ भन्नुभयो। निश्चय यो श्री टमसन तथा श्री गोडार्डको कृपा हो भन्ने मैले ठानेँ। श्री गोडार्ड ऋषितुल्य व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो औ उहाँको आश्रयमा आएका श्री टमसन पनि उस्तै सज्जन हुनुहुन्थ्यो। मूर्ति तयार भएका खुशीमा मैले यस सम्बन्धमा विशेष अरु सोधपुछ गरिनँ र म मूर्ति राख्ने स्तम्भ इत्यादिका खोजी तथा निर्माणमा व्यस्त भएँ।^{३३}

सूर्यविक्रम ज्ञवालीले एउटा टेप गरिएका अन्तर्वार्तामा भानुभक्तको मूर्ति बनाउनलाई उनले भानुभक्तका तस्वीरहरू सङ्ग्रह कसरी गरे सो विषयमा स्पष्ट गरेका छन्—

“ती जो भानुभक्तका किसिम—किसिमका तस्वीर थिए नि, मुख्यतः त्यो बालकृष्ण समज्यूकी छोरी ज्वाला समले बनाएका। त्यो तस्वीर मसँग थियो। त्यसबाहेक मोतीराम भट्टका स्केच। यी तस्वीरहरू हेरेर, उनले प्लास्टर अफ प्यारिसको मूर्ति बनाउन थालिहाले। म नियमित सेन्ट पल्स स्कूलमा जान्थेँ, बीच—बीचमा हेर्ने, उनले देखाउँथे। उनी (टमसन) साह्रै असल व्यक्ति थिए।”

मोतीरामले बनाएका त्यो भानुभक्तको स्केच सम्बन्धमा पनि ज्ञवालीज्यूले अन्तर्वार्तामा यस्तो मन्तव्य प्रकट गरेका छन्।

“मोतीरामले बनाएका त्यो भानुभक्तका तस्वीरमा मलाई पूरा विश्वास

३३. जगत् छेत्री, रूपरेखा, २६७, साउन, २०४०, उही।

छ। मोतीराम भट्टले त भानुभक्तका बारेमा खोजी गरेर त्यो ल्याएका हुन्।
उनको श्लोक हेर्नोस् न, के छ :-

आँखा, नाक, मुख, बाहु, पाउ कविको जो जान्न मनसुब भया
फोटोग्राफ तयार छँदैछ यसमा हेर्नु इ यस्तै थिया।

“त्यस समय फोटोग्राफ अलिअलि नेपालमा थियो। भानुभक्तको
कहाँ फोटोग्राफ हुँदो हो। मोतीरामले त्यो उतारिवरिकन ल्याए। अब त्यो
माथि जाने (अझ ठीक तस्वीर पाउने) केही उपाय छैन। म्याक्सिमम
(चरमसीमा) त्यही हो मोतीराम भट्टले उपलब्ध गराएका भानुभक्तको तस्वीर।
सबभन्दा पुरानो आधार त्यही छ। त्यही आधारमा लिनुपर्छ।

“भानुभक्त सम्बन्धमा जानकारी भएका मान्छे त सब हामीले
खोजखबर गरिसकेका छौं। एउटा लेख पनि मैले लेखेको छु। त्यो भानु
पत्रिकाको भानुभक्त विशेषाङ्कमा प्रकाशित भएको छ। भानुभक्तलाई भेट्ने
दुई बूढाहरू खनालहरू बनारसमा मर्न भनी आएको चाल पाई म भेट्न
गएँ। ती दाजुभाइ थिए। एकजनाले भने- म केटाकेटी थिएँ। उनलाई
(भानुभक्तलाई) देखेथेँ, उनी यस्ता थिए, उस्ता थिए, डाल यस्तो थियो –
ठीक मिल्छ (यो विवरण) त्यो तस्वीरसित।”^{३४}

टमसनले मूर्ति यी सब आधारबाहेक अन्य आधार पनि लिएर बनाएका
थिए। “आफ्ना जिम्मावारीलाई उनले खूब राम्ररी बुझेका थिए। कविको भावना,
मानस र व्यक्तित्व चित्र र बुझ्न उनी लगनशील रहे। यस हेतु बाटामा हतारिएर
हिँडिरहेका मानिसहरूलाई पनि रोकेर उनी अनुहार हेर्थे।”^{३५}

एक साल त्यसरी बिताएर ८ अगष्ट १९४८ को स्वामी प्रबुद्धानन्द
सञ्चालित विवेकानन्द अध्ययन मण्डलीमा उनले यस्तो विचार व्यक्त गरेका
थिए,

कलाकारका निमित्त बनावटी र शृङ्गार विशेष महत्त्वको हुँदैन।
कलाकार बाहिर देखिएको भन्दा बढ्ता गहिराइमा जान्छ। भित्री तत्त्वको
इमानदारीपूर्ण प्रतिनिधित्वका निमित्त नै कलाकार चेष्टाशील हुन्छ।
भानुभक्तलाई भक्त कवि वा ईश्वरीय-शक्ति सम्पन्न रूपमा मात्र प्रस्तुत

३४. ऐजन

३५. इन्द्रबहादुर राई – ‘सालिग बनाउँदाको कुरा’, टिपेका टिप्पणीहरू (द्वितीय संस्करण),
पृ० ११२।

गर्ने मेरो विचार छैन। तर राष्ट्रवादी र देशभक्तिका भावनाले मातिएका रूपमा पनि देखाउने कोशिश छ।^{३६}

मूर्ति तयार भएपछि टमसनले ज्ञवालीलाई एउटा पत्र लेखे जसमा मूर्ति तयार भएको तथा कलकत्ताका कलापारखीहरूले त्यसको प्रशंसा गरेको तथ्य जनाइएको थियो।^{३७}

यस मूर्ति सम्बन्धमा भनिन्छ भानुभक्तको यही सुन्दर मूर्ति फेरि कहाँ बनाएको छैन अझसम्म।^{३८}

अनेक जटिलताको सामना गर्नु परे तापनि भानुभक्तको सालिग दार्जीलिङ ल्याइपुर्याइयो : तर सालिग वरिपरि घेर्न फलामका गह्रौं खाँबाहरू र विशेष मार्बल प्लेटहरू ल्याउन बाँकी नै थियो। अन्तमा त्यो कार्यभार कलकत्ताका एक छापाखानाका मालिक राजा राम बाबूले सम्हाले।^{३९} यस सम्बन्धमा उनले

---

३६. "Superfluous resemblances or decorations means nothing of importance to the artist. The artist goes much deeper than what is apparently visible. Sincere representation of the inner self is precisely what the artist strives for.

"It has been my endeavour to present him (Bhanubhakta) not only as a virtuous poet, enamoured of divineness but also as a brave nationalist, pregnant with feelings of seething patriotism."

Himalayan Times (22.08.48)

३७. पत्रको चाहिँदा अंश (टिपेका टिप्पणी)

"...The poets expression has been greatly admired here (Calcutta) by those who are competent to express opinion. He has a slight smile and the portrait is very alive."

३८. ऐजन

... यस सालिगको बराबरी कलात्मक सालिग आदिकविको अन्यत्र बन्न सकेको छैन।

(मनन (११) – हरेन आले

“यतिका दिन बितिसकेर पनि यसप्रकारको सुन्दर भानुभक्तको मूर्ति कतै तयार हुन सकेको छैन। ...चौरस्तास्थित कविवर भानुभक्तको मूर्ति दुरस्त नेपाली हँसिलो अनुहार लिएर बसेको देख्दा कलाकार टमसन आफ्नो सृजनामा – दार्जीलिङको आफ्नो छोटो बसाइमै यहाँको नेपाली जनजीवनमा कति आत्मसात् भई बाँचेका रहेछन् – कलाको उनको यही नमूनाले आज हामीलाई बताइरहेकै छ।...”

३९. ऐजन (सालिग बनाउँदाको कुरा), पृ० १४-१६।

सम्मेलनका मन्त्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई अनेक पत्रहरू लेखे। ती पत्रहरूबाट पनि यी कार्य पूर्ण गर्नलाई आइपरेका समस्याहरूको बोध हुन्छ १०

अन्तमा सामान आइपुगे। फुटेको मार्बल खोप्नु र चौरस्तामा सजाउनु राजाराम बाबूले दुईजना कारीगद पनि पठाइदिए। यसरी बुझ्न सकिन्छ दार्जीलिङमा भानुभक्तको सालिग स्थापना गर्नुमा उनको योगदान पनि महत्त्वपूर्णकै छ।

त्यस समयमा जब कि चौरस्ताका वरपर नेपाली वा भारतीयहरूलाई ढिम्कन पनि दिइँदैनथ्यो, त्यहाँ राखिएका बेञ्चीहरूमा बस्नु दिइँदैनथ्यो, तब दार्जीलिङको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण स्थान यो चौरस्ताको केन्द्रस्थलमा नेपाली आदिकवि भानुभक्त आचार्यको सालिग प्रतिष्ठापन गर्न पाउनु बडै महत्त्वपूर्ण र चाखलाग्दो विषय छ ११ तिनताक दार्जीलिङ नगरपालिकामा दार्जीलिङ जिल्लाका डेप्युटी कमिश्नर (जिल्लापाल) नै पदेन अध्यक्ष हुन्थे औ केही म्युनिसिपल कमिश्नरहरू सरकारद्वारा मनोनित गरिन्थे। सौभाग्यले त्यस समय सम्मेलनका मन्त्री श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली यस्ता एक मनोनित कमिश्नर थिए १२ उनले भानुभक्तको सालिग प्रतिष्ठापन गर्न चौरस्ताको उक्त ठाउँ रोजे। तर यसका निम्ति नगरपालिकाबाट स्वीकृति प्राप्त गर्नु अनिवार्य थियो। उनले तिनताकका नगरपालिकाका अध्यक्ष श्री (स्व०) बी० के० आचार्य आई० सी० एस० सित यस विषयमा कुरा गरे तथा चौरस्ताका त्यस ठाउँमा भानुभक्त आचार्यको सालिग राख्न पाऊँ भनी निवेदन गरे। अध्यक्ष महोदयले भानुभक्तका विषयमा जानकारी लिए। भानुभक्तको मृत्यु भएको त्यस समय झण्डै अस्सी वर्ष पुगेको तथ्य बुझेपछि उनले स्वीकृति दिए। त्यस समय नेपालीहरू र अनेपालीहरूबीच केही स्पर्धा थियो र भानुभक्तको सालिग चौरस्तामा राखिने कुरा कति अनेपालीहरूलाई मनपरेको थिएन। नगरपालिका कमिश्नरहरूमा पनि कतिले विरोध गर्ने सम्भावना थियो। तर नगरपालिकाको मासिक सभाको समय अध्यक्ष बी० के० आचार्यले उक्त आवेदन पत्र सभामा आफै पढेर सुनाए औ ठीक छ भनी स्वीकृति दिए। अरु कुनै कमिश्नरले केही बोल्न पाएन्। यसरी त्यस समय दार्जीलिङ शहरको यस्तो

४०. लेखकसित अन्तर्वार्ता—

“राजाराम बाबूसित मेरो ठूलो मित्रता थियो। उनी साह्रै उपकारी थिए। यस सम्मेलनको हरेक काममा उनले मलाई मदद गरेका छन्। सालिगका निम्ति मार्बल पनि इटालियन मार्बल पठाए। बडै उत्तम र महँगो। आजकल त त्यस्तो औषधीमात्र होला।”

४१. भानु, भानुभक्त विशेषाङ्क।

४२. जगत् छेत्री, उही।

सुन्दर र महत्त्वपूर्ण केन्द्रस्थल कवि भानुभक्त आचार्यको सालिग प्रतिष्ठापनका निमित्त सम्मेलनलाई प्राप्त भयो^{४३} त्यो स्थान प्राप्त गर्नलाई ज्ञवालीज्यूको महान् योगदान नेपालीमात्रले भुल्न सक्ने छैनन्।

१७-६-१९४९ को दिन एउटा भव्य समारोहका बीच भानु सालिग प्रतिष्ठापना र त्यसको अनावरण कार्यक्रम सम्पन्न भयो। त्यस दिन उक्त समारोह तिनताकका पश्चिम बङ्गालका राज्यपाल कैलाशनाथ काटजूद्वारा उद्घाटन गरिने निश्चय थियो। तर राज्यपाल अस्वस्थ भएकाले औ डाक्टरद्वारा पूर्ण विश्रामको सल्लाह भएकाले उद्घाटन कार्यक्रममा बाधा नपरोस् भन्ने उद्देश्यले उनले आफ्नै पुत्रबधूलाई प्रतिनिधित्व गर्न पठाए।^{४४} राज्यपालका पक्षमा उनैबाट सालिग प्रतिष्ठापना र अनावरण समारोह उद्घाटन गरियो।

उद्घाटन समारोहमा डिपोबाट सिपाहीहरू ब्याण्ड बाजा ल्याइयो। समस्त प्लान्टर्स (चियाकमानका म्यानेजरहरू) आए। स्कूल-स्कूलबाट विद्यार्थीहरू ल्याइए। रामायण पाठ भयो। दार्जीलिङका गण्यमान्य सब भेला भए। भानुभक्त विद्यालयका विद्यार्थीहरूबाट पनि विशेष सहयोग गरियो।^{४५}

यसरी विश्वमा प्रथमपल्ट भानुभक्तको सालिग सबैले देखे। नेपालीहरूका गौरवको एउटा उदाहरण बन्थो यो सालिग।

द स्टेट्सम्यान (अङ्ग्रेजी दैनिक समाचार-पत्र) कविको फोटो र परिचय प्रकाशित गर्न इच्छुक छ। कविका विषयमा बृहत् जानकारी दिनु आवश्यक छ भनी १९-१-१९४९ मा कलाकार टमसनले सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई पत्र लेखे।^{४६}

त्यस समय कुनै कारणले त्यो हुनसकेन। सालिग, प्रतिष्ठापित भएपछि २०-६-१९४९ को अमृता बजार पत्रिकामा उक्त फोटोसहित निम्नलिखित विवरण प्रकाशित भयो-

“आजको साँझ चौरस्तामा एउटा विशाल भीड़बीच कवि भानुभक्त आचार्यको

-
४३. लेखकको ज्ञवालीज्यूसित अन्तर्वार्ता।
४४. राज्यपालका निजी सचिवबाट दुई दिन ढिलो गर्न सकिएला कि भनी पत्र पठाइयो, तर सबै व्यवस्था मिलाइसकिएकाले ढिलो गर्न सकिँदैन थियो।
४५. (क) टिपेका टिप्पणी
(ख) सम्मेलन कार्य विवरण बही।
४६. टिपेका टिप्पणीबाट पत्रको चाहिँदो अंशमात्र-
"The Statesman wish to publish photos of the poet's bust and particulars of the poet himself... The poet deserves to be widely known."

सालिग अनावरण समारोहमा पश्चिम बङ्गालका राज्यपाल डा० के० एन० काटजूले आफ्नो एक सन्देशमा भने— “भानुभक्त नेपाल र नेपालीको मात्र कवि होइनन् तर उनी हाम्रो विशाल भारतवर्षका पनि कवि हुन्।”

डा० काटजूको सन्देशमा अझ भनियो— “महान् योद्धा औ शासकहरू जन्मे औ विस्मृत भएर गए, महान् युद्धहरू लडिए औ जितिए वा हारिए औ तिनको स्मृति बढ्ता समय रहेन। तर एउटा राष्ट्र बाँच्छ यसका सन्तहरू औ दार्शनिक, कविहरू, नाटककारहरूबाट, कारण उनीहरूले चम्काउँछन् औ बौद्धिकताको उच्चतम आदर्श र उच्चतम विचारको अभिव्यक्ति दिन्छन्।”^{४७}

नेपाली भाषा र साहित्यका विकासका कार्यमा प्रेरणा मानिएको कविवर भानुभक्त आचार्यका सालिगको स्थापना सम्मेलनले विविध समस्या र अवरोधहरूलाई सामना गरेर पूरा गर्‍यो। नेपालभित्र वा बाहिर भानु सालिग स्थापित हुनु यो प्रथम उदाहरण थियो। सम्मेलनले भानुभक्तलाई नेपाली भाषा र साहित्यको प्रतीक रूपमा मानेको थियो। त्यसैले भानुभक्तको रामायण औ अन्य ग्रन्थका प्रकाशनद्वारा तथा भानुभक्त स्मारक ग्रन्थजस्तो पुस्तक प्रकाशित गरेर उनीभन्दा ठूलो र मान्य अर्को छैन भन्ने धारणा बनाएको थियो। त्यसैले भानुभक्तबाहेक अरु कसैको सालिग त्यसरी स्थापना गर्ने प्रश्नै उठ्दैन थियो। उक्त सालिगका स्थापनाका समारोहमा पश्चिम बङ्गालका तिनताकका राज्यपालले आफ्नो प्रतिनिधि पठाएर तथा आफ्नो सन्देश पनि पठाएर सम्मेलनका उक्त कार्यलाई पश्चिम बङ्गाल सरकारको स्वीकृति प्रदान गरेको थियो। उक्त दिन भेला भएका विद्वद्गोष्ठी औ दार्जीलिङका सबै क्षेत्रका गण्यमान्य मानिसहरूले सम्मेलनको यस कार्यको समर्थन र प्रशंसा बोध गरायो। यसरी यस घटना नेपाली जातित्वका इतिहासमा मूल्यवान् बनेको छ। सम्मेलनका यस कार्यकै अनुसरण गरेर पछि नेपाल र

---

४७. "He (Bhanubhakta) is not only a poet of Nepal and of the Nepalese but he is a poet of our great Bharatbarsha as well, observed Dr. K.N. Katju, West Bengal Governor, in a message on the occasion of unveiling ceremony of a statue of the poet Bhanubhakta Acharya performed this evening at Chowrasta before crowded gathering."

"Dr. Katju's message said, 'Great warriors and statesmen are born and forgotten, Great battles are fought and won or lost and memory of them does not linger long. But the nation lives by its saints and philosophers, poets and dramatists because they enshrine as well as give expression to the genius of the race and to the noblest and the highest thoughts.'"

भारतका अन्य ठाउँमा भानु सालिग प्रतिष्ठा गरिए।

त्यस दिनले धेरै परसम्म आफ्नो प्रभाव बनाइराख्यो। त्यसको प्रतिक्रिया पनि टाढाटाढासम्म पुग्यो। आज पनि त्यो भारतीय नेपालीहरूको गौरवको प्रतीक उसै स्थलमा छ।

६.२.२. (ख) सम्मेलनको भवन निर्माण

सन् १९२४ मा स्थापित भएको नेपाली साहित्य सम्मेलनको आफ्नै भवन त के कुनै कार्यालय पनि थिएन। पारसमणि प्रधानले सम्मेलनका मन्त्रीको भार सम्हालेका समयभरि सम्मेलनका कागजपत्र आदि खर्च उनीसितै उनकै घरमा रह्यो औ बेलाबेलामा हुने सभा र भेटघाट कहिले कुनै सदस्यको घरमा र कहिले अरु स्थानमा हुने गर्थ्यो। सन् १९३१ मा मन्त्रीको सम्पूर्ण भार सूर्यविक्रम ज्ञवालीले सम्हाल्न थाले औ सम्मेलनका प्राप्त सबै कागज-पत्र पनि उनले आफूसित राख्ने गरे। समयसमयमा सभाहरू भइरहे औ सम्मेलनको कार्यकारिणी सदस्य (डा०) मदन थापाको वासस्थान होपकटेजमा हुने गर्थ्यो। अन्तमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको प्रयासले सन् १९३३ मा जजबजारस्थित वर्तमान कार्यालय सम्मेलनले दार्जीलिङ नगरपालिकाबाट प्राप्त गर्न सक्यो औ सम्मेलनका कागजपत्र आदि त्यहीं राखिन थालियो। पछि सन् १९३४ मा उही नगरपालिका बिल्डिङमा सम्मेलनले अर्को कोठा पनि प्राप्त गर्‍यो, जो प्रकाशित पुस्तकहरू राख्ने गोदाम र एउटा पुस्तकालय बनाउने ध्येयले सङ्गृहीत २००।३०० पुस्तकहरू राखिने कोठा भयो।^{४८}

सम्मेलनको मुख्य उद्देश्य नेपाली भाषा र साहित्यका विकास र प्रचार भएकाले नेपाली पुस्तकहरू प्रकाशन गर्न नै विशेष ध्यान दिइयो। प्रकाशन कार्यका निम्ति नै रूपियाँपैसा नहुने हुँदा सम्मेलन भवन निर्माण गर्ने जस्तो कार्यका निम्ति सम्मेलनका कार्यकर्ताहरूलाई सोच्ने वा योजना बनाउने आवश्यकता भएन। फलतः सन् १९६६ सम्म भवन निर्माण सम्बन्धमा कुनै कदम उठाइएन (त्यसबाहेक तिनताकका नेपालीहरूको अवस्था हेरी भवन तयार गर्न लाग्ने रकम जुटाउन पनि गाह्रै पर्थ्यो) तर सन् १९५९ मा सम्मेलन पुनर्गठित भएपछि नवयुवक सदस्यहरूले भवन-निर्माण सम्बन्धमा विचार गर्न लागे। अन्तमा सन् १९६७ ई० मा प्रथमपल्ट भवन निर्माणार्थ दार्जीलिङ नगरपालिकालाई जमीन मागेर एउटा आवेदन-पत्र पठाइयो। सम्मेलन भवन दार्जीलिङ शहरको केन्द्र स्थलमा हुनु

---

४८. सम्मेलन कार्य – विवरण बही।

जरूरी हुने भएकाले त्यस्तो जमीन प्राप्त गर्नु धेरै समय लाग्यो। त्यसबाहेक नगरपालिका सन् १९७० को डिसेम्बरदेखि जनताका प्रतिनिधिहरूका सञ्चालनमा नभई दार्जीलिङ जिल्लापालको सञ्चालनमा रहेकाले उनीहरूले विशेष चाख पनि लिएनन्। यस सम्बन्धमा सम्मेलनले कैर्यापल्ट आवेदन-पत्र चढायो, कैर्या जमीनको टुक्रा देखायो, तर एक-एकवटा कारण देखाएर ती रद्द गरिए। अन्त २४ मई १९७४ को साँझ ५ बजे सम्मेलनको स्वर्ण जयन्ती समारोहको उद्घाटन कार्यक्रमको समय त्यस समारोहका प्रमुख अतिथिका रूपमा उपस्थित पश्चिम बङ्गालका तत्कालीन राज्यपाल ए० एल० डायसलाई चढाइएका प्रतिवेदनमा भवन निर्माणार्थ जमीन प्राप्त गर्नलाई राज्यपालको सहयोगको प्रार्थना गरिएको थियो। राज्यपाल महोदयले पनि आफ्ना भाषणमा उक्त विषयमा आश्वासन दिए। फलतः सन् १९७५ मा सम्मेलनले नगरपालिकाबाट जमीनको टुक्रा प्राप्त गर्न सक्थ्यो जुन जमीनमाथि सम्मेलनको वर्तमान भवन निर्मित छ। उक्त ६ पोल जमीनमा सम्मेलनले चार लाखभन्दा बढ्ता रूपियाँका लागतमा चार तल्ले भवन तयार गरी १४ नोभेम्बर १९८१ को दिन सूर्यविक्रम ज्वालीका बाहुलीबाट उद्घाटन गराउने कार्य गर्‍यो।^{१९}

नोभेम्बर १९७५ मा उक्त जमीनको १८६२ वर्गफीट सम्मेलनलाई दिइएको पत्र प्राप्त गरियो। तर जमीन तीन वर्षका निम्ति मात्र दिइएकाले सो ३० वर्षका निम्ति गराउनलाई सम्मेलनले पुनः दौडधूप गर्‍यो। अन्तमा सन् १९७६ मा ३० वर्षको 'लिज'-मा उक्त जमीन दिइएको स्वीकृति पत्र सम्मेलनलाई प्राप्त भयो।

त्यसपछि भवन निर्माणार्थ उचित नक्सा सम्बन्धमा सम्मेलनका तत्कालीन उपसभापति सिद्धिनारायण प्रधानले तयार गरेका नक्सा सबै कार्यकारिणी सभामा सो स्वीकृत गरी उचित कार्यवाहीका निम्ति दार्जीलिङ नगरपालिकामा बुझाइयो। चाँडै भवन-निर्माण-कार्य शुरू गराउनलाई एउटा सम्मेलन भवन निर्माण कोश पनि गठन गरियो।

अन्तमा १७ मई १९७८ को दिन पश्चिम बङ्गालका मुख्यमन्त्री ज्योति बासुले एउटा भव्य समारोहबीच सम्मेलन भवनको शिलान्यास गरे। त्यसपछि कोश सङ्ग्रह कार्यमा सम्मेलनले तत्परतासित कदम बढायो औ पश्चिम बङ्गाल सरकारमा पनि अनुदानका निम्ति आवेदन-पत्र चढायो। यसरी जुन १९७९ देखि भवनका दुई तल्ला निर्माण कार्य शुरू भयो तथा पछि रहल दुई तल्लाको

---

४९. दियालो २०।९६-९८, सम्मेलन भवन उद्घाटन विशेषाङ्क, (मार्च १९८२)।

निर्माण-कार्य पनि पूर्ण गरियो ।

सम्मेलन भवन-निर्माण कोशमा दार्जीलिङका सम्मेलन-प्रेमी जनसाधारण तथा सम्मेलनका सदस्यहरूबाट आशालाग्दो सहयोग प्राप्त भएको तथ्य भवन उद्घाटन समारोहमा मन्त्रीको प्रतिवेदनमा जाहेर थियो ।^{१०} पछि पश्चिम बङ्गाल सरकारबाट पनि दुई लाख रूपियाँ अनुदान प्राप्त गरेकाले नै निर्माण-कार्य पूर्ण गर्न सकिएको तथ्य पिन उक्त प्रतिवेदनमा स्पष्ट छ । पश्चिम बङ्गाल सरकारबाट अझ पछि ६५,०००/- र ३०,०००/- गरी जम्मा २,९५,०००/- सम्मेलनले प्राप्त गर्न सक्यो ।^{११}

सम्मेलनको कार्यकारिणी समिति तथा भवन निर्माण उपसमितिका सदस्यहरूको अथक परिश्रम र सहयोग सम्मेलन भवन निर्माणमा उल्लेखनीय छ । त्यसमा पनि यस कार्यको सम्पूर्ण देखरेख गर्ने भार ग्रहण गर्ने सम्मेलनकै तत्कालीन उपाध्यक्ष सिद्धिनारायण प्रधानको योगदान प्रशंसनीय छ ।

यसरी चार तल्ला भवन निर्माण पूर्ण भएपछि १४ नोभेम्बर १९८१ को दिन एउटा भव्य समारोहको बीच सम्मेलनका संस्थापक मन्त्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीका बाहुलीबाट उक्त भवनको उद्घाटन भयो । यस उपलक्ष्यमा १४ र १५ नोभेम्बर १९८१ का दुई दिने कार्यक्रममा सम्मेलनका संस्थापक सदस्यगण सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि प्रधान, शेषमणि प्रधान तथा अन्य सदस्यहरू उपस्थित थिए ।^{१२} प्रथम दिनको कार्यक्रम सम्मेलन भवन अघि सम्पन्न गरियो तथा सम्मेलनको सभापति जगत् छेत्रीले समारोहको अध्यक्षता गरे । स्वागत भाषण सम्मेलनका उपसभापति सिद्धिनारायण प्रधानबाट भएपछि मन्त्रीको प्रतिवेदन आर० पी० लामाले प्रस्तुत गरे । त्यसपछि सूर्यविक्रम ज्ञवालीबाट शुरु गरेर क्रमशः पारसमणि प्रधान, शेषमणि प्रधान, अश्रु सिक्दार (उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालयका बङ्गला साहित्यका विद्वान्), लैनसिंह बाङ्देल (कुलपति, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान)-बाट वक्तव्य राखिए । त्यसपछि जगत् छेत्रीबाट अध्यक्षता भाषण भयो तथा धन्यवाद ज्ञापन गरियो । अन्तमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीबाट भवन उद्घाटन गरियो ।^{१३} सबै भवनभित्र

५०. ऐजन

५१. 'सम्मेलन भवन : एक प्रतिवेदन', **दियालो** २१ । १०० (वाङ्मय विशेषाङ्क), (फरवरी १९८४), पृ० ३९६ ।

५२. **दियालो**, सम्मेलन भवन उद्घाटन विशेषाङ्क, उही ।

५३. ऐजन

५४. सम्मेलन भवनको सबैभन्दा माथिल्लो तल्ला सभाकक्षाका रूपमा राखिएको छ औं त्यसको नाम 'सूधपा कक्षा' राखिएको छ ।

पसे। भवनको माथिल्लो कक्षा जसको नाम 'सूधपा कक्षा'^{५४} राखिएको छ। त्यहाँ सबैलाई चियाचमेना बाँडियो।

दोस्रो दिनको कार्यक्रम पनि दिउँसो २:३० देखि गोर्खा दुःख निवारक सम्मेलन भवनमा आयोजित थिए। यसको अध्यक्षता पारसमणि प्रधानले गरे। सम्मेलन सचिव आर० पी० लामाको वक्तव्यपछि सङ्गोष्ठी शुरु गरियो। सूर्यविक्रम ज्ञवाली, लैनसिंह बाङ्देल, देवकुमारी थापा, असीत रञ्जन दासगुप्त, आर० मोक्तान, इन्द्र सुन्दास, दिलबहादुर नेवार, अश्रु सिकदार तथा तुलसीबहादुर छेत्रीले क्रमशः आफ्ना-आफ्ना वक्तव्य राखे। सभा अध्यक्ष पारसमणि प्रधानका भाषणपछि जगत् छेत्रीबाट धन्यवाद ज्ञापन गरी उक्त उद्घाटन कार्यक्रम समाप्त गरियो।

सम्मेलन भवन निर्माण गर्दा सबैभन्दा मुनि एक तल्ला बनाउने ठाउँ निस्केकाले पुनः स्वीकारार्थ नगरपालिकालाई बुझाइएका नक्सामा सो देखाइएको छ। त्यसपछि वर्तमान चार तल्ले सम्मेलनको भवन पाँच तल्ले हुन जानेछ। सबैभन्दा मुनिका तल्ला र त्यसमाथिका तल्लामा आधा भाग सम्मेलनका भविष्यमा जोगाङ् गरिने छापाखानाका निम्ति रिक्त राखिएको छ। दोस्रो तलाको आधा भाग गोदामको रूपमा प्रयोग गरिने किरायमा दिइएको छ। मूल बाटाको बराबरीको तेस्रो तल्लामा दुई कोठा किरायामा दिइएको औं एक कोठा सम्मेलनको बिक्री-केन्द्रका निम्ति रिक्त राखिएको छ। चौथो तल्लामा सम्मेलन कार्यालय, पुस्तकालय र अतिथि-आवास कक्षाहरू छन्। माथिल्लो पाँचौँ तल्लामा सभा आदिका निम्ति हलस्वरूप छ जुन हलको नाम 'सूधपा कक्षा' राखिएको छ।

सम्मेलन भवनको उद्घाटन भए तापनि कहीं असुविधाहरूका कारणले १९८४ सम्म कार्यालय त्यहाँ सारिएको छैन र समयसमयमा गरिने सभा आदिमात्र त्यहाँ आयोजित भइरहेको छ।

यसरी सम्मेलन भवन निर्माण भएर सम्मेलनको आफ्नै भवन हुनुपर्छ भन्ने सबै सदस्यहरूका धेरै वर्षको इच्छा पूर्ण भएको छ। सानो किरायाका कोठामा बसेर त कत्राकत्रा कीर्तिमान तयार गर्न सकेको सम्मेलनले अब आफ्नो चार-पाँच तल्ले भवन भएपछि त अझ धेरै धेरै र ठूला कार्यहरू गर्न सक्नेछ तथा नवीन कीर्तिमानहरू स्थापित गर्न सक्नेछ भन्ने आशयको सूर्यविक्रम ज्ञवालीको उद्घाटन भाषण^{५५} सबैले प्रेरणादायी मानेका छन्।

---

५५. दियालो, भवन उद्घाटन विशेषाङ्क (सूर्यविक्रम ज्ञवालीको भाषण)।

नेपाली साहित्य सम्मेलनलाई विभिन्न व्यक्तिहरूको देन

७.१. सम्मेलनलाई सूधपाको योगदान

नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापना एक ऐतिहासिक घटना हो। प्रथम महासमरपछि (सन् १९१४-१९१९) विश्वकै अव्यवस्थित वातावरणमा डर, आतङ्क र अन्योल छाएको थियो। भारतवासीहरू विदेशी शासनबाट मुक्त हुन छटपटाइरहेका थिए। स्वभाषा, स्वसाहित्य पानका निम्ति यिनीहरूको तिर्खा जागेको थियो। रवीन्द्रनाथ ठाकुरका कविता र साहित्यमा भारतको उकुसमुकुसको भावना चारैतिर फैलिई देशवासीहरूलाई झकझकाउन थालेको थियो। यस्ता समयमा भारतभरि छरिएर बसेका नेपालीहरूमा पनि त्यसको प्रभाव नपरी छोडेन। फलतः नेपाली भाषामा पनि केही साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशित हुन थाले। **चन्द्र** मासिक पत्रिका सन् १९१४ मा बनारसदेखि प्रकाशित भयो। सन् १९१५ देखि बनारसबाटै **गोर्खाली** साप्ताहिक पत्रिका प्रकाशित भयो। सन् १९१८ देखि दार्जीलिङबाट खरसाङबाट **चन्द्रिका** मासिक पत्रिका प्रकाशित हुन थाल्यो। **हिरण्यमयी चरित्र** (अनुवाद), **सीता वनवास** (अनुवाद), **सुन्दर कुमार नाटक** (अनुवाद), **बुद्ध चरित्र नाटक** (अनुवाद), **नेपाली व्याकरण** दार्जीलिङबाट प्रकाशित हुन थाले। सन् १९२० मा **नैवेद्य** प्रकाशित भयो। यसरी बिस्तारै नेपाली भाषा र साहित्यको

पनि चर्चा शुरू भयो। दार्जीलिङमा पनि सो भावना रूमलिन थाल्यो।^१ शिक्षाको कमी, विद्या प्रचारको अभाव, मातृभाषाप्रतिको अवहेलित तथा सभ्यताबाट टाढा भएको त्यस्तो विषम परिस्थितिबाट घोरिएर कैयौं विचारशील र दूरदर्शी सज्जनहरूका प्रयासबाट निस्किएको आशा-भरोसा र उत्साहको प्रतीक बन्यो – नेपाली साहित्य सम्मेलन। यस सम्मेलन स्थापित हुनु विश्वकै नेपालीहरूका निम्ति यति महत्त्वको विषय थियो, त्यस समय नेपालमा पनि यस प्रकारको विशेष केही भएको थिएन, केवल गोरखा भाषा प्रकाशनी समिति खोलिएको थियो। यसबाट सरकारी तौरमा कार्य गरिन लागिएको थियो।

सम्मेलनको स्थापना हुनुमा हरिप्रसाद प्रधान, मोतीचन्द्र प्रधान, धरणीधर शर्मा, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि प्रधान आदिलाई मुख्य श्रेय जान्छ भन्न अत्युक्ति हुनेछैन यद्यपि अन्य धेरै जातिप्रेमी सज्जनहरूको योगदान पनि कम छैन। ब्रिटिश साम्राज्यवादको तीव्र दृष्टिको उपेक्षा गर्दै त्यसरी सम्मेलन स्थापित गर्ने विद्वान्हरूको साहस र त्यागको प्रशंसा नगरी रहन सकिँदैन। वास्तवमा सम्मेलन स्थापनाका समयभन्दा अघि पनि केही विचारशील पुरुषहरूले जाति र समाजका विकासका निम्ति विभिन्न क्षेत्रमा कार्य गरेका हुन्। तर त्यस्ता कार्य स्थायी बन्न सकेनन् तथा ती सङ्गठित रूपमा हुनसकेनन्। त्यस्ता विकासका कार्यहरूमध्ये खरसाङमा सन् १९१३ मा गोर्खा पुस्तकालय खोलिनु औ सन् १९२० पछि शिथिल बन्नु, दार्जीलिङमा सन् १९१३ मा हिमालयन एम्युजमेन्ट एसोसिएशन खोलिनु तथा पछि सन् १९१६ मा हिमालयन एण्ड चिल्ड्रेन्स एम्युजमेन्ट एसोसिएशन भनी दुवै गाभिनु औ चाँडै सेलाउनु, सन् १९१७ मा खरसाङमा हरि प्रेस स्थापना हुनु औ त्यहीँबाट सन् १९१८ देखि चन्द्रिका पत्रिका प्रकाशित हुनु तर दुई वर्ष पनि पूर्ण नगरी पत्रिकाको प्रकाशन बन्द हुनु औ अझ पछि प्रेस पनि विघटित हुनुजस्ता घटनाहरू उल्लेखनीय छन्। यीबाहेक गोर्खा समिति स्थापित गरेर हरि सिंह थापा, हस्तलाल गिरी आदिले विशेष सामाजिक कार्यका निम्ति नै तत्परता देखाए।

तर सम्मेलनका निम्ति हरि सिंह थापा, हस्तलाल गिरी, सन्तवीर लामा, कालु सिंह पिटर्स, गोबर्धन गुरुङ, हनजीत देवान, खड्ग बहादुर सिंह, इन्द्र सुन्दास, गणेशलाल सुब्बा, देवकुमारी थापा, तुलसी बहादुर छेत्री, भानुभक्त कुमाई, नन्दध्वज राई, लालध्वज देवसा, इन्द्र बहादुर राई आदिको योगदान

१. धरणीधर शर्मा, (जीवनी), पृ० १२-१३।

स्मरणीय छ। उनीहरूको योगदान उपयुक्त स्थानमा वर्णन गरिएको छ।

सूधपा, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, धरणीधर शर्मा र पारसमणि प्रधानलाई संयुक्त रूपमा सम्बोधन गरिने शब्द हो। बीसौं शताब्दीको दोस्रो दशकदेखि पाँचौं दशकसम्म दार्जीलिङका भाषा, साहित्य, संस्कृति सम्बन्धका प्रायः सबै कार्यहरूमा यी तीन व्यक्तिहरूकै प्रमुखता र प्रभाव रहेकाले उनीहरूलाई सूधपा नामले सम्बोधन गरिन लागियो औ पछि यही नाम प्रचलित भयो।

अघिबाटै यस तथ्यलाई स्पष्ट गरिएको छ, सम्मेलन स्थापनामा सूधपाको महत्त्वपूर्ण भूमिका थियो। त्यसरी नै यसको सञ्चालन र विकासमा पनि सूधपाको योगदान सबैभन्दा बढ्ता थियो। त्यसैले यस अध्यायमा सम्मेलनलाई विभिन्न व्यक्तिहरूको योगदान विषय चर्चा हुँदा यो तीन व्यक्तिहरूका योगदानलाई सूधपाको योगदान भनी विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएको छ। अन्य व्यक्तिहरूका विषयमा सङ्क्षिप्त वर्णन गरिएको छ औ केही व्यक्तिहरूको नाममात्र उल्लेख गरिएको छ।

७.१.१. सूर्यविक्रम ज्ञवालीको योगदान

सूर्यविक्रम ज्ञवालीको १० जुलाई १९२३ मा दार्जीलिङ आगमन नै दार्जीलिङको जातीय जीवनमा जागृतिको एक कारण बन्न गयो।^१ उनले यहाँ

२. (क) इन्द्रबहादुर राई, 'नेपाली शुद्ध कहाँको?', टिपेका टिप्पणीहरू, उही, पृ० १७।
“...श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली, जो दार्जीलिङको अग्रगण्य विद्वान् हुनुहुन्छ...”
- (ख) जगत् क्षेत्री, 'ने० सा० स० लाई सूर्यविक्रम ज्ञवालीको देन दियालो (वाङ्मय विशेषाङ्क), २२।१०० (फरवरी १९८४), पृ० १३१।
- (ग) हरिप्रसाद प्रधान, 'सभापतिको भाषण', ने० सा० स० पत्रिका, ४।१ (१९९२ पौष), पृ० ६८।
“गत ३।४ वर्षदेखि सम्मेलनको कार्य सञ्चालनको गुरुतर भार अहिलेका (सन् १९३४) सुयोग्य मन्त्री बाबू सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई सम्मेलनका सदस्यहरूले सुम्पे।”
- (घ) शिवप्रताप शमशेर थापा, 'ने० सा० स० का कार्यको महत्त्व', ने० सा० स० पत्रिका ५।१ (१९९३ भाद्र), पृ० २८।
“ने० सा० स० को यति चाँडै उन्नति भएकामा पण्डित धरणीधर शर्मा बाबू सूर्यविक्रम ज्ञवालीहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिनु।”
- (ङ) लक्खीदेवी सुन्दास, 'त्रिभुवन पुरस्कारका योग्य अधिकारी : श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली', दियालो १२।४५ (अगष्ट १९७९), पृ० ३१।
“ज्ञवालीज्यू थिए दार्जीलिङका एक अभिन्न अङ्ग, साहित्य सम्मेलनको एउटा बलियो खाँबो, एउटा अमिट रूपमा ज्ञवालीज्यूका चित्र यहाँका नेपालीहरूका हृदयमा कोरिएको छ। बीस वर्षअघि ज्ञवालीज्यूको अध्यक्षता, भाषण र सञ्चालन नभएको सभा, बैठक, अधिवेशन र साहित्य गोष्ठी कम मात्रामा नै हुन्थे।...”

आफ्ना जीवनको सुनौला वर्षहरू बिताएर नेपाली भाषा, साहित्य, संस्कृति, शिक्षा तथा समाजका विकासका निम्ति गरेका कार्यहरूको एउटा अति उज्ज्वल इतिहास छ।^३ उनका कार्यहरूको अमिट छाप दार्जीलिङको जातीय जागरणमा पर्न गएको छ। उनले राष्ट्रियताको उत्थानका लागि नयाँ चेतनाको लहर फैलाए। तिनताकका नेपाली भाषा र साहित्यका प्रमुख कार्यहरूको केन्द्र नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित हुनु जवालीकै मस्तिष्कको उपज हो।^४ यो पनि मान्नुपर्छ दार्जीलिङका भाषा, साहित्य, जाति र समाजसित प्रेम र चाख राख्ने विद्वान्हरूका कार्यहरूले त्यतिज्वेल उक्त सम्मेलनजस्तो संस्था स्थापना गरिने पृष्ठभूमि तयार गरिसकेका थिए, तर सम्मेलनजस्तो संस्था स्थापित गराउन सकिएको थिएन।^५ यता नेपाली पुस्तकहरू लेखिने कार्य भइसकेको थियो।^६ खबरकागत (गोर्खे कागज), साहित्यिक पत्रिका (चन्द्रिका) र पाठ्यपुस्तकहरू (नेपाली व्याकरण, नेपाली पहिलो र दोस्रो पोस्तक) प्रकाशित भइसकेका थिए। एम० ए० (हरिप्रसाद प्रधान) सम्म पढेका विद्वान्हरू तयार भइसकेका थिए। शिक्षा र समाजका निम्ति मलिलो माटो तयार गर्ने कार्य भइसकेको थियो। फलतः यहाँ आएर सम्मेलन स्थापना गर्ने उनका विचारलाई सबैले स्वीकृति दिए। यही सम्मेलनलाई आधार बनाई जवालीले धरणीधर शर्मा, हरिप्रसाद प्रधान, मोतीचन्द्र प्रधान, पारसमणि प्रधान तथा अन्य जातिप्रेमी^७ सज्जनहरूको सहयोग लिएर यस्तायस्ता कार्यहरू गरे जुन अनुकरणीय तथा प्रशंसनीय भनी मानिएका छन्। उनी यस सम्मेलनसित तीस वर्ष (सन् १९२४ देखि १९५४ सम्म) संलग्न रहे औ तीस वर्ष नै यसको मन्त्रीको भार वहन गरे जसमा २३ वर्षसम्म (सन् १९३१-१९५४) सम्मेलनको पूर्ण मन्त्रीको भार सम्हाल्ने तथा नेतृत्व दिने कार्य उनले गरे। त्यसबाहेक सम्मेलनलाई अखिल

३. ऐजन

४. (क) ऐजन (जवालीज्यू उद्धृत-)

“दार्जीलिङमा नेपाली भाषाको विकृत भएको अनुभव भयो तथा उहाँ भनेजस्तो कुनै सङ्गठन पनि उनताक नभएको देखियो। अतः साथीहरूसँग सल्लाह गरी नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापना भएको हो।”

(ख) जगत् छेत्री, ‘नेपाली समाजको एक...’, **रूपरेखा** २६७ (सावन २०४०)।

५. गोर्खा पुस्तकालय (खरसाङ) सन् १९१३, गोर्खा समिति (दार्जीलिङ) सन् १९१६, गोर्खा समिति (कालेबुङ) सन् १९१६, हिमालय एण्ड चिल्ड्रेन्स थिएट्रिकल एसोसिएसन सन् १९१६ इत्यादि स्थापित भइसकेका थिए।

६. शान्तिराज शर्मा, खरसाङ : **हिजो र आज**, यत्रतत्र।

७. ने० सा० स० को प्रथम सभाको कार्य विवरण, द्रष्टव्य छ।

भारतवर्षीय रूपमा राख्ने उनको हार्दिक इच्छा थियो^८ यद्यपि सम्भव हुनसकेन ।

सूर्यविक्रम ज्ञवालीमा असाधारण विद्वता भएकाले सरकारी वा गैरसरकारी सबै उच्च ओहदाका मानिसहरू उनको सम्मान गर्थे । आफ्नो सिद्धान्तमा अटल रहने प्रकृति भएकाले उनी मानिसहरूका सम्मानका पात्र भए । ब्रिटिश शासन कालमा पनि उनी सरकारको विश्वास पात्र थिए, त्यसैले सन् १९४२ मा उनलाई कैजर-ए-हिन्द उपाधिले सुशोभित गरियो । यस्तो उपाधि पाउने उनी प्रथम भारतीय नेपाली थिए । तर उनले त्यसको प्रचार गरेर हिँडेनन् ।

सम्मेलनबाहेक ज्ञवाली दार्जीलिङका अन्य सामाजिक, शैक्षिक, धार्मिक संस्थाहरूसित पनि सम्बन्धित थिए । जहाँ, जुन ओहदामा बसे तापनि उनले यथाशक्य कार्यहरू गरी नेपाली जातिको सेवा गरे । निश्छल र निर्बोध चरित्रका ज्ञवालीलाई नेपाली-अनेपाली प्रायः सबैले इज्जत गर्थे ।^९

७.१.१.१. नेपाली भाषा सेवकका रूपमा

सूर्यविक्रम ज्ञवालीको नेपाली भाषाप्रति असीम प्रेम र भक्ति थियो । उनले सन् १९१६ मै बनारसमा हुँदा मातृभाषाको समस्या पूर्तिमा एक सुन्दर भाव व्यक्त गरेर तथा मातृभाषाप्रति अपार उद्गार पोखाएर यसरी समस्या पूर्ति गरेका थिएः-

साह्रै हीना गलित वदना शोकले ढाकिएकी
रोई रोई छलपट गरी काल पखिँरहेकी ।
छोरा नातीहरू सब मरी क्लेशले भै निराशा
बस्ने वृद्धा सरि हजुरको भेष भो मातृभाषा ॥^{१०}

स्वभाषाको अवस्था हृदयङ्गम गरी अठार वर्षकै टिटो अवस्थामा उनले मातृभाषा प्रेमको गहिरो उद्गार झल्कने कविता मन्दाक्रान्ता छन्दमा रचेका थिए । यस कविताले उनले पूर्ण रूपले मातृभाषा सेवाको दृढ सङ्कल्प लिएको प्रमाण पाइन्छ । बनारसजस्तो शहरमा बसेर उनले हिन्दी आदि भाषा र साहित्यका विकासका कार्यहरू देख्न पाएका थिए । त्यसैले तुलनात्मक रूपमा आफ्नो भाषाको अवस्था कति शिथिल रहेछ भन्ने उनलाई बोध भयो । फलतः गोर्खाली साप्ताहिक

८. जगत् छेत्री, 'नेपाली समाजको...' उही ।

९. लक्ष्मीदेवी सुन्दास, उही ।

१०. प्रथम सन् १९१६ मा प्रकाशित तथा पुनः १९२४ मा ने० सा० स० का प्रथम सभाको कार्य विवरणमा प्रकाशित ।

पत्रिकाको (सन् १९१६) प्रकाशनमा उनले सबै प्रकारले योगदान दिए। गोर्खाली बन्द भएपछि उनले **जन्मभूमि** (सन् १९२२) मासिक पत्रिकाको सम्पादन र प्रकाशनमा ध्यान दिए। यस्तै समय उनी हिन्दी दैनिक पत्र **आज**को सहसम्पादक भएर तथा अङ्ग्रेजी दैनिक **लिडर** समाचार पत्रको पनि सहसम्पादक भएर काम गरिरहेथे।^{११} यसकारणले पनि उनलाई आफ्ना भाषाका ती अन्य भाषाका अवस्थाहरूसित तुलना गर्ने अवसर प्राप्त भयो।

यसरी ज्ञवाली दार्जीलिङ आउनभन्दा अघि नै भाषा, साहित्य र समाजका निम्ति धेरै काम गरिसकेर धेरै अनुभव प्राप्त गरिसकेका थिए। फलतः दार्जीलिङमा नेपाली साहित्य सम्मेलनजस्तो बौद्धिक केन्द्र उनले स्थापित गराए। सम्मेलन स्थापनाको प्रारम्भिक कालमा (सन् १९२५-२६) आफू बी० टी० पढ्न कलकत्ता जानुपर्‍यो, तापनि ज्ञान पुस्तक मालाअन्तर्गत सम्मेलनबाट प्रकाशित चार पुस्तकहरूको उनले सम्पादन गरे। यी चारै पुस्तकमा उनले गहकिलो भूमिका पनि लेखे। सन् १९२६ मा विशेष उनकै जोडमा स्मारक पत्र लेखेर बङ्गाल सरकारलाई दार्जीलिङको सरकारी कामकाजमा नेपाली शब्दका ठाउँमा खस, पार्वतीय, पहाडी इत्यादि शब्दहरू नलेखियोस् भन्ने निवेदन गरिएको थियो। फलस्वरूप बङ्गाल सरकारले अधिसूचना जारी गरी ३० जुलाई १९२६ र ८ जनवरी १९२७ मा आदेश पत्र पठायो जसअनुसार 'नेपाली' शब्दको प्रयोग गरियो तथा बङ्गाल सरकारका मुख्य भाषाहरूमध्ये एक भनी नेपालीलाई स्वीकृति प्राप्त भयो।

सन् १९३२ मा सम्मेलनका तीन मुख्य कार्यकर्ताहरू, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, हरिप्रसाद प्रधान र धरणीधर शर्माले संयुक्त हस्ताक्षरमा पुनः स्मारक पत्र पठाएपछि कलकत्ता विश्वविद्यालयले पनि त्यस्तै आदेश जारी गरी 'नेपाली' शब्दको प्रयोग गर्ने स्वीकृति दियो। उनीहरूले त्यस स्मारक-पत्रको प्रतिलिपि र अलग निवेदन-पत्र नेपालका तिनताकका शिक्षा महानिर्देशक मेजर जेनेरल मृगेन्द्र शमशेर, ज० ब० रा० लाई पनि पठाए। त्यसको जवाबमा उनले आफ्नो सहयोग र सहानुभूति जनाएर ६-५-१९३२ मा पत्र लेखे औ कलकत्ता विश्वविद्यालयलाई पनि सिफारिस पठाए। पछि ने० सा० स० को ३०-४-१९३२ का सभामा उक्त स्मारक-पत्र पढेर सुनाइयो औ सम्मेलनले उक्त विचारसँग सम्मति देखाई त्यस्तै प्रस्ताव पारित गर्‍यो औ कलकत्ता विश्वविद्यालयमा सो पठायो। फलस्वरूप

११. जगत् छेत्री, 'नेपाली समाजका...', रूपरेखा - २६ (सावन २०४०), पृ० ९।

३०-५-१९३२ मा विश्वविद्यालयबाट स्वीकृति पत्र प्राप्त भयो।

सूर्यविक्रम ज्ञवालीका स्वभाषाप्रति कस्तो भावना थियो, कस्तो गौरव मान्थे, त्यसको परिचय हामी २७ जुलाई १९३२ को साधारण सभामा दिइएको उनका वक्तव्यबाट पनि थाहा पाउँछौं:-

हाम्रो भाषा साधारण त छैन। यसमा अनेक विशेषता छन् जो भारतीय भाषाहरूमा पनि छैन। नेपाली भाषामा क्रियामा कर्ताबमोजिम लिङ्ग, वचन, कारकका भेद हुन्छन् औ स्त्रीलिङ्गमा क्रियाको रूपान्तर हुन्छ। नेपाली भाषा अरु भाषासरह तँ, तिमी, तपाईं (हिन्दीको तू, तुम, आप र बङ्गलाको तुइ, तुमी, आपनी)-बाहेक संस्कृतका अत्र भवान्, तत्र भवान् सर्वनामबाट बनेका यहाँ, वहाँ र फारसीबाट आएका हुजुर सर्वनामसमेत पाँच प्रकारका आदर प्रकाश गर्ने सर्वनाम छन् औ इनका क्रिया बेग्लाबेग्लै हुन्छन्। ई सर्वनामको प्रयोग हाम्रा देशका बालक औ स्त्रीले पनि गर्छन्। फेरि नेपाली भाषामा निषेधार्थक क्रियाको यौटा स्वतन्त्र रूप हुन्छ औ त्यसको पनि रूपावली हुन्छ। अरु भाषामाझै क्रियाका अधिल्लि 'नै' लाएर निषेधात्मक अर्थ गराइँदैन। जुनसुकै भाव पनि नेपाली भाषामा सरलतापूर्वक प्रकाश गर्न सकिन्छ। नेपाली भाषा यस्तो महान् भए तापनि आज यो हेलाको पात्र भइरहेछ। विदेशीहरू हामी पो यो भाषा जान्दछौं नेपालीहरू जान्दैनन् भन्छन्।^{११२}

यता गोर्खा, खस, पर्वते, पहाडिया शब्दहरूले भन्दा नेपाली शब्दले जातिलाई बोध गर्ने तथा त्यस जातिका भाषालाई नेपाली भाषा भन्नाले बढ्ता स्पष्ट हुने तथ्य तर्कसङ्गत मानियो। नेपाली वैज्ञानिक र सर्वमान्य शब्द भएकाले सम्मेलनले नेपालमा पनि गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समितिको नाम परिवर्तन गर्ने निवेदन गरी पत्र व्यवहार गरेकाले नेपालका शिक्षा महानिर्देशकका आदेशमा त्यस समयसम्म गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समिति नाम रहेको नेपालको मुख्य साहित्यिक प्रकाशन संस्थाले पनि आफ्नो नाम परिवर्तन गरी नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति गरायो। यसरी नेपाली शब्दको सम्माननीय प्रयोग गर्न लाउनुमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको मुख्य योगदान छ। यी सब कार्यहरूबाट उनको नेपाली भाषाप्रतिको असीम भक्तिको प्रमाण पाइन्छ।

त्यस समयसम्म नेपाली भाषा-लेखनको सर्वमान्य र न्यायसङ्गत नियमहरू

---

१२. ने० सा० स० पत्रिका १।२ (१९८९ आश्विन), पृ० १२, १३।

बनिइसकेको थिएन। यस सम्बन्धमा 'गोर्खाली'—मा प्रकाशित पारसमणि प्रधानको गोर्खा भाषा प्रचार शीर्षक लेखले तथ्य धेरै स्पष्ट गर्छ, जसको केही अंश यहाँ उद्धृत छः—

“...हाम्रो भाषाको उत्पत्ति भयाको कैयौं वर्ष भयो तापनि विशेष रीतिले चलेको धेरै वर्ष भयाको छैन। ...आफ्ना भाषालाई साह्रै हीनावस्थामा देखी यसको उन्नति गर्नपर्छ भनी गोर्खालीहरू चारैतिर हल्ला मचाइरहेका छन्। साहित्यलाई सर्वाङ्ग सुन्दर ल्याउनका निम्ति दिन प्रतिदिन नयाँ ग्रन्थहरू लेख्दै प्रकाश गर्दै गरेका छन्। बिना व्याकरण भाषोन्नति गर्न सकिँदैन भनी ३/४ व्याकरण पनि तयार गरी प्रचार गरे। तीमध्ये रेभं पाद्री किलगोर, रेभं पाद्री टर्नबुल र रेभं पाद्री ऐटन विरचित गोर्खा व्याकरणहरू व्यर्थका हुन्। तिनले भाषा बिगार्दछन्। जसले भाषाको परिपाटी राम्रोसित जानेका छैनन् त्यस्ताले लेखेका व्याकरण कसरी उत्तम हऊन्। पं विश्वमणिकृत गोर्खा व्याकरणमा हलन्त प्रयोगलाई तिरस्कार गरेको र अरु दुईचार दोष छोडी अरु बेसै छन्। श्री ६ गुरुराज हेमराज पण्डितज्यू विरचित बृहत् गोर्खा व्याकरण **चन्द्रिका** सबैमा श्रेष्ठ भयाको छ... पं विश्वराज हरिहर शर्माहरूले गोर्खा भाषाका ग्रन्थहरू बराबर प्रकाश गर्दै रहनु भयाको छ, तर भाषाको शुद्धाशुद्धिपट्टि उहाँहरूको ध्यान किञ्चित पनि आकर्षित भएन। बडो खेद छ। ...पं वैजनाथ जोशीले गोर्खा ग्रन्थमाला छपाई प्रकाश गर्न लाग्नुभएको छ, तर किन हो कुन्नि ड्यास (-) र एक्सक्लामेशन (!) का प्रयोगमा अत्यन्त उदारता देखाउनुभएको छ। यस्तो बिघ्न नअडे, नतर्सै पनि त हुँदो हो!

नेपालमा पनि गोरखा भाषा प्रकाशिनी समिति खडा भयाको छ, तर अफसोस... हलन्त शब्द प्रयोग गर्ने परिपाटी एकदम उठाइदिएका छन्... दार्जीलिङबाट गत १६/१८ वर्षदेखि **गोर्खे खबर कागत** एक मासिक पत्र चलिरहेको छ। यस पत्रको भाषाशैलीको केही विचार काट्न सकिँदैन। एकै वाक्यमा यौटै शब्द अनेक प्रकारले लेखिन्छन्, कहीं शब्दैपिछे हलन्त छन् औ कहीं चाहिने ठाउँमा पनि हलन्तको प्रयोग छैन। नाउँ भने गोर्खे खबर कागतले भित्र भने मनपरी कैले हिन्दी कैले अङ्ग्रेजी कुरा छापिन्छन्।... गोर्खे खबरकागतले अशुद्ध शब्द प्रयोग गरेका हुनाले दार्जीलिङतिरका भाषाले रूप फेरिसकेको छ। दुई शब्दहरू प्रयोग गर्दा

यहाँकाहरू हाँसो गर्छन्। यस्तो हुन लागेपछि दार्जीलिङबाट हालसालै गोर्खा भाषाको उन्नति तथा सेवाको आशा गर्नु व्यर्थ छ। काशीतिरका पुस्तक-पत्रहरू मगाई ध्यानपूर्वक पढ्ने गरे शुद्धशुद्धिको पूर्ण ज्ञान भई भाषा सपार्न सकिएला नत्र त कुन्नि।”

नेपाली भाषा लेखनका विशेष निश्चित नियम-दस्तुर नबनेको त्यसबेलामा नेपाली साहित्य सम्मेलनका तत्वावधानमा ज्ञवालीज्यूले सकभर धेरैलाई मान्य हुने नियमबद्ध नेपाली लेखनको प्रयोग गराए। मतभेद भएका खण्डमा लेखकहरूका आफ्ना-आफ्ना लेखन-नियमलाई कदर गरी स्थान दिने गरियो। त्यसैले सम्मेलनका प्रकाशनहरू तथा अन्य कागत-पत्रमा विशेष दुई प्रकारको लेखन ढाँचा पाइन्छ – एउटा सूर्य विक्रम ज्ञवालीद्वारा प्रतिपादित र अर्को नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिले प्रयोग गरेको लेखन-ढाँचा। यसको फलस्वरूप सम्मेलनको २४-३-४० का सभामा नेपाली भाषा लेखन सम्बन्धमा मन्त्री ज्ञवालीज्यू जाडोको बिदामा काठमाडौँ गएको समय नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिका विद्वान्हरूसित छलफल विषय उनले विवरण दिए (त्यस छलफलमा वास्तवमा कुनै अन्तिम निर्णयमा पुग्न सकिएको थिएन, यद्यपि त्यहाँ आफूलाई तर्कसङ्गत लागेको नियम उनले तत्कालै स्वीकार गरे)।^{१३}

यसरी नै भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ प्रकाशनका समयमा पनि ज्ञवालीज्यूले बडे उदारता देखाए तथा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति नेपालको नेपाली लेखन नियमअनुसार नै सो प्रकाशित गराए।^{१४}

३१-८-१९४१ का सभामा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति, काठमाडौँबाट प्रकाशित नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने (शब्द विचार) नामक पुस्तिकाको मत सम्बन्धमा

१३. (सम्मेलन सभा – विवरण बहीबाट) ...तर ‘आफ्नो’ र ‘सानो’ लेख्ने विषयमा श्री गुरुराज पं० हेमराजको तर्क भनी जो कुरा श्री मेजर जनरल साहेबबाट मर्जी भयो त्यसैले मात्र मेरा मनमा प्रभाव पारिरहेछ। नेपाली भाषामा ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग हुने शब्द जम्मै ओकारान्तमात्रै छन्, उकारान्त छँदैछैनन् भन्ने आशयको त्यो तर्क छ। यस तर्कले सानु तथा आफ्नु रूप जो हाम्रा समाजका कुनै अंशमा प्रचलित छन् तिनको अस्तित्व नै स्वीकार नगरेको कुरा मलाई अङ्गिकार नभए तापनि यसले यस्ता शब्दको प्रगति नै ओकारान्त छ भनी जो निर्देशन गर्छ त्यो कुरा युक्तिसङ्गत छ। यसकारणले उपर्युक्त शब्दको तिनै रूप यस वक्तव्यमा मैले सर्वप्रथम व्यवहार गरेको छु।

(सम्मेलनका मन्त्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीको विवरण)

१४. स० – सूर्यविक्रम ज्ञवाली – भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ (भूमिका)।

आफ्नो मत ठीक गर्न सम्मेलनले एउटा समिति गठन गर्यो, जसमा ज्ञवालीज्यूबाहेक धरणीधर शर्मा र के० बी० सिंह सदस्य थिए। तथा पछि बी० पी० कोइरालालाई पनि सदस्य लिइएको थियो। त्यस समितिको निर्णयस्वरूप नियम तयार गरिएको थियो त्यसको सम्पूर्ण मस्यौदा ज्ञवालीज्यूले नै तयार गरेका थिए (द्रष्टव्य छ परिशिष्टाङ्क ६७ मा के० बी० सिंहको पत्र)। पछि त्यो नियम सम्मेलनले स्वीकृत गरेको नियम भनी पारित भयो। नेपाली भाषामा उनको ज्ञान र योग्यता सम्बन्धमा यसरी सम्मेलनका सबैको विश्वास थियो तापनि उनले आफ्नो विश्वास जबर्जस्ती अरुमाथि लादेनन्। त्यसैले उक्त प्रस्तावको अन्तमा यस्तो टिप्पणी पनि थियो:—

“सम्मेलनका विचारमा यो नियम हाल ठीक ठहरिएको भए तापनि सम्मेलन पहिले चालेको थितिबमोजिम यो नियम नमान्ने लेखकका ग्रन्थ पनि उचित ठहरै स्वीकार गर्ने तत्पर छ।”

मातृभाषा—प्रेमको गहिरो जरा गाडिएको नै सूर्यविक्रम ज्ञवालीले मोतीराम भट्टका नेपाली भाषा र साहित्य—सेवाको मूल्य राम्ररी बुझ्थे। यस सम्बन्धमा कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र पुस्तकको (सम्मेलनले सन् १९२७ ई० मा प्रकाशित गरेको प्रथम संस्करणको) भूमिकामा उनले यसरी लेखे—

“इनको (मोतीरामको) मातृभाषाको प्रेम अत्यन्त उच्चकोटिको थियो। यतिका वर्षपछि ता जनताको मातृभाषापट्टि उस्तो अभिरूचि देखिँदैन भने झन् उनताक कस्तो निराशाजनक स्थिति हुँदो हो। त्यस्ता समयमा उत्साहपूर्वक मातृभाषामा ग्रन्थ लेख्नु जो तिनलाई प्रकाशित गराउन सक्नु सानु कुरो होइन।”

ज्ञवालीज्यूले उक्त ग्रन्थको सम्पादन गर्दा त्यस समयका आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेथे औ उसै भूमिकामा लेखिएका यी लहरहरूले प्रमाण गर्दछन्—

“मोतीराम भट्टका समयको नेपाली लेखाइ र अचेलको लेखाइमा धेरै प्रकारको परिवर्तन भएका हुनाले र अचेलका साधारण पाठकहरूलाई पुस्तक रूचिकर होस् भनी मूल लेखौटमा कहीं दुईचार शब्द थप्नु, कहीं दुईचार शब्द झिक्नु, कहीं यौटा वाक्यलाई दुईवटा गराउनु, कहीं दुईवटालाई यौटा गराउनु, ठाउँठाउँमा विरामचिह्न र प्याराग्राफको समावेश गराउनु इत्यादि साधारण परिवर्तनहरू गरिएका छन् र भरीशक्य मूल लेखकको भाव तथा लेखन पद्धतिको रक्षा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।” उक्त पुस्तकको सम्पादन गरिएका तथ्यबाट पनि नेपाली भाषा लेखन सम्बन्धमा उनको योग्यता, दक्षता र ज्ञानको परिचय हुन्छ।

भानुभक्त आचार्य सम्बन्ध अथक खोज गरेकाले तथा उनको परिचय जनतामा गराउन अथक परिश्रम गरेकाले नै कमलमणि दीक्षितज्यूले ज्ञवालीज्यूलाई भानुभक्त विषयमा खोज र प्रचार गर्ने मोतीराम भट्टपछि अर्का श्रद्धावान् सज्जन भनी लेखेका छन्।^{१५}

अझ बढी उनका नेपाली भाषा सम्बन्धका सबै तथ्यहरूका ज्ञान र भाषाविद् हुनुको प्रमाण उनको नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास पुस्तिकाले थाह दिन्छ जो उनले प्रथमपल्ट सम्पादन गरेका (सन् १९३३) को भानुभक्तीय रामायणको भूमिकाका रूपमा प्रकाशित भएको थियो। पछि सन् १९३४ ई० मा सम्मेलनले त्यसैलाई नेपाली साहित्यका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास भनी स्वतन्त्र पुस्तिकाका रूपमा प्रकाशित गर्‍यो। पछि यसको नाममा साहित्यका बदलामा भाषाको भनी यसरी नाम परिवर्तन गराइयो— **नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास**। यस पुस्तकलाई एकपल्ट राम्ररी अध्ययन गरेपछि नै बुझ्न सकिन्छ — आजभन्दा ५०/५१ वर्षअघि सन् १९३३ तिर लेखिएको त्यस लेखमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति, विकास, अन्य भाषासँग सम्बन्ध, यस भाषाको सदर रूप इत्यादि विषयमा कति विद्वतापूर्ण विचार ज्ञवालीज्यूले प्रकाश गरेका छन्। नेपाली भाषाका उत्पत्ति र विकास तथा अन्य विवरण भएको भाषा विज्ञानको वैज्ञानिक अध्ययन पनि भएको प्रथम लेख (पछि प्रथम पुस्तिका) यही नै हो।^{१६}

सूर्यविक्रम ज्ञवालीका नेपाली भाषा-प्रेमका उदाहरणहरू उनको २५-५-१९२४ को सम्मेलन स्थापित गरिनलाई बोलाइएको प्रथम सार्वजनिक सभामा दिइएका वक्तव्यबाट बुझ्न सकिन्छ,^{१७} उनका कविताबाट बुझ्न सकिन्छ, उनले कैयौँ पुस्तकहरूमा लेखेका भूमिकाहरूबाट बुझ्न सकिन्छ, उनका विभिन्न लेखहरूबाट बुझ्न सकिन्छ। त्यसैले ने० भा० प्र० सं० ले उनी विषय यसरी लेखेको छ,^{१८}

१५. (क) कमलमणि दीक्षित, 'भानुका उपाधि', कालो अक्षर...

(ख) **दियालो** हँगो २९ (अगष्ट १९७१) सम्पादकीय

१६. लक्ष्मीदेवी सुन्दास, उही।

“नेपाली भाषाको सङ्क्षिप्त इतिहास, नेपाली भाषाबारे पहिलो ऐतिहासिक खोज थियो। आज सोही क्षेत्रमा भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेल, गुरु महानन्द सापकोटा, बल्लभमणि दाहाल, हर्षनाथ शर्मा र चूड़ामणि 'बन्धु'—को आधिपत्य देख्दछौँ।”

१७. परिशिष्ट ४-२।

१८. घटराज भट्टराई, 'ज्ञवाली केही रोचक प्रसङ्गमा', **प्रकाशपिण्ड** १४ (ज्ञवाली विशेषाङ्क) (सं० २०४१), पृ० ९।

दार्जीलिङमा बहेका नेपालीको एउटा मुहान् उहाँ हुनुहुन्छ। छात्रहरूका हृदयमा भाषा-प्रेमको बीउ उहाँले नरोपिदिनुभएको भए नेपालीमा पात, मञ्जरी, कोपिला, फूल, केही पनि देख्न पाउनेथिएनौं। उहाँ इतिहासमा धुरन्धर विद्वान् हुनुहुन्छ।

दार्जीलिङ छोडेर गएपछि पनि उनी नेपाली भाषाका सेवामा निरन्तर कार्यरत रहे तथा यस भाषाका विशेषताहरू बताउँदा यसमा सर्वमान्य तरिकाले एकरूपता आओस् भन्ने उनको तर्क पछिसम्मै रह्यो जसको प्रमाण नेपाली राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा आयोजित भाषा अधिगोष्ठीमा उनको भाषण हो (सभापतिको भाषण, भाषा अधिगोष्ठी, पहिलो दिन, २०३३ आषाढ १७ गते)।

७.१.१.२. नेपाली साहित्यका सेवकका रूपमा

सूर्यविक्रम ज्ञवालीको नेपाली साहित्यप्रति असीम प्रेम थियो। उनले नेपाली साहित्यका निम्ति प्रशस्त चाख देखाए तथा प्रशंसनीय कार्यहरू गरे। नेपाल सरकारबाट नेपाली भाषा र साहित्यको दीर्घकालीन सेवाको मान्यतास्वरूप दिइने त्रिभुवन पुरस्कार सन् १९७१ मा उनलाई प्रदान गरिएकाबाट पनि उनका नेपाली भाषा र साहित्य-सेवाको प्रमाण हुन्छ।

अन्य साहित्य (हिन्दी, अङ्ग्रेजीपछि बङ्गला)-को सम्पर्कमा आउने अवसर पाएकाले उनले ती साहित्यहरू र आफ्नै साहित्यका अवस्थालाई तुलनात्मक दृष्टिकोणले हेर्न सके, जुन तथ्य उनले सम्मेलन स्थापनाका निम्ति आयोजित प्रथम सभा (१५-५-१९२४) मा आफ्ना वक्तव्यमा राखे। आफ्ना साहित्यको अविकसित अवस्थाले छटपटाए फलतः सत्र वर्षकै उमेरमा सन् १९१५ मा उनले 'सोक्रेटेज', 'महात्मा गोपालकृष्ण गोखले' लेखहरू चन्द्र पत्रिकामा लेखेर प्रकाशित गरे, **गोर्खाली** साप्ताहिक पत्रिकाका प्रकाशनमा ठूलो योगदान दिए। अझ पछि सन् १९२२ मा आफ्नै प्रयासमा **जन्मभूमि** मासिक साहित्यिक पत्रिकाको सम्पादन गरे। उनले 'श्यामाकुमारी' एउटै नाटक लेखे जो सन् १९२५ मा दार्जीलिङमा मञ्चित भयो। नेपाली कथा-साहित्यका यात्रामा महत्त्व राख्ने कथा 'देवीको बली' उनले 'लाहुरे' उपनाममा लेखे जो देहरादूनबाट प्रकाशित हुने **गोर्खा संसार**को प्रथम अङ्कमा १९८३ कार्तिक १९ मा प्रकाशित भयो।

यही **जन्मभूमि**को वर्ष १ अङ्क २-३ (आषाढ-श्रावण-१९७९)-मा ज्ञवालीज्यूको **नैवेद्य** (धरणीधर शर्मा)-माथि समालोचनालाई विद्वान्हरूद्वारा विशुद्ध

समालोचना साहित्यको सूत्रपात मानिएको छ। यस सम्बन्धमा साझा समालोचनाको 'एक सन्दर्भ एक दृष्टि' (भूमिका)–मा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान यसरी लेख्छन्– “विशुद्ध समालोचनाका दृष्टिले त यसको (समालोचनाको) पहिलो सूत्रपात सूर्यविक्रम ज्ञवालीबाट भयो। श्री धरणीधर कोइरालाको **नैवेद्य**माथि लेखिएको ज्ञवालीको समालोचना वास्तवमा पहिलो हो।” उनैले यसको आधिकारिक प्रतिनिधित्व गरेर समालोचना कार्यलाई अघि बढाउने दिशातर्फ उत्साहित गरे। नवीन कविद्वय सर्वश्री सिद्धिचरण श्रेष्ठ र लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाबारेका नेपाली साहित्याकाशका दुई नयाँ तारा (**नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका** वर्ष ६ अङ्क १ – भाद्र १९९३) लेखेर सबैभन्दा पहिले ती आधुनिक कविहरूको नयाँ काव्यधाराबाट नेपाली पाठकमा परिचित गराउने काम पनि ज्ञवालीबाट भयो। यसरी **लक्ष्मीपूजा** नाटकको पुस्तक समीक्षा (**नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका** वर्ष ७ अङ्क १, माघ १९९४) तथा **कथा कुसुम** र **भानुभक्तीय रामायण**का समालोचनात्मक भूमिकाहरू पनि यस क्षेत्रमा सर्वथा नवीन कार्य हुन्। उनले समालोचनालाई प्राथमिकता दिएर कविकृतिहरूबाट परिचित गराई त्यसको महत्त्व बोध गराउने कर्तव्यलाई प्रमुखता दिए। पं० धरणीधर शर्मा, पद्मनाथ सापकोटा, लक्ष्मीप्रसाद सापकोटा आदिसित सङ्गत पाएकाले उनले समस्या–पूर्तिहरूमा भाग लिए। यसरी उनको नेपाली साहित्यप्रति चाख र प्रेम बढ्दै गयो। फलतः २७ जुलाई १९२३ मा दार्जीलिङ आएपछि धरणीधर शर्मा तथा हरिप्रसाद प्रधान, पारसमणि प्रधान, मोतीचन्द्र प्रधान आदिको सहयोग लिई दार्जीलिङमा नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित गर्ने ऐतिहासिक कार्य गरे जसको माफ्रत उनले ३० वर्षसम्म दार्जीलिङमा बसेर नेपाली साहित्यका विकासका निम्ति विविध कार्यहरू गरे। यी सब कारणहरूले नै नेपाली साहित्य सम्मेलनले उनलाई “वहाँ नेपाली साहित्यका निर्मातामध्ये एकजना हुनुहुन्छ भनी लेख्यो।” (**नेपाली वीरहरू**, प्रथम संस्करणका परिचयमा)

सम्मेलनको २७–७–१९२४ को अखिल भारतवर्षीय कार्यकारिणी समितिले ज्ञवालीज्यूको नेपाली भाषा र साहित्यमा योग्यता बुझी ज्ञान पुस्तक मालाको सम्पादन र अन्य सम्पूर्ण भार दियो, फलतः उनले सन् १९२५ मा **नैवेद्य** (पं० धरणीधर शर्माको सम्मेलनले प्रकाशित गरेको प्रथम संस्करण)–मा समालोचनात्मक भूमिका लेखेर प्रकाशित गराए। सन् १९२६ मा **मनलहरी** (महानन्द सापकोटाका सम्मेलनले प्रकाशित गरेको प्रथम संस्करण) प्रकाशित भयो। सन् १९२७ मा **बधू शिक्षा** (भानुभक्त आचार्य) र **कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र** (मोतीराम

भट्ट) दुवैका समालोचनात्मक भूमिका लेखी प्रकाशित गरे। ज्ञवालीज्यूको मन्त्रीत्वकालमा **नैवेद्य**का पाँच संस्करणहरू प्रकाशित भए। **मनलहरी**का पनि तीन संस्करणहरू प्रकाशित भए। **कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र**का तीन संस्करण उनले प्रकाशित गराए। **बधू शिक्षा**का दुई संस्करणहरू प्रकाशित भए।

२६ जुलाई १९३१ मा नेपाली साहित्य सम्मेलनका कार्यकारिणी समितिको पुनर्गठन भई मन्त्रीको पूर्ण भार सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई दिइएपछि उनले सम्मेलनबाट एकपछि अर्को नेपाली साहित्यले गर्व गर्ने लायकका तथा सम्मेलनले कीर्तिमान बनाएका ग्रन्थहरू प्रकाशित गराएर नेपाली साहित्यको विकासमा अद्वितीय सहयोग गरे। १९३१ कै डिसेम्बरमा उनले **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका** प्रकाशित गराउन थाले। सन् १९३७ सम्म प्रतिवर्ष एक अङ्क प्रकाशित गराएर जम्मा सात अङ्क निकाले। यस पत्रिकाको प्रत्येक अङ्क नै महत्त्वपूर्ण मानिएको छ। (द्रष्टव्यः मोहन दाहाल, 'ने० सा० स० पत्रिकाको कैरन, **दियालो** २२।१००) उक्त पत्रिकामा प्रकाशित रचनाहरूलाई राम्ररी हेरे तथा पढे यसका महत्त्व थाह लाग्दछ। यस पत्रिकाका विभिन्न अङ्कमा प्रकाशित ज्ञवालीज्यूकै लेख-रचनाहरू अध्ययन गर्दा पनि उनको ज्ञान र विद्वताबाहेक साहित्यमा उनको गहिरो चाह रहेको प्रमाणित हुन्छ।

सन् १९३२ मा ज्ञवालीज्यूले सम्मेलनबाट तारानाथ शर्माकृत **राघव विलाप** सम्पादन गरी तथा भूमिका पनि लेखी प्रकाशित गराए। सन् १९३३ मा उनले **भानुभक्तिय रामायण** सम्पूर्ण सम्पादन गरी तथा 'नेपाली भाषाका (साहित्यका) विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास' शीर्षकमा लामो विवरण पनि लेखी रामायणमा संलग्न गराए। यही विवरण सन् १९३४ मा सम्मेलनले अलग पुस्तिकाका रूपमा प्रकाशित गर्‍यो। त्यो विवरण भाषा र साहित्यका तत्त्व बुझाउन, इतिहास बुझाउन तथा विकास प्रक्रिया बुझाउन महत्त्वपूर्ण भएको छ। यस पुस्तिकाको आजसम्म (सन् १९८४) चौध संस्करण प्रकाशित भइसके। नेपालको त्रिभुवन विश्वविद्यालयले तथा भारतका अरू कैयौँ विश्वविद्यालयहरूले यसलाई आफ्नो बी० ए० अनर्स तथा एम० ए० को पाठ्यतालिकामा सन्दर्भ ग्रन्थ भनी राखेका छन्।

ज्ञवालीज्यूले अनुसन्धान गरी लेखेका इतिहासका ग्रन्थहरूमा पनि उनको साहित्यिक भाषाको रूप-प्रकृति स्पष्ट झल्कन्छन्। त्यसैले ती केवल इतिहासमात्र नभई तिनको साहित्यिक महत्त्व पनि अस्वीकार गर्न सकिँदैन।

ज्ञवालीज्यूले नै प्रेरित गराई रूपनारायण सिंहले **भ्रमर** पूर्ण गरे। यस उपन्यासलाई सम्पूर्ण पढी संशोधन गरी उनले भूमिका लेख्नुबाहेक नेपाली साहित्य सम्मेलनबाट प्रकाशित पनि गराए।^{१९} त्यसरी नै विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालालाई पनि **दोषी चश्मामा** सङ्गृहीत कथाहरू लेख्नलाई प्रेरित गरी औं अनेक सल्लाह पनि दिई सम्मेलनबाट सो प्रकाशित गराए।^{२०} त्यतिमात्र होइन यस पुस्तकमा उनले लेखेको भूमिका लघु कथा तथा आधुनिक मनोविश्लेषणात्मक कथाहरूका सैद्धान्तिक समालोचनाका रूपमा लेखिएको छ। त्यसरी नै **कथा कुसुमजस्तो** प्रथम नेपाली कथा सङ्ग्रह प्रकाशित गराएर उनले आफ्नो साहित्यिक प्रेममात्र होइन तर दूरदर्शिताको पनि उदाहरण देखाएका छन्। त्यसपछि ज्ञवालीज्यूले लैनसिंह बाङ्देललाई पनि उत्साहित गराई तथा प्रेरणा दिई साहित्यमा अग्रसर गराए। यसरी उनको **मुलुक बाहिर** पनि ज्ञवालीज्यूकै प्रेरणाको प्रतिफल हो भन्ने कुरा उनले स्वीकार गरेका छन्। उक्त उपन्यास ज्ञवालीज्यूले आद्योपान्त पढी, संशोधन गरिदिई तथा भूमिका पनि लेखिदिई सम्मेलनबाट प्रकाशित गरिदिए।^{२१} उनका यी कार्यहरू नेपाली साहित्यका इतिहासमा सदा स्मरणीय रहनेछ। यी सबै तथ्यहरूकै आधारमा उत्तम कुँवरले उनी सम्बन्धमा लेखे:- “०१३ सालसम्म दार्जीलिङबाट निस्कने त्यस्ता कम्मै पुस्तक होलान् जसमा ज्ञवालीजीको भूमिका नहोस् – त्यस्ता कम्मै लेखक होलान् जो उहाँको सरसल्लाह नचाहून्।” (स्रष्टा र साहित्य, पृष्ठ ८१)

त्यसरी नै उनका नेपाली वीरहरू इतिहासमात्र नभएर जीवनी साहित्यका रूपमा तयार भएको छ। त्यसैले यसको साहित्यिक महत्त्वलाई पनि अस्वीकार गर्न सकिँदैन। त्यसबाहेक उनले लेखेका **टाल्सटायका कथाको भूमिका**, **पिताको पत्र छोरीलाई**को पुस्तक परिचय, **अमरसिंह** नाटकको भूमिका, **ललित कला र साहित्यको भूमिका**, **भानुभक्तको भूमिका**, **भक्त भानुभक्तको भूमिका** तथा अन्य पुस्तकमा उनले लेखेका भूमिकाहरूले ज्ञवालीज्यूका साहित्यिक अभिरूचि तथा

१९. रूपनारायण सिंह, **भ्रमर** प्रथम संस्करणको प्राक्कथन,
“ज्ञवाली महोदयले लेखोट पढेर त्यसलाई सम्पूर्ण गर्ने अनुरोध गर्नुभयो। प्रस्तुत उपन्यास आज लेखियो – ज्ञवालीज्यू महोदयका सल्लाह र आग्रहले। ...पुस्तकको लेखोट आद्योपान्त पढी अनेक अमूल्य सल्लाह दिनुभयो, जसका निमित्त म उहाँको ऋणी छु।”

२०. **दोषी चश्मा**, भूमिका।

२१. जगत् छेत्री, ‘नेपाली समाजको...’, **रूपरेखा** २६७ (२०४० साउन), पृ १५।

ज्ञान र योग्यता सम्बन्धमा ठोस प्रमाण दिन्छन्।

नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका सन् १९३१ देखि सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो। सो ज्ञवालीज्यूकै विचार र प्रयासको फल थियो। पत्रिकाको सम्पादक पद्मप्रसाद प्रधान छानिएका थिए तथा प्रकाशन पनि सम्मेलनका निम्ति भनी उनी नै गर्थे। तर त्यसका प्रकाशनमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको ठूलो सहयोग थियो।^{२२} त्यसबाहेक पनि उक्त पत्रिकामा प्रकाशित उनका लेखहरूमात्र पनि पढ्दा उनको साहित्यिक ज्ञान, चाख, योग्यता र दक्षताको प्रशस्त प्रमाण हुन्छ। यसैले त्यस समयका दार्जीलिङका साहित्यिक कालिगढहरूमा उनको नाम कदापि छोड्न सकिनेछैन।^{२३} सम्मेलन पत्रिकाको प्रथम अङ्कमा सभाका विवरण आदि तथा अन्य सूचना उनले नै लेखे।^{२४} द्वितीय अङ्कमा नेपाली पर्वतीया शीर्षक लेख उनले नै लेखेका हुन्।^{२५} चतुर्थ अङ्कमा उनले लेखेका 'संस्कृत साहित्यमा किरात जातिको वर्णन', विद्वतापूर्ण औं खोजपूर्ण रचना छ। उनले रवीन्द्रनाथ ठाकुरका नाटक 'डाकघर' तथा बुकर टी० वाशिङ्टनका आत्मचरित्रलाई 'पारे घर्तीको पुरुषार्थ' नाममा अनुवाद गरे।

७.१.१.३. इतिहासकारका रूपमा

सूर्यविक्रम ज्ञवालीका बहुमुखी प्रतिभाबाट नेपाली समाजले, भाषाले र साहित्यले विभिन्न लाभहरू उठाउन सकेका छन्। उनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण योगदान नेपाली इतिहासको अनुसन्धान तथा प्रकाशन औं भानुभक्त आचार्य सम्बन्धमा उनको खोजी मानिन्छ। यहाँ ज्ञवालीज्यूका नेपाली साहित्य सम्मेलनको तत्त्वावधानमा इतिहासको खोजी सम्बन्धमा जानकारी लिइनेछ।

ज्ञवालीज्यूको आफ्नो जीवनको प्रारम्भिक कालदेखि नै जीवनी र इतिहासतर्फ आकर्षण भएको बुझिन्छ। उनकै भनाइअनुसार उनका जीवनका प्रथम रचनाहरू सन् १९१५ मा चन्द्रका केही अङ्कहरूमा प्रकाशित भएका रचनाहरू हुन्। ती रचनाहरू सोक्रेटेज र गोपालकृष्ण गोखलेका जीवनीहरू थिए। पछि नेपाली भाषाका (साहित्यका) इतिहास खोज्ने औं भानुभक्त आचार्य विषय तथ्यहरू

२२. के० बी० सिंहको परिशिष्ट ५.७।

२३. मोहन दाहाल, ने० सा० स० पत्रिकाको सङ्क्षिप्त कैरन, दियालो २२।१००।

२४. के० बी० सिंह, ऐजन

२५. ऐजन

बटुल्ने वा रामायणका मूल ग्रन्थ खोजी सम्पादन गरी प्रकाशन गर्ने इत्यादि कार्य गर्न लागे । यी सब उनको इतिहासतिर भएको आकर्षण र चाखका प्रमाणहरू हुन् । उनले नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापना गर्ने उद्देश्यले आयोजित २५-५-१९२४ को सार्वजनिक सभामा पनि स्वभाषाको अवस्था बोध गराउनलाई मौलिक भाषा, चिनियाँ भाषा इत्यादिको इतिहास पहिल्याएका छन् । **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका**को वर्ष १ सङ्ख्या २ (आश्विन १९८९)–मा ‘नेपाली कि पर्वतिया?’ लेखमा इतिहासका तथ्यहरू राखिएका छन्, वर्ष ३ सङ्ख्या १ (भाद्र १९९१) मा ‘संस्कृत साहित्यमा किरात जातिको वर्णन’ पनि ऐतिहासिक खोजले पूर्ण छ । पछि केही अङ्कहरूमा पनि जीवनी प्रदान वा खोजपूर्ण लेखहरू नै समावेश छन् । अझ पछि त उनले इतिहासकारका रूपमा सम्पूर्ण नेपाली जातिका बीचमा आफ्नो निर्विरोध स्थान बनाए^{२६} यसरी सम्मेलनले निःसङ्कोच लेख्न सक्यो – उहाँले नेपाली इतिहास तथा संस्कृतिका क्षेत्रमा जो अद्वितीय कार्य गर्नुभएको छ त्यसको कदर भारतका बडाबडा इतिहासका विद्वान्हरूले पनि गरेका छन् । (नेपाली वीरहरू, प्रथम संस्करणको परिचयबाट)

नेपाली साहित्य सम्मेलनले आफ्ना उद्देश्यहरूमा नेपालको इतिहास, सभ्यता आदि अध्ययन र अनुसन्धान गरी ग्रन्थ प्रकाशित गर्ने एक उद्देश्य पनि राखेथ्यो । यस उद्देश्यलाई सम्मेलनले ज्ञवालीज्यूमार्फत नै पूर्ण गरेको छ । उनको इतिहासका क्षेत्रमा यस्तो चाख भएकाले नै भारतका वा नेपालका प्रसिद्ध इतिहासकारहरूसित उनको घनिष्ठ सम्बन्ध थियो । यस विषयमा उनले अमर सिंह थापाको जीवन चरित्र पुस्तक लेखेपछि त्यो पढेर भारतका प्रसिद्ध इतिहासकार सर यदुनाथ सरकारले ज्ञवालीज्यूलाई लेखेका एउटा पत्रबाट तथ्य स्पष्ट बन्छ^{२७} सो पत्रमा

२६. लक्ष्मीदेवी सुन्दास, उही ।

२७. ने० सा० स० को कार्यविवरण बहीबाट

"Mr. dear Surya Bikram,

I have received with thanks and read with pleasure your life of 'Amar Singh'. You are building up a complete and solid structure of the modern history of Nepal on the basis of reliable materials and according to sound critical method.

"For such an important personage I wish very much that the book had been written in Hindi and made to satisfy an All India curiosity about a truly national hero. You may translate the Chapter and send them monthly to the 'VISHAL BHARAT'.

Yours Sincerely,
J.N. Sarkar.

उनले अमर सिंहको ठूलो प्रशंसा गर्दै उक्त पुस्तकद्वारा ज्ञवालीजीले नेपालको पूर्ण औ श्रेष्ठ इतिहासलाई विश्वस्त सामग्री औ उचित समीक्षात्मक ढङ्गमा निर्माण गर्न लागेको भनी मानेका छन् ।

उक्त पत्रबाट ज्ञवालीज्यूको यस्ता प्रसिद्ध इतिहासकारहरूसित घनिष्ठ सम्बन्ध भएको मात्र होइन तर उनको इतिहासकार हुनुमा कस्तो तीव्रता थियो तथा उनको इतिहास लेखनलाई ठूलासाना सबैले कसरी प्रशंसा गर्थे भन्ने तथ्य पनि स्पष्ट हुन्छ । प० धरणीधर शर्माले लेखेका उनको वीर बलभद्रका प्रस्तावनाले पनि ज्ञवालीज्यूको बलिष्ठ इतिहासकार हुने तथ्यलाई प्रमाणित गर्दछः—

“... तर सर जगदीशका हृदयबाट निस्केका एकदुई गहकिला कुराले त्यसबखत मेरा हृदयमा छाप लाएकाले ती अझ मेरामा झन्झन् गर्दैछन् । तिनको अर्थ भने उसबेला बुझ्न सकेको थिइन । आज मौकाले बाबू सूर्यविक्रम ज्ञवालीका ऐतिहासिक गवेषणाका प्रयासले सर जगदीशका कुराको अर्थ स्पष्ट थाह भयो औ यो प्रस्तावना लेख्न पाउँदा मलाई अत्यन्त आनन्द लागिरहेछ ।

“...सर जगदीशको अर्ती मेरा मनमा छँदैथियो । रहँदा बस्दा बाबू सूर्यविक्रम ज्ञवालीको दार्जीलिङमा आगमन भो । उमेरमा कनिष्ठ मातृ स्थानीय छन् तापनि उनको ऐतिहासिक अभिरूचिले मेरो ऐतिहासिक अभिरूचिलाई ग्रहण लाएजस्तो देखिएकाले उनका चाखमा सहायता दिई मैले ऐतिहासिक गवेषणापट्टिको कामदेखि फारग लिए । उनका परिश्रम र खोज गरी लेखिएका नेपाली साहित्य सम्मेलनले छापेका द्रव्यशाह, रामशाह, पृथ्वीनारायण शाहका विषयमा यहाँ भन्नुपर्ने केही छैन । परन्तु यस पुस्तिकाको नायक वीर बलभद्र कंवरलाई प्रकाशमा ल्याउने श्रेय पनि बाबू सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई नै छ । केही वर्षअघि सन् १९२७ मा म्याकमिलनले छापेका नेपाली चतुर्थ भागमा नेपालीमा लेखेको कतिपय पाठमध्ये वीर गोर्खालीको बहादुरी भन्ने पाठ लेखी वीर बलभद्र नेपाली संसारका सामुन्ने ल्याउने बाबू सूर्यविक्रम ज्ञवाली नै हुन् ।”

यसरी नेपाली साहित्य सम्मेलनबाट इतिहासको प्रथम पुस्तक **रामशाहको जीवन चरित्र** सन् १९३३ मा प्रकाशित भयो । यो सूर्यविक्रम ज्ञवालीको अथक परिश्रमको फलस्वरूप तयार भएको थियो । यसैले प्रथमपल्ट ज्ञवालीज्यूलाई साहित्यकारबाट इतिहासकारका रूपमा चिनायो । सन् १९३५ मा उनले त्यसरी नै परिश्रम र अनुसन्धानबाट **द्रव्यशाहको जीवन चरित्र** तयार गरे औ सो सम्मेलनबाट प्रकाशित भयो । अर्को वर्ष सन् १९३६ मा त अझ महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक

अनुसन्धानात्मक पुस्तक **पृथ्वीनारायण शाहको जीवन चरित्र** ज्ञवालीज्यूले नै लेखे तथा सम्मेलनबाट प्रकाशित गरियो। यसरी एकपछि एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक पुस्तकहरू ज्ञवालीज्यूले तयार गर्दै तथा प्रकाशित गर्दै गए।^{२८}

सन् १९४० मा ज्ञवालीज्यूले प्रयास र उनकै सम्पादनमा सम्मेलनले **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** प्रकाशित गर्‍यो, जसको ठूलो ऐतिहासिक महत्त्व भएको विद्वान्हरूले स्वीकार गरेका छन्।^{२९} त्यसमा उनका आफ्नै रचनाहरू नै ऐतिहासिक तथ्यहरूले पूर्ण छन्। ऐतिहासिक अनुसन्धानका कार्यमा अर्को महत्त्वपूर्ण कार्य भयो वीर बलभद्रको जीवन चरित्र प्रकाशन। यस पुस्तकको महत्त्व विषय पं० धरणीधर शर्माले प्रस्तावनामाथि उद्धृत गरिसकिएको छ। यो पुस्तक धेरै खोजी र परिश्रमपछि ज्ञवालीज्यूले तयार गरेका छन् र सम्मेलनले प्रकाशित गरेको हो। यस पुस्तकको प्रकाशन सम्बन्धमा ज्ञवालीज्यूले आफै पुस्तकका भूमिकामा यसरी लेखेका छन्:-

“... धेरै वर्षको इच्छा (वीर बलभद्रको जीवनी लेख्ने) आज किञ्चित् पुग्दा मलाई खुशी लाग्नु स्वाभाविक छ तर पाठकपाठिका विशेष गरी नवयुवक युवकयुवतीहरूका प्रसन्नता नै यसको सफलता निर्भर छ।”

त्यसरी नै सन् १९४३ मा अर्को नेपाली वीर, अमर सिंह थापाको जीवन चरित्र ज्ञवालीज्यूले तयार गरे तथा सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो। यस पुस्तक तयार गर्नलाई पनि विद्वान् लेखकले धेरै परिश्रम गर्नुपरेको तथ्य पुस्तकको भूमिका पढ्दा बुझ्न सकिन्छ। यसको महत्त्व विषयमा प्रसिद्ध इतिहासकार सर यदुनाथ सरकारको ज्ञवालीज्यूलाई लेखिएको पत्र नै यथेष्ट छ। त्यसबाहेक सन् १९५२ मा यसको हिन्दी अनुवाद प्रकाशित हुनुबाट पनि यसको महत्त्व जाहेर हुन्छ।^{३०} यी पुस्तकहरूको लेखन तथा यी लेखनलाई उनले गर्नुपरेका अनुसन्धानहरूले स्पष्ट प्रमाण पर्दछ कि सूर्यविक्रम ज्ञवाली एक सुयोग्य र विद्वान् इतिहासकार थिए। तर यतिमात्र होइन उनले सन् १९४९ मा ऐतिहासिक गवेषणापूर्ण

२८. शिवप्रताप शमशेर थापा, ‘ने० सा० स० का कार्यको महत्त्व’, ने० सा० स० पत्रिका, ५।१ “बाबू सूर्यविक्रम ज्ञवालीले यत्रो परिश्रम गरी जो नेपालका प्राचीन इतिहास बराबर लेखी प्रकाश गर्न लाग्नुभएको छ त्यसको वर्णन गरेर साध्य छैन। उहाँको काम सुवर्ण अक्षरमा लेखिएको छ।”

२९. (क) **भानु** (भानुभक्त विशेषाङ्क)

(ख) **दियालो** : २९ (सम्पादकीय)

३०. हिन्दी अनुवादक, लालजी सहाय (दार्जीलिङ : हिन्दी हिमाचल भवन, १९५१)।

फेरि अर्को गहकिलो कार्य गरे – त्यो थियो नेपाली वीरहरू नामक पुस्तक तयार गर्नु। यो पनि त्यतिकै खूजपूर्ण र इतिहासका तथ्यहरूले पूर्ण थियो। यसको प्रकाशन पनि सन् १९४९ मा नेपाली साहित्य सम्मेलनले नै गर्यो।

सम्मेलनले प्रकाशित गरेका तथा सूर्यविक्रम ज्ञवालीज्यूले लेखेका यी इतिहासका पुस्तकहरू नेपाली जनमानसमा खुब रुचिकर भयो। त्यसैले यिनका कैयौँ संस्करणहरू प्रकाशित भए तथा यी पुस्तकहरू स्कूल वा कलेजका पाठ्यतालिकामा राखिए। पृथ्वीनारायण शाहको जीवन चरित्रको त दोस्रो संस्करण धेरै परिवर्तन, संशोधन र संवर्द्धनको साथ सन् १९७६ मा सम्मेलनबाटै प्रकाशित भयो।

सम्मेलनबाट यसरी प्रकाशित गरिएका इतिहासका ग्रन्थहरूबाहेक ज्ञवालीका इतिहासको लेखन र अनुसन्धान सम्मेलन वा दार्जीलिङ छोडेर नेपाल गएपछि पनि चलि नै रह्यो। फलतः सन् १९६२ मा उनले मध्यकालीन नेपाल उपत्यकाको इतिहास लेखे। यसको प्रकाशक नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान। यसरी इतिहासकारका रूपमा पनि उनका गौरवपूर्ण कार्यहरू छन्। आँलामा गन्न सकिने नेपाली इतिहासकारहरू भएको समय उनको नाउँ गौरवसित लिन सकिन्छ।

७.१.१.४. कवि भानुभक्त आचार्यका प्रचारका रूपमा

नेपाली भाषा साहित्य र समाजका निम्ति सूर्यविक्रम ज्ञवालीका सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण दुई योगदानमध्ये उनको कवि भानुभक्त आचार्य सम्बन्धमा खोज तथा भानुभक्तलाई नेपाली समाजमा परिचय गराउनु र उनको भियाएसम्म प्रचार गर्नु एक हो। उनको यस योगदान पनि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। मोतीराम भट्टपछि भानुभक्त आचार्यका यति बिघ्न अनुसन्धान गर्ने र त्यो समाज अघि राख्ने ज्ञवालीज्यू भन्दा ठूलो अर्को कोही छैन। यसैले विद्वान् तथा साहित्य गवेषक कमलमणि दीक्षितले आफ्नो पुस्तक कालो अक्षरअन्तर्गत भानुको उपाधिमा यसरी लेखेका छन्:-

“...मोतीरामपछि भानुभक्तलाई नेपालीहरूका कान आँखामा पुर्याउने सूर्यविक्रम नै हुन्। उनले भानुभक्तका विषयमा जतातिरबाट खोजी गरे त्यति अझ पनि कसैले गरेको छैन। उनले भानुको महत्त्वलाई बुझेजति अरु कसैले बुझ्ने कोशिश गरेको थिएन। सूर्य (ज्ञवालीज्यू)-ले भानुलाई श्रीपेच पहिराई शान्तिका पूजारी, धर्मका अवतार, प्रेमका मूर्ति, नेपाली जातिका गौरव सूर्य, नेपाली साहित्यका

सूत्रधार, नेपाली जातिका धर्मगुरु भानुभक्त (भानुभक्तको जीवन चरित्र – ने० सा० संस्करण, प्रस्तावना, पृ० ४)।”

उक्त भनाइ सत्यताले पूर्ण छ। ज्ञवालीज्यूले भानुभक्तलाई महात्मा देखे तथा उनको भाषा साहित्य र जाति सेवा अनुकरणीय पाए। त्यस्तो महात्माका विषयमा सम्पूर्ण खोजी हुनु र परिचय तथा प्रचार हुनु उनले नितान्त आवश्यक ठाने।^{३१} फलतः नेपाली साहित्य सम्मेलनको २७-७-२४ को सभाको निर्णयअनुसार ज्ञान पुस्तक मालाअन्तर्गत प्रकाशित चार पुस्तकहरूमध्ये **बधू शिक्षा** (सन् १९२७) आफ्नो भूमिकासहित प्रकाशित गराए। अर्को पुस्तक **कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र** (मोतीराम भट्टकृत) पनि संशोधन र सम्पादन गरी तथा महत्त्वपूर्ण भूमिका लेखेर १९२७ मा प्रकाशित गराए। सन् १९३७ मा नवीन भूमिका थपेर अर्को संस्करण प्रकाशित गराए।

सन् १९३३ मा ज्ञवालीज्यूले आफ्नै अथक अनुसन्धान र परिश्रमद्वारा **भानुभक्तीय रामायण** सम्पादन गरी प्रकाशित पनि गरे। पछि यसको जिम्मावारी र वितरण भार सम्मेलनले नै लियो। रामायणको यस प्रकाशन भानु साहित्य प्रकाशमा मात्र होइन नेपाली साहित्य प्रकाशनमै एउटा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ। प्रथम त दार्जीलिङबाट प्रकाशित भएको उक्त रामायणको त्यो प्रथम संस्करण हो तथा वैज्ञानिक ढाँचामा रामायणको संशोधन र सम्पादन भएको पनि प्रथम त्यही हो। यसै रामायणको भूमिकामा अनुसन्धानका प्रक्रिया पनि स्पष्ट गरिएको छ औ नेपाली साहित्य (भाषा)-का विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास पनि त्यसै रामायणमा संलग्न गरिएको छ। सन् १९५५ मा यही रामायणको दोस्रो संस्करण नेपाली साहित्य सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो। यस संस्करणमा अरु थप तथ्यहरू पनि राखिएका छन् तथा पश्चिम बङ्गालका तिनताकका राज्यपालको व्यवस्थामा चन्दा सङ्ग्रह गरिएर १०००० प्रति प्रकाशित भएकाले मूल्य पनि शुरू २/- भा० रू० मात्र राखिएर साधारण जनतालाई उपलब्ध हुने गराइएको छ।

सन् १९४० मा सम्मेलनका तत्कालीन मन्त्री पनि रहेकाले मात्र होइन तर कविवरप्रति असीम भक्ति र प्रेम भएकाले नै ज्ञवालीज्यूले भानुभक्तका मृत्यु भएको सत्तर वर्षको उपलक्ष्यमा **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** प्रकाशित गराए।^{३२} यसै

---

३१. भानु सालिग चौरस्तामा अनावरण समारोहको समय ज्ञवालीज्यूको भाषण (दियालो अङ्क ४५, पृ० ५४)

३२. द्रष्टव्य, दियालो वाङ्मय विशेषाङ्क (भानुभक्त स्मारक ग्रन्थसम्बन्धी केही कुरा)।

ग्रन्थ नै कवि भानुभक्त विषय खोजीमात्र होइन नेपाली जनमानसमा भानुभक्तलाई परिचित गराउनमा एक मुख्य कारण बन्नु गएको छ।^{३३}

भानुभक्त स्मारक ग्रन्थको प्रकाशन अनेक कारणले महत्त्वपूर्ण छ। प्रथमतः यो कवि भानुभक्त विषय प्रथम अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ हो। यसमा विद्वान् लेखकहरूका महत्त्वपूर्ण रचनाहरू समावेश छन्।

नेपाली साहित्य सम्मेलनले यस्तो ग्रन्थ प्रकाशित गरेर एउटा कीर्तिमान स्थापित गर्‍यो तथा विद्वान् लेखक र साहित्यकार सूर्यविक्रम ज्ञवालीले यस्तो ग्रन्थको तारतम्य मिलाएर औ ग्रन्थको सम्पादन गरेर नेपाली साहित्य र समाजप्रति कहिल्यै चुकाउन नसकिने ऋण लाएका छन्। द्वितीयतः यसै ग्रन्थमा नेपाल शासकका तरफबाट कवि भानुभक्तलाई सर्वप्रथम आदिकवि भनी स्वीकृति दिइएको छ।^{३४}

तृतीयतः उक्त ग्रन्थमा प्रतिपादित कति तथ्यहरूले भानुभक्त आचार्य सम्बन्धमा नवीन ज्ञानहरू सबैका जानकारीमा आए, जस्तै कविजीको जन्म मिति सम्बन्धमा, उनका एकदुई नजानिएका कविता सम्बन्धमा तथा उनी जेल जानुपरेको कारण सम्बन्धमा।

यसरी भानुभक्त विषय जनसाधारणलाई धेरै जानकारी दिने र कविप्रति श्रद्धा र प्रेम बढाउने कार्यमा यस ग्रन्थको प्रकाशनको ठूलो भूमिका छ। त्यसबाहेक कुनै कारणले ग्रन्थ नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति नेपालको नेपाली लेखनको सिद्धान्तबमोजिम तयार गर्नुपरेकाले यसबाट नेपाली लेखनमा एकरूपताप्रति पनि महत्त्वपूर्ण कार्य भएको छ।

त्यसपछि ज्ञवालीज्यूले सन् १९५४ मा सम्मेलनबाट बालकृष्ण समरचित नाटक भक्त भानुभक्तको दोस्रो संस्करण प्रकाशित गराए। यसमा ज्ञवालीज्यूको भूमिका उच्चस्तरको छ। यस नाटकका प्रकाशनले पनि भानुभक्त आचार्यको परिचय गराउनमा ठूलो योगदान दियो। अझ पछि सन् १९५७ मा बालचन्द्र शर्मा रचित भानुभक्त नामक पुस्तक पनि ज्ञवालीज्यूकै प्रेरणामा सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो। यस पुस्तकमा कवि भानुभक्त विषय नयाँ खोजी र नवीन विचारहरू प्रस्तुत छन्, जसले अनुसन्धान गर्नेहरूलाई गहिरो विचार गर्न लगाएको छ। पुस्तकमा ज्ञवालीज्यूको भूमिका पनि उतिकै महत्त्वपूर्ण छ।

३३. लक्ष्मीदेवी सुन्दास, उही, “यस ढाँचाको यो (भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ) अन्वेषणात्मक पहिलो ग्रन्थ थियो।”

३४. कमल दीक्षित, ‘भानुको उपाधि’, कालो अक्षर (ललितपुर, नेपाल : जगदम्बा प्रकाशन, (दो० सं०) सं० २०२३), पृ० ६२।

यी कार्यहरू प्रकाशनहरू, सम्पादनहरूबाहेक पनि ज्ञवालीज्यूले समयसमयमा कवि भानुभक्त विषयमा रोचक र महत्त्वपूर्ण रचना-लेखहरू लेखी विभिन्न पत्रपत्रिका वा सङ्ग्रहमा प्रकाशित गराए।^{३५} ती लेखहरूमा प्रतिपादन गरिएका विचारहरू पनि उल्लेखनीय छन्। उनले सबै प्रकारले कवि भानुभक्तलाई उच्च स्तर र ठूलो श्रद्धा दिएका छन्। यी कारणहरूले पनि आज दार्जीलिङ वा अन्य ठाउँमा भानुभक्त आचार्य सम्बन्धमा यस्तो उत्साह र प्रेमसित चर्चापरिचर्चा भइरहेछन्, खोजी भइरहेछन् तथा श्रद्धा दर्शाउने काम भइरहेछन्। त्यतिमात्र होइन ठाउँठाउँमा कवि भानुभक्त विषय भाषण वा वक्तव्यहरू राखेर पनि कविवरलाई परिचित गराउने औं उनको जीवन र कृतिको प्रचार गराउने कार्य ज्ञवालीज्यूले गरे।^{३६}

कवि भानुभक्त सम्बन्धको ज्ञवालीज्यूको अर्को महत्त्वपूर्ण कार्यको दार्जीलिङको चौरस्ता (भानुचोक)-मा कविजीको सुन्दर सालिग प्रतिष्ठान गराउनु। उनको यो योगदान दार्जीलिङका इतिहासमा तथा नेपाली साहित्यका इतिहासमा चिरस्मरणीय रहनेछ। सालिग निर्माणको अघि १५-८-१९४७ मा उनले तयार गरेको एउटा पर्चा (निवेदन पत्र) अरु पाँचजना (सम्मेलनका कार्यकर्ताहरू)-को पनि हस्ताक्षर लगाई वितरित भएको छ।^{३७} त्यसमा लेखिएका कुराहरूले कविवरप्रति श्रद्धा र भक्ति बढाउँछ र कविको उचित परिचय गराउँछ। त्यसपछि सालिग कोषका निम्ति उनले ठाउँठाउँमा गई रामायण पाठ गरेको तथा भानुभक्तको परिचय गराउनुभएका कार्यहरू पनि प्रशंसनीय छन्। अन्तमा सालिग बनाउन र त्यो प्रतिष्ठापनका निम्ति चौरस्ताइँ सुन्दर र आदर्श ठाउँ प्राप्त गराउन उनले गरेका प्रयास नेपालीमात्र कदापि भुल्न सक्ने छैन। यसरी उनले नेपालीहरूबीच मात्र होइन, भारतीयहरू र विदेशीहरूबीच पनि कवि भानुभक्त आचार्यको ठूलो प्रचार गराए।

दार्जीलिङमा भानु जयन्ती गराउन लाउने भानुप्रेमीहरूमध्ये ज्ञवालीज्यू एक प्रमुख हुन्। सन् १९४७ मा प्रथमपल्ट बृहत् रूपमा एन० एन० एच० पी० हलमा भानु जयन्ती आयोजित भयो। त्यसमा प्रमुख वक्ता ज्ञवालीज्यू थिए। पछिपछि पनि ठाउँठाउँमा गरिएका यस्ता जयन्तीमा उनको आशीर्वाद थियो। यसरी यो सत्य

३५. **दियालो, भारती, भानु।**

३६. भानुभक्त विद्यालयद्वारा आयोजित सन् १९४७ सालको भानु जयन्तीमा उनको भाषण **कमल** (१९५३) र पछि **दियालो** हाँगो ४५ मा उद्धृत छ।

३७. परिशिष्ट ५.४ तथा द्रष्टव्य छ, **भानु**, भानुभक्त विशेषाङ्क, एउटा ऐतिहासिक पत्र।

प्रमाणित हुन्छ कि मोतीराम भट्टपछि कवि भानुभक्तको खोजी प्रचार र प्रकाश गर्नेमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको भन्दा ठूलो स्थान अरु कसैको हुनसक्तैन।

७.१.१.५. नवयुवक युवतीहरूका प्रेरकका रूपमा

सूर्यविक्रम ज्ञवालीले दार्जीलिङमा आफ्नो ३० वर्षको आवास कालमा विविध कार्यहरू र सेवाहरू गरेर नेपाली भाषा, साहित्य, समाज र जातिको प्रगति र विकासमा योगदान दिए। यी कार्यहरूमध्ये नवयुवक नवयुवतीहरूबीच जागृति ल्याउने, उनीहरूलाई प्रोत्साहन दिने तथा उनीहरूका प्रेरणास्वरूप बनेर बस्ने उनको कार्य पनि एक प्रमुख र उल्लेखनीय कार्यहरूमध्ये एक भन्न सकिन्छ। चाहे साहित्य लेखन सम्बन्धमा होस्, चाहे भाषाको सेवा कार्यमा होस्, चाहे कवि भानुभक्तको गुनगान गर्नमा होस्, चाहे शिक्षाको काम गर्नेमा होस् तथा इतिहास अनुसन्धानमा होस् उनले नवयुवक नवयुवतीलाई केन्द्र बनाएर कार्य गरे औ उनीहरूलाई प्रोत्साहित गराए। यी कुराहरूका ठोस प्रमाणहरू ज्ञवालीज्यूका कृतिहरूमा लेख, रचनामा, पत्रिकामा, भूमिकामा वा सम्पादकीयहरूमा जताततै विद्यमान छन्।

विद्यालयहरूमा नेपाली भाषा शिक्षणको अधिकार स्वीकृत हुँदै गएपछि पाठ्यपुस्तकको अभाव सबैले अनुभव गर्न लागे, ज्ञवालीज्यू पनि यस विषयमा चिन्तित थिए। त्यसैले नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाको प्रथम अङ्क (पुस १९८८) मै उनले लेखे— “यो सुअवसरमा सम्पूर्ण शिक्षित नेपालीहरूले सम्मेलनका सदस्य भई यसको सहायता गर्नु उचित छ। समाजका शिक्षित नरनारीको सहायता पाए सम्मेलनले यो जिल्लाका छात्रहरूले पढ्ने पाठ्यपुस्तकको अभाव हुन दिने थिएन। छिटै नाना प्रकारका पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गराई जनताका सम्मुख उपस्थित गर्ने थियो।”

नैवेद्यको केही कुरा शीर्षकमा लेखिएको भूमिकामा पनि ज्ञवालीज्यूले तन्देरीहरूलाई नै सम्झना गरी यस्तो वाक्य लेखे— “त्यही फोहोर अँध्यारो खोप्रोमा साहित्यसेवीले बस्ने सिंहासन छ औ तहीं उसले लाउने श्रीपेच पनि छ। त्यो सिंहासनमा बस्न औ त्यहाँ भएको मुकुट लाउन मन हुने तन्देरी कवि वा लेखकले भानुभक्तका कवितामा झैं पण्डित धरणीधरका कवितामा विचार गर्ने धेरै कुरो पाउनेछ।” अझ अन्तमा उनले लेखे... “नैवेद्यका यीभन्दा पहिले छापिएका ती संस्करणले जसरी हाम्रा नवयुवक र नवयुवतीलाई प्रसन्न गरायो उसै गरी यो

परिवर्तित चतुर्थ संस्करणले पनि खुशी गराउला भन्ने आशा छ ।”

कथा कुसुमको प्राक्कथन लेख्दा पनि ज्ञवालीज्यूले युवा समुदायलाई सम्झना गरेर यी लहरहरू लेखे— “यहाँ सङ्ग्रह गरिएका कथाहरूद्वारा हाम्रा नवयुवक लेखकहरूको कथा-साहित्य र त्यसको कलापट्टि दृष्टि आकर्षित भएछ र यी कथाहरूद्वारा पाठकपाठिकाको एक घडी आनन्दपूर्वक बसिबियाँलो भएछ भने नेपाली साहित्य सम्मेलनले यो पुस्तक प्रकाश गर्नुपरेको परिश्रम सफल हुनेछ ।” (२५-७-३८)

वीर बलभद्र पुस्तकको छोटो भूमिकामा पनि उक्त ग्रन्थ युवावर्गलाई नै समर्पित गर्दै यसरी पाठकपाठिका विशेष गरी— “नवयुवक नवयुवतीहरूका प्रसन्नतामा नै यसको सफलता निर्भर छ। त्यो पाए भने साँच्चिकै खुशी हुनेछु ।” भनी लेखेका छन् । (श्रावण सङ्क्रान्ति १९९७ – सन् १९४०)

अझ बढेर **नेपाली वीरहरू** पुस्तकको प्रथम संस्करणका भूमिकामा त ज्ञवालीज्यूले आफ्नो हृदय नवयुवक-नवयुवतीहरूप्रति उद्गार पोख्दै यसरी लेखेका छन्— “नेपाली किशोरकिशोरी तथा युवकयुवतीहरू हो यो सानो पुस्तकमा प्रेमपूर्वक तपाईंहरूलाई समर्पण गर्छु । आशा छ, तपाईंहरू यसलाई स्वीकार गर्नु होला । छिपिएका तथा संसारका सङ्घर्षमा पसेका मान्छेहरूले यो सानो पुस्तक लेखिएका कुराहरूलाई पुराना थोत्रा गन्थन भनी प्रायः भन्दछन् । तर तपाईं किशोर किशोरी तथा युवकयुवतीहरू त्यसो भन्नुहुनेछैन किनभने तपाईंहरूलाई वीर चरित्र मनपर्छ भन्ने कुरो मलाई राम्ररी थाहा छ ।

“तपाईंहरूका कोमल निःस्वार्थ तथा स्वतन्त्र हृदयमा जातिप्रेमको रस चुलीसम्म भएर बसेको हुन्छ र तपाईंहरूलाई आफ्नो जातीय वीरहरूको चरित्र सुन्न तथा जान्न साह्रै मन लाग्छ । त्यसैले मैले यो सानो पुस्तक तपाईंहरूका निम्ति लेखी तपाईंहरूलाई चढाएको हुँ ।” यसरी सम्पूर्ण भूमिका नै युवावर्गलाई सम्बोधन लेखेर यसरी अन्त गरेका छन्:-

“तपाईंहरूको जातिले प्राचीनकालदेखि अहिलेसम्म अनेक वीरहरूलाई जन्म दिएको छ । तपाईं त्यस्ता गौरवपूर्ण इतिहासका वारिस हुनुहुन्छ । तपाईंका हातमा नै हामी नेपालीहरूको भविष्य निर्भर छ । आफ्नोबारे पुर्खाझैं तपाईं पनि वीर हुनुहोस् औ आफ्नो पुर्खौली सुहाउँदो कार्यले नेपाली जातिको मुख उज्ज्वल गराउनुहोस् भन्ने मेरो प्रार्थना छ ।...” (माघ मसान्त २००० – सन् १९४३)

यसरी युवाहरूमाथि ज्ञवालीज्यूको असीम विश्वास र भरोसा थियो । उनले

धेरै कार्यहरू उनीहरूकै निमित्त गरेको विश्वास हुन्छ।

सन् १९५० मा इन्द्र सुन्दासबाट अनुवाद गरिएको पण्डित जवाहरलाल नेहरू पुस्तक **पिताको पत्र छोरीलाई** सम्मेलनबाट प्रकाशित भयो। उक्त पुस्तकको परिचय ज्ञवालीज्यूले लेखे। त्यसका भूमिकामा पनि उनले हाम्रा बालकबालिकाहरूलाई नेहरूज्यू तथा उनको विचार र ज्ञानको परिचय गराउन पाएकोमा खुशी व्यक्त गरेका छन्। उनले लेखेका छन्— “आजका केटाकेटी भोलिका तन्देरी हुन्छन्। उनीहरूका कोमल हृदयमा यो पुस्तकले जो प्रभाव पर्नेछ त्यो उनीहरूका अन्तरस्थलमा नमेटिने गरी बस्नेछ।” (जेठ २००७ – सन् १९५०)

यसरी नै ज्ञवालीज्यूले आफूले लेखेका अन्य धेरै पुस्तकहरू पनि युवकयुवती समुदायलाई समर्पण गरेका छन् तथा अरूले लेखेका पुस्तकहरूमा पनि भूमिका लेख्नुपरे उनले युवा समुदायको उत्तरदायित्वको बोध गराएका छन् वा उनीहरूलाई जागृतिको आह्वान गरेका छन्। त्यसबाहेक रूपनारायण सिंह, लैनसिंह बाङ्देल, इन्द्र सुन्दास, नन्दध्वज राई, बल बहादुर छेत्री, के० बी० सिंह, पारसमणि दर्नालहरू झैं नवयुवकहरूलाई उनले सम्मेलनमा आकर्षित गरे तथा सम्मेलनका विभिन्न कार्यभारहरू जिम्मा दिए। रूपनारायण सिंहलाई प्रकाशन उपसमितिमा राख्नबाहेक समयसमयमा साहित्यिक गोष्ठीमा बोल्न लाउने र सम्मेलन पत्रिकामा उनका लेखहरू प्रकाशित गरिदिने कार्यहरू उनकै उत्साहले भयो। त्यतिमात्र होइन आधामात्र लेखेर छोडेको **भ्रमर** उपन्यास ज्ञवालीज्यूकै प्रेरणा पाएर उनले पूर्ण गरे। त्यसरी नै बाङ्देललाई पनि सम्मेलनका विभिन्न कार्यहरूमा उनले आकर्षित गरे तथा उनको **मुलुक बाहिर** उपन्यास आद्योपान्त पढेर त्यसलाई संशोधन गरेर पुस्तकको भूमिका लेखे सम्मेलनबाटै प्रकाशित गर्ने काम पनि उनले गरे। इन्द्र सुन्दासज्यूलाई पनि सम्मेलनका कार्यकारिणी सदस्य बनाई विभिन्न जिम्मावारी दिए। उनको **पिताको पत्र छोरीलाई** (अनुवाद) पुस्तक पढ्ने संशोधन गर्ने परिचय लेख्ने र प्रकाशित गर्ने भार आफै लिए।^{३८} त्यसरी बल बहादुर छेत्रीज्यू तथा अन्य युवाहरूलाई सम्मेलन कार्यालयमा युवा सम्मेलन सञ्चालन गर्ने मौका दिए। ज्ञवालीज्यूले आफ्ना समकालीन साहित्यकारसमेतलाई हौसला र प्रेरणा दिए। समजीले उनले **अमरसिंह थापा** पुस्तक पढी प्रेरित भएर **अमर सिंह** नाटक लेखेको तथ्य उक्त पुस्तकको केही शब्दमा जाहेर गरेका छन्। त्यसरी जनकलाल

---

३८. सम्मेलन विवरण बही।

शर्माज्यूका ललित कला र साहित्य प्रकाशनमा अनेक प्रकारले सहयोग गरेका छन्। त्यस्तै बालचन्द्र शर्माका भानुभक्त प्रकाशनमा पनि मुख्य भूमिका निभाए।

यसरी नवयुवक-नवयुवतीलाई जागृतिको सन्देश सुनाउने तथा उनीहरूको प्रेरणास्वरूप भएर बसिदिने ज्ञवालीज्यूको यो कार्य साँच्चै स्तुत्य छ।

७.१.२. धरणीधर शर्माको योगदान

दार्जीलिङमा नेपाली भाषा, साहित्य, जाति तथा सनातन हिन्दू धर्म विषय चर्चा चलाउन औ अनुराग बढाउने कार्यमा गति आएको सन् १९१९ मा पं धरणीधर शर्मा खरसाङ तथा दार्जीलिङ आएपछि नै हो। उनी १९१८ को नोभेम्बरमा प्रथमपल्ट आफ्ना काका कृष्णप्रसाद कोइरालासित दार्जीलिङ आए। यद्यपि आफ्ना कविताहरूमार्फत उनी यता परिचित थिए। उनका **विद्याभ्यासको प्रयोजना** (वर्ष १ कला २), **विनय र लहे** (वर्ष १ कला ३), **उर्दी** (वर्ष १ कला ४), **उद्बोधन ब्यँझाएको पद्य** (वर्ष १ कला १०), **नत्र बर्बाद भयो** (वर्ष १ कला ११), **कवि भानुभक्तप्रति** (वर्ष १ कला १२), **कोदानुनय र गुहार** (वर्ष २ कला १) आदि कविताहरू खरसाङबाट पारसमणि प्रधानका सम्पादनमा प्रकाशित हुने **चन्द्रिका** (साहित्यिक पत्रिका)—मा देखा परिसकेकाले खरसाङमा उनको राम्रो खातिर भयो। त्यसै समय गोर्खा पुस्तकालयको भवन उद्घाटन हुने भएकाले उनलाई त्यतिज्जेल खरसाङमै बस्ने आग्रह गरियो। उक्त पुस्तकालयको भवन उद्घाटनको समय उनको विशुद्ध नेपाली भाषामा वक्तव्य सुन्न पाएर यताका मानिसहरू मुग्ध भए। फलतः खरसाङका मानिसहरूले उनलाई त्यहीं राख्ने निश्चय गरे। पछि चौतारीका धनप्रकाश शाहको प्रयासले खरसाङवासीको सो इच्छा पूर्ण भयो। यसै समय (फरवरी)—मा पारसमणि प्रधान कालेबुङको स्कटिज युनियन मिशन इन्स्टिच्यूट (एस० यू० एम० आई०)—मा नेपाली शिक्षकको नियुक्ति पाई गएकोले उनले रिक्त बनाएका हरि प्रिन्टिङ प्रेसको मेनेजरको स्थानमा धरणीधर शर्मालाई राख्ने काम भयो।^{३९} तर चाँडै (मार्च १९१९ मा) धनप्रकाश शाह स्थानान्तर भई खरसाङबाट दार्जीलिङ आउँदा धरणीधर शर्मा पनि उनीसँगै दार्जीलिङ आए। यहाँ आएर सरकारी उच्च विद्यालयमा नेपाली शिक्षकको कार्यभार सम्हाले। यस नियुक्ति सम्बन्धमा पनि हनजीत देवान औ शाहको प्रभाव थियो जो

३९. पारसमणि प्रधान – टिपन टापन (खरसाङ गोर्खा लाइब्रेरीको उद्घाटन), पृ० २३४-२४४।

पण्डितज्यूले आफ्ना जीवनमा स्वीकार गरेका छन।^{४०}

धरणीधर शर्माले बनारस वासको समय सन् १९१५ देखि नै साहित्यमा चाख लिएका थिए। त्यसैले दार्जीलिङ आएर पनि उनले सामाजिक, धार्मिक, साहित्यिक कार्यहरूमा आफूलाई संलग्न राखे।^{४१} यसरी तिनताकका दार्जीलिङको वरिष्ठ नेपाली भाषी नागरिक गनिएका हरिप्रसाद प्रधान तथा मोतीचन्द प्रधान औ भाषा, साहित्य, शिक्षाप्रेमी पारसमणि प्रधानबाहेक बनारसमै घनिष्टता भइसकेका आफ्ना मित्र सूर्यविक्रम झवाली आदिसित प्रसङ्ग चलाई नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित गर्ने कार्यमा सहयोग गरे। यसरी सम्मेलनमात्र होइन, भीम छात्रवृत्ति, धीरधाम र मनोविनोद पुस्तकालयको पनि उनी संस्थापक सदस्य थिए।^{४२} यी सब कारणहरूले नै उनको दार्जीलिङ आवासभरि उनी एक वरिष्ठ नागरिकहरूका रूपमा रहे, जसको सम्पर्क राज्यपाल, जिल्लापाल तथा उच्च अधिकारीवर्गसित थियो।^{४३} उनले बिदा लिएपछि पनि दार्जीलिङले प्रेम र श्रद्धासित उनको सम्झना गरिराख्यो औ सन् १९८१ मा उनको निधन भएपछि दार्जीलिङले कृतज्ञतापूर्वक उनलाई श्रद्धाञ्जली चढायो।

धरणीधर शर्माले समाजका विभिन्न क्षेत्रमा कार्य गरी योगदान दिएकाले उनका कार्यहरूलाई तलका उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी विस्तारपूर्वक विवरण दिइएको छ।

७.१.२.१. नेपाली भाषा र साहित्यका सेवकका रूपमा

दार्जीलिङ आगमनको धेरै अघिदेखि नै धरणीधर शर्माले नेपाली भाषा र साहित्यको सेवा गर्न थालेका थिए। बनारसमा **गोर्खाली**को सम्पादन र प्रकाशनमा उनी सहयोग गर्थे, **चन्द्र** पत्रिकामा रचनाहरू दिन्थे, **चन्द्रिकामा** उनका अनेक कविताहरू प्रकाशित भइसकेका थिए।^{४४} दार्जीलिङ आएको केही समयपछि सन् १९२० मा उनले आफ्ना ती विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित कविताहरू सङ्कलित गरी **नैवेद्य** नाममा प्रकाशित गराए। आफ्नो उक्त ग्रन्थ सम्बन्धमा उनले यस्तो

४०. धरणीधर, जीवनी, पृ० २९।

४१. ऐजन, पृ० ९, १३, ९०।

४२. **दियालो**, धरणीधर विशेषाङ्क – यत्रतत्र।

४३. ऐजन।

४४. “तिनताक (सन् १९२०) मा मैले सक्रिय रूपले सार्वजनिक सेवा गर्न थालेको ५ वर्ष भइसकेको थियो (धरणीधर शर्मा – जीवनीबाट)।

भावोव्यक्ति दिएका छन्— “कवीन्द्र रवीन्द्रले गीताञ्जलि लेखेको र ती कविताहरू साह्रै राम्रा लागेकाले म पनि नेपाली साहित्यलाई अरु के चढाउन सक्थेँ, त्यतिञ्जेल लेखेका कविताहरू जोडेर त्यही धूपबती र नैवेद्य चढाउने काम गरेको थिएँ। नैवेद्य भनेको मेरो आत्मनिवेदन हो।”^{४५}

नैवेद्यका कविताहरूले तिनताकका दार्जीलिङका नेपालीहरूलाई जगाउनुमा ठूलो काम गरेको छ।^{४६} सूर्यविक्रम ज्ञवालीले आफ्ना सम्पादनमा प्रकाशित जन्मभूमि पत्रिकाको वर्ष १ अङ्क २-३ आषाढ-श्रावण १९७६ मा नैवेद्य र यसका रचयिता धरणीधर शर्मा विषय यसरी लेखेका छन्—

“आफ्नो हीनावस्थाको दृश्य नेत्रका समक्ष राखी नैवेद्य पढ्नुभयो भने त्यसको वास्तविक आनन्द र शिक्षा पाउनुहुनेछ।... वालमीकि, व्यास, कालिदास इत्यादि हाम्रा प्राचीन भारतीय कविको जो आदेश पनि हो। हाम्रा कवि धरणीधरको आदेश पनि यही हो। यिनको उद्देश्य हाम्रा हृदयमा त्यसप्रति श्रद्धा उत्पन्न गराई चित्र खडा गरी हामीलाई आफ्नो कर्तव्य कर्म तथा स्वाभिमानको शिक्षा दिने हो।

“मानसिक पवित्रता र आत्माभिमान नहुनाले हाम्रो हास भएको हो। अतएव हामीले सद्ज्ञानद्वारा यी दुई कुरो प्राप्त गर्नुपर्छ। कुरा यही हो यसै तत्त्वलाई कविले ठाउँठाउँमा आफ्नै स्वतन्त्र रीतिले भिन्नभिन्न रूपमा प्रतिपादन गरेको छ।

“नेपाली भाषाका इतिहासमा कवि धरणीधर शर्माको अटल नाम रहनेछ। आजसम्म हाम्रो भाषामा अन्त्यानुप्रासहीन कविता लेख्ने कसैले उल्लेखनीय प्रयत्न गरेको थिएन। त्यस्तो कविता नराम्रो औं कट्टु हुन्छ भन्ने जनतामा विश्वास थियो, तर सो कुरा धरणीधरको कविता हेर्ने कसैले अब स्वीकार गर्नेछैन। अन्त्यानुप्रासहीन कविता पनि अत्यन्त मीठो औं ललित हुनसक्दा रहेछन् भन्ने कवि धरणीधरले सिद्ध गरिदिए।

...प्राचीन कृषिहरूको शिक्षालाई नवीनतापूर्वक तथा कस्तो हृदयमा प्रभाव पार्ने सरल भाषामा सबैले बुझ्ने गरी कविले लेखेको छ। सो कविको उच्च विचार, कल्पना शक्ति, ज्ञान र प्रेमको परिचय दिन्छ।” इत्यादि।

---

४५. ऐजन

४६. दियालो, धरणीधर विशेषाङ्क, यत्रतत्र।

२५ मई १९२४ को दिन नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित गरिँदा धरणीधर शर्मा एक उपसभापति चुनिए। उनले हरिनामाञ्जलि^{४७} कविता गाएर श्रोतावर्गलाई अपार हर्षबोध गराएका थिए। सभाको अन्ततिर पनि नेपाली 'भाषाको सवाई' नामक कविता पढेर सबैको जोश बढाए। त्यसरी नै पछिपछि आयोजित सम्मेलनका सभाहरूमा पनि धरणीधर शर्माद्वारा प्रार्थना बोध गराउने नियम नै बसेको थियो। यसरी सन् १९२४ देखि १९५९ सम्म जम्मा ३५ वर्ष सम्मेलनको लगातार सेवा गरेर नेपाली भाषा र साहित्यको क्षेत्रमा एक अद्वितीय स्थान सुरक्षित राखेर उनले दार्जीलिङ छोडिगएका थिए।

सन् १९२४ मा ने० सा० स० स्थापित भएपछि नैवेद्यको सम्पूर्ण प्रकाशन अधिकार उनले सम्मेलनलाई नै दिए। फलतः त्यसको दोस्रो संस्करण सन् १९२५ मा सम्मेलनबाट प्रकाशित भयो। त्यसपछि सन् १९८३ सम्म नैवेद्यको बाह्रौँ संस्करण सम्मेलनबाट प्रकाशित भए। उक्त पुस्तक विषय सन् १९३९ मा सम्मेलनबाट प्रकाशित एक सूचीपत्रमा "पनि यस्तो विवरण पाइन्छ— "(नैवेद्यका कविवर धरणीधर शर्माले) सबैले हिँडेको बाटो नहिँड्ने आफ्नो एउटा नयाँ बाटो बनाउनुभएको छ कविता अनौठा, पढ्दा भित्र मनमा प्रभाव पार्ने औ बडा रसिला छन्। पहिले छापिँदा पण्डितजीका कविताले मानिसका मनमा धर्मपट्टि श्रद्धा बढ्छ औ जातिप्रति प्रेम उत्पन्न हुन्छ।" उक्त पुस्तक आजसम्मै प्रवेशिका तहदेखि एम० ए० तहसम्म अध्यापनका निम्ति निर्धारित गरिएको छ। तर यस ग्रन्थका निम्ति पण्डितज्यूले सम्मेलनबाट कुनै प्रकारको रोयल्टी लिएनन्। यसरी सम्मेलनप्रति असीम श्रद्धा राखेकाले नै २५ जुलाई १९३१ मा सम्मेलन कार्यकारिणी समिति पुनर्गठित हुँदा उनलाई पुनः उपसभापति निर्वाचित गरियो। त्यसबाहेक एउटा यस्तो प्रस्ताव पनि पारित गरियोः— "हाम्रो श्री धरणीधर शर्मा र श्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीमाथि पूर्ण विश्वास छ औ यहाँहरूले हाम्रो समाजलाई जो सुधार गर्नुभएको छ औ गर्नुहुँदैछ यसका निमित्त उहाँहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन्छौ।"

धरणीधर शर्माले सम्मेलनले गठन गरेका विभिन्न उपसमितिहरूमा बसेर पनि यथासक्य सेवा गरे। दार्जीलिङ जिल्लामा सम्मेलनको प्रचार गराउनु र मानिसहरूलाई यसको सदस्य बनाउनु भनी ९ सदस्यहरूको एक उपसमिति गठन गरिएको थियो। उनी त्यसको एक सदस्यमात्र होइन तर उक्त कार्यको

४७. ने० सा० स० को कार्य विवरण (प्रथम सभा)।

४८. परिशिष्ट - ५.५

केन्द्रविन्दु नै थिए। उनले आइतबार वा अन्य बिदाको समय दार्जीलिङ बजारमा आफ्ना जागृति कविताहरू लयमा गाएर यहाँका मानिसहरूमा भाषा, साहित्य, धर्म, जाति-प्रेमको भावना सञ्चार गराए।^{४९} सम्मेलनका प्रायः सबै सभामा उनको उपस्थितिले जोश र उत्साह प्रदान गर्थ्यो।

नेपाली भाषा र साहित्यका सेवाको चर्चा हुँदा धरणीधर शर्माले हरिप्रसाद प्रधान र सूर्यविक्रम ज्ञवालीसित संलग्न रूपमा २० अप्रेल १९३२ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयलाई पठाएका स्मारक-पत्र प्रासङ्गिक हुन्छ। चर्चित संयुक्त स्मारक पत्रको (जसलाई पछिबाट ने० सा० स० ले पनि अनुमोदन गर्‍यो।) परिणामस्वरूप उक्त विश्वविद्यालयले पनि 'नेपाली' शब्द नै प्रयोग गर्ने स्वीकृति दियो।

१९ जुलाई १९३३ मा आयोजित सम्मेलनको वार्षिक सभामा उनले 'भाषा र साहित्य' शीर्षक लेख पढेर सुनाए। यसबाहेक उनका 'बिदा' कविता र 'हो कि होइन?' लेख पनि सम्मेलन पत्रिकाको वर्ष सङ्ख्या १ मा जो 'साहित्य सुधा' कविता र 'सकसक' लेखक उक्त पत्रिकाकै वर्ष ५ सङ्ख्या १ मा प्रकाशित भए। उनका साहित्यिक र सामाजिक कार्यहरूले ने० सा० स० लाई बढ्दै लाभान्वित भएको थियो।^{५०} यसको प्रशंसा गर्दै २४-७-१९३९ को वार्षिक सभामा कर्नेल शिव प्रताप शमशेर थापाले पनि यसो भनेका थिए— "ने० सा० स० को यति चाँडै उन्नति भएकोमा पण्डित धरणीधर शर्मा, बाबु सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई हार्दिक धन्यवाद दिन्छु।"^{५१}

धरणीधर शर्माज्यूले अन्य साहित्यिक ग्रन्थहरू पनि लेखे,^{५१} यद्यपि ती सम्मेलनबाट प्रकाशित भएनन्। त्यसबाहेक **नैवेद्य**ले उनी जति परिचित भए अन्य ग्रन्थहरूले भएनन्। **स्पन्दन** कविता सङ्कलन, **नेपाली मञ्जरी**, **लोकको राज**, **हाम्रो काम** इत्यादि उनका ती कृतिहरू हुन्। उनले प्रख्यात शब्दकोश सम्पादक आर० एल० टर्नरलाई पनि उनको शब्दकोश तयार गर्नमा ठूलो सहयोग गरे। जुन

४९. ऐजन् (ने० सा० स० लाई धरणीधरका योगदान, जगत् छेत्री)।

५०. रामकृष्ण शर्मा, टेबल गफ, पृ० ५८।

५१. १. पंचामृत (कविता सङ्ग्रह)।
 २. स्पन्दन (कविता सङ्ग्रह)।
 ३. नेपाल मञ्जरी (कविता सङ्ग्रह)।
 ४. लोकको राज (कविता सङ्ग्रह)।
 ५. हाम्रो काम।
 ६. मनुष्य जीवनको महत्त्व – मेरा वक्तव्य।

तथ्य टर्नरज्यूले उक्त शब्दकोशको प्राक्कथनमा स्पष्ट शब्दहरूमा उल्लेख गरेका छन्।^{५२}

यसरी धरणीधर शर्माले ने० सा० स० लाई नै आधार बनाएर नेपाली भाषा र साहित्यका निम्ति धेरै ठोस कार्यहरू गरे। आफ्ना कविताहरूमार्फत सुषुप्त नेपाली समाजलाई जगाउने र अधि बढ्ने प्रेरणा दिए। उनका यी योगदानले सम्मेलन धेरै अधि बढ्नु सकेको हो।

७.१.२.२. सामाजिक कार्यकर्ताका रूपमा

धरणीधर शर्माको क्षेत्र मुख्यतः भाषा, साहित्य र शिक्षा थियो, तापनि अन्य क्षेत्रहरूमा उनले कैयौं ठोस योगदान दिएका छन्। यस्ता क्षेत्रहरूमध्ये सामाजिक क्षेत्रलाई एक मुख्य मान्नु सकिन्छ। उनी प्रथमपल्ट सन् १९१९ मा दार्जीलिङ आए। त्यस समयको दार्जीलिङको सामाजिक अवस्था अत्यन्त सोचनीय थियो भन्ने तथ्य उनका **नैवेद्य**का कैयौं कविताहरू पढेर बुझ्न सकिन्छ। उनले 'अर्जी' कवितामा जाँड, जुवा, जारीको प्रसङ्ग उठाएका छन्, जसबाट त्यस समय दार्जीलिङको सामाजिक जीवन उक्त तीन दुर्गुणले व्याप्त थियो औ यसको बोध भएपछि उनी अत्यन्त व्यथित भई त्यस समाजलाई उद्धार गर्ने उद्देश्यले 'अर्जी' कविता लेखिएको भन्ने स्पष्ट हुन्छ। वास्तवमा शिक्षाको अभावमा मानिसहरू मादक पदार्थको सेवनद्वारा घर समाजलाई नष्ट पारिरहेका थिए औ अन्य विद्वानहरूको वक्तव्य वा लेखहरूबाट पनि स्पष्ट हुँदछ। त्यसै गरी जुवा तासका त्यस समय ठूलो प्रचलन भएको र वरिपरिका कैयौं मानिसहरूको यस्ता जुवाका कारणले सर्वनाश भएको उनले आफ्नै आँखाले देखे। जो उनले आफ्नो जीवनीमा लेखेका छन्। बहुबिहा र घर झगडा पनि नेपालीहरूमा त्यस समय प्रचलित

---

५२. आर० एल० टर्नरको ग्रन्थ, **ए कम्प्यारेटिभ एण्ड इतिमोलोजिकल डिक्सनेरी अफ द नेपाली ल्याङ्वेज (A Comparative and Etymological Dictionary of the Nepali Language)** का प्रस्तावनामा उनले यसो लेखेका छन्:-

"To my friend pandit Dharanidhar Sharma Koirala B.A., B.T., of the Govt. High School, Darjeeling, I owe more than I can say. Since 1922, when for a period of six months I spent a part of each day in his company, he has been my constant counsellor and collaborator. He has examined every one of the 26,000 entries. The task, which has been a labour of love under-taken in the midst of his official duties, has been immense. Lovers of the Nepali Language cannot be too grateful to him." (2nd edition, 1980), P VIII

थियो। यसरी समाजका यसभन्दा खराब यी तीन अवगुणको निर्मूल गर्ने उद्देश्यले कविता लेखेर होस् भाषण दिएर होस् वा उपदेश गरेर होस् उनी चेष्टाशील रहे। उनका अन्य कविताहरूमा पनि समाजसुधारको भावना राखेर, नीति, उपदेश आदिका विषयवस्तु संलग्न छन्। यहाँको सामाजिक जीवनतर्फ उच्च पार्ने ध्येयले गोर्खा समिति र ने० सा० स० को सक्रिय कार्यकर्ता भई उनले कार्य गरे।^{५३}

जुलाई १९३५ को सम्मेलनको वार्षिक सभामा उनले 'हो कि होइन' शीर्षकमा एउटा लेख पाठ गरे।^{५४} जसमा नेपाली समाजको अवस्था बोध गराई समस्या समाधानको सन्देश पनि थियो। त्यसरी नै अन्य साहित्यिक लेख वा कवितामा पनि सामाजिक समस्यालाई उनी छुन्थे।

७.१.२.३. कवि भानुभक्त आचार्यका प्रचारकका रूपमा

दार्जीलिङ निवासी नेपालीहरूमा नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित हुनुका धेरै अघिदेखि नै भानुभक्त आचार्य विषय केही जानकारी भएको हो जसको प्रमाण रामायणका प्रतिहरू बिक्री भएको र ती श्लोकहरू लयमा गाइएका तथ्यहरूबाट स्पष्ट हुन्छ।^{५५} तर भानुभक्तको महत्त्व यहाँको बहुसङ्ख्यक नेपालीहरूले बुझेका थिएनन्, न रामायणबाहेक भानुभक्तका अन्य कृतिहरू विषय नै जानकारी थियो। नेपाली साहित्य सम्मेलनका माध्यमबाट भानुभक्तलाई जनसाधारणमा पुर्याउने, परिचित गराउने तथा भानुभक्तको मर्यादा बढाउने कार्य यथाशक्य भयो तर सम्मेलन स्थापनाको धेरै अघि नै दार्जीलिङमा पनि नआएकै समय चन्द्रिका वर्ष १ कला १२ मा कविवर सम्बन्धको उनको कविता प्रकाशित भएको हो। १९१८ को नोभेम्बरमा खरसाङको गोर्खा पुस्तकालय भवनको उद्घाटन समारोहमा पनि धरणीधर शर्माले भानुभक्त, उनका कविता र विशेष रामायण सम्बन्धमा धेरै कुरा भने।^{५६} दार्जीलिङ आएपछि त जहाँ मौका पर्छ भानुभक्त विषयमा चर्चा गरे। पछि सम्मेलनका निम्ति सदस्य बढाउने उद्देश्यले आइतबार वा छुट्टीको दिन बजारमा रामायणका श्लोकहरू लयमा गाएर सुनाउँथे। भानुभक्त र उनको रामायणप्रति उनको असीम प्रेम थियो।

धरणीधर शर्माले आफ्ना कैयौँ कविताहरू भानुभक्तलाई नै समर्पण गरेर

५३. धरणीधर, जीवनी, पृ० ७१।

५४. ने० सा० स० पत्रिका – वर्ष ४ – सं० १।

५५. पारसमणि प्रधान, 'कवि भानुभक्त आचार्य दार्जीलिङमा', टिपन टापन, पृ० ६२।

५६. पारसमणि प्रधान – 'पाँच पौरखी पुरुष रत्न' – पृ० ७४।

रहे। अन्य कति कविताहरूमा पनि भानुभक्तको प्रसङ्ग उठाएका छन्। सम्मेलनले प्रकाशित गरेको **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**मा उनले ‘भानुभक्त श्रद्धाञ्जली’ र ‘आशा’ दुई सुन्दर कविता प्रकाशित गरे। अझ पछि भानु सालिग निर्माणार्थ ज्ञवालीज्यूलाई सहयोग गर्ने एक मुख्य व्यक्ति उनी नै थिए।^{१७} उनले ठाउँठाउँमा गएर रामायणका श्लोकहरू तथा आफ्ना जागृतिमूलक कविताहरू गाएर सालिगका निम्ति दान सङ्ग्रह गरे।^{१८} यसरी भानुभक्तप्रति उनको पूर्ण भक्ति र प्रेम थियो। तथा भानुभक्तलाई जनमानसमा परिचित गराउनु उनले हरप्रकारले योगदान दिए।

७.१.२.४. धार्मिक कार्यकर्ताका रूपमा

एउटा जातिका विकासमा धार्मिक र नैतिक विषयको पनि ठूलो महत्त्व छ। धार्मिक भावनाको विकास तथा नैतिकताका पालनले जातिमा शुद्धता, नियमितता र आत्मिक शक्तिको प्रस्फुटन हुन्छ। नेपाली साहित्य सम्मेलनको धार्मिक उद्देश्य केही पनि थिएन। यस्तो साहित्यिक संस्थामा त्यस्तो उद्देश्य रहनु पनि सत्तैन जुन संस्थामा प्रायः सबै धर्मावलम्बीहरू एकसाथ बसेर कार्य गर्दछन्। तर पनि त्यो ब्रिटिश साम्राज्यवादको युग थियो औ सरकारी टेवा प्राप्त भएकाले क्रिष्टियन धर्मको ठूलो जोड थियो। त्यसबाहेक पाद्री गंगाप्रसादजस्ता व्यक्ति लगाएर त्यस धर्मप्रचारकको कार्य भइरहेको समय स्वधर्म अथवा हिन्दूहरूको वकालत गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई सुरक्षा पाउनु गाह्रो थियो। यस्ता समयमा धरणीधर शर्माले आफ्ना कविताहरूमा भाषा, साहित्य र शिक्षाका निम्ति नेपालीहरूलाई आह्वान गर्दै स्वधर्मबोध पनि गराए। उनका धेरै कविताहरूमा राम र कृष्णलाई पुकारिएको छ, स्वधर्मको महत्त्व बुझाएको छ तथा धार्मिक भावना र नैतिक उत्थानको आह्वान गरिएको छ।^{१९} उनका यस्तै कविताहरूपछि **नैवेद्य**मा सङ्गृहीत भए।

५७. भानु-भानुभक्त विशेषाङ्क, ‘एउटा ऐतिहासिक पत्र’

“यो प्रस्ताव उठ्नेबित्तिकै (भानु सालिग निर्माणको) हामीमध्ये एकजना पण्डित धरणीधर शर्मा बी० ए० बी० टी० महोदयले २२५ रूप्य दान दिई शुभस्य शीघ्रम भनी हामीलाई यो काम थालिहाल्ने अनुमति तथा सहायता गर्ने वचनसमेत दिनुभएका हुनाले...”

५८. (क) **दियालो** – धरणीधर विशेषाङ्क – पृष्ठ ७ (इन्द्रबहादुरको पत्र) –

(ख) ज्ञवालीले यसरी लेखेका छन्–

“पण्डित धरणीधर शर्माले पनि सो पगरी (धर्मको पगरी) तर लाएकै छ क्यार। त्यो पवित्र खोपामा बस्न सकेको हुँदा भानुभक्त वा पण्डितजीको प्रशंसा गरे तापनि अचेलका हामीहरूलाई धर्मको जामा र पगरी मनपर्दैन।

५९. **नैवेद्य**मा, हरिनामञ्जलि, जातीय गीत, कहली, उर्दी, अर्ती, पुकारा, प्रार्थना (इत्यादि)।

त्यसपछि सम्मेलनद्वारा आयोजित प्रायः सबै सभाहरूमा उनले सर्वप्रथम प्रार्थना गरेरमात्र सभाका अन्य कार्यक्रम थालिने एउटा प्रथा नै बनेथ्यो।^{६०} यस्ता सभाहरूमा आफ्ना भाषणमा पनि उनी धार्मिक र नैतिक विषयमा जोड दिन्थे। उनकै लगातार प्रयासको फलस्वरूप ने० सा० स० ले नेपालीमा टिप्पणीसहितको उनको **श्रीमद्भागवतगीता** प्रकाशित गर्‍यो। यसका तीन संस्करणमा १४०००^{६१} प्रति प्रकाशित हुनुबाट परोक्ष रूपमा सम्मेलनको धार्मिक कार्यक्रमको प्रमाण गर्छ। उक्त गीता सम्बन्धमा सम्मेलनले सन् १९३९ मा प्रकाशित एक सूची पत्रमा यस्तो^{६२} विवरण दिइएको छः-

“नेपाली भाषाका सुविख्यात कवि धरणीधर शर्मा कोइरालाद्वारा लिखित नेपाली टीकाका विषयमा केही लेख्नुपर्ने आवश्यक छैन, किनभने अनुवाद सजिलो तर मनपरी होइन, पाण्डित्यपूर्ण तर सबैले बुझ्ने औ गम्भीर तर सरस छ भन्ने कुरो निज पण्डितजीको नामले स्पष्ट छ। यो अनुवाद पण्डितजीको अनेकन् वर्षको गीता अध्ययनको फल हो, अतएव यो अधिकारपूर्ण छ।”

यिनै धार्मिक उद्देश्य लिएर पछि धरणीधर शर्माले धीरधाम मन्दिर स्थापनाकार्य गरे तथा आफ्नो दार्जीलिङ प्रवास कालभरि धीरधामको ट्रस्ट-अध्यक्ष भएर बसे।^{६३} उनकै जोडले गर्दा ज्ञवालीज्यू पनि धीरधामसित सम्बन्धित भए। यसरी ने० सा० स० परोक्ष रूपमा धार्मिक कार्यमा पनि संलग्न थियो औ यसको मुख्य कारण धरणीधर शर्मा थिए।

७.१.२.५ शिक्षाप्रेमीका रूपमा

धरणीधर शर्माको नेपाली भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा जति ठूलो योगदान

-
६०. (क) प्रथम सभामा हरिमाञ्जलि कविता पाठ
(ख) ने० सा० स० पत्रिका, वर्ष २ सं १ (पृष्ठ ३) सम्मेलनको द्वितीय वार्षिक उत्सवका उपलक्ष्यमा भएका सभाको कार्य विवरण-
सभापतिले आसन ग्रहण गरेपछि पण्डित धरणीधर शर्माले ईश्वरको प्रार्थना गर्नुभयो।
६१. प्रथम संस्करण सन् १९३३ - २००० प्रति
द्वितीय संस्करण सन् १९५३ - १०,००० प्रति
तृतीय संस्करण सन् १९७३ - २००० प्रति
६२. परिशिष्ट - ५.५
६३. सिद्धिनारायण प्रधान, ‘प० धरणीधर शर्मा अनि धीरधाम’, **दियालो** धरणीधर विशेषाङ्क २०।९१-९२-९३।

छ शिक्षाको क्षेत्रमा पनि त्यतिकै ठूलो योगदान छ। उनले दार्जीलिङ आगमनको केही महिनापछि नै १ अप्रेल १९१९ देखि सरकारी उच्च विद्यालयमा नेपाली भाषा शिक्षकका रूपमा कार्यरम्भ गरे औ ३० वर्ष (३१ डिसेम्बर १९४९) सम्म शिक्षण कार्यमा रहे। उपप्रधान अध्यापक र प्रधान अध्यापकका भारसम्म सम्हाले र अवकाश ग्रहण गरे। उनले बी० टी० ट्रेनिङ गर्नुको उद्देश्य नै शिक्षक बन्नु भन्ने स्पष्ट हुन्छ। यस्तो शिक्षाप्रेमी भएकाले ने० सा० स० ले शिक्षा सम्बन्धमा आफ्नो उद्देश्य प्राप्त गर्नुमा टेवा पाउनु सक्यो। उनी आफैले पाठ्यपुस्तकहरू लेखेनन् तापनि यस्ता पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गराउनुमा उनले सहयोग गरे तथा उनको **नैवेद्य** साहित्यिक ग्रन्थ भए तापनि त्यस समयदेखि आजसम्मै शिक्षाका विभिन्न तहमा पाठ्यपुस्तक निर्धारित छ। यसै **नैवेद्य**का अनेकन् कविताहरूमा उनले शिक्षा प्रचारको आवश्यकतामा जोड दिनुबाहेक नेपालीहरूलाई शिक्षित हुने तथा विद्याको प्रचार गर्ने विषयमा आह्वान गरेका छन्।^{६४} उनी आफै पनि एक आदर्श शिक्षक थिए।

सन् १९४९ को १ जनवरीदेखि सरकारी विद्यालयबाट अवकाश ग्रहण गरेपछि पनि उनलाई १ डिसेम्बर १९४९ देखि पुनः जिल्ला समाज शिक्षा अधिकारी (डिस्ट्रिक्ट सोसियल एडुकेशन अफिसर) नियुक्ति गरियो। त्यहाँ बसेर उनले शिक्षा प्रचारका धेरै कार्यहरू गरे – गाउँगाउँमा पुस्तकालयहरू खोलेर, दार्जीलिङमा जिल्ला पुस्तकालय खोलेर सामाजिक शिक्षाको प्रचार गरेर चार वर्षसम्म उक्त पदमा रहेर उनले शिक्षा प्रचारको प्रशस्त कार्य गरे।^{६५} उनका सामाजिक सेवा र अनुरागका संस्थाहरू गोर्खा समिति र मनोविनोद पुस्तकालय^{६६} थिए भने शैक्षिक आकाङ्क्षाका पूरक सरकारी विद्यालय, सामाजिक शिक्षा कार्यालय र भीम छात्रवृत्ति थिए।^{६७} भीम छात्रवृत्ति पनि केवल उनकै प्रयासले गठित भएको थियो। भीम छात्रवृत्तिबाट प्राप्त सहयोगबाट कैयौं नेपाली विद्यार्थीहरूले उच्च शिक्षा हासिल गरी आज उच्च ओहदामा पुगेका छन्। उनको यस कार्यलाई नेपाली समाज र विशेष गरी नेपाली विद्यार्थीहरू कदापि भुल्न सक्नेछैनन्।

६४. विद्याभ्यासको प्रयोजन, जातीय गीत (विद्यादान दिए सब कुरो पुरछ)। गुहार-गुहार, नत्र बर्बाद भयो, होश गरौं (इत्यादि)।

६५. **दियालो**, ऐजन, धरणीधर शर्मा सङ्क्षिप्त जीवनी-रामलाल अधिकारी, पृ० २५।

६६. ऐजन, मनोविनोद पुस्तकालय र प० धरणीधर शर्मा, इन्द्र सुन्दास, पृ० ६०-६३।

६७. ऐजन, भीम छात्रवृत्ति र धरणीधर शर्मा, राम उपमन्य, पृ० ७०-७१।

७.१.२.६. विविध रूपमा

नेपालीहरूको पछौटेपनमा र दुर्गतिको एक मुख्य कारण राणा शासन थियो भन्ने विषयमा अब दुईमत हुनसकेन। बनारसमा शिक्षा हासिल गरी बी० ए० पास भएर योग्य बनिसकेका धरणीधर शर्मालाई यिनै राणा शासकवर्गले राजनैतिक दृष्टिले हेरी कदर गर्नु नसक्दा उनी दार्जीलिङमै भासिनुपरेथ्यो। त्यसबाहेक उनलाई झुकाउनु नसकेकोमा आक्रोश देखाई विदेशमै पनि नाना प्रकारले उनलाई सताउने कार्य नभएका होइनन्। तर उनी किञ्चित विचलित नभई आफ्नो कर्तव्यपथमा अघि बढिरहे। आफ्ना अनेक कविताहरूमा उनले नेपाली जनतालाई राणाहरूका अन्याय र अत्याचारका विरोधमा जाग्ने आह्वान गरे। सबै प्रकारले नेपाली भाषा, साहित्य, शिक्षा र समाजको विकास गराई नेपाली जनतालाई अन्याय र अत्याचारको सामना गर्नु सक्ने योग्य बनाई क्रान्ति ल्याउने उनको ध्येय थियो। यस्तै कार्यहरूमा संलग्न भएकाले राणाविरोधी कार्यकलापको तथा गोर्खा सिपाहीहरूलाई भड्काउने कुचेष्टाका आरोपमा ४ मई १९४४ मा भारत सुरक्षा कानूनअन्तर्गत उनीलगायत सूर्यविक्रम ज्ञवाली र हरिप्रसाद प्रधानलाई पक्रने र जेलमा राख्ने काम भयो।^{६८}

पक्राउ परेका यी तीन विद्वान्हरूमध्ये एक वर्षभन्दा बढी जेलमा राखिएर सबैभन्दा पछि उनलाई नै रिहाई गरिएको थियो। उनीहरूले ससम्मान छुटकारा पाए तापनि जेल जीवनका अवधिमा उनीहरूले जुन शारीरिक, मानसिक र आर्थिक क्षति भोग गर्नुपर्यो ती अत्यन्त कष्टदायक छन्। उनीहरूलाई पक्रने कार्य भएपछि दार्जीलिङमा यस्तो आतङ्क मच्चिएको थियो कि धेरै अभिभावकहरूले आफ्ना छोराहरूलाई सरकारी विद्यालय पठाउनु पनि डर माने।^{६९} नेपाली साहित्य सम्मेलन कार्यालयमा प्रायः सबै सदस्यहरू आउनु छोडे।^{७०} यसरी नेपाली भाषा र

---

६८. यस सम्बन्धमा पण्डितजी आफ्नो जीवनीमा यसरी लेख्नुहुन्छ— द्वितीय विश्वयुद्धका प्रसङ्गमा भारत सुरक्षा कानूनअन्तर्गत नेपालीका सत्ताधारी राणा प्रभुहरूका अनुरोधमा भारतका अङ्ग्रेज सरकारले मलाई मेरा साथीहरू हरिप्रसाद प्रधान र सूर्यविक्रम ज्ञवालीका साथ राजबन्दी बनाएर दार्जीलिङ जेलमा राखी विद्यार्थीहरूले हुलदङ्गा गर्ने हुनाले त्यस जेलमा तीन दिन राखी घुमाउरो बाटोबाट छलेर मोटरमा सिलगढी लगी रेलमा कलकत्ता प्रेसिडेन्सी जेलमा लगेर खूब सबरूका साथ खोरमा थुने।

(ज्ञवालीज्यूको भनाइ रूपरेखा, २६७ द्रष्टव्य छ)

६९. अन्तर्वार्ता – श्री पारसमणि दर्नाल।

७०. ऐजन, श्री इन्द्र सुन्दास।

साहित्यको सेवा गर्दा र आफ्ना जातिको उन्नति गरौं भन्दा उनले धेरै प्रकारको यातना सहनुपर्‍यो। तर सबै अड्चनलाई सामना गर्दै उनी सम्मेलनलगायत अन्य संस्थाहरूको सेवा गर्दै गए।

कवि भानुभक्त आचार्यले जातीय कविको गरिमा प्राप्त गरेपछि जातीय कविको विशेषण प्राप्त गर्ने अर्को कवि धरणीधर शर्मा थिए। यस सम्बन्धमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीले नैवेद्यको केही कुरामा ठोस तर्क राखेका छन्।^{१९} यसरी सरल भाषामा कविता लेखेर जातिका सबै प्रकारका पाठकले पढ्न र बुझ्न सक्ने गराउनु धरणीधरको विशेषता हो।

पण्डित धरणीधर शर्माको बढ्दै प्रभावशाली व्यक्तित्व थियो। उनको सम्पर्कमा आउने कोही पनि स्थायी प्रमाण नलिई जाँदैनथे। उनले बोल्नु थालेपछि श्रोतावर्ग मन्त्रमुग्ध हुन्थे। धार्मिक ज्ञानको सम्पूर्णतामा उनको वक्तव्यमा नैतिक र उपदेशात्मक तथ्य पनि हुन्थे। यसबाहेक अङ्ग्रेजी शिक्षा हासिल गरेको र डा० जगदीश चन्द्र बोस र सर यदुनाथ सरकारजस्ता विद्वान्हरूको सम्पर्कमा रहेकाले उनका वक्तव्यमा विद्वता र बौद्धिकता झल्कन्थ्यो। त्यसबाहेक उनी बढ्दै रसिलो स्वभावका र हास्य व्यङ्ग्य गर्ने तथा सबै उमेरका मानिसहरूसित हेलमेल गर्न सक्ने प्रकृतिका थिए। उज्ज्वल चेहरा भएका, अग्लो, गोरो र राताराता गाला भएका धरणीधर शर्मा त्यसै पनि आकर्षक व्यक्तित्वका थिए।

७.१.३. पारसमणि प्रधानको योगदान

नेपाली भाषा र साहित्यका निम्ति मरिमेट्ने केही विद्वान्हरू जसजसले ने० सा० सम्मेलनका स्थापनामा योगदान गरे, तीमध्ये सूर्यविक्रम ज्ञवाली, धरणीधर शर्मा औ पारसमणि प्रधान मुख्य हुन्। यी तीनमा पनि दार्जीलिङकै माटोमा हुर्किएर, यहाँको तिनताकको सङ्कुचित वातावरणमा पालिएर तथा उच्च शिक्षाको फाँटिलो आकाश नपाएर पनि आफ्नै प्रयासले केही गर्ने र केही हुने एउटा असल उदाहरण

७१. ...यस्तो सोझो जातिका (नेपाली) कवि हाम्रा पण्डितजीका कवितामा जो सरलता छ, सुन्नेबित्तिकै मानिसका हृदयमा प्रभाव पार्ने जो शक्ति छ, साधारण मानिसले पनि बुझ्ने जो सोझो उक्ति छ तथा मानिसलाई कविता पढ्दा झन् झन् पढ्नु भन्ने इच्छा उत्पन्न गराउने जो मधुरता छ ती सबै गुण जातका कविलाई सुहाउने गुण छन्। नेपाली कविताका निर्माणकर्ता भानुभक्तले कविताको सही बाटो हामीलाई देखाएको छ। पण्डित धरणीधर शर्माले यो मार्ग प्रशस्त अवलम्बन गरेको हुनाले उहाँको स्थान हाम्रो जातीय कविहरूका लहरमा हुन गएको छ।

हुन् पारसमणि प्रधान ।

सन् १९२४ को २५ मईमा ने० सा० स० स्थापनाका निम्ति जुन सार्वजनिक सभा दार्जीलिङको एन० एन० एच० पी० हलमा भएथ्यो त्यसको पूर्व नै उक्त विषयमा सुझाउ दिने र सम्मेलन स्थापित हुनपर्छ भनी सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई सहयोग गर्नेहरूमध्ये पारसमणि प्रधान, धरणीधर शर्मा, हरिप्रसाद प्रधान, हरिसिंह थापा, शेषमणि प्रधान, हस्तलाल गिरी र मोतीचन्द्र प्रधान मुख्य थिए । उनीहरूमध्ये पनि धरणीधर शर्मा र पारसमणि प्रधानको सहभागिता उल्लेखनीय छ । यसको कारण ने० सा० स० जस्तो एक साहित्यिक संस्थाका स्थापनाको चर्चा चल्दा तिनताकका नेपाली साहित्यमा आफ्नो स्थान बनाइसकेका उनीहरूजस्ता साहित्यिकहरूले त्यसो गर्नु अत्यन्त स्वाभाविक हो । यसरी २५० जति नेपाली भाषा र साहित्यप्रेमीहरूका उपस्थितिमा ने० सा० स० स्थापित गर्ने कार्य सम्पन्न भयो । उक्त दिनको कार्य शुरु हुनुभन्दा अघि पारसमणि प्रधानद्वारा रचित स्वागत गीत गाइएको थियो ।

यस संस्थाको नाम नेपाली साहित्य सम्मेलन रहनुपर्छ भन्ने सल्लाह अधिबाटै भएको भए तापनि त्यस दिनका सभामा उक्त प्रस्ताव कुनै एक व्यक्तिबाट राखिनुपर्थ्यो औ त्यो कार्य पारसमणि प्रधानबाट भयो । उनले सभामा उक्त प्रस्ताव राख्दै एउटा लिखित वक्तव्य पनि पेश गरे ।^{१२} उक्त वक्तव्यमा शिक्षाको महत्त्व स्वभाषाको महान्ता, नेपाली समाजमा शिक्षाको अवस्था र आवश्यकता विषय केन्द्र गरिएको थियो ।

जनवरी १८९८ ई० मा कालेबुङमा जन्म लिने पारसमणि प्रधान सन् १९१७ मा म्याट्रिक परीक्षामा उत्तीर्ण भई त्यसै वर्ष खरसाङ डाउहिलमा प्राथमिक पाठशालाका शिक्षक भए । त्यसै समय हरिसिंह थापाले खरसाङमा हरि प्रिन्टिङ प्रेस स्थापना गरेकाले उनले उक्त प्रेसमा काम सिके औ सन् १९१७ को सितम्बरदेखि प्रेस म्यानेजरका रूपमा नियुक्ति पाए । केही महिनापछि जनवरी १९१८ देखि उनले **चन्द्रिका** नेपाली साहित्यिक मासिक पत्रिकाकै सम्पादन गर्न थाले, जो त्यसै प्रेसमा मुद्रित भयो । **चन्द्रिका** पत्रिका दार्जीलिङबाट प्रकाशित हुने प्रथम साहित्यिक मासिक पत्रिका थियो । यसरी पारसमणि प्रधानको नेपाली साहित्यप्रतिको चाखको प्रमाण पाइन्छ ।

यतिमात्र होइन पारसमणि प्रधानले विद्यार्थी जीवनदेखि नै साहित्यमा विशेष अभिरुचि देखाएको तथ्य बनारसबाट प्रकाशित हुने **चन्द्र** मासिक, **गोर्खाली**

साप्ताहिक, **जन्मभूमि** मासिक पत्रिकाहरूमा उनका लेख, कविताहरू प्रकाशित भएकाबाट स्पष्ट हुन्छ। अझपछि फरवरी १९१९ मा उनले कालेबुङको एस० यू० एम० आई० मा नेपाली शिक्षाका रूपमा नियुक्ति पाए। यस पदमा एक वर्ष कार्य गरी सन् १९२० मा शिक्षा विभागमा सब-इन्स्पेक्टरका कार्यमा र सम्हाल्नु उनी दार्जीलिङ आए। सन् १९१९ मै उनले **नेपाली व्याकरण** तयार गरे जुन पुस्तक बङ्गालका शिक्षा अधिकारीबाट स्वीकृत भएपछि सन् १९२० मा प्रकाशित गरियो।

अध्यवसायिता र समयको सदुपयोग गर्ने विशेष गुण पारसमणि प्रधानमा थियो। उनी चुप लागेर कहिल्यै बसेनन्, तर सधैं केही न केही गरेर बसे। उनको अध्यवसायिता विषयमा डिल्लीराम तिमसिनाले यसरी लेखेका छन्^{७३},

उनी अस्सी पुगेर पनि बसिखान रुचाउँदैनन् र थकाइ नमारी कलम घोटिरहन्छन्...।

तथा भवानी घिमिरेले लेखेका छन्^{७४}, “उहाँको अध्यवसाय सबैका निम्ति अनुकरणीय छ।” धरणीधर शर्माले पनि उनको यस गुणको प्रशंसा गरेर सन् १९१६ मै उनलाई पत्र लेखेका थिए^{७५} उनका अध्यवसायी गुणले नेपाली भाषा, साहित्य समाजले पूरा लाभ उठाउन सक्यो।

यस्ता पृष्ठभूमि भएका पारसमणि प्रधानलाई सम्मेलनका सार्वजनिक सभामा सर्वसम्मतिले दुई मन्त्रीहरूमध्ये एक निर्वाचित गरियो। अर्को मन्त्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली थिए। तर सन् १९२४ देखि सन् १९३१ सम्मको प्राथमिक कालमा सम्मेलनका कागत-पत्र सबै उनकै जिम्मावारीमा रहे। यस अध्ययनमा ने० सा० स० लाई उनका विभिन्न प्रकारको योगदान तलका उपशीर्षकहरूमा वर्णित छ।

७.१.३.१. नेपाली भाषाका सेवकका रूपमा

पारसमणि प्रधानले विभिन्न प्रकारले नेपाली जातिको सेवा गरेका छन्, तीमध्ये एक हो नेपाली भाषा र जातिको सेवा। नेपाली भाषाको सेवा भन्नाले शुद्ध नेपाली भाषाका प्रयोगका पक्षमा उनले उठाएको आन्दोलन, भाषामा एकरूपता ल्याउने उनको अभियान, नेपाली भाषालाई शिक्षाका विभिन्न तहमा स्वीकृति दिलाउनुलाई उनले गरेका कार्यहरू तथा पश्चिम बङ्गालमा सरकारी मान्यता

---

७३. डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ।

७४. ऐजन

७५. आफ्नो बारे, पृ० ३।

दिलाउन र भारतीय संविधानमा नेपाली भाषालाई अन्तर्भुक्त गराउनलाई उनले दिएका योगदानहरू मुख्य छन्। यस अध्ययनमा उनले गरेका यी कार्यहरू जतिसम्म नै सा० स० सित सम्बन्धित छन् तिनका विस्तृत जानकारी दिइने छन् औ सम्मेलनसित सम्बन्धित नभएका विषयमा सङ्क्षिप्त विवरणमात्र प्रस्तुत गरिनेछ।

आफू छात्र जीवनभरि नेपाली भाषा सिक्ने मौका नपाएको भए तापनि पारसमणि प्रधानको स्वभाषाप्रति असीम भक्ति र प्रेम थियो। त्यसले गंगाप्रसाद प्रधानले गोर्खे खबरकागतद्वारा प्रचार गरेको तिनताकका स्थानीय कथ्य भाषामा आधारित नेपाली भाषाको उनले घोर विरोध गरेका थिए।^{१६} त्यसपछि १९१८ को जनवरीदेखि साहित्यिक पत्रिका **चन्द्रिकामार्फत** उनले भाषामा शुद्धता र एकरूपताका निम्ति आन्दोलन चलाए।^{१७} यसै उद्देश्यले उनले सन् १९२० मा आफ्नो नेपाली व्याकरण पनि प्रकाशित गरे। २०-२२ वर्षमात्र उमेर पुगेका एक युवकले प्रतिकूल परिस्थितिको सामना गर्दै यस्तायस्ता कार्यहरू गर्नु साँच्चै प्रशंसनीय छन्। यसको फलस्वरूप २५-५-१९२४ को दिन नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापनाका उद्देश्यले आयोजित सार्वजनिक सभामा उनले नेपाली भाषाका सन्दर्भमा अधिकारपूर्ण वक्तव्य राख्न सके। उक्त वक्तव्यमा उनले भनेका थिए – अरूले शिक्षा हासिल गर्छन् मातृभाषाका माध्यमबाट, तर नेपालीहरूले त्यसो गर्न पाएका छैनन्। फलतः अरूलाई केही सिक्नु जति समय लाग्छ नेपालीहरूलाई दोब्बर समय लाग्छ। विश्वविद्यालयहरूमा नेपाली पढ्ने अनुमति दिएको छ; तर त्यहाँ अध्ययन गर्ने नेपालीहरूको सङ्ख्या आँलामा भन्ने सकिने बराबर छ। तसर्थ नेपाली प्राथमिक पाठशालामा नै मातृभाषामा पढ्ने सुविधा पाउनुपर्छ। यसरी विद्याको प्रचार हुन्छ औ नेपाली भाषा पनि उन्नति भएर जान्छ। भाषा र साहित्यको उन्नति नभई जातिको उन्नति कदापि हुनसक्तैन। उक्त सभाको कार्यक्रमअन्तर्गत उनले आफै रचेका मातृभाषा शीर्षकको स्वागत गीत पनि गाइएको थियो। सम्मेलनको सन् १९२४ देखि १९३१ सम्मको मन्त्रीत्वको भार उनले नै सम्हालेका थिए। यसबीच सन् १९२४ देखि १९२७ सम्म तीन वर्षको कार्यविवरण मुद्रित रूपमा निकालिएको थियो, जसमा उनले यसरी लेखेका छन्:-

७६. (क) पारसमणि प्रधान, **आफ्नोबारे**, पृ० २८।

(ख) पारसमणि प्रधान, 'बाइबलको नेपाली भाषा', **डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ**।

७७. ऐजन, पृ० २८०।

“स्वतन्त्र जातित्वको एउटा प्रधान चिह्न स्वतन्त्र भाषा हो।” यस वाक्य नै उनको ज्ञान र विद्वताको परिचायक हो। उनले नेपाली भाषाको महत्त्व राम्ररी बुझेका थिए।

२७ जुलाई १९३२ को साधारण सभामा पनि पारसमणि प्रधानले दार्जीलिङ जिल्लामा नेपाली भाषाको विकास नामक लेख पढेका थिए। उक्त लेख विद्वतापूर्ण थियो।^{७८} तथा नेपाली भाषाको इतिहास साथै दार्जीलिङकै ऐतिहासिक पृष्ठभूमि सङ्क्षिप्त रूपमा समावेश गरिएको थियो। उक्त लेखमा उनले सन् १८२७ मा सिरामपुरका मिसनरीहरूले लेखेका पाल्पा बोलीको बाइबलको भाषाको उदाहरण उद्धृत गर्दै भाषाको रूप भौगोलिक कारणले परिवर्तन भएका तथ्यहरू पनि प्रस्तुत गरे। एउटै भाषा पनि स्थानका भिन्नताले भिन्न हुँदै गए तापनि त्यस भाषाको एउटा मान्य र मुख्य रूप (standard) हुनुपर्छ भन्ने तर्क उक्त लेखमा प्रस्तुत थियो। आज नेपाली भाषामा एकरूपताको सशक्त अभिवक्ता प्रधानले उक्त अभियान सन् १९३२ तिर नै शुरू गरेका थिए। यद्यपि यस प्रश्नको अर्को प्रबल तार्किक सूर्यविक्रम ज्ञवालीले पनि त्यसै समयदेखि यस तर्कको उठान गरेका थिए। पारसमणि प्रधान मध्यचन्द्रिकाका नियममा सबैलाई तेरिज कस्न चाहन्थे भने ज्ञवाली त्यस्तो हतार नगरी समय र प्रकृतिको नियमानुसार बिस्तारै सो एकरूपता होस् भन्ने विचारका थिए।^{७९}

१९ जुलाई १९३३ को साधारण सभामा पारसमणि प्रधानज्यूले ‘नेपालको भिन्नभिन्न भाषा तथा साहित्यको अध्ययन’ शीर्षकको एक उल्लेखनीय रचना पाठ गरे। त्यसपछि १५ जुलाई १९३४ को सम्मेलनको साधारण सभामा उनले ‘मदौरु आमाको जोखना’ शीर्षकको लेख पाठ गरे। उक्त लेखमा नेपाली भाषाकै भविष्यका जोखानालाई उनले आफ्नो बहुचर्चित व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरे। यसरी नेपाली भाषाको अवस्था यसको विरोधीहरूको षड्यन्त्र तथा सम्बन्धित विषयमा उनले खुलदुली मच्चाएका थिए।

गंगाप्रसाद प्रधानले प्रयोग गरेको नेपाली भाषा तिनताकको साहित्यिक भाषाभन्दा केही भिन्न थियो। तिनले त्यसप्रकारको चल्ती भाषामै बाइबलको नेपाली अनुवाद पनि गरेका थिए। त्यसैले सिमरापुरबाट प्रथम प्रकाशित नेपाली बाइबलझैं त्यो बाइबल पनि सदरीय नेपाली भाषामा हुनसकेन। त्यस समय त्यस

७८. ने० सा० स० पत्रिकाको – वर्ष १ सङ्ख्या २, पृ० १५–२४।

७९. मोहन दाहाल, ‘ने० सा० स० पत्रिकाका सङ्क्षिप्त कैरन’।

भाषाको प्रबल विरोध गर्ने र एक मान्य नेपाली भाषाका प्रयोगको पक्षपाती पक्ष लिएर युद्ध चलाए। शिक्षाका क्षेत्रमा पनि प्राथमिक तहदेखि उच्च शिक्षाका तहसम्म नेपाली भाषालाई एक विषयका रूपमा अध्ययनको माग गरेर होस् वा शिक्षाको माध्यम नै गराएर होस् यस भाषाको मर्यादा बढाउनुमा पनि उनको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ।^{१०}

नेपाली भाषालाई भारतीय संविधानको आठौँ अनुच्छेदमा अन्तर्भुक्त गराउनुलाई सन् १९७२ देखि जुन सशक्त आन्दोलन शुरु भयो त्यसमा ने० सा० स० को पनि उल्लेखनीय भूमिका रहेको तथ्य सम्बन्धित शीर्षकअन्तर्गत यसै अध्ययनमा वर्णन गरिएको छ। उक्त विषय लिएर सम्मेलनको नेतृत्व पारसमणि प्रधानले नै वहन गरेका थिए। विद्यार्थी जीवनदेखि लिएर आज (सन् १९८४ मा) ८६ वर्षका वृद्धावस्थामा पनि उनले नेपाली भाषाका सेवाको कार्य तत्परतापूर्वक गरिरहेका छन्। नेपाली साहित्य सम्मेलनसित सम्बन्धित नभए तापनि सन् १९५३ मा प्रकाशित उनको **नेपाली भाषाका उत्पत्ति र विकास** पुस्तक महत्त्वपूर्ण छ तथा उक्त पुस्तकले सम्बन्धित विषयमा उनको अध्ययनको पुष्टि गर्दछ।

७.१.३.२. नेपाली साहित्यका सेवकका रूपमा

पारसमणि प्रधानले नेपाली साहित्यको सेवा पनि उत्तिकै तत्परता र दक्षतासित गरेका छन्। विद्यालयमा उनले नेपाली पढ्न पाएनन् तापनि विद्यार्थी अवस्थामै उनले बनारसबाट प्रकाशित हुने **चन्द्र, गोर्खाली, जन्मभूमि** पत्रिकाहरूमा लेख-कविताहरू प्रकाशित गरे। २० वर्षको कलिलै उमेरमा उनले खरसाङ हरि प्रिन्टिङ प्रेसबाट प्रकाशित हुने **चन्द्रिका** पत्रिकाको सम्पादन गरे तथा स्तरीय सम्पादकीय लेखनुबाहेक एकदुई बौद्धिकतापूर्ण लेखहरू पनि प्रकाशित गरे।^{११} सन् १९१९ मै नेपाली व्याकरण लेखेर उनले सन् १९२० मा प्रकाशित पनि गराए। त्यसबाहेक १९१६ मा उनले बंकिमचन्द्र चट्टोपाध्याय लिखित **हिरण्यमयरी चरित्र**, बङ्गला उपन्यासको अनुवाद गरे तथा **चन्द्रिकामा** धारावाहिक रूपमा प्रकाशित गरे। त्यसपछि उनले **सीता वनवास** अनुवाद गरे। सन् १९१९ मा

८०. पारसमणि प्रधान, 'मातृभाषा र शिक्षा प्रचार', 'नेपाली भाषामा पढाउने कि अङ्ग्रेजीमा?', 'पाठ्यपुस्तकको अवस्था', **टिपन टापन**

८१. **चन्द्रिका** – वर्ष २ कला २ – नेपाली भाषा र दार्जीलिङ हाई स्कूल,
चन्द्रिका – वर्ष १ कला १ – बालक र फूल।

सुन्दर कुमार नाटक^{८२} औ सन् १९२० मा बुद्ध चरित्र नाटक तयार गरे।^{८३} यसरी नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापनाको समय (२५-५-२४) पारसमणि प्रधान एक समर्थ र योग्य साहित्यकार बनिसकेका थिए। नेपाली साहित्य सम्मेलनको आधार पाएर उनले आफ्नो योग्यताको विकास गर्न सके। यसको प्रमाण नै सा० स० पत्रिकामा प्रकाशित उनका विभिन्न लेखहरू छन्। तर पुस्तकाकारमा सम्मेलनले प्रकाशित गरेका उनको कृति **सम्राट् छैटौँ – जर्जको जीवनी** (सन् १९३६) मात्र हो।

यसबाहेक **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**मा उनको 'एक बन्ध' शीर्षक कविता प्रकाशित छ। यीबाहेक संयुक्त रूपमा सङ्कलित गरेका पाठ्यपुस्तकहरूमा साहित्य कथामाला र नेपाली हस्तलेख प्रथम भाग र द्वितीय भाग यीबाहेक साहित्यिक रचनाहरू सङ्कलित छन्।

पारसमणि प्रधानले पनि भानुभक्त आचार्यको परिचय र प्रचार नेपाली जनताबीच गराउनमा भरसक योगदान दिएका छन्। उनले सम्मेलनकै आधार लिएर यो कार्य गरेनन्, तर सम्मेलनका सभाहरूमा उनले आफ्नो वक्तव्यमा कविवरको गुणगान गरे। उनले **बधू शिक्षा, भक्तमाला, सुन्दरकाण्ड रामायण** आदि ग्रन्थहरू सानासाना पुस्तिकाका रूपमा छापेर प्रचार गर्नुबाहेक कविवरका सम्पूर्ण कृतिहरू **भानु ग्रन्थवली** नाममा सन् १९५२ मा प्रकाशित गरे। यसबाहेक पनि उनले भानुभक्त आचार्य सम्बन्धमा अनेक लेख र कविताहरू लेखी विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित गर्ने तथा आफ्ना पुस्तकहरूमा सङ्कलित गर्ने कार्य गरेका छन्।^{८४}

यी सब तथ्यहरूकै आधारमै प्रथम मदन स्मारक व्याख्यानमाला भाषणमा

-
८२. यतीन्द्र मोहन ठाकुरको बङ्गाली नाटक विद्या-सुन्दरको भावानुवाद भन्ने डा० कुमार प्रधानको भनाइ छ (पहिलो पहर) तथा उक्त विषयमा पारसमणि प्रधानको स्पष्टीकरण-अभिनन्दन ग्रन्थ परिशिष्टाङ्क, पृ० २६८।
८३. बुद्ध कुमार नाटक पनि गिरीशचन्द्र घोषको बुद्धदेव चरित्रको भावानुवाद भन्ने डा० कुमार प्रधानको भनाइ छ (ऐजन)। यस सम्बन्ध पारसमणि प्रधानको स्पष्टीकरण द्रष्टव्य छ।
८४. **भानु** (भानु विशेषाङ्क)
- (क) आदिकवि भानुभक्त सम्बन्धित पुस्तकहरू, पृ० ३६१।
- (ख) भानुभक्तबारे विशेष अध्ययनका निमित्त सहायक पुस्तकहरू, पृ० ३६२।
- (ग) भानुभक्त सम्बन्धित रचनाहरूको विवरण-सूची, पृ० ३७।

रामकृष्ण शर्माले पारसमणि प्रधानलाई दार्जीलिङमा साहित्यको घडेरी खन्ने प्रथम व्यक्ति तोकिन सकिएका भनी लेखेका छन्। दार्जीलिङका माटोमा जन्म लिएर यसरी यहाँ नेपाली साहित्यको घडेरी खन्ने प्रथम व्यक्ति वास्तविक रूपमै उनी हुन्। **चन्द्रिका** दार्जीलिङ पार्वतीय अञ्चलबाट प्रकाशित भएको प्रथम साहित्यिक मासिक पत्रिका औ **भारती** १०८ अङ्कसम्म प्रकाशित हुने प्रथम भारतीय नेपाली साहित्यिक पत्रिकाको सम्पादन उनले गरे। त्यसबाहेक **नेपाली व्याकरण** (सन् १९२०), **नेपाली मुहावरा** (वि० सं० १९६०), **नेपाली हाम्रो मातृभाषा** (सन् १९५३), **नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास** (सन् १९५३), **नेपाली भाषा र साहित्यको विवरण** (सन् १९७०), **नेपाली कोष – सम्पादन**, **नेपाली-अङ्ग्रेजी कोष-सम्पादन**, **ठूलो नेपाली-नेपाली-अङ्ग्रेजी कोष-सम्पादन**, **सानो नेपाली कोष सम्पादन**, **कथा भारती** (चार भाग – सन् १९५४), **नेपाली कविता पाठ** (तीन भाग – सन् १९५७), **भानुभक्त ग्रन्थावली** (सन् १९५२), **१०८ अमर जीवन – सम्पादन** (सन् १९६४), **रोचक संस्मरण** (सन् १९६९), **पाँच पौरखी पुरुष रत्न** (सन् १९६९), **आफ्नोबारे** (सन् १९७१), **साढे सात कथा** (१९७६), **बटुल-बाटुल** (सन् १९७७), **जपमाला** (सन् १९६७), **कवि र कविता** (सन् १९५७), **टिपन टापन** (सन् १९६९), **नेपाली साहित्यको साउँ अक्षर** (सन् १९६९), **क्वाँटी** (सन् १९७२), **काठे झाँक्री** (सन् १९७८) तथा अङ्ग्रेजीमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, भानुभक्त आचार्य, कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल, बालकृष्ण सम औ रूपनारायण सिंहका जीवनी-ग्रन्थहरूको उनी रचयिता हुन्।^{८५}

नेपाली भाषा र साहित्यका निम्ति यति योगदान भएकै कारण उनलाई सन् १९६८ मा नेपालबाट त्रिभुवन पुरस्कार प्रदान गरियो। **टिपन टापन**का निम्ति उनले सन् १९६९ मा मदन पुरस्कार पनि प्राप्त गरे। त्रिभुवन विश्वविद्यालयले सन् १९७५ मा उनलाई 'विद्यामहावारिधि'-को उपाधि तथा उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालयले सन् १९८१ मा 'डिग्री अफ् डाक्टर अफ लिटरेचर' प्रदान गरेर उनको सम्मान गरे।

७.१.३.३. सामाजिक र राजनैतिक कार्यकर्ताका रूपमा

बीसौं शताब्दीको प्रारम्भिक कालमा दार्जीलिङको नेपाली समाज भर्खर ब्युँझँदै थियो र एक दुई सामाजिक कार्यहरू हुन लागेका थिए। सन् १९०९ मा

८५. अभिनन्दन ग्रन्थ, पृ० १४-१६, द्रष्टव्य।

चिल्ड्रेन्स एम्यूजेन्ट एसोसिएसन स्थापित भयो तथा त्यसपछि यस्तो संस्था विभिन्न रूपले १९१६ सम्मै स्थापित हुँदै गए। यी संस्थाहरूसित पारसमणि प्रधान सम्बन्धित थिए। उनले बातचितका रूपमा होस् भाषणका रूपमा होस् वा लेख – रचनाका रूपमा होस् हाम्रा समाजमा त्यस समय प्रचलित कुरीतिहरूको घोर विरोधमा तथा कटु आलोचना गरे। श्री मोहन दुखुनले **डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ**मा ‘मेरा आँखामा डा० पारसमणि प्रधान’ शीर्षक लेखमा यसरी लेख्छन्– “डा० पारसमणि सिनेमा, तास, जुवा, जारी, मद–मदिराका कट्टर विरोधी छन्। उनले आफ्ना संस्मरणमा लेख र कथाहरूमा यस्ता समाजलाई संहारतिर लैजाने तत्त्वहरूमाथि व्यङ्ग्य गरेका छन्।”

खरसाडको गोर्खा पुस्तकालयसँग सम्बन्धित भएर होस्, चिल्ड्रेन्स थिएटरसित सङ्गत गरेर होस् वा ने० सा० स० का कार्यकर्ता भएर होस् गोर्खा साहित्य समाज र गोर्खा एमेचर क्लबसित सम्बन्धित भएर होस् उनले सामाजिक विकासका निम्ति यथाशक्य कार्य गरेका छन्। भारतमा बसेका सम्पूर्ण नेपालीहरूको सामञ्जस्य, संसर्ग र सामाजिक सम्बन्धको उद्देश्य राखेर उनीहरूले नेपाली साहित्य सम्मेलनलाई अखिल भारतीय स्तरमा विस्तार गर्ने निश्चय गरेका थिए। उनले पाठ्यपुस्तकहरूमा सामाजिक कुरीतिहरूको परिणाम बुझ्न सकिने प्रकारले नीति कथाहरू लेखेका छन्।^{८६} यसरी उनले विभिन्न रूपमा तथा अनेक क्षेत्रबाट प्रशस्त सामाजिक कार्यहरू गरे।

सामाजिक संस्थाहरूले नै राजनैतिक विचार वा निर्णयहरू ठीक गर्ने त्यस समय (सन् १९२० देखि १९४३ सम्म)–का दार्जीलिङमा यहाँका विभिन्न सामाजिक संस्थाहरूसित सम्बन्धित पारसमणि प्रधानको राजनैतिक विचारधारा पनि बुझ्न लायकको छ। साधारणतः उनी कुनै दलगत राजनीतिसित सम्बन्धित थिएनन्। तर दार्जीलिङको राजनीतिसित भने उनी सम्बन्धित भए जब सन् १९२० तिर दार्जीलिङलाई बङ्गाल प्रान्तभित्र राख्ने कि छुट्ट्याउने? भन्ने प्रश्न उठ्यो।^{८७} **आफ्नो बारेमा** पारसमणि प्रधान लेख्छन्– “...तिनताक दार्जीलिङ जिल्लामा एउटा विशाल राजनैतिक आन्दोलन चलिरहेको थियो – यस जिल्लालाई बङ्गाल प्रान्तभित्र राख्ने कि छुट्ट्याउने? कमाने साहेब र मिशनरीहरू दार्जीलिङ जिल्लालाई छुट्ट्याएर

८६. जीवन नामदुंग, ‘बालोपयोगी पाठ्यपुस्तकका लेखक पारसमणि प्रधान’, **साहित्य शिखा** ४।४–७ (सन् १९८२), पृ० २६।

८७. इन्द्रबहादुर राई, ‘राजनैतिक पारसमणि’, **दियालो** २२।१००, पृ० ३४१।

आफ्नै शासनव्यवस्थाका अधीनमा राख्ने पक्षमा थिए, तर अरू जनता विशेष गरी बुद्धिजीवी जनता दार्जीलिङ जिल्लालाई बङ्गालको शासन व्यवस्थाभित्र गाभ्ने पक्षमा थिए।” उनी त्यस समयका एस० यू० एम० आई० का हेडमास्टर डा० सदरल्याण्डको आशीर्वाद लिएर कालेबुङको प्रतिनिधित्व गर्थे। दार्जीलिङमा राखिएका सभामा उपस्थित भए औ दार्जीलिङलाई बङ्गालभित्र गाभ्ने पक्षमा वक्तव्य राखे। बहुसङ्ख्यकका मतअनुसार निर्णय अर्कै भयो तापनि उनले कालेबुङ गोर्खा समितिका सचिवको हैसियतले पछि त्यस समितिको सभा बोलाई सम्पूर्ण वृत्तान्त राखे औ पछि सरकारमा कालेबुङको छुट्टै स्मारक-पत्र पनि पठाए।^{८८}

वास्तवमा यसप्रकारको राजनीतिमा पारसमणि प्रधान सन् १९१७ देखि नै सम्बन्धित थिए जब बनारसमा बस्ने सूर्यविक्रम ज्ञवालीसित उनको राजनीति सम्बन्धमा पत्राचार हुन्थ्यो।^{८९} पछि उनले हिल्समेन एसोसिएसनलाई सहयोग गरेर पनि यस्ता कार्यहरू गरिरहे।

७.१.३.४. शिक्षाप्रेमीका रूपमा

पारसमणि प्रधानको बहुमुखी प्रतिभाको फलस्वरूप नेपाली जातिले विविध प्रकारको लाभ उठाउन सकेको छ। तर उनले शिक्षाका क्षेत्रमा दिएका योगदान सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण बनेको छ। भाषाका निम्ति आवाज निकालेर तथा साहित्य लेखेर होस्, पाठ्यपुस्तक तयार गरेर होस्, क्रिष्टियन मिसनेरीहरूसित घुँडा धसेर होस् वा सरकारी अधिकारीहरूसित लडेर होस् उनले शिक्षाकै निम्ति ठोस कार्यहरू गरे। उनले यस क्षेत्रमा गरेका कार्यहरूलाई दार्जीलिङको नेपाली समाजले कदापि बिर्सन सक्नेछैन।

पारसमणि प्रधान प्राथमिक पाठशालामा शिक्षक बने, प्राथमिक पाठशालाहरूमा सरकारी उपनिरीक्षक (सब-इन्स्पेक्टर)-को कार्य सम्हालेर शिक्षा प्रचारमा प्रशंसनीय कार्य गरे, उच्च विद्यालयका शिक्षक बन्न सके, पाठ्यपुस्तक लेखे – यसरी उनले शिक्षाका क्षेत्रमा महान् योगदान दिए। ने० सा० स० को प्रथम सार्वजनिक सभा (२५-५-१९२४) मा उनले आफ्ना वक्तव्यमा शिक्षामा नेपाली जातिको पछौटेपनलाई स्पष्ट पार्दै शिक्षा प्रचारकै निम्ति जोड दिएका थिए। उनले वयस्क नेपालीहरूका निम्ति पनि त्यस समय रात्रि पाठशालाहरू खोल्नुमा अथक

८८. ऐजन, पृ० ७४।

८९. ऐजन, पृ० ३४६।

परिश्रम गरेका थिए तथा त्यस समयसम्म ८४ वटा रात्रि पाठशालाहरू खोलिएको तथा १५४५ वयस्क नेपालीहरूले शिक्षालाभ गरिरहेको तथ्य उनले स्पष्ट गरेका थिए। त्यसरी नै बालकबालिकाका निम्ति १०९ प्राथमिक पाठशाला स्थापित भएको औ ३९५१ नेपाली विद्यार्थीहरूले जिल्लामा शिक्षा-ग्रहण गरिरहेको तथ्य पनि उनले सभालाई बताए। यीबाहेक पाठ्यपुस्तकको आवश्यकता औ सम्मेलनजस्तो संस्थाले सो अभाव पूर्ति गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा पनि उनले जोड दिए।

त्यसपछि २७-७-१९२४ को सम्मेलनको कार्यकारिणी सभामा स्कूल-कलेजमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई नेपाली भाषामा उचित पाठ्यपुस्तकको आवश्यकता भएकाले सो सम्मेलनले प्रकाशित गर्ने प्रस्ताव पारित भयो।

सन् १९३४ पछि प्राथमिक शिक्षाको माध्यम नेपाली गराइयो। यस्तो सरकारी आदेश जारी गराउनुमा सम्मेलनको ठूलो योगदानको साथसाथ पारसमणि प्रधानजस्ता विद्याप्रेमी व्यक्तिहरूको पनि योगदान छ। सन् १९५३ मा माध्यमिक शिक्षाको माध्यम पनि नेपाली गराउने सरकारी आदेश जारी भयो। यस कार्यमा पारसमणि प्रधानको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ। यसरी साहित्य सम्मेलनको आधार लिएर तथा आफ्नै व्यक्तिगत प्रयास लगाएर पनि उनले दार्जीलिङमा शिक्षाको विकास कार्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन्।

७.१.३.५. पाठ्यपुस्तक लेखक र बाल-साहित्यका कालिगढका रूपमा

नेपाली साहित्य सम्मेलनले पाठ्यपुस्तक प्रकाशनको जुन कार्यक्रम लिएको थियो। त्यसको मुख्य कालिगढ पारसमणि प्रधान नै थिए। सम्मेलनले प्रकाशित गरेका चार पाठ्यपुस्तकमध्ये तीनका सङ्कलक उनी थिए। उनले धेरै पुस्तकहरू

---

९०. नीलम प्रधान, 'बाल साहित्यको प्रसङ्गमा', साहित्य सङ्केत १५।१५, (अप्रैल १९८४), पृ० ४-९।

“साहित्यको उजाड़ प्रायः यस भेकलाई (बाल साहित्यलाई) हरियो-भरियो बनाउने सर्वोपरि व्यक्तिचाहिँ पारसमणि प्रधान हुन्, हामीले स्वीकार गर्नुपर्छ। आफ्नै मातृभाषामा पढ्न र जान्न चाहने शिक्षार्थी पाठकवर्गलाई अनेकौँ नीतिकथा, शिक्षाप्रद बालोपयोगी कविता देशविदेशका कथा, वीरवीराङ्गनाका वीरगाथा आदि आदि पठन सामग्री दिनुभएर तिनको ज्ञान परिधि सम्प्रसारण गरिदिनुभयो। नेपाली भाषा साहित्यको घडेरी बलियो बनाइदिनुमा उहाँले तिरिनसक्नु गुण लगाउनुभयो।”

लेखेर तथा साहित्यिक पत्रिकाहरूको सम्पादन गरेर नेपाली भाषा र साहित्यको सेवा गरेका हुन्। तर पाठ्यपुस्तक लेखकका रूपमा उनी अब्बल प्रमाणित भए १^० अन्य क्षेत्रमा उनको प्रतिद्वन्द्विता गर्ने नेपाली आज जन्मेको हुनुपर्छ, तर पाठ्यपुस्तक लेखकका रूपमा उनको जुन स्थान छ त्यसको बराबरी गर्ने अर्को प्रतिद्वन्द्वी पाउनु अझसम्म गाह्रो छ। पाठ्यपुस्तक तयार गर्दा उनले जुन बालमनोविज्ञानको उपयोग गरेका छन् तथा जुन सरल र आकर्षक भाषा र शैलीको प्रयोग गरेका छन् त्यसको तुलना नै हुनसक्दैन। त्यसैले आज पनि उनले लेखेका पाठ्यपुस्तकहरूको कैयौं कथा, कविता र घटनाहरू विद्यार्थीहरूले भुल्न सकेका छैनन्।

यो स्वीकार गर्नुपर्छ, भारतका नेपालीहरूमा सर्वप्रथम पाठ्यपुस्तक लेख्ने श्रेय पादरी गंगाप्रसाद प्रधानलाई जान्छ। उनले सन् १९०७ र १९०८ मै क्रमशः पहिलो नेपाली पोस्तक र दोस्रो नेपाली पोस्तक तयार गरे १^१ पारसमणि प्रधानले आफै पनि आफ्नो बारेमा लेखेका छन्, उनी पाँच वर्षका उमेरमा पुढुङ पाठशालामा पढ्नु जाँदा पादरी गंगाप्रसाद प्रधानकै नेपाली पोस्तक च्यापेर स्कूल धाउँथे। त्यसैले नेपाली पाठ्यपुस्तक (नेपालबाहिर) लेख्ने प्रथम व्यक्ति गंगाप्रसाद नै हुन्। अभावका समयमा ती पुस्तकहरू उपयोग गरिएको निश्चय हो। तर योग्यताका दृष्टिकोणले ती पुस्तकहरू मान्य थिएनन्। सर्वप्रथम योग्य पाठ्यपुस्तक लेख्ने श्रेय भने पारसमणि प्रधानलाई नै जान्छ।

नेपाली विद्यार्थीहरूमा पाठ्यपुस्तकका अभावमा उपस्थित पीरमर्का उनले राम्ररी बुझेका थिए। त्यसैले उनले लेखेका लेखहरूमा वा प्रसार गरेका भाषणहरूमा भाषा, साहित्य शिक्षा आदि विषयका समस्याहरूको चर्चा गर्न साथसाथै पाठ्यपुस्तकका अभावको पनि प्रसङ्ग उठाए। पछि चन्द्रिका वर्ष १ कला ६ (सितम्बर १९१८) मा कलकत्ता विश्वविद्यालयले नेपालीलाई आई० ए० र बी० ए० मा अध्यापनको विषय मानिलिएकोमा एउटा हर्षसमाचार उनले प्रकाशित गरे। त्यसैमा पाठ्यपुस्तक विषयमा पनि यसरी लेखेः-

“...हाम्रो भाषाले कलकत्ता विश्वविद्यालयमा स्थान त पाइन् तर अध्ययन

९१. कुमार प्रधान-, पहिलो पहर, पृ० ५५।

“...जनसाधारणका निम्ति पाठ्यपुस्तक लेखी छाप्ने नौलो कुरा गंगाप्रसादले गरे।... तिनले लेखेका र अनुवाद गरेका हिन्दी, हिसाब र अङ्ग्रेजी सिक्ने, नेपाली पहिलो र दोस्रो (पोस्तक), भारतको इतिहासको पुस्तकलगायत सातवटा पाठ्यपुस्तक छन्।... तिनलाई पाठ्यपुस्तक लेखी नेपाली भाषाको सेवा गर्ने पायोनिर मान्नुपर्छ।”

क्रमका नेपाली पुस्तकहरू कहाँ प्रस्तुत छन् ।” त्यसरी नै ‘नेपाली भाषा र दार्जीलिङ हाई स्कूल’ शीर्षकमा चन्द्रिकाको वर्ष २ कला २ पनि उनले उक्त विषयमा अझ स्पष्ट पारेका छन् ।

ने० सा० स० स्थापित हुनुभन्दा अघि नै सन् १९२० मा पारसमणि प्रधानले पाठ्यपुस्तकका रूपमा उपयोगी हुने नेपाली व्याकरण पनि लेखेर प्रकाशित गरे, यद्यपि त्यो व्याकरण गुरुराज हेमराजकै व्याकरणका आधारमा तयार गरिएको थियो ।^{१२} उनले सम्मेलन स्थापनार्थ आयोजित सार्वजनिक सभामा (२५-५-१९२४) पनि पाठ्यपुस्तक प्रकाशन विषय जोड दिएर यसरी वक्तव्य राखेका थिएः-

“...यसरी शिक्षा प्राप्त गर्नेहरूका निम्ति असल भावका पुस्तकहरू दिने व्यवस्था हामीले गर्नुपरेको छ । आजको सभाको यौटा उद्देश्य यो पनि हो । उनले यस्ता पाठ्यपुस्तकहरू वयस्कहरूमा शिक्षाका निम्ति, प्राथमिक पाठशालाका विद्यार्थीहरूका निम्ति तथा उच्च विद्यालयका विद्यार्थीहरूका निम्ति आवश्यक भएका विषयमा पनि सभाको ध्यान आकर्षित गरेका थिए ।

सम्मेलनको २७-७-१९२४ का सभामा पाठ्यपुस्तक प्रकाशन विषय एउटा प्रस्ताव पारित गर्दै सम्मेलनका सदस्यहरूलाई सबै स्तरका विद्यार्थीहरूका निम्ति पाठ्यपुस्तक लेख्ने निवेदन गरिएको थियो । उक्त सभामा पाठ्यपुस्तक प्रकाशनार्थ एउटा उपसमिति गठन गरियो । पारसमणि प्रधान यसको एक सदस्य थिए । त्यसरी नै सम्मेलनको सन् १९२४ देखि १९२७ सम्मका कार्य विवरणमा पनि सम्मेलन आफ्नै पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गर्न नसके तापनि आफ्ना सदस्यहरूबाट लेखाइ वा अनुवाद गराई तथा अरूलाई प्रेरित गराई १६ वटा पाठ्यपुस्तकहरू अन्य ठाउँबाट प्रकाशित गरिएको औ ८ वटा प्रकाशित हुन लागेको विवरण उनले दिएका छन् । सम्मेलन आफैले भने तीनवटा पाठ्यपुस्तक प्रकाशित गरेको थियो- १ नेपाली साहित्य कथामाला (पारसमणि प्रधान र

---

१२. अभिनन्दन ग्रन्थ, (नेपाली व्याकरणको छोटो इतिहास-पारसमणि प्रधान), पृ० ३१६ ।
“यस सम्बन्धमा बङ्गाल प्रान्तको शिक्षा अधिकारीले नेपाली व्याकरण मान्दा लेखकको नेपाली व्याकरण सन् १९१९ मा लेखियो र लेखोट हेरेर उसबेलाका डाइरेक्टर अब पब्लिक इन्स्ट्रक्सनले स्वीकृति दिनुभयो अनि सन् १९२० ई० मा यो व्याकरण छापियो । यो नेपाली व्याकरण धेरथोर गुरुराज हेमराज पण्डितज्यूकै बृहत् व्याकरण चन्द्रिकाका आधारमा लेखिएको थियो ।

शेषमणि प्रधान), नेपाली हस्तलेख प्रथम भाग र द्वितीय भाग (पारसमणि प्रधान)।
त्यसपछि सम्मेलनले पाठ्यपुस्तक नै प्रकाशित गरेन, तापनि पारसमणि प्रधानले आफै वा म्याकमिलन कम्पनीद्वारा तलका पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गरे।

१. नेपाली साहित्य (भाग १ देखि ६ सम्म)
२. नेपाली सजिलो साहित्य (भाग १ देखि ४ सम्म)
३. नेपाली साहित्य-कथा (भाग १ देखि ४ सम्म)
४. नेपाली साहित्य शिक्षा (भाग १ देखि ३ सम्म)
५. नेपाली साहित्य परिचय (भाग १ देखि ३ सम्म)
६. नेपाली व्याकरण
७. नेपाली व्याकरण भारती
८. भाषा प्रवेश नेपाली व्याकरण

यी पुस्तकहरू उनले आफैँ औ शेषमणि प्रधान, रुद्रमणि प्रधान वा नगेन्द्रमणि प्रधानसित संयुक्त रूपमा तयार गरेका थिए।

यसरी पाठ्यपुस्तक र बाल साहित्यका क्षेत्रमा पारसमणि प्रधानको अद्वितीय योगदान छ। उनको यस सेवालार्ई पनि नेपालीहरूले कदापि भुल्नु सक्नेछैनन्।

७.२. नेपाली साहित्य सम्मेलनलाई अन्य व्यक्तिहरूको योगदान

कुनै पनि संस्थाको स्थापना र कार्यकलापमा एकदुई व्यक्तिको विशेष देन हुन्छ तापनि अन्य अनेक व्यक्तिहरूको प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा विभिन्न प्रकारको योगदान हुन्छ। ने० सा० स० सम्बन्धमा पनि उक्त सत्य प्रमाणित भएको छ। यसलाई आजको समृद्ध र विकसित अवस्थामा पुर्याउनु तथा नेपाली भाषा, साहित्य, शिक्षा तथा समाज सम्बन्धका यतिका कार्यहरू सम्पादन गर्न सक्षम बनाउनुमा धरणीधर शर्मा, पारसमणि प्रधान र सूर्यविक्रम ज्ञवालीको विशेष देन भए तापनि हरिप्रसाद प्रधान, मोतीचन्द प्रधान, गोबरधन गुरुङ, पद्मप्रसाद प्रधान, हनजीत देवान, हरिसिंह थापा, हस्तलाल गिरी, कालुसिंह पिटर्स,—को योगदान कदापि भुल्न सकिँदैन। उनीहरूबाहेक केही अरु व्यक्तिहरू पनि छन् जसको सेवा सम्मेलनलाई प्राप्त भएको छ। यस अध्ययनमा सम्मेलनलाई यस्ता व्यक्तिहरूको योगदान सम्बन्धमा सङ्क्षिप्तमा उल्लेख गरिन्छ।

७.२.१. हरिप्रसाद प्रधान

नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित भइसकेका समयमा हरिप्रसाद प्रधान एकजना दार्जीलिङ – सिक्किम क्षेत्रमा एकलो एम० ए० बी० एल० थिए। समाजमा उनको ठूलो इज्जत थियो तथा सरकारी वा गैरसरकारी उच्च पदका मानिसहरू उनको कदर गर्थे।^{१३} ने० सा० सं० को प्रथम सार्वजनिक सभामा उनले सभापतिको भार ग्रहण गरेका थिए। उक्त सभाले उनलाई नै सम्मेलनको सभापति निर्वाचित गर्‍यो। २६ जुलाई १९३१ मा अर्को साधारण सभाले मोतीचन्द प्रधानलाई सभापति निर्वाचित नगरूञ्जेल उनी सम्मेलनका सभापति रहे। त्यसपछि पनि सम्मेलनले विभिन्न रूपमा उनको सहयोग प्राप्त गरिरहनु सक्यो। सन् १९३२ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयलाई चढाएको स्मारक-पत्रमा धरणीधर शर्मा र सूर्यविक्रम ज्ञवालीसित संलग्न रूपमा उनको पनि हस्ताक्षर थियो। सम्मेलनकै कार्यहरूमा संलग्न भएका हुनाले ४ मई १९४४ मा आफ्ना दुई मित्रहरूसित उनी पनि भारत सुरक्षा कानूनअन्तर्गत पक्रा परे। पछि आफूले छुटकारा पाएर पनि उनले हर प्रकारले सहयोग गरी आफ्ना दुई मित्रहरूलाई पनि मुक्त गराए।^{१४} सन् १९३५ को सम्मेलनको वार्षिकोत्सवमा सभापतिका आसनबाट बोल्दै उनले भनेका थिए।^{१५} सन् १९१९ मा दार्जीलिङ पहाडवासीको तरफबाट भारतकै निम्ति ब्रिटिश सेक्रेटरी अफ स्टेट मिस्टर मोन्टेगुलाई एउटा स्मारक-पत्र चढाइएको थियो औ एउटा शिष्टमण्डलीले उनलाई भेटी नेपालीहरूले पनि आफ्ना बालकबालिकाहरूलाई पाठशालामा मातृभाषाद्वारा शिक्षा दिने सुविधा पाऊन्। उक्त शिष्टमण्डलीमा प्रधानज्यू पनि एक सदस्य थिए। यसरी स्वभाषा, स्वजाति र समाजको उनी पक्षपाती थिए।

हरिप्रसाद प्रधान शिक्षाविद् थिए, नेपाली भाषा र साहित्यप्रेमी थिए तथा समाजसेवक, सफल वकील, न्यायधीश र बुद्धिजीवी थिए। ब्रिटिश सरकारले उनलाई राय साहेबको उपाधि पनि प्रदान गरेको थियो। उनी नेपालमा सर्वोच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीशसम्म भए।

७.२.२. मोतीचन्द प्रधान

मोतीचन्द प्रधान ने० सा० सम्मेलनका एक संस्थापक सदस्य थिए। सरल

---

१३. पारसमणि प्रधान, 'हरिप्रसाद प्रधानको जीवन-दर्शन', **दियालो** ९।३५, पृ० ३५।

१४. अन्तर्वार्ता, पारसमणि प्रधान।

१५. **सम्मेलन पत्रिका**, वर्ष ४ सं १, पृ० ६६।

स्वभावका निश्छल र निष्कपट मोतीचन्द प्रधानले ने० सा० स० को आधार लिई नेपाली भाषा, साहित्य र समाजको सेवा गरे।^{१६} उनी सन् १९३९ देखि सन् १९५९ सम्म यस सम्मेलनको सभापति रहे। त्यसको अघि सन् १९३१ देखि १९३२ सम्म एक वर्षका निम्ति पनि उनी सम्मेलनका सभापति निर्वाचित भए।

त्यस समय वेस्ट बेङ्गाल सिभिल सर्भिस एक्जामिनेसन (WBCS) पास गर्ने नेपालीहरूमा उनी एकजना थिए। यसैले उनी दार्जीलिङ र कालेबुङमा सब-डिभिजनजल अफिसर पदमा रहेर पनि ने० सा० स० लाई भानु सालिग निर्माणको समय कोष सङ्ग्रहका कार्यमा ठूलो सहयोग गरे, जस विषयमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीले मुग्ध कण्ठले प्रशंसा गरेका छन्।^{१७}

मोतीचन्द सम्प्रान्त परिवारका शिक्षित र सुसंस्कृत सज्जन थिए। सम्मेलनको कार्यसित उनको विश्वास र सहानुभूति थियो। त्यसैले सम्मेलनले उनीबाट पाएको सहयोग अत्यन्त मूल्यवान् थियो।

७.२.३. ले० गोबर्धन गुरुङ

लेफ्टनेन्ट गोबर्धन गुरुङ छोटो समयका निम्ति भए तापनि नेपाली साहित्य सम्मेलनको एक प्रमुख सदस्य रहे। उनी सन् १९३१ मा सम्मेलनको एक प्रमुख सदस्य भई सम्मेलनका कार्यहरूमा चाख दिन थाले। त्यही सालको सम्मेलनको वार्षिक सभा उनले सञ्चालन गरे। उनले सन् १९३३ र १९३४ का वार्षिक सभाहरूमा पनि सभापतिको आसन ग्रहण गरे।^{१८} सन् १९३१ को वार्षिक सभामा उनी सम्मेलनको उपसभापति चुनिए तथा १९३५ मा मृत्यु भएको समयसम्मै उनी उक्त पदमा रहे।^{१९}

गोबर्धन गुरुङले २५ वर्ष सैनिक सेवामा रही, अनेक मान र तक्माहरू प्राप्त गरेका थिए। सन् १९३० मा अनरेरी लेफ्टनेन्टका दर्जासम्म ग्रहण गरी उनी फर्केका थिए। दार्जीलिङ फर्केर पनि उनी चुप लागेर बस्न सकेनन् औ जनकार्यमा अग्रसर भए। सन् १९३३ मा उनकै प्रयासले गोर्खा एसोसिएसन स्थापित भयो। यस सामाजिक सुधारको उद्देश्य लिएको संस्थाको उनी संस्थापक

---

१६. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, 'मोतीचन्द प्रधान', **मनन-प्रवेशाङ्क** (सन् १९८२), पृ० ५०।

१७. ऐजन

१८. **ने० सा० स० पत्रिका**, ४।१, र ५।१

१९. रूपनारायण सिंह, 'लेफ्टनेन्ट गोबर्धन गुरुङ', **ने० सा० स० पत्रिका** ४।१, पृ० ७८

सभापति थिए औ मृत्युपर्यन्त त्यस पदमा रहे।

सम्मेलनका प्रकाशन कार्यमा उनले चाख दिए औ यस्ता प्रकाशित पुस्तकहरू उनी बढे चाल लिएर पढ्थे। सम्मेलन र गोर्खा एसोसिएसनको आधार लिएर उनले निःस्वार्थ भावले अनेक सेवाका कार्यहरू गरे। दार्जीलिङका प्राथमिक पाठशालाहरूमा नेपाली माध्यममा शिक्षा प्राप्त गर्न सक्ने सरकारी स्वीकृति प्राप्त गर्नमा उनको पनि योगदान थियो। त्यसबाहेक पल्टनहरूबाट चन्दा सङ्ग्रह गरी उनले यहाँको स्कूल वा संस्थाहरूलाई सहयोग गरे।

गोबरधन गुरुङ सरल, मिष्टभाषी र मिलनसार थिए। यस्ता उत्साही र जातिप्रेमी सज्जनको २४-३-१९३५ मा मृत्यु भयो।^{१००}

७.२.४. पद्म प्रसाद प्रधान

तुरुक, सिक्किम निवासी पद्म प्रसाद प्रधान नेपाली साहित्य सम्मेलनका स्थापनाका निम्ति आयोजित प्रथम सभा (२५-५-१९२४) मा उपस्थित थिए। स्थापनाका समयदेखि नै उनी सम्मेलनका सदस्य थिए। पछि ऐन-कानूनका विषयमा सम्मति दिन भनी उनी प्रायः सबै कार्यकारिणी सभामा निमन्त्रित हुन्थे।^{१०१} सन् १९३१ को वार्षिक सभादेखि उनी कार्यकारिणी समितिका सदस्य भए औ सम्मेलनको नियमको मस्यौदा तयार गर्न गठन गरिएका उपसमितिमा उनी मुख्य सदस्य राखिए।^{१०२} सम्मेलन कार्यकारिणी समितिका १६ सितम्बर १९३१ का सभामा नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका त्रैमासिक रूपमा प्रकाशित गर्ने निर्णय लिइयो। सभाले उक्त पत्रिकाको सम्पादक पद्म प्रसाद प्रधानलाई चुन्यो। पत्रिकाका सात अङ्कहरूमध्ये प्रथम पाँच अङ्कको सम्पादन उनीबाटै भयो।

७.२.५. हनजीत देवान

हनजीत देवान पनि सहृदयी समाजसेवी व्यक्ति थिए। उनले नेपाली जाति र समाजका उत्थानका निम्ति यथाशक्य कार्य गरे। यसै उद्देश्यले उनले ने० सा० स० लाई प्रेम र सहानुभूति देखाए। उनी सन् १९३२ देखि १९३९ सम्म ने० सा० स० को सभापति रहे तथा हर तरहले सम्मेलनको सेवा गरे।^{१०३}

१००. ऐजन, पृ० ७९।

१०१. ने० सा० स० सभा कार्य-विवरण, ने० सा० स० पत्रिका, १।१ (सं १९८८), पृ० १।

१०२. ऐजन, पृ० ८।

१०३. ने० सा० स० – कार्य विवरण, ने० सा० स० पत्रिका, वर्ष १ सं २, पृ० ९।

हनजीत देवान दार्जीलिङमा डेप्युटी सुपरिण्टेण्डेन्ट अफ पुलिसको उच्च पदसम्म पुगे। त्यसबाहेक ब्रिटिश सरकारबाट सरदार बहादुरको पदवी पनि प्राप्त गरे। उनी विषयमा ज्ञवालीज्यूले लेखेका छन्—

“हनजीत देवान सबैसँग मिल्न सक्ने औ सबैलाई खुशी पार्न सक्ने मानिस हुनुहुन्थ्यो तथा नेपाली साहित्य सम्मेलनको उन्नतिका निम्ति उहाँ सदा कटिबद्ध हुनुहुन्थ्यो।”

यसरी साहित्यसित सम्बन्ध नभए तापनि वा भाषाविद् र शिक्षाविद् नभए पनि उनले अनेक प्रकारले नेपाली समाजको सेवा गरेका छन्। उनले आफ्नो विद्वान् अनेपाली साथीहरूलाई पनि बेलाबेलामा सम्मेलनमा ल्याउँथे। उनकै प्रभावका कारणले अब्दुर रहीम सी० आई० ई० औ ए० एफ० एम० अब्दुल अलीजस्ता व्यक्तिहरूले सम्मेलनका वार्षिक सभामा सभापतित्वको भार ग्रहण गरेथे।^{१०४}

७.२.६. हरिसिंह थापा

नेपाली साहित्य सम्मेलनलाई सबै प्रकारले सहयोग गर्ने सज्जनहरूमध्ये हरिसिंह थापाको नाम पनि प्रमुख छ। स्वभावले नै समाजप्रेमी भएकाले दार्जीलिङका प्रायः सबै संस्था-समितिका कार्यहरूमा उनी सहयोग गर्थे। सम्मेलन स्थापित भएर कार्यहरू गर्न लागेपछि उनले पनि सदस्यता लिई सम्मेलनका कार्यहरूमा हात बढाए। सम्मेलनका कैयौँ प्रकाशनमा उनले आर्थिक सहयोग गरे।^{१०५} हरिहस्त ग्रन्थमाला उनी र हस्तलाल गिरी दुवैको अर्थदानको प्रशंसा गर्दै राखिएको ग्रन्थमाला हो जसअन्तर्गत चार पुस्तकहरू प्रकाशित भए।

शिमलामा जन्मेका भए तापनि हरिसिंह थापाको कर्मक्षेत्र दार्जीलिङ भयो। उनले यहाँ आएर संस्था-समितिहरू खोल्नमा हात दिए जसमा गोर्खा समितिको स्थापना मुख्य छ। यस्ता सामाजिक संस्थाहरूलाई उनले बल, बुद्धि, धनले सघाए। उनले सन् १९१८ मा खरसाङमा हरि प्रिन्टिङ प्रेस स्थापित गरे। उनले पारसमणि प्रधानलाई छापाखानाको काम सिकाए औ अझ प्रेसमा म्यानेजर नियुक्त गरे। उनकै प्रेरणाले **चन्द्रिका** पत्रिका प्रकाशित भयो।^{१०६}

हरिसिंह थापा देशप्रेमी, साहसी, विधानुरागी तथा स्वतन्त्र विचारका मानिस

---

१०४. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, **हनजीत देवान** (अप्रकाशित)।

१०५. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, 'स्मृति', **ने सा स पत्रिका**, ६।१ (१९९४ माघ), पृ १।

१०६. शान्तिराज शर्मा, खरसाङ, हिजो र आज, पृ ११३।

थिए। उनी नेपाली हिन्दी पत्रपत्रिका वा पुस्तकहरू सबैतिरबाट मगाएर पढ्थे। उनको घरमा एउटा सानोतिनो पुस्तकालय नै थियो। सूर्यविक्रम ज्ञवालीसित पनि उनको राम्रो सम्बन्ध थियो, तथा नाना विषयमा उनीसित वादविवाद गर्थे। उनको मृत्युको केही महिनापछि नै कृतज्ञतास्वरूप सम्मेलनले एउटा समारोहबीच उनको चित्रोद्घाजन गर्‍यो, जुन अद्यापि सम्मेलन कार्यालयमा छ।

७.२.७. हस्तलाल गिरी

हस्तलाल गिरी नेपाली जाति, भाषा, साहित्य र समाजका निम्ति मरिमेटने, उत्साही व्यक्ति थिए। नेपालीहरूले शिक्षा लाभ गर्नु तथा उन्नति गर्नु भन्ने उनको विचार थियो। त्यसैले नेपाली साहित्य सम्मेलनका कार्यकारिणी समितिको सदस्य भई उनी साहित्यको सेवा गर्न अघि सरेका थिए। सम्मेलनले रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण छापु ठीक गरेर धनको अभावले कार्य रोकिँदा हस्तलालज्यूले नै लागत खर्चको आधा भाग दानस्वरूप दिएकाले उक्त पुस्तक छापिन सकिएको विवरण यस अध्ययनको सम्बन्धित चरणमा भइसकेको छ। त्यसरी नै हरिहस्त ग्रन्थमाला पनि हरिसिंह थापा र हस्तलाल गिरीकै दानबाट गठित ग्रन्थमाला थियो। यसरी उदारतापूर्वक धन दिएर तथा जोश र उत्साह दिएर उनले सम्मेलनका कार्यहरूलाई विशेष प्रकाशन कार्यलाई अघि बढाउनमा ठूलो सहयोग गरे।

७.२.८. कालुसिंह पिटर्स

कालुसिंह पिटर्स विशुद्ध नेपाली भाषाको प्रेमी थिए। उनी पनि नेपाली साहित्य सम्मेलनको एक संस्थापक सदस्य थिए तथा धेरै समयसम्म सम्मेलनका कार्यकारिणी समितिको सदस्य रहेर उनले सेवा गरे। पादरी गंगाप्रसाद प्रधानका उत्तराधिकारी भए तापनि उनको नेपाली भाषा स्वीकार गरेनन्। त्यसले सम्मेलनमा आफूलाई जडित राखे विशुद्ध नेपाली भाषाका प्रयोगको पक्षपाती बने। उनी विषय पनि ज्ञवालीज्यूले यसरी लेखेका छन्:-

“के० एस० पिटर्सको विशुद्ध नेपाली भाषाप्रति जो प्रेम थियो त्यो अत्यन्त प्रशंसनीय थियो। यो साहसपूर्ण पनि थियो म किनभने त्यसबेलाका अनेक प्रभावशाली अङ्ग्रेज पादरीहरू तथा अरूहरू पनि विशुद्ध नेपाली भाषाका विरोधी थिए औ यसका माध्यमबाट प्राथमिक शिक्षा दिनुहुँदैन भन्थे। त्यस्तो वातावरणमा

पिटर्स महाशयको विचार स्वर्गीय गंगाप्रसाद प्रधानका शब्दमा – काशी भाषे बोलीका पक्षमा भएको देख्ने सबै उहाँको निर्भीकताको प्रशंसक भएका थिए।^{११९०७}

कालुसिंह पिटर्समा धर्म-सहिष्णुता थियो। धरणीधर शर्मा, सूर्यविक्रम ज्ञवाली औ पारसमणि प्रधानजस्ता हिन्दूहरूसित उनको घनिष्ट सम्बन्ध थियो। उनले कहिले पनि अरु धर्मको निन्दा र आक्षेप गर्ने कार्य गरेनन्। यसरी सम्मेलनमा बसेर उनले नेपाली भाषा, साहित्य, जाति र समाजको सेवा गरे।

७.२.९. अन्य व्यक्तिहरू

यसरी नेपाली साहित्य सम्मेलनलाई अरु अनेक सहृदयी सज्जनहरूको सहयोग र सहानुभूति प्राप्त थियो, तर ती सबको विस्तृत विवरण यहाँ नदिइ केवल उनीहरूको नाम लेखिन्छ। तर तल नाम दिइएका व्यक्तिहरूबाहेक अरुले पनि यस सम्मेलनलाई मौकाअनुसार सहायता र सहयोग गरेका छन्। सम्मेलनलाई निःस्वार्थ सेवा दिने केही व्यक्तिहरू हुन्:-

सन्तवीर लामा, हर्कध्वज प्रधान, शेषमणि प्रधान, रामवरण थापा, नीमा नर्बू, श्याम प्रसाद छेत्री, कमल थापा, पुण्य प्रसाद प्रधान (डा०), मदन थापा, दीनानाथ सापकोटा, के० बी० गुरुङ, रूपनारायण सिंह, शम्भुनाथ राई, खड्ग बहादुर सिंह, इन्द्र सुन्दास, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, लैनसिंह बाङ्देल, नन्दध्वज राई, लालध्वज राई, भानुभक्त कुमाई, इन्द्रबहादुर राई, देवकुमारी थापा, गणेशलाल सुब्बा, तुलसीबहादुर छेत्री, हरेन्द्र कुमार मुकर्जी (पश्चिम बङ्गालका भूतपूर्व राज्यपाल), बालकृष्ण सम, जनकलाल शर्मा, महानन्द सापकोटा, (प०) कुलचन्द्र गौतम, बालचन्द्र शर्मा इत्यादि।

---

१०७. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, कालुसिंह पिटर्स (अप्रकाशित)।

अध्याय ८

निष्कर्ष

नेपाली भाषा, साहित्य, समाज र संस्कृतिका कार्यमा नेपालबाहिर मुख्य केन्द्र रहेको नेपाली साहित्य सम्मेलनले आफ्नो साठी वर्षको दीर्घ अवधिभित्र नेपाली जातिलाई स्वभाषा-प्रेम र साहित्यानुरागको मन्त्र सिकायो तथा दार्जीलिङका नेपालीहरूलाई भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक र सांस्कृतिक कार्यमा अग्रसर गरायो। लेखक र समाजका बीचको तादात्म्य-भावना विकसित गर्ने औं लेखक र साहित्यकारहरूको सम्मान गर्ने परम्परा पनि यसै सम्मेलनबाट प्रतिष्ठित र विकसित भयो। सम्मेलनले नै सभा, गोष्ठी, उत्सव आदि विविध साहित्यिक समारोह आयोजना गर्ने औं रचनात्मक क्रियाकलाप गर्ने तथा नेपाली भाषा र साहित्यको सरकारी मान्यताका निम्ति सङ्घर्ष गर्ने भावना विकसित गर्‍यो। सम्मेलनद्वारा दार्जीलिङमा गरिएका यस्ता कार्यहरूको प्रभाव नेपाल र नेपालबाहिरका अन्य ठाउँमा पर‍यो। राणा-शासन कालमा नेपालबाट गर्न नसकेका भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक र सांस्कृतिक कार्यहरू दार्जीलिङमा नेपाली साहित्य सम्मेलनका माध्यमबाट गरियो।

२५ मई, १९२४ मा दार्जीलिङमा नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापना हुनु तिनताकका दार्जीलिङको एक विशेष अभावको पूर्ति थियो औं टिस्टाको जलद्वारा सिञ्चित यतातिरका भूमिमा यस सम्मेलनको स्थापना प्रथम नेपाली साहित्यिक संस्थाको स्थापना हुनु थियो। यस शोध-प्रबन्धमा यस संस्थाले नेपाली साहित्य र भाषाका विकासमा दिएका योगदानका विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ।

सम्मेलनका स्थापनामा परोक्ष भूमिका २४ जुलाई १९१८ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयले जारी गरेको आदेश-पत्रको थियो भने प्रत्यक्ष भूमिका धरणीधर शर्मा, सूर्यविक्रम ज्ञवाली र पारसमणि प्रधानका तत्परतामा दार्जीलिङका जनताको नेपाली भाषा र साहित्यको संवर्द्धन गर्ने अभिलाषा थियो। सम्मेलनका संस्थापकहरूको इच्छा र उद्देश्य यसलाई अखिल भारतवर्षीय रूप दिने थियो, तर तिनताकको अवस्था तथा दार्जीलिङबाहेक भारतका अन्य ठाउँमा बसोबास गरेका नेपालीहरूलाई सङ्गठित गर्न नसकिने स्थिति र अन्य कतिपय कारणहरूले

पनि त्यसो गर्न सम्भव भएन ।

नेपाली भाषाका संवर्द्धनका निम्ति सम्मेलनले आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै यी कार्यहरू तत्परतापूर्वक गर्‍यो :

- (क) सन् १९२६ मा पश्चिम बङ्गाल सरकारका कामकाजमा त्यतिञ्जेल नेपालीलाई सम्बोधन गरिने खस, पर्वते, पहाडिया शब्दहरूका ठाउँमा 'नेपाली' शब्दको प्रयोग गर्न अनुरोध गर्‍यो ।
- (ख) सन् १९३२ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयलाई पनि 'नेपाली' शब्द प्रयोग गर्न अनुरोध गर्‍यो ।
- (ग) नेपालको गोर्खा भाषा प्रकाशिनी समितिलाई पनि गोर्खा शब्द हटाई 'नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति' गर्न अनुरोध गर्‍यो ।
- (घ) नेपाली भाषाका सम्बन्धका विभिन्न लेखहरू लेखी **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकामा** प्रकाशित गरायो ।
- (ङ) सन् १९३५ मा नेपाली भाषामा एकरूपताको अभियान शुरू गर्‍यो ।
- (च) नेपाली भाषालाई शिक्षाका विभिन्न स्तरमा मान्यता दिलाउने कार्य गर्‍यो ।
- (छ) नेपाली भाषालाई पश्चिम बङ्गालको सरकारी भाषा बनाउने उद्देश्यले गरिएको सफल आन्दोलनमा सक्रिय भाग लियो ।
- (ज) नेपाली भाषालाई (भारतीय) साहित्य अकादेमीद्वारा मान्यता प्राप्त गराउनमा मुख्य भूमिका निर्वाह गर्‍यो ।
- (झ) नेपाली भाषालाई भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त गराउने उद्देश्यले गरिरहेका आन्दोलनहरूमा सक्रिय रूपमा भाग लियो ।
- (ञ) नेपाली भाषा र साहित्य सम्बन्धमा नेपालमा पनि नाना प्रकारका प्रतिबन्ध लगाइएर साहित्यकारहरू मौन रहनुपरेको प्रजातन्त्रपूर्वको समय नेपाली भाषा र साहित्यका विभिन्न ठोस कार्यहरू गरेर भाषा र साहित्यको ज्योति प्रज्वलित गराई राख्ने संस्था यही सम्मेलन हो ।

त्यसरी नै नेपाली साहित्यको प्रचार र विकासका निम्ति नेपाली साहित्य सम्मेलनले आफ्नो स्थापना कालदेखि नै यी कार्यहरू गर्‍यो,

- (क) सन् १९२४ ताकको नेपाली भाषा र साहित्यका सम्बन्धमा भर्खर केही कार्य हुन लागेको, तर सङ्गठित रूपमा केही हुन नसकेका समयमा यस सम्मेलनबाट नेपाली साहित्यिक ग्रन्थहरूका लेखनमा प्रेरणा औ प्रकाशनमा प्रोत्साहन भयो ।

- (ख) साहित्यका विभिन्न विधाका तथा विभिन्न प्रवृत्तिका पुस्तकहरू सम्मेलनबाट प्रकाशित भए। नेपाली कथा साहित्यमा देखापरेका नवीनतम मोड र प्रवृत्तिहरूको परिचय भएको सम्पूर्ण नेपाली साहित्यकै प्रथम कथा सङ्ग्रह **कथा कुसुम**, नेपाली साहित्यमा लेखिएको प्रथम स्वच्छन्दतावादी उपन्यास **भ्रमर**, प्रथम यथार्थवादी नेपाली उपन्यास, **मुलुक बाहिर** तथा प्रथम यौनप्रधान र मनोविश्लेषणात्मक प्रवृत्तिको नेपाली कथा सङ्ग्रह **दोषी चश्माल** गायत एकतीसवटा साहित्यिक र अन्य ग्रन्थहरू सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो।
- (ग) लहरी वा सवाईजस्ता लोक-साहित्यलाई सम्मेलनले **मनलहरी**को प्रकाशनबाट साहित्यिक स्तर दिलायो।
- (घ) प्रथम पूर्ण समीक्षात्मक ग्रन्थ **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** पनि सम्मेलनले प्रकाशित गर्‍यो, **भानुभक्तीय रामायण**का आदर्श र शुद्ध पाठको सम्पादन र प्रकाशन गर्‍यो तथा नेपालका गौरवपूर्ण इतिहास र यसका नायकहरूको परिचय गराउने पुस्तकहरू प्रकाशित गर्‍यो।
- (ङ) सन् १९३१ ताकाको नेपाली भाषा र साहित्यको अविकसित अवस्था भएको समय यसले **नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका**को सात अङ्कसम्म प्रकाशित गर्‍यो।
- (च) सम्मेलनले सूधपा र अन्य प्रबुद्ध नेपाली साहित्यकारहरूलाई नेपाली साहित्यका विकासका निमित्त विविध कार्य गर्ने आधार दियो औ रूपनारायण सिंह, लैनसिंह बाङ्देल, इन्द्र सुन्दास, इन्द्रबहादुर राईजस्ता साहित्यकारहरूलाई साहित्यिक क्षेत्रमा अग्रसर गरायो, आफ्नो मुखपत्र **दियालो**को एक सय अङ्कसम्म प्रकाशित गरिसकेको छ, जुन पत्रिकाले नेपाली साहित्यमा आएका विभिन्न वाद, प्रवृत्ति वा आन्दोलनलाई आधार दिएको छ तथा अनेक साहित्यकारहरूलाई प्रेरणा र प्रोत्साहन दिएको छ। त्यसबाहेक दियालो-दुलिचन्द्र स्वर्ण पदक प्रदान गरेर साहित्यकारहरूमा उत्साह र जागरण सञ्चार गराएको छ।
- (छ) यसै **दियालो**का संरक्षणकका रूपमा भारतका प्रथम प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू औ विश्वविख्यात भाषा-शास्त्री सुनीतिकुमार च्याटर्जीहरूजस्ता व्यक्तिहरूलाई उभ्याउन सक्यो जसले गर्दा नेपाली भाषा, साहित्य र जातिको गौरव बढायो।

- (ज) सन् १९२४ को समय नेपाली पाठ्यपुस्तकहरूको नितान्त आवश्यक भएको समय सम्मेलनले पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गर्‍यो तथा अन्य प्रकाशकहरूलाई यस्तो प्रकाशनका निम्ति प्रकाशनका निम्ति प्रेरित गर्‍यो।
- (झ) यस सम्मेलनले नै कवि भानुभक्त आचार्य औ उनका साहित्यको परिचय र प्रचारका निम्ति विविध कार्यहरू गर्‍यो तथा प्रथमपल्ट कविलाई तिनताकका राणाशासनबाट आधिकारिक रूपमा आदिकविको पदवी प्राप्त गरायो औ नेपाली जातिकै इतिहासमा प्रथमपल्ट भानु-सालिग दार्जीलिङको सार्वजनिक स्थान चौरस्तामा प्रतिष्ठापित गर्‍यो।

यस सम्मेलनले दार्जीलिङमा भानु जयन्ती मनाउने एउटा परम्परा बनाई यसलाई सार्वजनिक चाडको रूप दिने कार्य गर्‍यो। यसरी दार्जीलिङमा नेपालीहरूबीच सांस्कृतिक जागरण ल्याउनमा नेपाली साहित्य सम्मेलनले विशेष भूमिका निर्वाह गर्‍यो। यसको प्रभाव नेपाली अधिराज्यलगायत नेपालीहरू बसोबास गरेका विभिन्न भूभागमा परेको छ।

नेपाली भाषा, साहित्य, समाज र संस्कृति विषयमा नेपाल र नेपालबाहिरका नेपालीहरूबीच बलियो सम्बन्ध स्थापित गराउनमा उपयोगी भूमिका निर्वाह गर्दै सम्मेलन यी दुईबीचको एक सुन्दर र बलियो साँघु बन्न सक्यो।

भावी शोधका निम्ति सुझाव

प्रस्तुत शोधकार्य नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङको साहित्यिक इतिहास र यसको भाषिक, साहित्यिक र अन्य भूमिकाको प्रतिपादन तथा त्यसको मूल्याङ्कनमा केन्द्रित छ। यस कार्य सम्पादनका सिलसिलामा यस क्षेत्रमा भावी शोधका निम्ति केही उर्वर सम्भावनाहरू देखापरेका छन् जुन निम्नलिखित शीर्षकमा प्रस्तुत छन्:-

१. ने० सा० स० को स्थापना र विकासमा सूधपाको योगदान।
२. दार्जीलिङमा भानुभक्त आचार्यको परिचय र प्रचारमा ने० सा० स० को भूमिका।
३. दार्जीलिङको सामाजिक र सांस्कृतिक जागरणमा ने० सा० स० को भूमिका।
४. ने० सा० स० का प्रकाशनको विश्लेषणात्मक अध्ययन।

सन्दर्भ विवरण

लेखकका नामको अकारादि क्रममा यो सूची प्रस्तुत छ। शोधकार्यसँग सम्बद्ध कृतिहरूको मात्र सूची यसमा दिइएको छ। पत्रिकाहरूको पूर्ण विवरण उपलब्ध हुन नसकेका ठाउँमा तीन थोप्ला (...) को प्रयोग गरिएको छ।

अजित बस्नेत 'निराशा', 'नेपाली भाषा र साहित्यका विकासमा भारती पत्रिकाको योगदान', **दियालो** (वाङ्मय विशेषाङ्क) २२।१०० (फरवरी १९८४), पृ० १७५-१८४।

अल इण्डिया नेपाली भाषा समिति, **ए ब्रीफ इन्ट्रोडक्सन टु नेपाली ल्याङ्वेज एण्ड लिटरेचर**, दार्जीलिङ : सन् १९७२।

आर० एल० टर्नर, **कम्पेरेटिभ एण्ड इटिमोलोजिकल डिक्सनरी अफ द नेपाली ल्याङ्वेज**, न्यू दिल्ली : एलाइड पब्लिसर्स प्राइभेट लिमिटेड, (द्वितीय संस्करण), सन् १९८०।

इन्द्रबहादुर राई, सम्पा०, **कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र**, दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन, सन् १९६४।

...सम्पा, **भानुभक्तका कृति : केही अध्ययनहरू**, दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य परिषद्, सन् १९६९।

...**टिपेका टिप्पणीहरू**, दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य सञ्चयिका (दोस्रो संस्करण), सन् १९७६।

...**नेपाली उपन्यासका आधारहरू**, दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य परिषद्, सन् १९७४।

...**'राजनीतिक पारसमणि (ऐतिहासिक सिंहावलोकन)'**, **दियालो** (वाङ्मय विशेषाङ्क), २२।१०० (फरवरी १९८४), पृ० ३३८-३४६।

...रूपनारायण सिंहको **भ्रमरमा स्वच्छन्दतावाद**, जर्नल वर्ष १ अङ्क १, दार्जीलिङ : नेपाली अकादेमी, उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालय, दार्जीलिङ, जनवरी १९७४, पृ० १२-२८।

...**'पारसमणिज्यू : सन्दर्भ दार्जीलिङमा नेपाली भाषाको मानकीकरण'**, **भारतीय नेपाली वाङ्मय** (प्रवेशाङ्क) सन् १९८०, पृ० ७३-७९।

इन्द्र सुन्दास (अनु०), **पिताको पत्र छोरीलाई**, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, वि० सं० २०१७।

- ...‘मनोविनोद पुस्तकालय र धरणीधर शर्मा’, **दियालो** (धरणीधर विशेषाङ्क) २०।९०-९२ (सन् १९८०), पृ० ६०-६३।
- ...**टाल्सटायका कथा**, दार्जीलिङ : ने० सा० सं०, सन् १९४९।
- ई० सी० खोजी, **अ कन्साइज हिस्ट्री अफ द दार्जीलिङ डिस्ट्रिक्ट सिन्स १९३५**, कलकत्ता : एन० मुकर्जी, आर्ट प्रेस, सन् १९१७।
- ईश्वर बराल, सम्पा, **झ्यालबाट**, कालेबुङ : नरबहादुर दाहाल, वि० सं० २०२१।
- ...**सयपत्री**, वाराणसी : रानू प्रकाशन, सन् १९५७।
- ...‘आधुनिक नेपाली साहित्यको क्रम विकास’, **प्रगति** १।२ (...), पृ० २९-४७।
- ...‘नेपाली कथा साहित्यको विषयमा’, **साझा समालोचना**, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वि० सं० २०२५, पृ० ३७०-३८१।
- उत्तम कुँवर, **स्रष्टा र साहित्य**, काठमाडौं : रूपायन प्रकाशन, वि० सं० २०२३।
- ए० जे० दास, सम्पा, **बङ्गाल डिस्ट्रिक्ट ग्याजेटियर**, दार्जीलिङ, अलिपुर, कलकत्ता : गभर्मेन्ट अफ बङ्गाल, सन् १९४७।
- एडमिनिस्ट्रेटिम रिपोर्ट अफ द सिक्किम स्टेट फर दर इयर – सन् १९२९-३०, सन् १९३१।
- एल० एस० एस० औमाली, सम्पा, **दार्जीलिङ डिस्ट्रिक्ट ग्याजेटियर**, कलकत्ता : गभर्मेन्ट अफ बङ्गाल, सन् १९७७।
- ए० सिद्धिकी, ‘विलियम केरी र बाइबलको प्रथम नेपाली अनुवाद’, **दियालो** (वाङ्मय विशेषाङ्क) २२।१०० (फरवरी १९८४), पृ० ६५-६७।
- कमलमणि दीक्षित, **यस्तो पनि**, काठमाडौं : मदन पुरस्कार पुस्तकालय, वि० सं० २०१४।
- ...**कालो अक्षर**, काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन, वि० सं० २०२३।
- भन्ने कुरा**, ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन, वि.सं. २०३१।
- कुमार प्रधान, **पहिलो पहर**, दार्जीलिङ : श्याम ब्रदर्स, सन् १९८२।
- ...**अ हिस्ट्री अफ नेपाली लिटरेचर**, न्यू दिल्ली : साहित्य अकादेमी, सन् १९८३।
- कुमार बहादुर जोशी, **विकीर्ण चिन्तन**, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वि०

सं २०३३ ।

कुलचन्द्र गौतम, **महिम्नस्तोत्र**, दार्जीलिङ : ने० सा० सन् १९४० ।
कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, सम्पा, **साझा समालोचना**, काठमाडौं : साझा
प्रकाशन, वि० सं० २०२५ ।

...**नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार**, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वि० सं०
२०३७ ।

कृष्णबहादुर गुरुङ, 'दार्जीलिङ जिल्लाको विद्यान्नोतिमा नेपाली साहित्य
सम्मेलनको प्रभाव', **ने० सा० स० पत्रिका**, १।५ (१९९३ भाद्र), पृ० ७-१२ ।

...**'साहित्य सेवा'**, **ने० सा० स० पत्रिका**, १।४ (१९९२ आश्विन), पृ०
७३-७६ ।

केदारनाथ नेउपाने, 'भानुभक्त एक अध्ययन', **प्रगति (पूर्णाङ्क)**, १।४, पृ०
८०-८९ ।

के० एन० जर्ज, चीफ एड, कम्प्यारेटिभ इण्डियन लिटरचेर, मोल । एण्ड II,
केरल : केरल साहित्य अकादेमी, सन् १९८३ ।

केशवप्रसाद उपाध्याय, **प्राथमिककालीन कवि र काव्य प्रवृत्ति**, काठमाडौं
: साझा प्रकाशन, वि० सं० २०३२ ।

गणेशलाल सुब्बा, 'नेपाली साहित्यमा भ्रमरको स्थान', **दियालो** १।४
(सन् १९६०), पृ० १९-२२ ।

गुरुप्रसाद मैनाली, **नासो**, काठमाडौं : श्री राजेन्द्रप्रसाद मैनाली, वि० सं०
२०२६ ।

गोकुल सिन्हा, 'भानुभक्तीय आलोचनाको परम्परा', भानु ८।१६ (२०२८
असोज), पृ० २४-४७ ।

..., अ ट्रिटिज अन नेपाली ल्याङ्वेज, कालेबुङ : उत्तराञ्चल प्रकाशन,
सन् १९७८ ।

चूड़ानाथ भट्टराय संयो, **नेपाली भाषा अधिगोष्ठी**, (विकृति) काठमाडौं :
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि० सं० २०३३ ।

चूड़ामणि 'बन्धु', सम्पा, **साझा कविता**, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वि०
सं० २०३० ।

जगत् छेत्री, 'कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालासँग सत्रबद्ध एक भेट
दियालो १०।२६ (सन् १९६९), पृ० ७५-७९ ।

...‘नेपाली समाजको एक जाज्वल्यमान तारा सूर्यविक्रम ज्ञवाली’, **रूपरेखा**
– २६७ (२०४० साउन), पृ० ९–२२ ।

...‘नेपाली साहित्य सम्मेलनलाई श्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीको देन’, **दियालो**,
२२ । १०० (वाङ्मय विशेषाङ्क) (फरवरी १९८४), पृ० १३१–१४० ।

...‘भानु जयन्ती र भारतीय नेपालीहरूमा सांस्कृतिक जागरण’, **हिमालचुली**
(पूजा विशेषाङ्क) (सेप्टेम्बर १९८४), पृ० ८८–९० ।

...‘नेपाली भाषाको संवैधानिक मान्यताका लागि चलिरहेको आन्दोलन’,
मनन (प्रवेशाङ्क), १ । १ (अ० नो० डि० १९८४), पृ० १८५–१९६ ।

...‘नेपाली साहित्य सम्मेलनका निम्ति पं० धरणीधर कोइरालाको देन’,
दियालो (धरणीधर विशेषाङ्क) १९ । १०–१२ (सन् १९८०), पृ० ७३–८९ ।

...‘भाषा मान्यता अभियानमा नेपाली साहित्य सम्मेलनको प्रयास’, **दियालो**
(भाषा विशेषाङ्क) १३ । ५६ (सन् १९७२), पृ० २४–३० ।

...‘नेपाली साहित्य सम्मेलनका पचास वर्षको सङ्क्षिप्त इतिहास’, **दियालो**
(स्वर्ण जयन्ती अङ्क) १५ । ७६ (अक्टोबर १९७४), पृ० ३२–४० ।

...‘सूर्यविक्रम ज्ञवाली, जीवन टिप्पणी’, **हाम्रो अस्तित्व** १८ । ३३ (डिसम्बर
१९८५), पृ० ६७–७० ।

जनकलाल शर्मा, **ललित कला र साहित्य**, दार्जीलिङ : ने० सा० सं०, वि०
सं० २०१४ ।

...**जोसमनी सन्त परम्परा र साहित्य**, काठमाडौँ : नेपाली अकादेमी, वि०
सं० २०२० ।

जय धमाला, ‘पादरी गंगाप्रसाद प्रधान’, **संगति** २३ । ७–८ (अगष्ट १९७५),
पृ० ४–८ ।

जी० ए० ग्रियर्सन, **लिङ्ग्विस्टिक सर्भे अफ इण्डिया**, मोल. नाइन, पार्ट
फोर, न्यू दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास, सन् १९१६ ।

जीवन नामदुंग, **नेपाली साहित्यका भौष्वालहरू** (आलोचनात्मक लेख
संगालो), डुवर्स : सामसिङ उच्च विद्यालय, सन् १९७८ ।

...‘बालोपयोगी पाठ्यपुस्तक लेख्नेहरूमा पारसमणिको स्थान’, **साहित्य**
शिखा ४ । ४–७ (सन् १९८२), पृ० २४–२७ ।

...‘डुवर्समा नेपाली भाषाको स्वरूप र भाषा आन्दोलन’, भानु २३ । ११
(डुवर्स विशेषाङ्क) (२०४१ वैशाख), पृ० १२१–१३२ ।

डिल्लीराम तिमसिना, **बसिबियाँलो**, वाराणसी : नम संगम, वि० सं० २०३०।
 डिल्लीराम तिमसिना र माधव भण्डारी, **हाम्रो साहित्य र साहित्यकारहरू**,
 मेची अञ्चल : प्रेमजनक पुस्तकालय, वि० सं० २०२२।
 डी० श्रीवास्तव, नेपाली ल्याङ्वेज – **हिस्ट्री एण्ड डेभलपमेन्ट**, कलकत्ता
 : युनिभर्सिटी, सन् १९६२।
 ताना शर्मा, 'आधुनिक नेपाली कथा र यौनवृत्ति', **साझा समालोचना**,
 काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, वि० सं० २०२५, पृ० ३९६-४०६।
 ...**नेपाली साहित्यको इतिहास**, काठमाडौँ : सहयोगी प्रकाशन, वि० सं०
 २०२७।
 भानुभक्तदेखि तेस्रो आयामसम्म, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, वि० सं०
 २०२७।
 तारानाथ शर्मा (प०), **राघव विलाप**, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९३३।
 तुलसीबहादुर छेत्री, **नहेर आज मलाई**, दार्जीलिङ : ने० सा० स० स०, सन्
 १९७६।
 ...**नेपाली साहित्यको विकासमा दार्जीलिङको योगदान**, (त्रि० वि० बाट
 स्वीकृत शोध-ग्रन्थ, अप्रकाशित), सन् १९७६।
 ...'परिचयात्मक आलोकमा ज्ञवालीजी (प्राक्कथन)', **पृथ्वीनारायण शाह**
 (द्वि० सं०), सूर्यविक्रम ज्ञवाली, (दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९७६), पृ० उ-ए।
 तुलसीबहादुर छेत्री र अरू, सम्पा, **सम्मेलन कथा सङ्ग्रह**, दार्जीलिङ :
 ने० सा० स०, सन् १९७७।
 दयारत्न (शाक्य), **सन्दर्भ साहित्य : कालेबुङ**, कालेबुङ : उपासक प्रकाशन,
 सन् १९८३।
 दयाराम श्रेष्ठ 'सम्भव', **नेपाली साहित्यको केही पृष्ठ**, काठमाडौँ : साझा
 प्रकाशन, वि० सं० २०३२।
 दयाराम श्रेष्ठ 'सम्भव' र मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त
 इतिहास** (दोस्रो संस्करण) काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, वि० सं० २०४०।
 दिलूसिंह राई, **वि० सं० १९५६ को पैल्लोको सवाई**, दार्जीलिङ : आर्य
 समाज, सन् १९६९।
 ...**बालशिक्षा**, दार्जीलिङ : आर्य समाज, सन् १९६९।
 ...**शुद्धार्थ**, दार्जीलिङ : आर्य समाज, सन् १९६९।

दीनानाथ सापकोटा, सम्पा, (रघुनाथको) रामायण सुन्दरकाण्ड,
दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९३२ ।

देवेन्द्रराज, 'विश्वेश्वरका कथामा नारीको वासना प्रधान रूप', प्रगति
१।२ वि० सं० २०१०, पृ० १२०-१२६ ।

धरणीधर कोइराला, नैवेद्य, दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन, सन्
१९२५ ।

...धरणीधर कोइराला, ललितपुर : सङ्ग्रह प्रकाशन, २०३२ माघ ।

...(टिप्पणीकार) श्रीमद्भागवतगीता, दार्जीलिङ ने० सा० स०, सन् १९५३ ।

नरदेव शर्मा (प०), कविवर मोतीराम भट्टको सचित्र जीवनी, नेपाल :
लेखक स्वयम्, वि० सं० १९९५ ।

नरबहादुर गुरुङ, दार्जीलिङ कालेबुङ : लेखक स्वयम्, जनवरी १९७१ ।

नीलम प्रधान, 'बाल साहित्यको प्रसङ्गमा', साहित्य सङ्केत १५।२५, (सन्
१९८४), पृ० ७-९ ।

नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने? (शब्द विचार), काठमाडौं : नेपाली भाषा
प्रकाशनी समिति, वि० सं० २०१७ ।

नेपाली साहित्य सम्मेलनको कार्य विवरण (प्रथम सभा), दार्जीलिङ : ने०
सा० स०, सन् १९२४ ।

ने० सा० स० को, अखिल भारतवर्षीय कार्यकारणी समितिको २७-७-२४
मा भएको अधिवेशनको कार्य-विवरण, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९२४ ।

ने० सा० स०, दार्जीलिङ (...तीन वर्षको कार्य विवरण), दार्जीलिङ : ने०
सा० स०, सन् १९२७ ।

ने० सा० स०, दार्जीलिङ (...सूचीपत्र), दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन्
१९३९ ।

ने० सा० स०, कार्य विवरण बही, मई १९२४ देखि जुन १९३१ ।

ऐजन्, जून १९३१ देखि जुलाई १९३८ ।

ऐजन्, सन् १९३८ देखि सन् १९७३ ।

ऐजन्, सन् १९७३ देखि सन् १९८० ।

ऐजन्, मार्च १९८० देखि वर्तमान ।

पारसमणि प्रधान, सम्पा, भानुभक्त ग्रन्थावली, दार्जीलिङ : भारती कार्यालय,
सन् १९५२ ।

- ...नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास, कालेबुङ : पी० एम० प्रधान एण्ड सन्स, सन् १९६१।
- ...टिपन टापन, कालेबुङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, सन् १९६९।
- ...रोचक सस्मरण, कालेबुङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, सन् १९६९।
- ...त्रिभुवन पुरस्कार विजेता पाँच पौरखी पुरुषरत्न, कालेबुङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, सन् १९६९।
- ...नेपाली साहित्यको साउँ अक्षर, कालेबुङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, सन् १९६९।
- ...नेपाली भाषा र साहित्यको विवरण, कालेबुङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, सन् १९७०।
- ...क्वाँटी, कालेबुङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, सन् १९७२।
- ...आफ्नोबारे, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, वि० सं० २०२८।
- ...रमाइलो सम्झना खरसाडको, खरसाड : गोर्खा जन पुस्तकालय, सन् १९७८।
- ...अनु०, विलायत यात्रा, कालेबुङ : भाग्यमणि प्रेस, सन् १९८४।
- ...‘श्री हरिप्रसाद प्रधानको जीवन दर्शन’, दियालो १२।३५ (फरवरी १९७९), पृ० ३१-३४।
- ...‘नेपाली भाषामा लेखिएको पहिलो कथा’, दियालो १७।८३, पृ० २०-२१।
- ...‘टर्नर र टुची’, हिमालचुली – पूजा विशेषाङ्क (सेप्टेम्बर १९८४), पृ० ७३-७४।
- ... ‘सर पर्सिमल ग्रिफित्स’, डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ, परिशिष्टाङ्क गान्तोक : गान्तोक प्रकाशन, सन् १९८४।
- ...‘हाम्रो अवस्था’, ने० सा० स० को कार्य विवरण (प्रथम सभा), दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९२४।
- ...‘दार्जीलिङ जिल्लामा नेपाली भाषाको विकास’, ने० सा० स० पत्रिका २।११ (१९८९ आश्विन), पृ० १५-२४।
- ...‘नेपालका भिन्न भिन्न भाषा तथा साहित्यको अध्ययन’, ने० सा० स० पत्रिका १।२ (१९९० आश्विन), पृ० १३-२१।
- ...‘मदौरू आमाको जोखना’, ने० सा० स० पत्रिका १।३ (१९९१ भाद्र), पृ० २५-३५।

...काठे झाँक्री, कालेबुङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन, सन् १९७४।
प्रकाश पिण्ड, 'प्रकाश पिण्डका प्रश्न सूर्यविक्रम ज्ञवालीज्यूको उत्तर',
प्रकाशपिण्ड १४। ज्ञवाली विशेषाङ्क (द्वि सं २०४१), पृ १९-२२।
 बालकृष्ण पोखरेल, **नेपाली भाषा र साहित्य**, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक
 भण्डार, वि सं २०२५।
 ...**राष्ट्रभाषा**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन (वि सं), वि सं २०३१।
 बालकृष्ण सम, **भक्त भानुभक्त**, दार्जीलिङ : ने सां सं, सन् १९५३।
 ...**अमरसिंह** (ऐतिहासिक नाटक), दार्जीलिङ : ने सां सं, वि सं २०१०।
 बालचन्द्र शर्मा, **भानुभक्त**, दार्जीलिङ : ने सां सं, वि सं २०१४।
 ...'नेपाली साहित्यको भावात्मक परम्परा', **प्रगति** पूर्णाङ्क १३ (...), पृ
 ८६-१०१।
 भवानी घिमिरे, 'ने सां सं को पचास वर्षे यात्रा', **भानु** ११।
 (अतिरिक्ताङ्क-२) (पौष २०३१), पृ २२-२९।
 ...'ने सां सं को स्वर्ण जयन्ती : केही टिपोट - केही रिपोर्ट, **भानु**
 २२।११ (वि सं २०३१), पृ २९-३२।
 ...'सम्पादकीय', **भानु** २२।११ (सं २०३१), पृ १०३।
 ...'डुवर्समा नेपाली भाषा, साहित्य र संस्कृति (अन्तर्वार्ता)', **भानु** ३३।२१
 (डुवर्स विशेषाङ्क), (२०४१ वैशाख), पृ ७७-८३।
 भाइचन्द्र प्रधान, **आदिकवि भानुभक्त आचार्य** (आलोचनात्मक ग्रन्थ),
 कलकत्ता : रत्नकुमार प्रधान, सन् १९५२।
 भानुभक्त आचार्य, **रामायण**, दार्जीलिङ : ने सां सं, सन् १९५५।
 ...**बधू शिक्षा**, दार्जीलिङ : ने सां सं, सन् १९२७।
भानु स्मारिका - १९७९, दार्जीलिङ : जिल्ला सूचना तथा सांस्कृतिक
 विभाग, पं बं सरकार, सन् १९७९।
मदन गौरव, ललितपुर : मदन पुरस्कार पुस्तकालय, वि सं २०३६।
 भैरव अर्याल, साझा कथा, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, वि सं २०२५।
 महानन्द पौड्याल, 'पाँडे काजी' **नेपाली पाठ सङ्ग्रह**, कलकत्ता : पश्चिम
 बङ्गाल माध्यमिक परिषद् (सन् १९८३), पृ ७१-७८।
 ...**निबन्ध-श्री**, कालेबुङ : विष्णु शर्मा, सन् १९८१।
 महानन्द सापकोटा, **मन लहरी**, दार्जीलिङ : ने सां सं, सन् १९२७।

मोहन ठकुरी 'समसामयिक भारतीय नेपाली कविता', **हिमालचुली** – पूजा विशेषाङ्क (अक्टोबर १९८३), पृ० ५५–५८।

मोहन दाहाल, 'नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाको छोटो कैरन', **दियालो** (वाङ्मय विशेषाङ्क), २२।१०० (फरवरी १९८४), पृ० १८५–१९४।

मोहनराज शर्मा, **नेपालीका केही आधुनिक साहित्यकार**, भैरहवा : नेपाली साहित्यघर, वि० सं० २०२६।

यज्ञराज सत्याल, **नेपाली साहित्यको भूमिका**, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, वि० सं० २०३५।

रघुनाथ (उपाध्याय), **रामायण सुन्दरकाण्ड**, दार्जीलिङ : ने० सा० सं०, सन् १९३२।

रत्नध्वज जोशी, 'कथा, कथाकार र आलोचक', **साझा समालोचना**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन (वि० सं० २०२५), पृ० ३४०–३६९।

...**नेपाली कथाको कथा**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, वि० सं० २०२५।
राजनारायण प्रधान, **केही कृति : केही स्मृति**, दार्जीलिङ ने० सा० सं०, सन् १९७३।

राई र शर्मा, **भाषा र साहित्यको मुहानदेखि**, खरसाङ : अशोक ब्रदर्स, सन् १९७६।

राजेन्द्र 'परदेशी', 'तेस्रो आयामप्रति एउटा पातलो दृष्टि', **दियालो** (वाङ्मय विशेषाङ्क), २२।१०० (फरवरी १९८४), पृ० ९१–९५।

राम उपमन्य, 'भीम छात्रवृत्ति र धरणीधर शर्मा', **दियालो** १९।९० (सन् १९८०), पृ० ७०–७१।

रामकृष्ण शर्मा, **सप्त शारदीय**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, वि० सं० २०३५।

...**'दार्जीलिङ क्षेत्रमा नेपाली साहित्यको पृष्ठभूमि र जन्म'**, **डा० पारसमणि प्रधान अभिनन्दन ग्रन्थ**, गान्तोक : गान्तोक प्रकाशन (सन् १९८४), पृ० ३६–५६।

...**दश गोर्खा**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, वि० सं० २०२६।

...**टेबल गफ : नौ बैठक**, कालेबुङ : विकास प्रकाशन, वि० सं० २०२७।

रामप्रसाद (आर० पी०) लामा, 'ने० सा० सं० को स्वर्ण जयन्ती', **दियालो** (वाङ्मय विशेषाङ्क), २२।१०० (फरवरी १९८४), पृ० ३६१–३८४।

रामराज पौड्याल, **पत्रकारिता**, काठमाडौं : चौधरी र अग्रवाल, वि० सं० २०२७।

रामलाल अधिकारी, **नेपाली एकाङ्की यात्रा**, दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य सञ्चयिका, सन् १९७७।

...‘धरणीधर शर्मा – सङ्क्षिप्त जीवनी’ : **दियालो** (धरणीधर विशेषाङ्क) १९।९०–९२ (सन् १९८०), पृ० २१–३१।

...**नेपाली निबन्ध यात्रा**, दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य सञ्चयिका, सन् १९७५।

रिपोर्ट अफ द सिलेबस कमिटी (नेपाली प्राइमरी एडुकेसन), ...सन् १९३१।

रूपनारायण सिंह, **भ्रमर**, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९३६।

...‘लेफ्टेनेन्ट गोबरधन गुरुङ’, **ने० सा० स० पत्रिका** ४।१ (१९९२ पौष), पृ० ७७–७९।

रोहिणी प्रसाद भट्टराई, सम्पा, **बृहद नेपाली व्याकरण**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, वि० सं० २०३३।

लक्ष्मीदेवी सुन्दास, ‘त्रिभुवन पुरस्कारका योग्य अधिकारी, श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली’, **दियालो** १२।४५ (अगष्ट १९७१), पृ० ३७–४१।

...‘दियालो : केही अध्ययन र विश्लेषण’, **दियालो** (वाङ्मय विशेषाङ्क) २२।१०० (फरवरी १९८४), पृ० १९५–२०१।

...सम्पा, **सम्मेलन कविता सङ्ग्रह**, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९८५।

लक्ष्मी (एल०) कान्त, ‘नेपाली साहित्यका दुई युग’, **साहित्य शिखा**, ४।४–७ (सन् १९८२), पृ० १८–३२।

लालजी सहाय (अनु०), **अमरसिंह थापा**, दार्जीलिङ : हिमाचल हिन्दी भवन, सन् १९५१।

लैनसिंह बाङ्देल, **मुलुक बाहिर**, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९४९।

वासुदेव त्रिपाठी, विचरण, काठमाडौं : भानु प्रकाशन, सं २०२८।

...**नेपाली कविताको सिंहावलोकन**, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०२७।

...**लेखनाथ पौड्यालको कविताको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन**, काठमाडौं : त्रि० वि० पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०३४।

...‘धरणीधरको स्मृतिमा’, **परिसर्या** १।१, दार्जीलिङ : श्री राजप्रकाशन, पृ० १०–१७।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, दोषी चश्मा, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९४९।

...श्वेत भैरवी, काठमाडौं, चेतना साहित्य प्रकाशन, सं २०३९।

वैरागी काइँला, 'लेखक : उत्तरदायित्व र इमानदारी (सम्पादकीय)', **तेस्रो अध्याय**, १।२ (जुन १९६३), पृ० आवरण २।

शान्तिराज शर्मा, सम्पा, खरसाङ : **हिजो र आज**, खरसाङ : गोर्खा जन पुस्तकालय, सन् १९७६।

शिव प्रधान, डा० पारसमणि प्रधान, अभिनन्दन ग्रन्थ, गान्तोक : गान्तोक प्रकाशन, सन् १९८४।

...डा० पारसमणि प्रधान, अभिनन्दन ग्रन्थ, परिशिष्टाङ्क, गान्तोक : गान्तोक प्रकाशन, सन् १९८५।

शिवराज शर्मा, 'टर्नर : नेपाली कोषकार', **दियालो** (वाङ्मय विशेषाङ्क) २२।१०० (फरवरी १९८४), पृ० ३७-३९।

श्याम प्रसाद, 'पण्डित तारानाथ शर्मा र वहाँका कृतिहरू', **प्रगति** ६।२ (पूर्णाङ्क - १२) (सं २०११), पृ० ५८-७७।

साहित्य अकादेमी - पुस्तक सूची, नयाँ दिल्ली : साहित्य अकादेमी, सन् १९८४।

सूर्यविक्रम ज्ञवाली, सम्पा, **बधू शिक्षा**, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९२६।

...सम्पा, **कवि भानुभक्तको जीवन-चरित्र**, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९२७।

...सम्पा, **भानुभक्तीय रामायण**, दार्जीलिङ : सम्पादक स्वयंद्वारा प्रकाशित, (प्रथम संस्करण), सन् १९३२।

...सम्पा, **भानुभक्तीय रामायण**, दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन, सन् १९५५।

...नेपाली भाषाका (साहित्यका) विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास, दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन, सन् १९३३।

...रामशाहको जीवन चरित्र, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९३३।

...द्रव्यशाहको जीवन चरित्र, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९३४।

...पृथ्वी नारायण शाह, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९७६।

- ...सम्पा, कथा कुसुम, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९३८।
- ...सम्पा, भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९४०।
- ...वीर बलभद्र, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९४०।
- ...अमरसिंह थापा, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९४३।
- ...नेपाली वीरहरू, दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९४९।
- पृथ्वी नारायण शाह** (द्वितीय संस्करण), दार्जीलिङ : ने० सा० स० सन् १९७६।
- ...अनु डाकघर, दार्जीलिङ : डिस्ट्रिक्ट लाइब्रेरी, काउन्सिल, सन् १९५८।
- पारेघर्तीको पुरुषार्थ, काठमाडौं : नेपाल एकाडमी, वि० सं० २०१८।
- नेपाल उपत्यकाका मध्यकालीन इतिहास, काठमाडौं : नेपाल एकाडमी, सन् १९६२।
- ...‘भानुभक्तको महत्त्व, **दियालो** ९।२२ (जुलाई १९६८), पृ० २४-२७।
- ...‘भानुभक्त स्मारक ग्रन्थसम्बन्धी केही कुरा’, **दियालो**, वाङ्मय विशेषाङ्क) २२।१०० (फरवरी १९८४), पृ० १२९-१३९।
- ...‘स्वर्गीय मोतीचन्द प्रधान’, **मनन** – प्रवेशाङ्क, १११ (अ० नो० डी० १९८२), पृ० ४८-५०।
- ...‘नेपाली साहित्य तथा उसको आवश्यकता’, **ने० सा० स० को कार्य विवरण** (प्रथम सभा) दार्जीलिङ : ने० सा० स०, सन् १९२४।
- ...‘नेपाल नामको उत्पत्ति र प्राचीनताका विषयमा संस्कृत साहित्यको प्रमाण’, **ने० सा० स० पत्रिका** १।४ (१९९२ पौष), पृ० ४९।
- ...‘नेपाली शब्दका लेखाइमा विभिन्नता’, **ने० सा० स० पत्रिका** १।४ (१९९२ पौष), पृ० ५५-६६।
- ...‘रसमय नेपाली जीवन’, **ने० सा० स० पत्रिका** १।५ (१९९३ भाद्र), पृ० १७-२२।
- ...‘नेपाली साहित्याकाशका दुई नयाँ तारा’, **ने० सा० स० पत्रिका** १।५ (१९९३ भाद्र), पृ० ३०-४२।
- ...‘समालोचना (लक्ष्मी पूजा)’, **ने० सा० स० पत्रिका** १।६ (१९९४ माघ), पृ० २०-२२।
- ...‘स्मृतिमा’, **ने० सा० स० पत्रिका** १।६ (१९९४ माघ), पृ० १-४।

...‘भानुभक्तका केही कवितासम्बन्धी विचार’, भानु १६।८ (२०२८ असोज),
पृ० ३२७-३३०।

...‘नेपाली भाषा’, गोर्खाली १।११ (१९७२ मार्ग २८) औ १।१५ (१९७२
पौष २६), दुवै अङ्कमा पृष्ठ ३।

...‘दर्प दलन’, गोर्खाली १।१२ (१९७२ पौष ५), पृ० २-३।

स्थापना (भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ), गान्तोक : भानु सालिग निर्माण
समिति, सन् १९८१।

स्मारिका (ने० सा० स०, भवन उद्घाटन समारोह), दार्जीलिङ : ने० सा०
स०, सन् १९८१।

हरिभक्त नवपानीय, नेपालबाहिर नेपाली साहित्यको गतिविधि, कालेबुङ
: नेपाली साहित्य अध्ययन समिति, सन् १९६८।

हरेन आले, ‘टमसन’, मनन (प्रवेशाङ्क), १।१ (अ० नो० डी० १९८२), पृ०
१७-२७।

हर्षनाथ शर्मा, नेपाली साहित्यको परिचय, काठमाडौँ : पूर्ण बूक स्टल, सं
२०३२।

हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, भानुभक्त : एक समीक्षा, काठमाडौँ : नेपाली आदर्श
हाई स्कूल, वि० सं० २०१३।

परिशिष्ट – १

नेपाली साहित्य सम्मेलनका कार्यकर्ताहरू

१.१. सभापतिहरू :

- हरिप्रसाद प्रधान – २५ मई १९२४ देखि २६ जुलाई १९३१ सम्म
मोतीचन्द्र प्रधान – २६ जुलाई १९३१ देखि २६ जुलाई १९३२ सम्म
पुनः ७ अक्टोबर १९३९ देखि २३ मई १९५९ सम्म
हनजीत देवान – २६ जुलाई १९३१ देखि ७ अक्टोबर १९३९ सम्म
धरणीधर शर्मा – २३ मई १९५९ देखि ५ मई १९६८ सम्म
तुलसीबहादुर छेत्री – ५ मई १९६८ देखि ४ जुन १९७८ सम्म
जगत् छेत्री – ४ जुन १९७८ देखि २८ मई १९८३ सम्म
सिद्धिनारायण प्रधान – २८ मई १९८३ देखि ९ जुलाई १९८३ सम्म
अमृता छेत्री – ९ जुलाई १९८३ देखि २६ मई १९८५

१.२. मन्त्रीहरू :

- पारसमणि प्रधान – २५ मई १९२४ देखि २६ जुलाई १९३१ सम्म
सूर्यविक्रम ज्ञवाली – २५ मई १९२४ देखि १ अगष्ट १९५४ सम्म
नन्दध्वज राई – १ अगष्ट १९५४ देखि २३ मई १९५९ सम्म
लालध्वज देवसा राई – २३ मई १९५९ देखि २८ फरवरी १९६० सम्म
भानुभक्त कुमाई – २८ फरवरी १९६० देखि १४ सेप्टेम्बर १९६७ सम्म
जगत् छेत्री – ५ मई १९६८ देखि १० अक्टोबर १९७१ सम्म
लक्ष्मीदेवी सुन्दास – १० अक्टोबर १९७१ देखि २४ जून १९७३ सम्म

लालबहादुर राई	– २४ जून १९७३ देखि २३ मई १९७६ सम्म
आर० पी० लामा	– २३ मई १९७६ देखि २८ मई १९८३ सम्म
प्रेम प्रधान	– २८ मई १९८३ देखि ३१ मई १९८७

१.३. सम्मेलनका सम्माननीय जीवन सदस्यहरू :

सूर्यविक्रम ज्ञवाली	रामचन्द्र गिरी
पारसमणि प्रधान	फूलमणि प्रधान
शेषमणि प्रधान	वीरेन्द्र
के० बी० सिंह	नन्दध्वज राई
छुम्बे छिरिङ	इन्द्र सुन्दास
चन्द्रबहादुर कुमाई	इन्द्रबहादुर राई
कृष्णबहादुर गुरुङ	शिवकुमार राई

१.४. सम्मेलनका संरक्षकहरू

एन० डी० शर्मा	पी० एल० प्रधान
एन० चाचन	डी० बी० प्रधान
डी० एस० देवान	ई० डी० आभारी
एल० पी० शर्मा	के० एल० प्रधान
उमा गुरुङ	

१.५. सम्मेलनका जीवन सदस्यहरू

ए० डी० शर्मा	जगत् छेत्री
रत्नकुमारी बस्नेत	जनकलाल अग्रवाल
नगेन्द्रमणि प्रधान	ध्रुव द्विवेदी
धनबहादुर लामा	रामलाल अधिकारी
आर० एस० राई	किटेण्डु शेर्पा
जी० बी० लोहार	तुलसीबहादुर छेत्री
गोकुलसिंह छेत्री	चन्द्र शर्मा
हरिशङ्कर प्रधान	गुरुदास मुकर्जी
दमयन्ती छेत्री	धनराज लामा

एन० डी० लामा
जी० बी० गिरी
एस० के० लामा
एस० बी० जिम्बा
एल० बी० राई
एस० लामा
एल० डी० मोक्तान
बी० बी० सुब्बा
एनोसदास प्रधान
प्रेम प्रधान
डी० आर० मुखिया
भरत यादव
सिद्धिमान राई
होमबहादुर छेत्री
दिलबहादुर नेवार
रमाकान्त गुप्त
खिरोदा खड्का

थमबहादुर छेत्री
लक्ष्मीदेवी सुन्दास
सूर्यकला थापा
राजेन्द्र प्रधान
एस० एन० प्रधान
आर० पी० लामा
कवीन्द्र कुमार तामाङ
शान्ता कुमारी प्रधान
डेविड बी० के० प्रधान
गोपीचन्द्र प्रधान
बी० एम० स्याङ्देन
हर्क कुमारी गजमेर
मदन तामाङ
साँवर अग्रवाल
कृष्णसिंह मोक्तान
कर्ण थामी

परिशिष्ट – २

सम्मेलनका पत्रिकाहरूका सम्पादकहरू

२.१. ने० सा० स० पत्रिकाका सम्पादकहरू :

पद्म प्रसाद प्रधान	: सन् १९३१ देखि सन् १९३५
हरिप्रसाद प्रधान	: सन् १९३६ देखि सन् १९३७

२.२. दियालोका सम्पादकहरू :

इन्द्रबहादुर राई	: हाँगो १ देखि २१
गणेशलाल सुब्बा	: पूर्ववत्
देवकुमारी सिंह (थापा)	: पूर्ववत्
भानुभक्त कुमाई	: पूर्ववत्
वीरविक्रम गुरुङ	: हाँगो १ देखि ३१
तुलसीबहादुर छेत्री	: हाँगो १ देखि ८३ सम्म
राजनारायण प्रधान	: हाँगो २१
विष्णुराम राई	: हाँगो २२ देखि ३१
अगमसिंह गिरी	: हाँगो ३२ देखि ३७
गाब्रियल राना	: हाँगो ५४ देखि ७३
अमृता छेत्री	: हाँगो २२-३२ र ७४-७७
लक्खीदेवी सुन्दास	: हाँगो २२-३१, ३८-५३ र १००
सूर्यकला थापा	: हाँगो २२-२९, ५४-७३, ८४-८९
जगत् छेत्री	: हाँगो ५४-७३ र १००
जस योज्जन	: हाँगो ७४-७६
मनबहादुर मुखिया	: हाँगो ८०-८३
भरत यादव	: हाँगो ९०-९२ र १००
मनबहादुर गुरुङ	: हाँगो ७८-७९
सूर्यकुमार सुब्बा	: हाँगो ७८-७९
आर० पी० लामा	: हाँगो १००
रामलाल अधिकारी	: हाँगो ८० देखि १००

परिशिष्ट – ३

सम्मेलनका प्रकाशनहरू

३.१. ग्रन्थ प्रकाशन

क्र०सं	पुस्तकको नाम	रचयिता	प्रकाशन मिति र संस्करण
१.	नैवेद्य	प० धरणीधर शर्मा	१९२० प्र० सं० स्वयम्, *१९२५, ३७, ४२, ४८, ५२, ७४, ७५, ७७, ७९, ८१, ८३
२.	मनलहरी	महानन्द सापकोटा	१९२६ सम्मेलन, १९३३, १९३४
३.	बधू शिक्षा	कवि भानुभक्त आचार्य	१९२६ सम्मेलन, १९३७
४.	कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र	मोतीराम भट्ट	१९२७ सम्मेलन, १९३८, ४६, ६४
५.	रघुनाथको सुन्दरकाण्ड रामायण	स० प० दीनानाथ सापकोटा	१९३२ सम्मेलन, १९५०, ८३
६.	भानुभक्तीय रामायण	स० श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली	१९३२ – स्वयम्, १९५५ सम्मेलन
७.	राघव विलास	प० तारानाथ शर्मा	१९३३ सम्मेलन, १९३७
८.	नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास	श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली	१९३३ सम्मेलन, ६१, ६४, ६९, ७३, ७५, ७८, ८०
९.	रामशाहको जीवन चरित्र	श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली	१९३३ सम्मेलन
१०.	द्रव्यशाहको जीवन चरित्र	श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली	१९३४ सम्मेलन
११.	श्रीमद्भागवतगीता	प० धरणीधर शर्मा	१९३४ सम्मेलन, १९५३, १९७८
१२.	पृथ्वीनारायण शाह	श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली	१९३५ सम्मेलन, १९७६
श्र.	रेखाङ्कित मिति सम्मेलनले प्रथमपल्ट प्रकाशित गरेको संस्करणका निम्ति हो।		

१३.	भ्रमर (उपन्यास)	श्री रूपनारायण सिंह	१९३६ सम्मेलन
१४.	सम्राट् छैटौँ जर्ज (जीवनी)	श्री पारसमणि प्रधान	१९३७ सम्मेलन
१५.	कथा कुसुम	स० श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली	१९३८ सम्मेलन, ४६, ६२, ६४, ६९, ७४, ७५, ७७, ७९, ८१, ८३
१६.	भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ	स० श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली	१९४० सम्मेलन, ६९ ^०
१७.	वीर बलभद्र	स० श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली	१९४० सम्मेलन, ४६, ५३, ७१
१८.	महिम्न स्तोत्र	प० कुलचन्द्र गौतम	१९४० सम्मेलन
१९.	अमरसिंह	स० श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली	१९४३ सम्मेलन, १९५१ ^{००}
२०.	मुलुक बाहिर (उपन्यास)	श्री लैनसिंह बाङ्देल	१९४८ सम्मेलन
२१.	टाल्सटायका कथा	अनु० श्री इन्द्र सुन्दास	१९४० सम्मेलन
२२.	दोषी चश्मा	विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला	१९४९ सम्मेलन
२३.	नेपाली वीरहरू	श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली	१९४९ सम्मेलन, ५२, ५६, ६१, ६४, ६९
२४.	पिताको पत्र छोरीलाई	अनु० श्री इन्द्र सुन्दास	१९५० सम्मेलन, ५४, ६०
२५.	भक्त भानुभक्त	श्री बालकृष्ण सम	१९५२ सम्मेलन
२६.	अमरसिंह थापा	श्री बालकृष्ण सम	१९५४ सम्मेलन
२७.	ललित कला र साहित्य	श्री जनकलाल शर्मा	१९५७ (२०१४) सम्मेलन
२८.	भानुभक्त	बालचन्द्र शर्मा	१९५७ (२०१४) सम्मेलन
२९.	नहेर आज मलाई	श्री तुलसी अपतन	१९७६ सम्मेलन

० यस द्वितीय संस्करणमा उत्तरार्ध पनि जोडिएको छ जसको सम्पादन : तुलसीबहादुर
छेत्री र जगत् छेत्रीबाट भएको हो ।

०० यसको हिन्दी संस्करण १९५१ मा दार्जीलिङको हिमाचल हिन्दी भवनबाट भएको हो ।

३०. सम्मेलन स० तुलसीबहादुर छेत्री, १९७७ सम्मेलन
कथा सङ्ग्रह लक्खीदेवी सुन्दास र
जगत् छेत्री
३१. सम्मेलन स० लक्खीदेवी सुन्दास १९८४ सम्मेलन
कविता सङ्ग्रह

३.२. पाठ्यपुस्तक प्रकाशन

क्र०स०	पुस्तकको नाम	रचयिता	प्रकाशन मिति र संस्करण
१.	नेपाली साहित्य कथामाला	पारसमणि र शेषमणि	१९२४ सम्मेलन
२.	नेपाली हस्तलेख (प्रथम भाग)	पारसमणि र शेषमणि	१९२४ सम्मेलन
३.	नेपाली हस्तलेख (द्वितीय भाग)	पारसमणि र शेषमणि	१९२५ सम्मेलन
४.	प्रकृति निरीक्षण	श्री के० बी० गुरुङ	१९३६ सम्मेलन

३.३. अरुलाई प्रेरित गराई प्रकाशित पाठ्यपुस्तकहरू

			प्रकाशक
१.	नेपाली साहित्य परिचय	सङ्कलक श्री पारसमणि प्रधान र श्री रुद्रमणि प्रधान	म्याकमिलन – १९२५
२.	नेपाली पहिलो किताब	श्री पारसमणि प्रधान	लङ्म्यान ग्रीन
३.	नेपाली साहित्य (प्रथम भाग)	श्री पारसमणि प्रधान	म्याकमिलन कम्पनी – १९२४
४.	नेपाली व्याकरण	श्री पारसमणि प्रधान	कम्पनी – १९२४
५.	नेपाली साहित्य (द्वितीय भाग)	श्री पारसमणि प्रधान	कम्पनी – १९२४ (दोस्रो संस्करण)
६.	नेपाली साहित्य (तृतीय भाग)	श्री पारसमणि प्रधान	कम्पनी – १९२७

७.	नेपाली साहित्य (चतुर्थी भाग)	श्री पारसमणि प्रधान	कम्पनी – १९२७
८.	नेपाली साहित्य (पञ्चम भाग)	श्री पारसमणि प्रधान	म्याकमिलन क० – १९२७
९.	नेपाली स्वास्थ्य शिक्षा	डा० मदन थापा	म्याकमिलन क० – १९२७
१०.	अङ्कगणित (प्रथम भाग)	श्री शेषमणि प्रधान	गोर्खा भाषा प्रकाशनी समिति, नेपाल – १९२७
११.	भारतवर्षको इतिहास (प्रथम भाग)	अनु० श्री पारसमणि प्रधान	म्याकमिलन कम्पनी
१२.	भारतवर्षको इतिहास (द्वितीय भाग)	अनु० श्री सूर्यविक्रम झवाली	म्याकमिलन कम्पनी
१३.	चक्रवर्ती अङ्कगणित	श्री शेषमणि प्रधान र श्री पारसमणि प्रधान	सन्थाल एण्ड कम्पनी कलकत्ता
१४.	नेपाली साउँ अक्षर	श्री शेषमणि प्रधान र श्री पारसमणि प्रधान	म्याकमिलन कम्पनी
१५.	Text Book of Junior Translation (Nepali)	अनु० श्री सूर्यविक्रम झवाली	एस० सी० एड्डी एण्ड क० कलकत्ता
१६.	प्राथमिक भूगोल	श्री पारसमणि प्रधान	म्याकमिलन कम्पनी
१७.	नेपाली अङ्कगणित (दोस्रो भाग)	श्री के० डी० प्रधान र श्री पारसमणि प्रधान	म्याकमिलन कम्पनी
१८.	किङ प्राइमर	अनु० श्री पारसमणि प्रधान	म्याकमिलन कम्पनी
१९.	किङ रिडर	अनु० श्री पारसमणि प्रधान	म्याकमिलन कम्पनी
२०.	बुद्ध चरित्र नाटक	अनु० श्री पारसमणि प्रधान	बुद्धिष्ट, एसोसिएसन, दार्जीलिङ

२१. डिल्लिट नेशनल अनु० श्री पारसमणि म्याकमिलन कम्पनी
ग्रामर (प्रथम भाग) प्रधान
२२. डिल्लिट नेशनल अनु० श्री पारसमणि म्याकमिलन कम्पनी
ग्रामर (द्वितीय भाग) प्रधान
२३. Anglo Nepali श्री पारसमणि प्रधान र म्याकमिलन कम्पनी
Dictionary श्री नगेन्द्रमणि प्रधान

“आफूले पाठ्यपुस्तक छाप्न नसके तापनि सम्मेलनले आफ्ना कार्यकर्ताहरूद्वारा पाठ्यपुस्तक लेखाइ वा अनुवाद गराइ, अन्य प्रकाशकहरूसित लेखापढी गरी प्रकाशित गरायो।”

(सभा विवरण – २७-७-१९२४)

सबै पुस्तकहरूको प्रकाशन मिति प्राप्य छैन।

परिशिष्ट – ४

महत्त्वपूर्ण केही भाषण र रचनाहरू

विशेष लेख र भाषण

४.१. प्रथम सभामा सभापतिको भाषणको सारांश

सज्जनगण! यतिका मभन्दा बूढापाका तथा अनुभवी सज्जनहरू यस सभामा छँदाछँदै पनि तपाईंहरूले मजस्तो थोरै उमेरको तथा संसारको केही अनुभव पनि नभएको मानिसलाई आजको यस महान् सभाको सभापति छान्नुहुँदा म आफ्नो ठूलो गौरव भएको सम्झन्छु तथा तपाईंहरूलाई सहार्दिक धन्यवाद पनि चढाउँछु। हुन ता मैले यो काम राम्ररी गर्न सक्ँला भन्ने मेरो विश्वास छैन तर तपाईंहरूका सहायताले मैले यो काम पूर्ण गर्न सक्ँला भन्ने आशा गरेको छु।

सज्जनगण! नेपाली भाषाको उन्नति गर्नलाई नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापित गर्न भनी आजको सभा भएको हो। यो कुरा सबै तपाईंहरूलाई जाहेर नै छ। श्री माननीय जस्टिस सर आशुतोष मुखर्जी के० टी० सरस्वती कलकत्ता विश्वविद्यालय सुयोग्य भाइस-चान्सलरका कृपाले आज स्कूलमा पढ्ने सानासाना बालकदेखि बी० ए० सम्म पढ्ने मानिसलगायत सबैले नेपाली भाषा पढ्न पाइरहेछन्।

म कलेजमा पढ्दा नेपाली भाषालाई विश्वविद्यालयले आफ्नो पाठ्यक्रममा स्वीकार गरेको थिएन र मैले सो सौभाग्यबाट वञ्चित हुनुपरेको थियो। म बी० टी० मा पुग्दा अब नेपाली भाषा स्वीकार हुन्छ भन्ने कुरा थियो औ नेपाली भाषा स्वीकार भएपछि म पनि नेपाली भाषा पढ्न पाउँला भन्ने विचार मेरो हृदयमा उत्पन्न हुँदा मेरो हर्षको सीमा भएन। तर म बी० टी० पास हुँदा पनि दुर्भाग्यवश तैपनि नेपाली भाषा स्वीकार भएन। श्री माननीय जस्टिस सर आशुतोषजीका असीम कृपाले सो कुरा भयो। अब त केवल कलकत्ता विश्वविद्यालयमा मात्र होइन किन्तु अरु विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रममा पनि नेपाली भाषाले स्थान पाएको छ।

पाठ्यपुस्तकको अभाव

तर नेपाली भाषामा उपयुक्त पाठ्यपुस्तकहरूको अभावले गर्दा भाषा पढ्न बालकहरूलाई अझ धेरै नै कष्ट पर्छ। जैलेसम्म असल असल पाठ्यपुस्तकहरू

नेपाली भाषामा लेखिँदैन। जैलेसम्म बालकहरूले भिन्न भिन्न ज्ञान ज्ञान लाभ गर्न अरु अरु भाषाहरू पढ्नैपर्छ औ यसो हुँदा ज्ञान प्रचारका कार्यमा कम्तीको कठिनता पर्छ सो हामी सबैलाई थाहा छ। यो कुरा विशेष गरी नेपाली भाषा, विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रममा स्वीकृत नहुँदा त्यसको सट्टामा अरु अरु भाषा पढ्नेहरूलाई राम्ररी थाहा छ। यसकारण यस सम्मेलनको यौटा उद्देश्य उपयुक्त पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित गर्नेछ। पछिपछि विश्वविद्यालयसँग लेखापढी गरी नेपाली भाषासम्बन्धी यावत् काम यस सम्मेलनद्वारा होस् भन्ने पनि गराउनुपर्नेछ।

सम्मेलनको नाम

यस सम्मेलनको नाउँ नेपाली साहित्य सम्मेलन राख्नुपर्ला भन्ने हाम्रो विचार छ किनभने 'नेपाली' शब्दको विस्तृत अर्थ हुन्छ। यस शब्दले नेपाल देशका सबै जाति, जस्तो मगर, गुरुङ, किराँती, नेवार, लिम्बू इत्यादि सबैको बोध हुन्छ औ यसद्वारा माथि भनिएको तथा अरु-अरु यावत् जातिहरू यौटै महान् नेपाली राष्ट्रका अङ्ग रहन्छन् भन्ने पनि जाहेर हुन्छ। कसै कसैका मनमा यस सम्मेलनले त गोर्खालीहरूको भाषाको पो उन्नति गर्न आँटेको रहेछ भन्ने शङ्का उत्पन्न होला तर त्यस्तो त शङ्का गर्नु उचित छैन किनभने नेपाली भाषा आजकल हिमाचल प्रदेशको Lingua Franca (सबैले बुझ्ने भाषा) जस्तो नै रहेछ। यस प्रदेशमा बस्ने मानिसले पृथक् पृथक् बोले पनि नेपाली भाषालाई नबुझ्ने कोही छैन। यसकारणले यो भाषा उन्नति भयो भने सबै जातिका मानिसलाई ज्ञान लाभ गर्न सजिलो हुनेछ। उसमाथि पनि अब ता नेपाली भाषा सबैको भइसकेको छ औ कुनै एउटा जातिले यस भाषालाई यो मेरै भाषामात्र हो भन्न सुहाउँदैन।

विविध भाषा-साहित्यको अन्वेषण

सम्मेलनको यौटा अर्को उद्देश्य नेपालका प्राचीन भाषाहरू तथा साहित्यको खोजी गर्ने पनि छ। तपाईंहरू सबैलाई नेवारी भाषाको ठूलो प्राचीन साहित्य छ भन्ने कुरा त थाहा नै छ। यस भाषालाई अचेल नेवारहरूले त बिसिसके भने अरुको त के कुरा? जर्मन भाषामा नेवारी भाषाको व्याकरण बनाइएको छ औ रूसी भाषामा यसको कोष तथा व्याकरण छ तर शोक! हामी यसका विषयमा केही जान्दैनौं। यसै गरी लेप्चा भाषा पनि अचेल लुप्त हुन लागिरहेछ। यी भाषाहरू अध्ययन गरी यिनका प्राचीन ग्रन्थहरू प्रकाशित गरी यसलाई लुप्त हुन नदिनु

भनी सम्मेलनले ठूलो उद्योग गर्नेछ। यस कार्यक्रमले विलीन लागेका भाषाहरूको उद्धारका सँगसँगै नेपालको प्राचीन इतिहास, सभ्यता र नेवार जातिको गौरवपूर्ण सभ्यताका विषयमा पनि हामीलाई ज्ञान हुनेछ। अघि हाम्रा पुर्खाहरू कस्ता थिए उनीहरूको के रीतिथिति थियो इत्यादि कुरा जान्ने यो उत्तम साधन छ।

सज्जनगण! आफ्नो भाषालाई उन्नत नगराई संसारमा हामी केही पनि गर्न सक्नेौं। हामीलाई संसारले अशिक्षित जाति भन्छ औ हाम्रो दार्जीलिङ जिल्ला पनि Backward Tract (असभ्य मुलुक) मानिन्छ। हामीले शिक्षा प्राप्त गरेमात्र हाम्रो यो अपकीर्ति जानेछ। ज्ञानलाई सजिलो गराउनका निम्ति आफ्नो भाषामा असल असल पुस्तक प्रकाशित गर्नुपर्छ। यसकारण यो सम्मेलन स्थापित गर्नपरेको हो। तपाईंहरूलाई यो विचार पूर्णतया रुचिकर हुनेछ तथा तपाईंले बुद्धिले सके बुद्धिले, धनले सके धनले औ बलले सके बलले यस सम्मेलनलाई सहायता गर्नु होला भन्ने पूर्ण विश्वास छ।

४.२. २५ मई १९२४ मा नेपाली साहित्य स्थापनार्थ आयोजित प्रथम सार्वजनिक सभामा श्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीको भाषण

नेपाली साहित्य तथा उसको आवश्यकता

आमाका काखमा सुती औ जननीका हर्षोत्फुल्ल लोचनलाई हेर्दै – आमा आमा – भनी आफू केही जान्ने हुनेबित्तिकै हाम्रा मुखबाट जो प्रथमोप्रथम निस्क्यो : अलि ठूलो भएपछि मातापितालाई हँसाउँदै बामे सदैँ जुन भाषालाई हामीले तोते बोली गरी बोल्थौँ, युवावस्थामा जुन भाषाका मधुर शब्दले आफ्नो प्रेयसीका कर्णमा बाँसुरीको मीठो सुरको मान पार्यौँ, जीवनमा जुन भाषाद्वारा मित्रहरूसँग वार्तालाप गर्यौँ र तथा शत्रुसँग झगडा गर्यौँ। त्यस्ती हाम्री जन्मकी साधिनी भने पनि आमा भने पनि भाषालाई समुन्नत गराई त्यसैका माध्यमद्वारा संसारका अनेक कुरा नाना प्रकारका ज्ञान तथा विज्ञान जान्न यस संसारमा कसलाई मन नलाग्दो हो? श्वेत हिमाच्छदित हिमालयले जसरी यस पृथ्वीका सबै पहाडभन्दा अग्लो मै हुँ भनी सगर्व आफ्नो मस्तक आकाशसम्म पुर्याई उभिरहेको छ उसै गरी आफ्नो आराध्य माता पनि कसैभन्दा सानी नहुन औ कोही उनका दाँजो लाग्न नसकोस् भनी प्रत्येक आमाको छोराको इच्छा हुनु स्वाभाविक हो। हिन्दी, बङ्गाली, मराठी, गुजराती, तमिल, तेलुगु, बनारसी, उडिया, आसामी इत्यादि

आफना दिदीबहिनीहरू तथा अङ्ग्रेजी, फ्रेञ्च, जर्मन इत्यादि परको साहिनोमात्र पर्ने भाषाहरूका समक्ष हामी आमा नेपाली भाषालाई अत्यन्त लाजमर्नु भइरहेको छ औ उनको जर्जर शरीर दुबली मुख तथा उनलाई फोहरी औ निन्याउरी देखी उनीहरू मातालाई गिज्याउन पनि लागि रहेका छन्। माताको यस्तो तिरस्कार भएको देखी हामी ७६ लाख माताको सन्तानको हृदय विदीर्ण भइरहेको छ औ माता पनि निःसहायताजस्ती भई टुलुटुलु हाम्रा मुखमा आर्द्र नेत्रले हेरिरहिछन्। आमाको दुःख तथा अपमानकै हामीले चुप लागी हेर्नु? के हामीले माताको अश्रुपूर्ण तथा मलीन नेत्रलाई माताको दुःख हरिदिई उज्ज्वल तथा कान्तिमान गराउने चेष्टा नगर्नु?

बर्गतका विषयमा शङ्का

माताको सेवा गर्ने कुरा गर्नेबित्तिकै किन नगर्नु? सके गर्नु? बर्गत छ र? भन्ने कुरा सुनिन्छन्। यसो हेर्दा यी कुरा साँचाइँ लाग्छन् तर यिनमा गडेर विचार गर्दा यी शङ्काहरू केवल बालुवाका भित्तामात्र रहेछन् भन्ने प्रतीत हुन्छ। अनन्त आकाशइँ मानिसको बर्गतको पनि केही सीमा छैन। परमकारुणिक सृष्टिकर्ताले उसलाई अगाध शक्ति प्रदान गरेको छ। मानिसले इच्छा गर्‍यो भने उसले युधिष्ठिर तथा दुर्योधनले इँ जसलाई स्तंभन् गर्न सक्छ : प्रह्लादलाई इँ आगोले पनि उसलाई पोल्न सक्दैन तथा वायु पानी उसको वशीभूत हुन सक्छ। हाम्रा बूढा बाजेका पालामा मानिस आकाशमार्गद्वारा हजारौँ कोषको यात्रा गर्दा भनेर कसले चितायो होला? लण्डनमा गाएको गान दार्जीलिङमा खाटमाथि सुती सुती सुन्न पाइएला भनी त्यसताक सपनामा पनि कसैले कल्पना गरेको होवैन। तर आज ती कुरा साधारण घटना भइरहेका छन्। यस्तो देख्दादेख्दै पनि यदि कोही मानिसका बर्गतका विषयमा शङ्का गर्छ भने त्यसलाई तर्कशास्त्रीहरूका सम्मुख उपस्थित गरी देखीदेखी पनि नदेख्ने यो परस्परविरुद्ध घटना कसरी भयो भनी सुध्याउन पर्ला। के तपाईँ हामीले हिजोको रामे आजको रामसिंह तथा हिजोको गने आजको गणेश दास भएको देखेको छैनौं?

सज्जनगण! साँचो भनौं भने बर्गत केही पनि छैन। तपाईँ हामीको इच्छामात्र हौं। हामी निश्चय फलानू कुरा गर्छौं, अवश्य गर्छौं भनी कम्मरमात्र कसौं; उहाँपछि के कुरा हामी गर्न नसक्नुला? रावणले त्रिभुवन विजय गर्‍यो, परशुरामले २१ पटक पृथ्वी निस्क्षत्रीय गराए, रामले लङ्कासम्म समुद्रमाथि पुल बनाई पारि गए

भन्ने अनेक कथाहरू हाम्रा पुराणमा छन्। त्यसो भनेको के हो? मानिसले आँटे संसारमा नगर्न सक्ने कुरो केही छैन भनेको न हो? उसमाथि पनि असल काम गर्दा त बर्गत त्यसै बढी बढी आउँछ। आजभन्दा भोलिभोलि भन्दा पर्सि बर्गत बढ्दै गई समस्त संसार व्याप्त गर्छ। आजको केवल सद्भाव भोलिको सत्कार्य हुन्छ औ पर्सि त्यो देशको यौटा छेउदेखि अर्को छेउसम्म ढाक्ने मानिसका हृदयलाई हल्लाउने महान् आन्दोलन हुन्छ। अतएव माताको सेवा गर्न हाम्रो बर्गत नपुगला भन्ने हामीले चिन्ता नगरौं किनभने हामीले अलिकति उद्योग गरे पनि माता प्रसन्न हुन्छिन्। दोस्रो, आज हामीले गरेको अल्प प्रयासले समुद्रमा यौटा सानु लहरीले अर्को ठूलो लहरीलाई जन्म दिएझैं भोलि अर्को ठूलो प्रयासलाई जन्म दिनेछ।

स्वतन्त्र जातिको स्वतन्त्र साहित्य हुन्छ

हामी के नेपालका नेपाली, के हिन्दुस्तानका नेपाली, आफूलाई स्वतन्त्र जाति भन्छौं। हुन पनि हामी स्वतन्त्र जाति छौं। तर स्वतन्त्रताका यौटा प्रधान चिह्न स्वतन्त्र भाषा तथा साहित्य हो। किनभने स्वतन्त्र मानिसका स्वतन्त्र विचार हुन्छन् औ उसले संसारलाई आफ्नै स्वतन्त्र दृष्टिले हेर्छ। हामी बोल्न त यौटा स्वतन्त्र बोली बोल्छौं तर हाम्रो स्वतन्त्र विचार संसारले जान्दैन किनभने हामी साहित्यहीन छौं। हाम्रो साहित्य छैन, हामी संसारका भिन्नभिन्न भाषा पढ्छौं औ तिनकै साहित्य पढी रद्द पछौं? तर संसारलाई आफ्नो केही पनि दिँदैनौं। साहित्यका हाटमा हामी किन्नेमात्र छौं, हाम्रो आफ्नो बेच्ने जिनिस् केही पनि छैन, अतएव हाम्रो विश्वसाहित्यका हाटमा स्थायी स्थान छैन औ हामीलाई कसैले पनि चिन्दैन। हामीलाई अरूले हेला गर्छन्। किन नगरून्? आफू भने साथीहरूका घरमा गई थरीथरीका मीठा पदार्थ खाएर आउँछौं तर उनीहरूलाई आफ्ना घरमा कहिले पनि सुदामाको तण्डुल टक्र्याउँदैनौं। यसकारण कृपण बड़ादमीको समाजमा जस्तो निरादरजस्तो हुन्छ उस्तै संसारका जातिहरूमा हाम्रो पनि तिरस्कार भइरहेछ। यो लाजमर्नु कुरा हो। संसारमा बस्नु औ अर्काको कमाइ खाने घरज्वाइँजस्तो भएर बस्नु। स्वतन्त्र जातिलाई अर्काका घरमा बस्ने यो दास बुद्धि कति पनि शोभा दिँदैन। नेपाली भन्ने नाउँ राख्ने हो, नेपाली जातिलाई स्वतन्त्र जाति भन्ने हो भने, स्वतन्त्र नेपाली साहित्य नभई हुँदैन। नेपाली भन्ने यौटा मानिस पनि यस भूमिखण्डमा रहेन भने पनि र नेपाली साहित्य भयो भने संसारले हिमालय मन्तिर बस्ने बहादुर पुङ्के जातिलाई कहिल्यै बिर्सनेछैन। स्वतन्त्र जाति जस्तै सानो

होस् तर उसको स्वतन्त्र साहित्य अवश्य हुनुपर्छ। युरोपमा नेपालजत्रा तथा अलिकति ठूलो देश भएका धेरै स्वतन्त्र जाति छन् औ उनीहरूका आफ्ना-आफ्ना स्वतन्त्र साहित्य पनि छन्। नोरवे, स्वीडेन, सर्बिया, बेल्जियम तथा हालका नयाँ प्रजातन्त्र चेकोस्लोभाकिया, पोल्याण्ड इत्यादि देशहरूको क्षेत्रफल र जनसङ्ख्या नेपाल देश तथा नेपाल र नेपालबाहिरका नेपालीहरूको सङ्ख्याभन्दा धेरै बढ्ता छैन, तर यी यावत् जातिको आफ्नो स्वतन्त्र साहित्य छ। साँचो भनाँ भने साहित्य नभई यस संसारमा बस्ने कुनै जातिलाई अधिकार छैन। संसारमा बस्नेले लिनुदिनु दुवै गर्नुपर्छ। रोटी एकोहोरो पकाउने मान्छेलाई भान्साबाट निकालिदिन्छन्।

गेलिक भाषाको विकास

सज्जनगण! जुन जातिले पनि अलिकति आफ्नो टाउको उठाउन खोज्दा पहिले मातृभाषालाई नै समुन्नत गर्ने चेष्टा गरेको छ। आयरल्याण्डका इतिहासमा आयरिशहरूले आफ्नो मातृभाषा गेलिकलाई प्रचार गर्न गरेको चेष्टाको बयान पढ्दा हृदय उसै गद्गद भएर आउँछ। चारैतिर अङ्ग्रेजी भाषाको आधिपत्य भइसकेको थियो। मानिसले गेलिक बिसन लागेका थिए। स्कूल तथा कलेजमा अङ्ग्रेजी नै पढाइन्थ्यो। गेलिकको कोही नाउँ पनि लिँदैनथे औ उसलाई मानिसले घृणा पनि गर्न लागेका थिए। त्यस्ता समयमा अकस्मात् आयरिशहरूका कर्णमा माताको पुकारको शब्द पर्‍यो। बिहान धेरै बेरसम्म सुतिरहेको मानिसले कोठामा टहटह घाम आएको देखेर जुरमुराउँदै उठेझैं आयरिश जाति पनि बिउँझ्यो औ समस्त जाति एक मन भई गेलिकलाई प्रचार गर्ने प्रयत्न गर्न लागे। आफ्ना छुट्टीका बेलामा गाउँगाउँमा गई विद्यार्थीहरूले पाठशाला स्थापित गरी जनतामा गेलिक प्रचार गर्न थाले। कविहरूले गेलिक भाषाद्वारा कवितामृत जनतालाई पनि गराई उनीहरूको मातृभाषाप्रति प्रेम जागृत गर्न थाले। विद्वान्हरूले नाना विषयको आलोचना गरी गेलिक भाषामा ग्रन्थ लेख्न थाले। आयरिश जातिको मातृभाषाको उन्नति गर्ने यस प्रयासले आज आयरल्याण्डका विश्वविद्यालयहरूमा गेलिक पढाइन्छ औ गेलिक भाषा नजान्ने मानिस उहाँको पण्डित-समाजमा आदर पाउँदैन। मातृभाषाको उन्नति गर्न आयरिशहरू कटिबद्ध भएपछि उनीहरूलाई अनेक बाधा परे तर ती सबै बाधा उनीहरूका मातृभाषा-प्रेमका स्रोतका सामु उभिन सकेनन् औ वर्षाको नदीले सानातिना पहाडलाई खसाल्दै फोर्दै अगाडि हिँडेझैं आयरिश जातिको मातृभाषा प्रेम पनि नाना आइलागेका बाधाहरूलाई घचेट्दै, खसाल्दै,

विजयी हुँदै आफ्नो इप्सित ध्येयतर्फ हिँडे।

चीनमा भाषोन्नति

अब चीन देशको इतिहास हेरौं। सन् १९११ मा मञ्चू राजवंशलाई निकाली चीनियाँहरू आफ्नो भाग्य विधाता आफै भएपछि उनीहरूले सबैभन्दा पहिले मातृभाषाको सुधार गरे। प्रजातन्त्र हुनुभन्दा पहिले चीनमा प्रत्येक जिल्ला वा प्रान्तका बेग्लै अक्षर थिए। दक्षिण चीनमा लेखिएको पुस्तक उत्तर चीनमा पढ्ने मानिस पाउनु गाह्रो थियो। यसो हुँदा चीनमा न भाषा न ज्ञानको प्रचार भएको थियो। अतएव प्रजातन्त्र शासन स्थापित हुनेबित्तिकै चीनियाँहरूले समस्त चीनलाई माननीय हुने एक प्रकारका अक्षर बनाए। अनेक विद्वान्हरूसँग परामर्श गरी तथा ठूलो आन्दोलन गरी बल्ल यिनीहरू यस कार्यमा सफलीभूत भए। चीनमा दुई प्रकारका भाषाको प्रचार थियो। एउटा भाषा पुस्तक इत्यादि लेख्ने थियो अर्को भाषा साधारण प्रजाले बोल्ने। प्राचीन कालमा भारतवर्षमा पनि ग्रन्थ इत्यादि संस्कृतमा लेखिन्थे। तर साधारण प्रजाहरू प्राकृत बोल्दथे। पछि बौद्ध धर्मको प्रादुर्भाव भएपछि ज्ञानलाई सुलभ गराउनका निम्ति तथा दैलादैलामा उज्यालो पुर्याउनका निम्ति नेपाली भाषामा महान् महान् ज्ञानका पुस्तकहरू लेखिन थाले। सन् १९११ मा प्रजातन्त्र हुनुभन्दा पहिले चीनको पनि यही दशा थियो। एउटा भाषामा पुस्तक लेखिन्थ्यो औ जनता अर्को भाषा बोल्दथे। पछि जब प्रजातन्त्र भयो, ज्ञानलाई सुलभ गराउनका निम्ति विद्वान् चीनियाँहरूले जनताले बोल्ने ग्रामीण भाषा च्ची हई माने बढे बढे ग्रन्थ लेख्न थाले औ आजकल नाना प्रकारका ज्ञानका पुस्तक, अखबार तथा मासिक पत्र यसै भाषामा प्रकाशित हुन थालिरहेछन्। चीनमा अरु अनेक प्रकारका उन्नति हुन लागिरहेछन्, अझ पनि चीनियाँ साहित्य कुन भाषामा लेख्नु भन्ने कुरामा मतभेद छँदैछ। तर ग्रामीण भाषाकै पक्षमा जनताको उत्साह तथा प्रेम छ। चीनमा अरु अनेक प्रकारका उन्नति हुन लागिरहेछन्, साथसाथै मातृभाषाको उन्नति पनि धुमधामसँग हुन लागिरहेछ। मातृभाषा उन्नत नभई ज्ञान प्रचार हुनै सक्दैन भन्ने चीनियाँहरूको दृढ़ विश्वास छ। कुनै जातिको उन्नति त्यस जातिको ज्ञानमा निर्भर छ, औ ज्ञान प्रचारका निमित्त उन्नत मातृभाषाको आवश्यकता छ; यसमा केही सन्देह छैन।

हिन्दुस्तानमा नेपाली भाषा

आजसम्म हाम्रो मातृभाषाको जो सेवा भयो सो मुगलान पसेको मुगलानियाहरूबाट नै भएको छ। भानुभक्त आचार्यको नेपाली रामायण सबैभन्दा पहिले काशीमा प्रकाश भयो औ काशीमै उनको जीवनी लेखियो। काशीमै नेपाली पुस्तकहरू प्रकाशित गर्ने अनेक कारखाना छन्। काशीबाट नै थरीथरी नेपाली पत्र बेलाबेलामा मातृभाषाको उन्नति गर्ने चेष्टा भयो। यसकारणले हामीले यस कुरामा चुप लागी बस्न हुँदैन। चुप लागी बस्यो भने हामी दुई प्रकारले दोषी हुन्छौं। मातृभाषाको दुर्दशादेखि देखीकन पनि चुप लागी, कानमा तेल हाली बस्ने लाञ्छनाबाहेक हामीलाई यौटा अर्को महान् दोषको भागी भावी सन्तानले गराउनेछ।

बाबुले खनेको इनार बिग्रियो भने छोराले बनाउनपर्छ। गाउँको पौवा पाटी भत्क्यो भने त्यस गाउँका निवासीले त्यसलाई बस्ने योग्य गराइदिनुपर्छ औ नगरमा सधैँदेखि भई आएको यज्ञको अग्नि हवि बिना निभ्न लाग्यो भने नगरवासीले त्यस अग्निलाई प्रज्वलित गर्नुपर्छ। ठाउँठाउँ अनेक सज्जनहरूले सत्काएको मातृभाषाको पूजारूपी यज्ञको आगो आज सेलाउन लागि रहेको छ। अतएव हामीले त्यसलाई फेरि देखि प्रज्वलित नगरे कसले गर्ने? यौटाले सकेन भने चारजना अधि सरी काँध थाप्न पर्नेमा हामी त झन् पछि सरेजस्तो पो भयो। आज ठाउँठाउँमा बस्ने हामी नेपालीहरूको माझमा माताको मन्दिर कहीं पनि छैन, औ पूजा नपाउँदा हामी जीवित नै छौं वा मरी सक्यौं भनी हाम्रा मुखमा माता टुलुटुलु हेर्न लागेका छन्। लौ त तैयार हौं औ आजका दिन फेरि मातालाई आह्वान गरौं औ सकेसम्म उनको सेवा गरौं।

सफलता र विफलता

सज्जनगण! अधि पनि ठाउँठाउँका मानिसहरूले मातृभाषाको उन्नति गर्ने धेरै काम गरे, तर ती सबै विफल भए, अतएव अब फेरि यस्तो काम गरेर के लाभ छ भन्ने कसैको विचार भएजस्तो बुझिन्छ। तर वास्तवमा यो विचारयुक्त छैन भन्ने कुरा तपाईंहरूको एकछिन विचार गरे स्पष्ट हुने थियो। सफलता र विफलता दुईटा पृथक् कुरा होइनन्, किन्तु यौटा कुरा हुन्। केवल उही एउटा कुरालाई हामीले दुई दृष्टिले हेरेका मात्र हौं। उही बत्तीलाई हरियो ऐनाबाट हेर्दा हरियो देखिन्छ औ रातो ऐनाबाट हेर्दा रातो। बत्ती त छ यौटा। गरेको काम चलिरहेन, दिघो भएन भन्नुहुन्छ भने अवश्य अधि समयसमयमा भएका मातृभाषाका सेवाकार्य

तथा अरू समाजोपयोगी कार्य असल भए। तर केही कार्य नभएका ठाउँमा अलिकति भए पनि, एकछिन भए पनि कुनै असल कार्य भयो औ त्यसले जनताका समक्ष यौटा नवीन विचार, नवीन ज्योति, नवीन भाव, नवीन जागृति तथा नवीन उत्साह त्यति समयलाई उपस्थित गर्‍यो भन्नुहुन्छ भने यो कार्य सफल भयो। संसारमा भएको कुनै कार्य खेर जाँदैन। यौटा कार्यले आफ्नो नाशद्वारा अर्को महान् विचारलाई अवश्य जन्म दिएको होला। इतिहासमा यस कुरामा अनेक प्रमाण पाइन्छन्। यौटा सभ्यताका खरानीबाट अर्को झन् ठूलो सभ्यताको बिरूवा पलाएको देखिन्छ। ग्रीस सभ्यताको नाश भयो औ रोमन सभ्यताको जन्म भयो। रोमन सभ्यताका चिह्नबाट यूरोपियन सभ्यताको विकास भयो। धेरै पर किन जाऊँ, विश्वसंहारी विगत महायुद्धले संसारमा कस्ता कस्ता नवीन भाव तथा विचारलाई जन्म दिइरहेछ। सो सबै तपाईंहरूलाई जाहेर छ। संसारको यही नियम छ। जन्मनु र मर्नु लागेकै छ।

लाभालाभको विचार

होइन, त्यस्ता अल्पायु कार्यले लाभ केही भएन पो भनेको हो भनी अर्को थरी भन्छन्। के संसारमा जति कार्य गरिन्छन् तिनको लाभ-हानिको विचार वाणिकले चामल तौलेझैं गरिन्छ? के पछि धेरै पछिको विचार गरी मानिसले केही काम गर्दैन? के काम गर्नेबित्तिकै लाभ प्रत्यक्ष देखिनुपर्छ भन्ने कुरो प्राकृतिक नियम छ? के कुनै कार्यबाट जुन रूपमा लाभ होला भनी हामीले आशा गरेका छौं त्यस रूपमा नभएर अर्को रूपमा लाभ हुनु सम्भव छैन? धान रोप्नेबित्तिकै भात फल्दैन। काम बित्तिकै लाभ पनि हुँदैन। भए पनि हामीले त्यसलाई देख्दैनौं। यिशुले क्रूसमा बलि हुँदा के लाभ देखे? चारैतिर उनको निन्दा गर्ने मानिसमात्र थिए। स्वयम् उनका चेलाहरूले पनि उनीसँग कपट गरेका थिए तर एकमात्र सत्यका निम्ति उनले काँडाको मुकुट स्वीकार गरे। उसै गरी हामीले पनि केवल एकमात्र सत्यको विचार गरी, क्षुद्र लाभालाभको उपस्थित हुँदै हुँदैन। अतएव हामीले यस्ता शुष्क तर्कको चिन्ता नगरौं औ धमाधम आफ्नो कार्य गर्दै जाऊँ।

समय पर्खने बुद्धि

समय आइनपुगी केही हुँदैन औ बेला आइपुगेपछि सबै कुरो हुन्छ भनी ज्ञानको हामीले त टुङ्गो नै फेला पार्यो कि भनेझैं गरी अर्को थरी भन्छन्। तर

अर्कोलाई उपदेश दिँदाखेरि मात्र उनीहरू यो मन्त्र प्रयोग गर्छन् औ आफ्ना जीवनमा भने यसको व्यवहार गर्दैनन्। संसारमा कुन बेला के हुन्छ भनी कसले जानेको छ र बेलालाई पर्खिरहने? गरेदेखि नहुने केही कुरो छैन भन्ने त सबैलाई थाहा छ। अतएव मानिसहरू भविष्य अन्धकार निमग्न भए तापनि वर्तमानमा निरन्तर परिश्रम गरिरहन्छन्। बेला अकस्मात् आइहालेछ औ हामीले त्यसलाई स्वागत गर्न सकेनछौ भने त्यो हामीलाई पर्खेर बसिरहनेछैन। अतएव उद्योग गर्नुपर्छ औ सधैं बेलाको स्वागत गर्न प्रस्तुत रहनुपर्छ भनेको हो। सज्जनगण! यस्ता शङ्काको कति विचार गरी तपाईंहरूको समय नष्ट गरौं। यी त संसारमा लागेकै छन्। काम गर्ने मानिसले यिनको केही चिन्ता गर्दैन। यिनले काम गर्न मन नहुने अल्छीलाई मात्र उभिने स्थान दिन्छन्।

अन्तिम निवेदन

सज्जनगण! हाम्रो मातृभाषाको हीनावस्थाको वर्णन गरेर साध्य छैन ४, ५ वर्ष भयो हाम्रो मातृभाषाको कस्तो रूप छ त्यो देखाई मैले यौटा कविता कथेथेँ सो तपाईंहरूलाई आज फेरि सुनाउने धृष्टता गर्छु औ त्यसका निम्ति क्षमा प्रार्थी पनि छु। हाम्रो मातृभाषा अचेल कस्ता छन् त...

साह्रै हीना गलित वदना शोकले ढाकिएकी।

रोई रोई ढलपल गरी काल पर्खिरहेकी॥

छोरानातिहरू सब मरी क्लेशले भई निराश।

बस्ने वृद्धासरि हजुरको भाषै भो मातृभाषा॥

सज्जनगण! नेपाली ६४ लाख र भारतवर्षको थोरै पनि १३ लाख नेपालीका प्यारी आमाका नेत्रबाट आँसु बगेको देख्दा के हामी आनन्दसाथ रहेर बस्न सक्छौं? अतएव सज्जनगण! माताको सेवा गर्न आजदेखि हामीले भीष्म प्रतिज्ञा गरौं। आउनुहोस् मातालाई हात जोडी नतमस्तक भई भनौं— मा! जननी!! आजसम्म जे भए तापनि भयो हामी अन्धकार निमग्न थियौं। तर आजदेखि हामीले तिम्रो सेवा गर्न मसक आँट्यौं। तिम्रा अश्रुका स्थानमा हाम्रो रक्तपात हुनेछ। हामी जिउँदो छँदाछँदै अब तिमिले लज्जाले कसैको समक्ष आफ्नो माथ निहुराउनुपर्नेछैन। तिम्रो सेवामा हामी आफै बलि हुनपरे पनि हुँला, हाम्रो धन, सम्पत्ति, जाँगन, बर्गत, विद्या, बुद्धि इत्यादिको त कुरै छैन। जननी! आजसम्मको हाम्रो अपराध क्षमा गर। अब हामी सचेत भयौं। हामीहरूमा कसैमा भानुभक्तको आत्मा आवोस् कसैमा

मोतीरामको आत्मा आवोस् कसैमा प्रतिमान थापाको आत्मा आवोस् । अब तिम्रा सन्तानलाई अन्धकारबाट प्रकाशमा लैजाने हामी प्रयत्न गर्छौं । जननी! आऊ प्रसन्न भई हाम्रा हृदय कमललाई आफ्नो सिंहासन तुल्याई आनन्दपूर्वक बस!

(नेपाली साहित्य सम्मेलनको कार्य विवरणबाट)

४.३. २५-५-१९२४ को आयोजित नेपाली साहित्य सम्मेलनको प्रथम सार्वजनिक सभामा श्री पारसमणि प्रधानको भाषण

हाम्रो अवरथा

हामी नेपालीहरू बलका काममा बढी बढी गएका छौं । कसैले भारी बोक्न आए भने कोदालो खन्न आए भने, भीरपहरा फोर्न आए भने हामीलाई आनन्द लाग्छ । गीत गाई २ कन मालिकका मन माफिक काम गरी दुई पैसा थाप्न सक्छौं । समयको फेर पर्दै आयो । अधिजस्तो सजिलो समय थियो अब त्यस्तो छैन । त्यै भारी बोक्न पनि खोसामार छ ।

परमात्माले हामीलाई मस्तिष्क दिएका छन् । त्यस मस्तिष्कमा अद्भुत शक्ति भरिएको छ । त्यो शक्तिको प्रादुर्भाव हुन स्वाभाविक हो । हामी नेपालीहरूको पनि त्यो शक्तिको प्रादुर्भाव हुँदा संसारको हालचाल कसै कसैले चाल पाउन लागे । त्यसमा ध्यान पनि दिन लागे । विचार गर्दा संसार अर्को काममा लागेको बुझियो । मुद्देबलले एक दिन लाएर गरेको काम बुद्धिबलले एक पलमा गर्दा सकिँदोरहेछ । त्यो बुद्धिबल विद्याबाट प्राप्त हुँदोरहेछ र संसारले विद्यालाई सबै श्रेष्ठ मानी त्यसैको उज्ज्वल गर्न लागेका रहेछन् ।

नेपालीहरूले पनि अरूका लहै लहैमा विद्या प्राप्त गर्न लागे तर अरू पुगेका ठाउँमा तिनलाई पुग्न कठिन पर्यो । र हताश भई बीचमा छोड्न लागे । ती अलिअलि विद्या प्राप्त गर्नेहरूलाई आफ्नो काममा सफलीभूत नभएको देख्दा यसमा गूढ भेद के छ भनी विचार गर्न लागे । विचार गर्दा गूढ भेद धेरै रहेछन् । तिनले विचार गरेको गूढ भेदमध्ये दुईचार तपाईंहरूका समक्षमा गर्छु ।

सफलीभूत नभएको कारण

(१) अरू २ जातका मानिसहरू विद्या पढ्छन् हामी पनि विद्या पढ्छौं तर अरूले पढेको र हामीले पढेको विद्यामा धेरै अन्तर छ । आमाको श्रीमुखबाट

अर्थात् आफ्ना २ मातृभाषामा अरू जातकाले बालककालदेखि विद्या अध्ययन गर्छन्। हामी भने एक त ठूलै भइसकेपछि मात्र विद्यारम्भ गर्छौं यो पनि अर्काको बोलीमा। दार्जीलिङकाहरू हिन्दीका माध्यमद्वारा विद्या पढ्छन्। कलकत्तातिरकाहरू बङ्गालीमा पढ्छन्। आसामतिरका नेपालीहरू नेपालीमा पढ्छन्। कोही अङ्ग्रेजीमा पढ्छन् कोही उर्दूमा। अरूले घरमा पाठशालामा एक विषयलाई एकै भाषामा पढ्छन्। हामी त्यसैलाई दुई भाषामा पढ्छौं अर्थात् पहिले आफ्नो भाषामा सम्झन्छौं। अर्को भाषामा अनुवाद गरी प्रकाशित गर्छौं। यो गर्दै हामीलाई समय लाग्छ।

(२) यो कुरा विश्वविद्यालयमा जाहेर गर्दा अहिले नेपालीहरू भएका प्रायः जम्मै विश्वविद्यालयमा नेपाली भाषामा परीक्षा दिनु भन्ने भएको छ। तर हाम्रा नेपालीहरू विश्वविद्यालयमा कति छन्? मेरा विचारमा त तल प्राथमिक पाठशालाहरूमा नै नेपालीहरूलाई अरू भाषा पढ्दै समय बित्ती जान्छ। हामी स्कूल समय आईपुग्ने तिनलाई कठिन पर्छ र यतिकै अधकल्चे भई सांसारिक काममा लाग्छन्।

सङ्क्षेपमा के भयो? हामीमा विद्वान् छैनन्। भएकाहरू पनि अधकल्चेहरूमात्र छन्। हामीले यदि अहिलेको संसारमा खुट्टा दह्रो गरी टेक्नु हो भने यसरी अधकल्चेहरू भई बसेर हुँदैन। हाम्रा नेपालीहरू जम्मैले संसारको प्रतिद्वन्द्विता (तैं छोड कि मै छोड भन्ने भाव) बुझ्नपर्नेछ। हामी प्रत्येक मानिसले त्यस भावमा आफै लागी अरूलाई लत्याउने जहिलेसम्म हुँदैनौं तहिलेसम्म हाम्रो यो बिहान खाए बेलुकी के खाऊँ, बेलुकी खाए बिहान के खाऊँ भन्ने समस्याले हामीलाई छोड्नेछैन। समय अझ खराब हुँदैछ। हामीलाई अब दूरदर्शी भई अधिदेखि नै आफ्नो सातू सामल तयार पारी राख्ने बेलाले छोएको छ। मेरो यो सातू सामल के हो सुन्नुहोस्।

सफलता प्राप्त गर्ने उपाय

नेपाली समाजमा विद्याको प्रचार गर्नुपर्छ। पढ्न नजान्नेलाई पढ्न लाउनुपर्छ। पढ्नसम्म जान्नेलाई असलअसल भावमा पुस्तकहरू पढी आफ्नो बुद्धिको भण्डार अझ बढाउन लाउनुपर्छ। यो कुरो मैले उमेर गएका मानिसहरूलाई भनेको हो।

अरूतिर नभए तापनि दार्जीलिङ जिल्लाका गाउँ गाउँ कुना कुनामा म रातदिन घुमिहिँड्छु। यसर्थ ठाउँठाउँमा हाम्रा समाजमा विद्याको अवस्था कस्तो छ मलाई धेरथोर थाहा होला। सरकारबाट यी उमेर गएकाहरूलाई पढ्न सक्नेसम्म तुल्याउने अभिप्रायःले ठाउँठाउँमा रात्रि पाठशाला खोल्ने काम भएको छ। दिनमा

कामले फुर्सद नपाउनेहरू त्यहाँ गई पढ्नसक्नेसम्मका हुन सक्छन्। दार्जीलिङ जिल्लामा अहिले यस्ता ८४ पाठशालाहरूमा ५४५ नेपालीहरूले शिक्षा पाइरहेका छन्। यसरी शिक्षा प्राप्त गर्नेहरूका निमित्त असल भावका पुस्तकहरूको आवश्यकता छ। यस्ता पुस्तकहरू दिने बन्दोबस्त हामीले गर्नुपरेको छ। आजको सभाको उद्देश्य यौटा यो पनि हो।

अब रहे बालकबालिकाहरू। यिनलाई पनि आफ्ना-आफ्ना गाउँका पाठशालाहरूमा आफ्ना भाषामा पढ्न पाउने बन्दोबस्त हामीले गरिदिनुपर्छ। समाजमा चियाको चाख भएपछि आफ्ना बालकबालिकाहरूलाई विद्या दिने उमङ्ग मातापितामा अवश्य उठ्नेछ। यसरी बालकबालिकाले आफ्ना भाषामा विद्या अध्ययन गर्न थालेपछि विद्याको उन्नति चाँडै हुनेछ। हाल यस जिल्लामा यस्ता १०९ प्राथमिक पाठशालाहरूमा ३९५१ नेपाली छात्रहरूले शिक्षा पाइरहेका छन्। यस्ता प्राथमिक पाठशालामा आफ्ना भाषामा शिक्षा दिनका निमित्त पर्ने हामीले भाषाका पुस्तकहरू तयार गर्न परेको छ।

प्राथमिक पाठशाला पढिसकेपछि ठूला पाठशालामा जाने जोश हामीले समाजमा उत्पन्न गराउनु परेको छ। हाल जिल्लामा २ उच्च र ७ मध्ये अङ्ग्रेजी विद्यालयहरूमा जम्मा १३७३ नेपाली छात्रहरूले विद्या प्राप्त गरिरहेका छन्। यस्ता पाठशाला पनि प्रत्येक विषय भाषामै पढाउने बन्दोबस्त हामीले गरिदिनुपर्छ। यसका निमित्त पनि भाषामा भिन्नभिन्न विषयका पुस्तकहरूको आवश्यकता हुन्छ।

सबै थोक जान्नुपर्छ

यसै गरी उच्च शिक्षा प्राप्त गर्नेहरूका निमित्त पनि पुस्तकहरू चाहिन्छन्। सांसारिक काममा लाग्नेहरूले संसारका यावत् उद्योगमा नलागी हुँदैन।

खेती व्यापारधन्दातिर चतुर भई जाति आफै उभ्याई।

देखादेखी प्रतापी गुण निकार भई द्रव्य धेरै कमाई।।

जवानी अंरिकेली धरमर नगरी हिँड्दछन् जंजमाई।

विद्यैलाई नपाई मन मलिन भई दुःख भो हामीलाई।

भनी कवि धरणीधरजीले भन्नुभएको कुरो हामीले अब नलिई हुँदैन। खेतीपाती कसरी लाउनु? सभ्य संसारले खेतीपातीमा कसरी उन्नति गरे सो पनि हामीले अब हाम्रा समाजलाई भन्नपर्नेछ। व्यापारमा कसरी उन्नति गर्न लागे इत्यादि कुरा पनि अब हामीले हाम्रा समाजका व्यापारीहरूलाई नभनी भएको छैन। यी सब

कुरा जंगेलाई भनेर हुने होइन। यस्ता विषयमा विद्या प्राप्त गरी, पुस्तकहरू लेखी, लेखाइ समाजमा पेश गर्नसक्यो भने घर बसीबसी सबै कुरा जान्न सकिन्छ। यस कामका निमित्त पनि पुस्तकहरूकै जरूरत भयो।

हामी नेपाली हौं। नेपाली भन्नाले हामी धेरै जातकाहरू यहाँ समावेश छौं। नेवार, गुरुङ, राई, लिम्बू, तामाङ, भोटे, लाप्चे, थारू, सुनुवार समस्त जातिहरू नेपाली हुन्। प्रत्येक जातिको स्वतन्त्र भाषा छ तर सबैले बोल्न सक्ने र बुझ्न सक्ने भाषा नेपाली हुनाले हामीले पहिले नेपाली भाषाको उन्नति गर्नुपरेको हो। यो विषय माननीय सभापति महोदयले विस्तारपूर्वक भन्नुभएका हुनाले म यहीसम्म मात्र भन्न चाहन्छु।

सज्जनगण! नेपाली भाषामात्र उन्नति गर्नुपर्छ भन्ने मेरो अभिप्रायः होइन। आफ्नो भाषालाई पनि अब यसरी भुलेर हुँदैन। नेवारी बोलीको, गुरुङ, बोलीको, राई बोलीको, लिम्बू बोलीको, तामाङ बोलीको, भोटे बोलीको, लेप्चा समस्त बोलीहरूको पनि खोजी गरी किताबहरू लेखी जहाँसम्म हुनसकेको नवीन जागृति गराई उन्नति गर्नुपर्छ।

यै सब कार्य गर्नका निमित्त हामीले अब सहमत हुनुपर्छो गरेर देखाउनुपर्छो। सज्जनगण! भाषा साहित्यको जहिलेसम्म वृद्धि हुँदैन तैलेसम्म कुनै जातिको पनि उन्नति हुँदैन अनुभवीहरूले भनेको यो सिद्धान्त अवश्य सत्य हो। अस्तु नेपाली साहित्यको उन्नति गर्न – नेपाली साहित्य सम्मेलन – नामक यौटा संस्था स्थापित हवस् भनी म प्रस्ताव गर्छु। यसमा तपाईंहरूले विचार प्रकट गरी जो गर्नुपर्ने बन्दोबस्त गरिदिनुहोस्।

(नेपाली साहित्य सम्मेलनको कार्य विवरणबाट)

४.४. प्रथम सभामा सुनाइएको धरणीधर शर्माको नेपाली भाषाको सवाई

सुन सुन भला पञ्च। आजको सभा यो।
जाति भाषा उन्नतिलाई भेला हो भयाको।।

नेपालीका ठूला साना सबै मिली बोल्ने
बोली जुन हो त्यसलाई जाति-भाषा भन्ने।।

राजादेखि लिईकन कुल्लीसम्मलाई ।
जाति भाषा प्यारो हुन्छ निस्से सम्झ भाइ ॥

संसारका सारा देश चहारेर हेर ।
जाति भाषा उन्नतिले सप्रेका छन् धेर ॥

नेपालीको मात्र हेर भाषा राम्रो छैन ।
भाषै एउटा राम्रो नभई उन्नति हुँदैन ।

मरी मेट थाप्लो फोर संसार चहार ।
धन कमाऊ बैरी मार होऊ सरदार ॥

एकला एकलै तरखर गर जति गर्छौं ।
साहित्यको सेवाबिना पछि थला पर्छौं ॥

आफू एउटा ठूलो भयो धन लौ कमायो ।
छोरा नाति जाति भाइको बाटो के बनायो?

सुन मेरा दाजुभाइ हो । उन्नतिको प्राण ।
साहित्य नै सम्झ यो हो अज्ञान मार्ने काँण ।

जन्मैदेखि मरुञ्जेल हित गर्छ यसले ।
सानातिनासम्मलाई उँभो लाउँछ यसले ॥

जति सेवा गर्छो यसको उति रस आउँछ
भलो गर्छ सँगसँगै बुद्धि यो बढाउँछ ॥

बुद्धिबल बढाईकन सम्मान दिलाउँछ ।
यसैकारण दुनियाँमा साहित्य कहाउँछ ॥

साहित्यकै सेवा गरी अरू उँभो लागे ।
आलस्य र अज्ञानलाई सकेसम्म त्यागे ॥

नेपालीको पनि यौटा साहित्य सम्मेलन ।
गरेदेखि जाती होला भन्ने भो हाम्रो मन ॥

त्यसै हेतु जम्मा गर्थौं हामी सब आज ।
धन्य धन्य अहो कस्तो राम्रो हो यो काज ॥

कति कुरा यस काजले गरिदिन्छ लाभ ।
भनिदिन्छु सुत्रुहवस् नराखी क्यै भाग ॥

हिजोआज हामीहरू साह्रै छौं अमिल्दा ।
होश जोश हाम्रो छैन अज्ञानले निल्दा ॥

सबैको साझे बैरी अज्ञान यो पाजी ।
यसलाई भस्म गर्न हुनुहोस् राजी ॥

अज्ञानको नाश गर्न केटाकेटी हाम्रा ।
पाठशाला पढ्न जान्छन् बुद्धि लिन राम्रा ॥

तर आफ्ना भाषा नपाई अक्क बक्क पर्छन् ।
चार दिनमा जान्ने कुरा वर्ष दिनमा सिक्छन् ॥

धेरै कष्ट थोरै शिक्षा त्यो पनि अड्दैन ।
यसो हुँदा नेपालीमा विद्या क्यै अड्दैन ॥

संस्कृत, अङ्ग्रेजी, हिन्दी र बङ्गाली ।
ज्ञान पूर्ण भाषा यी छन् छैनन् यी बङ्गाली ॥

यी सब भाषा सिक्नलाई पैसा लाग्छ धेर ।
पैसामात्र लाग्छ होइन अघोर हुन्छ बेर ॥

घाँसी र गोठाला भारी बोका सारा ।
कहाँबाट पढ्नु बरा । को दिन्छ सहारा ?

यिनकै निम्ति पनि सज्जन । आफ्नै भाषा चाहियो ।
यही कुरा खल गर्न सबै यहाँ आइयो ॥

आफ्नो भाषा भए सबै पढ्न लेख्न पाउँछन् ।
अज्ञान र बेमेलको भूतलाई मगाउँछन् ॥

पराइका मुलुकमा लेख्ने पढ्ने काम ।
गोरु कामजस्तो छ है सबैले नि जान ॥

पढ्नु लेख्नु गोरुकाम जस्तो भएकाले ।
सभ्यताका चुलीसम्म पुग्न पनि थाले ॥

मातृभाषाद्वारा शिक्षा हुँदा छिटो हुन्छ ।
बल बाँच्छ बेला बाँच्छ पैसा थोरै लाग्छ ॥

यसकारण अरुअरु अगाडि छन् भाका ।
यही कुरो नहुनाले हामी पछि भा का ॥

पेवा फोत्रा अभिमान अब सबै त्यागौं ।
मातृभाषा उन्नतिमा कम्मर कसी लागौं ॥

मातृभाषा उन्नतिमा प्रेम सबको बढ्छ ।
दिनदिनै हाम्रो जातिमाथि माथि चढ्छ ॥

मन अङ्गे बुद्धि बढ्ने काम नै नपाई ।
आज हाम्रो यो गति छ सम्झ बुझ भाइ ॥

भन्ने कुरा जति थिए अघि नै सकिए ।
बाँकी अब केही छैन, भूल माफी दिए ॥

उठ उठ दाजुभाइ । पलक उघार ।
गरी जाति भाषा सेवा स्वजाति सुधार ॥

परिशिष्ट – ५

विशेष अन्य सामग्री

५.१. नेपाली कि पर्वतिया?

राई साहब हरि प्रसाद प्रधान एम० ए० बी० एल०, पण्डित धरणीधर शर्मा बी० ए०, बी० टी० र श्री सूर्य विक्रम ज्ञवाली, बी० ए०, बी० टी० ले कलकत्ता विश्वविद्यालयका भाइस चान्सलरका समीपमा ता २० अप्रेल १९३२ मा पठाएका विन्ती पत्रको नकल—

महाशय,

उप्रान्त हामीहरू युनिभर्सिटीले नेपाली र पर्वतिया शब्द प्रयोग गरेका विषयमा तल लेखेको आफ्नो विचार सेण्डिकेटका समीपमा विचारणार्थ र समुचित कारवाईका निमित्त पेश गर्छौं ।

कलकत्ता युनिभर्सिटीले भिन्नभिन्न परीक्षाका निमित्त स्वीकार गरेको नेपालको भाषाको शुद्ध नाउँ नेपाली हो तर युनिभर्सिटीले प्रयोग गरेजस्तो नेपाली पर्वतिया त होइन । पर्वतियाको अर्थ नेपाली भाषामा जङ्गली वा ग्रामीण हो र यसो हुनाले हाम्रो भाषामा यसको प्रयोगले मान्य अर्थ बुझाउँदैन । हालैमा प्रकाश भएको प्रोफेसर टर्नरको "Comparative and Etymological Dictionary of the Nepali language" मा यसको अर्थ नेपाली भाषा विशेष गरेर गाउँलेहरूले बोलिने भनेर दिएको छ ।

शिक्षित नेपालीले यो शब्दलाई ग्रामीण अथवा जङ्गलीका अर्थमा प्रयोग गर्छन् । प्रोफेसर टर्नरजस्ता विद्वान्ले आफ्नो डिक्सनरीको नाउँ पर्वतिया डिक्सनरी वा नेपाली पर्वतिया डिक्सनरी नराखी नेपाली डिक्सनरी भनी राख्नु नै सभ्य संसारले नेपालको भाषालाई पर्वतिया वा नेपाली पर्वतियाका स्थानमा नेपाली भनी स्वीकार गरेको छ भन्ने स्पष्ट प्रमाण हुन्छ ।

पहिले अङ्ग्रेजले यो भाषालाई गोर्खाली, खसकुरा पर्वतिया इत्यादि भन्थे तर आजकल ती नाउँहरू लोप भए किनभने ती शब्दले समयसमयमा भएको भाषाको विकासमात्र बुझाउँथे । यो कुरा प्रोफेसर टर्नरले आफ्नो डिक्सनरीको विद्वतापूर्ण लेखिएको प्रस्तावनाका पहिलो प्रकरणमा स्पष्ट लेखिदिएका छन् सो यहाँ उद्धृत गर्छौं—

नेपाली जो आजकल नेपाल राज्यको साहित्य, राजकाज र साधारण बोलचालमा प्रयोग हुने मुख्य भाषा हो, त्यसको समयसमयमा भिन्नभिन्न नाउँ थिए। ती यिनै हुन् (१) गोरखामा बस्नेहरूको भाषा भनी गोर्खाली। यी गोरखामा बस्नेहरूले उनको मुलुक गोरखादेखि आई राजा पृथिवी वा पृथ्वी नारायण शाहको अधीनमा चढाई गरी सन् १७६९ मा नेपालको खाल्डो र आजकलका नेपालको राजधानी काठमाडौँ आफ्ना वशमा गराए। (२) खसकुरा अर्थात् खसहरूको कुरा – भारतवर्षका आर्यहरूका भाषाको थौटा रूप चलाउने यिनै खस जातको नाउँमा; (३) पर्वतिया अर्थात् पर्वतमा बोलिने भाषा – यो भाषा नेपाल खाल्डोमा बस्ने नेवारहरूले बोल्ने नेवारी भाषा अथवा हिन्दुस्तानको मधेस खण्डमा बोलिने भाषासँग नमिल्ने हुनाले यी नाउँहरू समयसमयमा भएका भाषाका विकासअनुसार दिइएका नाउँ हुनाले शिक्षितहरूले यिनलाई प्रयोग गर्न छोडे। सर जी० ए० ग्रियर्सन साहेबले "Linguistic Survey of India" मा प्रयोग गरेको संस्कृत नेपाली शब्दबाट बनेको नेपाली शब्द नै आजकल चलेको छ।

यीबाहेक अरू कुरा के भने नेपाली भन्ने शब्द संस्कृत साहित्य, स्मृति, पुराणहरूमा व्यवहार भएको शब्द हो। मङ्गोलियन जातिका मानिसहरू नेपाल बसै जानुभन्दा धेरै अघिदेखि नेपाल हिन्दू जातिको निवासस्थान थियो औ हिन्दूहरूका विद्या र सभ्यताको प्रसिद्ध स्थान थियो। हिन्दूहरूको पवित्र स्थान हुनाले नेपालको पवित्रताको बयान पुराणहरूमा पाइन्छ। आजकल पनि दुनियाँभरमा स्वतन्त्र हिन्दूराज्य एकमात्र नेपाल छ। यसकारण नेपालका भाषाको अरू नाउँ रहनुभन्दा नेपाली नै रहनु उचित छ।

नेपाल राज्यमा धेरै किसिमका भाषाहरू बोलिन्छन्, यो सत्य हो। प्रोफेसर टर्नरका विचारमा नेपाल राज्यमा बीसभन्दा बढ्ता किसिमका भाषा बोलिन्छन्। यो कुरा उनले मेजर डब्ल्यू० बी० नोरदे एम० सी० र कप्तान सी० जे० मोरिस लिखित "The Gurkhas" भन्ने पुस्तकमा छपाएका लेखमा पाइन्छ। प्रोफेसर टर्नरले सो लेखमा नेपाली भाषाको अवस्था र प्रभावको यसरी वर्णन गरेका छन्, "राजकाजको भाषा भएका हुनाले यो राज्यको व्यावहारिक भाषा (Lingua Franca) भएको छ औ यसले कुनै समयमा अरू सबै भाषालाई लुप्त गरिदिनेछ," (पृष्ठ ६५)। प्रोफेसर टर्नरले भनेका कुरा नेपाल राज्यभित्र मात्र होइन तर नेपालबाहिर अर्थात् दार्जीलिङ, सिक्किम, भोटाङ आदि ठाउँमा जहाँजहाँ नेपालीहरू धेरै सङ्ख्यामा बसेका छन् ती ठाउँका लागि पनि साँचो देखिन्छ यथार्थमा नेपाली

पूर्व हिमालको व्यावहारिक वा सार्वजनिक भाषा हो भने अतिशयोक्ति हुनेछैन। कलकत्ता युनिभर्सिटीजस्तो विद्वान् संस्थाले यस्तो प्रिय र प्रभावशाली भाषालाई पर्वतिया अर्थात् जङ्गली भाषा भनेको सुन्दा आजकलका शिक्षित नेपालीहरूका हृदयमा बडो चोट लाग्छ।

हालमा नेपालीलाई नेवारी भाषामा मुछ्ने प्रयत्न भइरहेको छ। नेपालका आदिनिवासी नेवार हुनाले नेपाली भाषा भनेको हो भनी जो वादविवाद गर्छन् त्यसको समर्थन कुनै इतिहासका लेखमा पाइँदैन। नेपाल खाल्डो नेवारहरू आउनुभन्दा धेरै अघिदेखि हिन्दू र अरू जातिहरूले बसाएका हुन्। नेवारहरूले केही शताब्दीसम्म नेपाल खाल्डोमा राज गरेका हुन्, यो कुरा साँचो हो तर यति कारणले नेपालीको दर्जा र नाउँ नेवारीले पाउनुपर्छ भन्नु बडो भारी मूल हो। नेवारीलाई अघि भनिन्थ्यो वा आजकल भनिन्छ भनी सिद्ध गर्न केही प्रमाण छैन।

वर्तमान नेपाल नेवारहरूले अघि राज गरेको त्यो साँघुरो खाल्डोभिन्न मात्र छैन। हिजोआजको नेपाल राज्य पूर्व मेची (पूर्णिमा जिल्ला)—देखि लिएर पश्चिम काली (अलमोडा जिल्ला)—सम्म छ औ यसको क्षेत्रफल पुगनपुग ५४,००० वर्गमाइल छ। नेपालका विभिन्न जाति जो तिनीहरूमा केही राष्ट्रिय भाव नहुँदा आपसमा लड्दथे अब यौटै नेपाल राज्यका नेपाली हौं भन्छन् औ यो नाउँ तिनीहरू बडो गौरवको नाउँ सम्झन्छन्। नेपालको यो बढ्दो राष्ट्रियताको बोध गराउने शब्द नेपालीबाहेक अरू हुनसक्तैन। यस शब्दले राज्यको कुनै यौटामात्र जात नबुझाई समस्त नेपालका प्रजा भन्ने बुझाउँछ। यसकारणले यसबाहेक नेपालका विभिन्न जातिमा राष्ट्रिय भाव बुझाउने एकमात्र शब्द यै हो। अघिअघि प्रयोग भएका गोर्खा, पर्वतिया इत्यादि शब्दले यो राष्ट्रिय भाव बुझाउन सक्तैनन्। यसकारणले शिक्षित समाजले यो राष्ट्रिय भाव बुझाउने नेपाली शब्दलाई नेपाल राज्यको सार्वजनिक भाषाको नाउँ बुझाउने अर्थमा प्रयोग गरेको हो। शिक्षित नेपालीहरूले पर्वतिया शब्दलाई एकदम मनपराउँदैनन्।

सरकारी कागतपत्रमा अचेल नेपाली शब्दका नै चलन छ। नभन्दै फौजी विभागमा गोर्खा भन्ने शब्द प्रयोग गरिन्छ तर यो किन प्रयोग भएको हो सो कुराको छलफल यहाँ गर्नुपर्दैन भन्ने हाम्रो विचार छ। बङ्गालका मुख्य भाषासम्बन्धी सूचना दिँदा सरकारले नेपाली शब्द प्रयोग गरेका कागतको नकल यहाँ खामी पठाएका छौं। भिन्नभिन्न जातका भाषाको सरकारी परीक्षामा अघि यो भाषाको नाउँ नेपाली पहाडिया वा खसकुरा भन्ने थियो तर हामीले यो मूल सरकारमा जाहेर गर्दा

यसको नाउँ नेपाली भयो। सो ताः ३० जुलाई १९२७ सालको सरकारी चिठी नम्बर ११४९९ ए० (एपोइन्टमेन्ट विभाग)—को नकल यहाँ खामेका छौं। प्रोभिन्सियल सिभिल सर्भिसको परीक्षाका लागि नेपाली भाषा स्वीकार भएको छ औ त्यो परीक्षामा यस भाषालाई नेपाली भनिन्छ, अरु थोक भनिँदैन। सरकारले लिने स्कूल फाइनल परीक्षा (विज्ञान—विभाग) मा पनि यो भाषाको नाउँ नेपाली नै छ।

यसकारण कलकत्ता विश्वविद्यालयका सेण्डिकेटले हामीले माथि भनेका कुराको विचार गरी विश्वविद्यालयका जम्मै कागतपत्रमा नेपाली पर्वतिया भन्ने शब्द उठाई नेपाली भन्ने शब्द प्रयोग गरौस् भनी हामी नम्र निवेदन गर्छौं। यो निवेदन स्वीकार गरी सेण्डिकेटले शिक्षित नेपालीहरूका हृदयमा चोट लाग्ने अपमान हुने कारण हटाई तिनीहरूका हार्दिक धन्यवादका पत्र निश्चय हुनेछन् भन्ने आशा पनि गर्छौं।

यस विषयको लेखापढी बाबु सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बी० ए० बी० टी०, सुमित्रा कटेज, दार्जीलिङका ठिकानामा गर्नु होला।

ता० ३० अप्रैल १९३२ मा नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङको कार्यकारिणी सभाले पास गरेको प्रस्ताव—

राई साहेब हरिप्रसाद प्रधान, एम० ए०, बी० एल०, पण्डित धरणीधर शर्मा, बी० ए० बी० टी०, र बाबु सूर्य विक्रम ज्ञवाली बी० ए० बी० टी०, ले कलकत्ता विश्वविद्यालयका समीपमा पठाएको विन्तीपत्र पढियो। धेरै वादविवाद तथा विचार गरेपछि विन्तीपत्र पठाउनेहरूका विचारसँग पूर्ण सहमत भई हाम्रो भाषाको नाउँ नेपाली नै ठीक हुन्छ भन्ने प्रस्ताव सर्वसम्मतिद्वारा पास भयो।

कलकत्ता विश्वविद्यालयका जम्मै कागतपत्रहरूमा आजसम्म लेखिएको नाउँका सङ्ग्रहमा नेपाली भन्ने शब्द प्रयोग गरियोस् भन्ने र यी प्रस्तावहरूको एक प्रति कलकत्ता विश्वविद्यालय र यो प्रस्तावसँग सम्बन्ध राख्ने अरु अरु अथरिटीहरूका समीपमा पठाइयोस् भन्ने प्रस्ताव पनि पास भयो।

नेपालका डाइरेक्टर जनरल अब पब्लिक इन्स्ट्रक्सन मान्यवर मेजर जनरल मृगेन्द्र समशेर जङ्गबहादुर राणा, एम० ए० ले पठाइसकेको ता० ६ मई १९३२ का चिठीको नकल—

महाशय,

कलकत्ता विश्वविद्यालयका भाइस चान्सलरलाई चढाउने विन्ती पत्रको नकल खामी पठाएको तपाईंको ता० २० को चिठी मैले पाएँ। यो चिठी पढी बहुते

आनन्दित भए। यो चिट्ठी यसरी मलाई पठाएकोमा तपाईंलाई धन्यवाद छ। हाम्रो भाषाको शुद्ध नाउँ नेपाली छँदाछँदै पर्वतीया वा पर्वतीया नेपाली भनी हाम्रो भाषालाई अपमानजनक शब्द लेख्ने विषयमा तपाईंहरूसँग यसमा मेरो पूर्ण सहानुभूति छ। विश्वविद्यालयका अथरिटीहरूले तपाईंहरूको वादविवादमा सहमत भई सजिलैसँग तपाईंहरूको विन्तीपत्रको निवेदन स्वीकार गर्नेछन् भन्ने मलाई पूर्ण विश्वास छ।

कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट नेपाली शब्द प्रयोग गर्ने विषयमा आएको ता० ३० मई १९३२ का चिट्ठी नम्बर १४५५।४५ को नकल—

प्रिय महाशय,

तपाईंले ता० १५ मई १९३२ मा पठाएको पत्रको उत्तरमा भाइस चान्लसर र सेण्डिकेटले नेपाली (पर्वतीया) शब्दका सङ्ग्राममा विश्वविद्यालयको रेगुलेसनमा नेपाली भन्ने शब्द प्रयोग गर्नु भन्ने आज्ञा दिएको सूचना म दिन्छु। रेगुलेसनको अर्को आवृत्तिमा र विश्वविद्यालयका अरू कागतपत्रमा जहाँ जहाँ आवश्यकता हुन्छ तहाँतहाँ नेपाली भन्ने शब्द प्रयोग गरिनेछ।

माथि छापिएका पत्रहरूका अङ्ग्रेजी सकल पत्रहरू तल दिइन्छन्—

५.२.

To,

The Vice-Chancellor,
Calcutta University

Dated, Darjeeling,
the 20th April, 1932

Sir,

We have the honour to lay the following regarding the use of the terms 'Nepali' and 'Parbatia' by the University for the kind consideration of the Syndicate and necessary action.

We beg to submit that the correct name for the language of Nepali which is recognised by the Calcutta University for its various examinations is 'Nepali' and not 'Nepali Parbatia' as used by the University. The word 'Parbatia' in Nepali means a rustic or a slang and as such is not a respectable term in our language. The meaning of the word is given as follows in Prof.

Turner's "A Comparative and Etymological Dictionary of the Nepali Language" published recently:-

"...the Nepali Language especially as spoken by the villagers."

An educated Nepalese will use this term to denote an uneducated rustic and his slang. A scholar of Prof. Turner's eminence has chosen to name his dictionary 'Nepali Dictionary' instead of naming it Parbatia Dictionary of Nepali Parbatia Dictionary is a clear proof of the fact that the name recognised by the educated and enlightened opinion of the world for the Language of Nepal is NEPALI and not Parbatia or Nepali Parbatia.

It is true that in the past Englishmen have called it with various names such as Gorkhali, Khaskura, Parbatia, etc., yet in the present time all those nomenclatures have naturally died out as they signified only a phase in the development of the language. The first paragraph of the scholarly introduction of Prof. Turner's Dictionary makes this point clear and so we beg to quote it here. "Nepali, now the chief language of literature, administration and general intercourse in the kingdom of Nepal has time to time received various appellations. These are (1) Gorkhali as the language of the Gorkhas (Gurkhas) who from their seat about the town of Gorkha, under their kind Prithwi Narayan Shah (Prithwi Narayan Shan) in the year 1769, finally made themselves master of the valley of Nepal and the present capital Kathmandu; (2) Khaskura or "Language of the Khas" to whom may have been due the introduction of the particular from of Indo Aryan; (3) Parbatia or "Mountain Language" as opposed to the Newari of the Valley or the Aryan Language spoken on the plains of Hindusthan." These names which happened to express only on aspect in the growth of the Nepali language have now been given up by the learned world and the time-old and classical name Nepali derived from the Sanskrit Nepali (used by Sir G.A. Grierson in the Linguistic Survey of India) has been adopted.

We further beg to submit that the term 'Nepali' is a familiar name in Sanskrit literature, Smrities, Puranas, etc. Long before the migration of the Mongolian people to Nepal, Nepal was inhabited by Hindus and was a famous seat of Hindu culture. The sanctity of Nepal as a holy place of the Hindus is recited in many

Puranas. Even in the present time Nepal is the only independent Hindu Kingdom in the World. Such being the case the language of Nepal deserves to be called NEPALI. instead of calling it by any other names.

It is true that many languages are spoken within the kingdom of Nepal. Prof. Turner thinks that they are more than twenty in his paper on the people and their language (of Nepal) published in 'The Gurkhas' by Major Northey and Captain C.J. Morris. Prof. Turner describes the position and influence of the Nepali language thus- "As the language of administration has become the lingua franca of the whole country and is destined eventually to exterminate all the others. ("Page 65) We beg to submit what Prof. Turner speaks of Nepal is also true of places outside Nepal such as the District of Darjeeling, Sikkim Bhutan etc. where Nepalese have settled in large numbers. In fact it would not be an exaggeration to say that Nepali is the lingua franca of the Eastern Himalayas. It cuts to the quick the heart of a modern Nepali when he sees his popular and influential language called Parbatia, a rustic language, by a learned body like the Calcutta University.

We beg to submit that of late some attempts are being made to confuse Nepali with Newari. It is claimed that the name Nepali should be applied to the language of Newars who are said to be the original inhabitants of Nepal, This contention, we beg to submit, is not supported by facts of history. The valley of Nepal was inhabited by Hindus and other people long before the advent of Newars to the Valley. It is true that for a few centuries Newars ruled over the valley but to claim for Newari the name and position of Nepali only for this reason is preposterous. There is no evidence to prove that Newari was ever seriously called Nepali by any in the past. It is not done so in the present by any.

We beg to submit that modern Nepal is not confined to the narrow limits of the valley (which was ruled over by the Newars) but it extends from the river Mechi in the east (Purnea District) to the river Kali in the west (Almorah District) and comprises of an area of about 54,000 sq. miles. The various peoples of Nepal who used to fight with each other before and had no common National feeling, now claim to belong to one country

i.e., Nepal and take pride in being called Nepalese. This growing nationalism of Nepal can find a suitable expression by the term NEPALI which is a neutral term denoting no one community of the kingdom. It is for this reason that the term Nepali has become popular with all. Moreover, it is the only term which fully expresses the aspiration of common nationalism cherished by Nepalese of different tribes. All the appellations used in the past such as Gurkhas, Parbatia, etc. cannot and do not convey the idea of a common nationality by their very nature and so the term 'Nepali' has gained favour and has been accepted by the learned world as the fittest name to signify the new nation of Nepal composed of different tribes. Such being the case it goes without saying that the common language or the lingua franca of the Nepalese nation should be known as Nepali and not by any other name. The use of the word Parbatia for Nepali is resented by the educated Nepalese.

We further beg to submit that Nepali is the current word in the Government terminology except in the Military Department where for reasons which may not be discussed here the term Gorkha is in vogue. We attach herewith a copy of the Government Notification declaring the principal vernaculars of Bengal, where then name Nepali has been used. In connection with the tribal language examination held by Government Nepali was known as Nepalese Paharia of Khaskura, but on the representation of some of us those names were changed to Nepali vide Government Notification No. 11499A. Appointment Department dated the 30th July, 1927, a copy of which is attached herewith for ready reference. In the provincial Civil Service Examination Nepali is a recognised vernacular and is called nothing else but Nepali there. In the School Final Examination Science side, conducted by the Government, Nepali is a recognised vernacular and there also it is known as Nepali and not by any other name.

Under the circumstances may we hope and pray that the Syndicate of the Calcutta University will kindly consider the matter and order the adoption of the term 'NEPALI' instead of Nepali Parbatia in all University documents and thus earn the gratitude of all thinking and educated Nepalese by removing the cause of pain and humiliation to them.

All correspondences on the subject may kindly be addressed to Babu Surya Bikram Gewali, B.A., B.T., Sumitra Cottage, Darjeeling, P.O.

We have the honour etc.,

Sd/- Hari Prasad Pradhan,
M.A., B.L., Rai Sahib

Sd/- Dharni Dhar Sharma
B.A., B.T.,

Sd/- Surya Bikram Gewali
B.A., B.T.

Notification

No. 422P - The 8th January, 1227 - as required by section 3(i) (1). of the Indian Naturalisation Acts 1926, the Governor in Council in pleased to declare the following to be the principle vernaculars of the province; (1) Bengali, (2) Urdu, (3) Hindi and (4) Nepali. (Vide page 86, Part I, Calcutta Gazette dated 13-1-27)

Sd/- W.D.R. Prentice,
Chief Secretary to the
Govt. of Bengal (Offg.)

No. 11499 A.

Government of Bengal

Appointment Department

Notification

Calcutta, the 30th July, 1926

The following amendments are made in rules 1, 2, 3 and 5 in Appendix VI of the Department Examination Rules:-

Substitute Nepali for 'Nepali Paharia' and 'Nepalese Paharia or Khaskura' wherever they occur in these rules.

By order etc.,

Sd/- A.N. Moberly,
Offg. Chief Secretary to Govt.

५.३. अमरसिंह थापा – श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली
हिन्दी अनुवादक – श्री लालजी सहाय

Foreword by Sir Jadunath Sarkar K.T., C.I.E., D.H.T.T. "But for some years past, Pt. Surya Bikram Gewali, B.A., B.T., whom I had the pleasure of the teaching in Benares, just thirty years ago, has devoted himself to writing the history of his mother country. He has followed the scientific method of writing history which the modern world has adopted, and he has spared no pains in consulting the original documents and other authentic sources, instead of merely repeating popular stories and idle guesses. How difficult and at the same time how valuable his work is. I know very well, because he has often consulted me and worked among the rare old books in my library. Already he has published four volumes on four early heroes of Nepal history. (Ram Shah, Drabya Shah, Prithibi Narayan Shah and Bir Balbhadra) and his life of Amar Singh Thapa is the fifth flower on this invaluable bunch of historical flowers."

५.४. भानु-सालिग स्थापनार्थ निवेदन पत्रको नकल

नेपाली साहित्य सम्मेलन,
दार्जीलिङ
१५ अगस्त, १९४७

श्री ..... का सेवामा
.....
.....

महोदय,

नेपाली साहित्यका सूर्यजस्ता प्रकाशमान् कवि स्वर्गवासी भानुभक्त आचार्यको नाउँ नसुन्ने वा नजान्ने कोही शिक्षित नेपाली नहोला। उनले लेखेको सात काण्ड रामायण तथा उनको भक्तमाला नामक पद्य नेपालीहरू घरघरमा पाठ गरी आप्यायित हुन्छन्। उनले लेखेका अरु फाटफुट कविताहरू नेपालीहरूलाई प्रायः कण्ठ छन् तथा सानाठूला सबै तिनलाई पढी वा सुनी महान् आनन्द अनुभव गर्छन्।

भानुभक्तले रामायण रचना गरी हामी सबै जातका नेपालीहरूलाई मर्यादा पुरुषोत्तम रामको आदर्श चरित्र तथा आदर्श नारी सीताका पातिव्रत्यको पाठ पढाए। औ हाम्रा हृदयमा रामभक्ति सृष्टि गरी हामीलाई मोक्षको बाटो देखाए।

भानुभक्तका कविता सरल, मधुर र ललित हुनाले तिनले नेपालीमात्रका हृदयमा यौटा अनुपम स्थान गुप्त गरेको छ। हाम्रा हली, कोदाले, भरिया इत्यादि दाजुभाइका अन्तस्करणमा ज्ञानको ज्योति पुर्‍याउने वर्तमान समयमा प्रधान साधन भानुभक्तका कविता नै छन्। भानुभक्तीय रामायणका श्रवण र पठनद्वारा उनीहरू आफ्नो धर्म तथा संस्कृतिको ज्ञान प्राप्त गर्छन् तथा आफ्नो जीवनलाई सरस गराउँछन्। भानुभक्तका रामायणले लाखौँ मानिसले रामभक्ति प्राप्त गरे तथा भविष्यमा पनि प्राप्त गर्नेछन्।

साहित्यका दृष्टिले पनि भानुभक्त सबै सम्मतिले हाम्रा आदिकवि मानिएका छन्। भानुभक्तभन्दा केही अधिका कविहरूका लेखाइको मनन गरी हेर्दा उनीहरूले नेपाली भाषाको विशुद्ध रूप कस्तो हुनुपर्छ भनी खोजी गरी एकएकवटा रूप अजमाई रचना गरेको कुरा बुझिन्छ। ती कविताहरूमध्ये कुन त भक्तिरसले पूर्ण भए तापनि तिनले वास्तविक नेपाली भाषा प्राप्त गर्न नसकेका हुनाले ती उति प्रचलित हुन सकेनन्। भानुभक्तले त नेपालीहरूको आत्मा नै भेटेका छन्। नेपालीको आत्मा जसरी बोल्छ जसरी विचार गर्छ तथा जसरी आफूलाई प्रकाश गर्छ सो बुझी भानुभक्तले विशुद्ध नेपाली भाषामा आफ्नो रामायणलगायत यावत् कविता लेखेका हुनाले आज उनका ग्रन्थको यति ठूलो प्रचार भएको छ। भानुभक्तले कवितामात्र लेखेको भए तापनि वर्तमान नेपाली भाषाको जन्म उनैबाट भएको हो भन्नु अत्युक्ति नहोला। जसरी भानुभक्त नेपाली भाषाका जन्मदाता हुन् उसै गरी नेपाली साहित्यको थालनी पनि उनी नै भएको हो। यही कारणले आज हामी समस्त नेपालीले भानुभक्तलाई आदिकवि भनी मानेको छ।

पृथ्वीनारायण शाहद्वारा निर्मित नेपाली जातित्वलाई साहित्यका वज्रलेपले जाने भानुभक्त नै हुन्। मूक नेपाली जातिले भानुभक्तका प्रयत्नले नै भाषा पाएको कुरा पनि स्पष्ट छ। नेपाली भाषा आज नेपाली जातिको भाषा भएको छ तथा योद्वारा लाखौँ नेपाली आफ्नो हृदयको भाव प्रकाश गर्न सक्षम भएका छन्। नेपाली भाषा नेपाली जाति, नेपाली गौरव तथा नेपाली सभ्यता औ संस्कृति सबै भानुभक्तका अत्यन्त ऋणी छन्। यो कारणले भानुभक्तकै स्थान हाम्रो जातीय इतिहासमा अत्यन्त उच्च छ औ जसरी आजसम्म नेपालीहरूले भानुभक्तका ग्रन्थका अध्ययनद्वारा आफ्नो व्यक्तित्वको उन्नति गरे उसै गरी धेरै पछिसम्म

नेपालीहरू उनका कविता पाठद्वारा आफ्नो वैयक्तिक, नैतिक तथा धार्मिक उन्नति गर्नेछन्।

दार्जीलिङ जिल्लामा नेपालीहरू आई बसोबासो गर्न थालेको सय वर्षभन्दा बढ्ता भयो। यसकारणले भारतवर्षका अरू कुनै प्रान्तमा यौटै ठाउँमा यहाँको जस्तो नेपालीहरूको बाक्लो आवादी छैन। दार्जीलिङ जिल्लाका नेपालीहरू धेरै कालसम्म आफ्ना जातीय उत्थापक महात्मालाई सम्झन तथा उनको मूर्तिको दिनहुँ दर्शन गरी आफ्नो दैनिक जीवनमा समेत उनका चरित्रका चिन्तनले स्फूर्ति ग्रहण गरून् भन्ने अभिप्रायले यो जिल्लाका तीन प्रधान केन्द्र दार्जीलिङ, खरसाङ तथा कालेबुङमा भानुभक्तको एकएकवटा सालिग राख्ने आयोजन गरिएको छ। यो प्रस्ताव सर्वजनसम्मत होला भन्ने हाम्रो पूर्ण विश्वास छ किनभने एक त हाम्रा जातीय कविले सानोदेखि ठूलोसम्मबाट सम्मान पाएका छन्, दोस्रो, यिनको सालिग भएका नगरमा सदा उनका चरित्रका चिन्तनद्वारा बालवृद्धवनिता समान रूपले त्यो सालिगका दर्शनद्वारा आफ्नो मानसिक तथा आत्मिक विकास गर्ने मौका पाउनेछन्। ती सालिगबाट हाम्रा नवयुवक तथा नवयुवतीहरू कविता गर्ने प्रेरणा पाउनेछन्। बूढाबूढी भक्तिलाभ गर्नेछन् तथा बालकबालिका मातृभाषा प्रेम पाउनेछन्। हिमालयका पूर्वको यो सुन्दर भागमा बस्ने भानुभक्तका वारिस हामीमध्ये कसैमा उनको अलिकता पनि तेज आइदियो भने नेपाली जातिको ठूलो कल्याण हुनेछ।

भानुभक्तको सालिग यसरी यहाँ स्थापित भएका खण्डमा आफ्नो सभ्यता र संस्कृतिसँग हाम्रो विशेष रूपले गहिरो सम्बन्ध स्थापित हुन जानेछ। उनका सालिकले हामीलाई सधैं तनहुँ सम्झाउनेछ औ रमघा बेंसी र चुँदीमा हाम्रो मन लैजानेछ। यसरी हामी मातृभाषाको आदिकविलाई कहिल्यै बिर्सनेछैनौं।

के यति गरेर हामीले आफ्ना जातीय कविका ऋणबाट किञ्चित उऋण हुन खोज्नु स्वाभाविक होइन? अर्काले आफूलाई लाएको गुण सम्झनु प्राणीमात्रको कर्तव्य हो। हामीलाई यति ठूलो गुण लाउने, स्पष्ट शब्दमा हामीलाई बोल्न र सबैसित हातेमालो गरी उभिन सिकाउने यी वीर भानुभक्तप्रति हाम्रो के केही कर्तव्य छैन? छ, अवश्य छ। त्यसैले हामीले यो यौटा सानो प्रस्ताव लिई तहाँका सम्मुख उपस्थित हुने विचार गरौं। हाम्रो प्रस्तावसँग तहाँ सहमत भई यो कार्यसित पूर्ण सहानुभूति गर्नुहोला भन्ने हामीलाई पूर्ण आशा छ।

फेरि, आफ्नो रमणीयताले गर्दा दार्जीलिङ सम्पूर्ण भारतवर्षको मान्छेलाई यहाँ तान्छ। यहाँ भानुभक्तको सालिक राख्न पाएका खण्डमा नेपाली साहित्य र

जातिको सर्वश्रेष्ठ कविको परिचय भारतका भिन्नभिन्न प्रान्तमा समेत पुगी नेपाली साहित्य र जातिको मान बढ्ने थियो औ यो वीर जातिले महान् कवि पनि सृष्टि गरेको रहेछ भनी भारतवर्षका विविध जातिले पनि थाहा पाउनेथिए ।

यसैकारणले दार्जीलिङ जिल्लाका तीन प्रधान केन्द्रमा भानुभक्तको सालिक राख्ने हामीले प्रस्ताव गरेका छौं । यो कामका निमित्त केही धनको आवश्यकता छ औ सो धन भानुभक्तका प्रेमी हजारौं नरनारीद्वारा प्राप्त होला भन्ने हाम्रो पूर्ण विश्वास छ ।

यो प्रस्ताव उठ्नेबित्तिकै हामीमध्ये एकजना नेपाली साहित्य सम्मेलनका उपसभापति पण्डित धरणीधर शर्मा बी० ए०, बी० टी०, महोदयले २२५/- रु० दान दिई शुभस्य शीघ्र भनी हामीलाई यो काम थालिहाल्ने अनुमति तथा अरु सहायता गर्ने वचनसमेत दिनुभएको हुनाले भारतवर्षका इतिहासको भारतवर्षले स्वतन्त्रता पाएको चिरस्मरणीय दिन आज १५ अगस्त १९४७ का दिनदेखि हामीले यो कार्य प्रारम्भ गरेका छौं ।

भानुभक्तका प्रेमीहरूलाई उनीप्रति आफ्नो प्रेम देखाउने यो अवसर प्राप्त हुँदा हामी बडो प्रसन्न छौं । यो निवेदन पत्र पढी आफ्ना इच्छानुसार जो सक्दो यो भानुभक्तको सालिक स्थापना गर्ने यस कामका निमित्त तहाँले आर्थिक सहायता पठाउनुभए हामी कृतार्थ हुनेथियौं । यस कोषको नाउँ भानुभक्त सालिक कोष राखिएको छ तथा यो कोष नेपाली साहित्य सम्मेलनका कोषसित सम्मिलित नगरी बेग्लै राखिनेछ । यो कोषसम्बन्धी सम्पूर्ण लेखापढी तथा दान तहाँहरूले (श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली) मन्त्री, नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङका नामका गर्नु तथा पठाउनुहोला भन्ने निवेदन छ । यो कोषको काम कसरी हुँदछ, के कति आमदानी भयो तथा कसले कति दान दियो इत्यादि विषयको सूचना समयसमयमा विज्ञापित प्रकाश गरी जनाइनेछ ।

हाम्रो इच्छा त यो वर्ष समाप्त हुँदाहुँदै माथि उल्लेख गरिएका तीन ठाउँमध्ये कुनै एक ठाउँमा भानुभक्तको सालिक स्थापना गरिहाल्नेछ । यसकारणले तहाँसँग आफ्नो अनुकूलबमोजिम यथासाध्य शीघ्र आर्थिक सहायता पठाई अनुगृहीत गर्नुहोला भन्ने नम्र निवेदन छ । भानुभक्तका प्रेमीहरूले उनीप्रति आफ्नो श्रद्धा र प्रेम प्रकट गर्न पाउने यस अवसरलाई निश्चय छोप्नुहोला भन्ने हाम्रो विश्वास छ ।

१५ अगस्त १९४७

नेपाली साहित्य सम्मेलन,

दार्जीलिङ

भवदीय
मोतीचन्द प्रधान
सभापति, नेपाली साहित्य सम्मेलन ।
१८/०८/४७
धरणीधर शर्मा,
उपसभापति, नेपाली साहित्य सम्मेलन ।
सूर्यविक्रम ज्ञवाली,
मन्त्री, नेपाली साहित्य सम्मेलन ।
नन्दध्वज राई
प्रकाशन मन्त्री, नेपाली साहित्य सम्मेलन ।
इन्द्र सुन्दास,
उपमन्त्री, नेपाली साहित्य सम्मेलन ।
बहादुर लामा,
उपमन्त्री, नेपाली साहित्य सम्मेलन ।
फूलमणि प्रधान,
सदस्या का० का० सं०, नेपाली साहित्य सम्मेलन ।
खड्ग बहादुर सिंह,
सदस्य, कार्यकारिणी समिति, नेपाली साहित्य सम्मेलन ।
मिंगमार ढ्यान्डुब, ऐजन
पासाङ लामा, ऐजन
हर्क बहादुर कुमाई, ऐजन
पारसमणि दरनाल, ऐजन

दान तथा पत्र पठाउने ठेगाना:
श्री मन्त्री,
नेपाली साहित्य सम्मेलन
दार्जीलिङ

५.५. नेपाली साहित्य सम्मेलन दार्जीलिङ
सन् १९३९, वि० सं० १९९६

साहित्य, इतिहास, उपन्यास, कथा
आदि पुस्तकहरूको सूचीपत्र

रामायण सुन्दरकाण्ड
लेखक-स्वर्गवासी कवि रघुनाथ
सम्पादक – कविराज दीनानाथ सापकोटा
मोल : ५ आना

यो पुस्तक लेख्ने कवि रघुनाथको जन्मस्थल पूर्व ३ नम्बर ओखलढुङ्गा तलुवा गाउँ हो। यिनी कुन समयमा जन्मेका सो हाल यथार्थ थाहा नपाइएको भए तापनि रघुनाथ भानुभक्तभन्दा पहिलेका हुन् भन्ने विद्वान्हरूको मत छ। यस पुस्तकका सम्पादक काशीका कविराज श्री दीनानाथ सापकोटाले त यिनलाई नै नेपाली भाषाका आदिकवि मानेको छ। पुस्तकमा श्री दीनानाथ सापकोटाले त यिनलाई नै नेपाली भाषाका आदिकवि मानेको छ। पुस्तकमा श्री दीनानाथ सापकोटाले लेखेका मुखबन्ध पढनाले नेपाली भाषासम्बन्धी धेरै कुरा जानिन्छन्। आजसम्म छापिएका नेपाली पुस्तकहरूमा यो पुस्तक सबभन्दा पहिले नेपाली भाषामा लेखिएको हुनाले यो पढनाले नेपाली भाषाको पहिलेको रूप कस्तो रहेछ सो पनि चाल पाइन्छ।

राघव विलाप
लेखक – कवि तारानाथ शर्मा
मोल : २ आना

रावणको शर लागी लक्ष्मण मूर्च्छा पर्दा तथा हनुमानले सञ्जीवनी बुटी ल्याउन ढिलो गर्दा रामले गरेका विलाप कवि तारानाथले सुन्दर श्लोकमा वर्णन गरेको छ। यो पुस्तक पढनाले लक्ष्मण कस्ता विश्वास पात्र भाइ रहेछन् सो कुरा थाहा पाइन्छ। लक्ष्मणका गुण कविले एक एक गरी बढो राम्रो रीतिले रामको मुखबाट मनाउनुभएको छ। यस पुस्तकमा रामका विरह-वेदना लेखेको करुण कथा कविले बढो सुन्दरपूर्वक लेखेको छ।

बधू शिक्षा
लेखक – स्वर्गवासी भानुभक्त आचार्य
मोल : २ आना

यो सानो पुस्तक पनि हाम्रा जातीय कवि भानुभक्तले लेखेको हो। यसमा बुहारी कसरी सघाउनु त्यसको साह्रै राम्रो वर्णन श्लोकमा गरिएको छ। भानुभक्तका कविता कस्ता मीठा छन् सो त सात काण्ड रामायण पढ्ने सबैलाई थाहा छ। स्वास्नी मानिसले गृहस्थीको चाँजो कसरी मिलाउनु, नोकरचाकर तथा आएगएका पाहुना पाछासँग कस्तो व्यवहार गर्नु, पतिलाई कसरी रिझाउनु, सासू वा नन्दहरूसँग कसरी मिलेर बस्नु इत्यादि कुराको अर्ती यस पुस्तकमा कविले दिएका छन्।

मन लहरी
लेखक – श्री महानन्द सापकोटा
मोल : १ आना

श्री महानन्द सापकोटाको यो पुस्तक अनेक दृष्टिले अद्वितीय छ। पुस्तकमा तीज, दशैं, तिहारमा आफ्ना औकात माफीक खर्च गर्नु भन्ने उपदेश श्लोकमा कविले गरेको छ। यस पुस्तकका श्लोकहरू हाम्रो जातीय छन्द सवाईमा लेखिएका छन्। यो पुस्तक पढेका नपढेका सबै मानिसलाई साह्रै प्यारो छ।

नैवेद्य
लेखक – पण्डित धरणीधर शर्मा, बी० ए० बी० टी०
मोल : ६ आना

यस पुस्तकमा पण्डित धरणीधर शर्माले बेलाबेलामा लेखेका चाखलाग्दा कविताहरूको सङ्कलन छ। कविता धार्मिक र सामाजिक विषयमा लेखिएका छन्। यी कविता लेख्दा पण्डितजीले सबैले हिँडेको बाटो नै हिँड्ने आफ्नो यौटा नयाँ बाटो बनाउनुभएको छ। र यी कविता अनौठो पद्दामात्र मनमा प्रभाव पार्ने औ बडो रसिला छन्। पहिले छापिँदा पण्डितजीका कविताले मानिसका मनमा ठूलो प्रभाव पारेका थिए। पण्डितजीका कविता पढ्ने मानिसका मनमा धर्मपट्टि श्रद्धा

बढ्छ औ जातिप्रति प्रेम उत्पन्न हुन्छ ।

श्रीमद्भागवतगीता

भाषा टीका समेत

टीकाकार – पण्डित धरणीधर शर्मा, बी० ए०, बी० टी०

मोल : ४ आना

श्रीमद्भागवतगीता संस्कृत मूल र नेपाली भाषा टीका सुन्दर अक्षर औ राम्रा कागतमा छापिएको छ । यसका प्रकाशनका विषयमा सम्मेलनले विशेष प्रबन्ध गरेका हुनाले यो श्रीमद्भागवतगीता सुन्दरता र उत्तमतामा नेपाली भाषाका पुस्तकहरूमध्ये दोस्रो छैन भन्ने आशा गरिएको छ । मानिसले यसलाई खल्ती वा पाकेटमा राख्न सकून् भन्ने अभिप्रायले यो सानो आकारमा छापिएको छ तर जुन अक्षरमा यो छापिएको छ ती अक्षर पढ्न सजिलो हुने हुनाले बालवृद्धबनिता सबै मनपराउनेछन् । नेपाली भाषाका सुविख्यात कवि पण्डित धरणीधर शर्मा कोइराला बी० ए० बी० टी०, द्वारा लिखित नेपाली टीकाका विषयमा यहाँ विशेष केही लेखनपर्ने आवश्यकता छैन किनभने अनुवाद सजिलो तर मनपरी होइन, पाण्डित्यपूर्ण तर सबैले बुझ्ने औ गम्भीर तर सरस छ भन्ने कुरो निज पण्डितजीका नामले स्पष्ट छ । यो अनुवाद पण्डितजीको अनेक वर्षका गीता अध्ययनको फल हो, अतएव यो अधिकारपूर्ण छ । यो भागवतगीतामा भगवान्सम्बन्धी चारवटा सुन्दर चित्र पनि छन् ।

प्रकृति निरीक्षण

लेखक – श्रीकृष्ण बहादुर गुरुङ, बी० एस्सी०, बी० टी०,

मोल : ४ आना

यस पुस्तकको भाषा साह्रै सरल साना केटाकेटीहरूले सजिलैसँग बुझ्नेछ । प्रकृति निरीक्षण गर्दा कसरी सानासाना प्रयोग बालकबालिकाले स्वयम् गर्नपर्छ त्यसको विद्वान् लेखकले सुन्दरतापूर्वक वर्णन गरेको छ । पुस्तकको विषय राम्ररी बुझाउन अनेक चित्र पुस्तकमा दिइएका छन् । स्कूलमा पढ्ने प्रत्येक सानो उमेरका केटाकेटीले यो पुस्तक पढ्नु योग्य छ ।

कथा कुसुम
आधुनिक नेपाली कथाहरूको सङ्ग्रह
मोल : १२ आना

यस पुस्तकमा कप्तान बालकृष्ण शमशेर जङ्गबहादुर राणा, सुब्बा गुरुप्रसाद मैनाली, कप्तान पुष्कर शमशेर जङ्गबहादुर राणा तथा पण्डित विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला बी० ए०, एल० एल० बी०, का मनोहर र रोचक कथाहरू छापिएका छन्। आधुनिक रीतिले लेखिएका कथाहरूको सङ्ग्रह यो पहिलोपटक छापिएको हो। यी कथाहरू पढ्दा उपयुक्त लेखकहरूको कला कस्तो उच्चकोटिको रहेछ सो राम्ररी बुझिन्छ। कथाहरू सबै प्रकारका रूचि भएका मानिसलाई मनपर्नेछन्। यी कथाहरू पढ्दा आनन्दका साथसाथै मानिसका हृदयमा गम्भीर भाव उत्पन्न हुन्छ। बालकदेखि वृद्धसम्म सबैलाई यी कथाहरू मनपर्नेछन्।

भ्रमर
लेखक – श्री रूपनारायण सिंह, बी० ए०, बी० एल०
पृष्ठ २०१ एन्टिक बाक्लो कागत
मोल : १२ आना

आफ्नो दिनभरिको काम सकी थकाइ लागेका समयमा तपाईं के गर्नुहुन्छ? त्यही हो राम्रा राम्रा उपन्यास पढी मन खुशी पार्ने बेला खोज् नेपाली भाषामा भनेजस्तो उपन्यास नै छैन भनी नभन्नुहवस्। श्री रूपनारायण सिंहले लेखेको नयाँ ढाँचाको उपन्यास **भ्रमर** पढ्नुहवस्। उहाँको आफ्नै नयाँ शैलीमा यो उपन्यास लेखिएको छ। दार्जीलिङ जाँदै नगई उहाँका रूख र लहराले लटरसम्म हरिया हरिया पहाडका छेउका बाटामा यो उपन्यास पढ्दा डुल्ल पुग्नुहुनेछ। कहिले बर्माका गोठका शान्तिको मधुर आनन्दको अनुभव हुनेछ औ कहिले कलकत्ताका सडकमा भैयाका दङ्गाले रौं जुरुड पार्नेछ। यसमा भएका मधुर हास्यले कस्तै नहाँस्नेलाई पनि खित्का छोडी छोडी हाँस्न लाउनेछ। उपन्यास पढिसकेपछि शुद्ध प्रेममा के ताकत रहेछ औ त्यसले वासनाका खाडलमा झन् झन् भित्र जाकिन लागेको मान्छेलाई कसरी टपक्क उचालेर माथि ल्याई लोक सेवा गर्ने बुद्धि दिँदोरहेछ सो पनि थाहा पाउनुहुनेछ।

भानुभक्तको रामायण
सात काण्ड
सम्पादक – श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बी० ए०, बी० टी०,
मोल : १ रूपियाँ ८ आना

भानुभक्तको सात काण्ड रामायणको नाउँ नजान्ने को नेपाली होला? तर अझसम्म यो रामायणको शुद्ध पाठ भएको संस्मरण छापिएको थिएन भने पनि हुन्छ। रामायणका पुराना पुराना विविध संस्करणहरू रूजू गरी तथा संस्कृत अध्यात्म रामायणसँग दाँजी यो रामायणको पाठ बढो परिश्रमपूर्वक तयार गरिएको छ। प्रत्येक पत्रमुनि विविध रामायणका भिन्नभिन्न पाठ दिइएका हुनाले यो रामायण पढ्ने जोसुकै मानिसले शुद्ध पाठका विषयमा आफै निर्णय गर्नसक्छ। मोटो सेतो कागतमा ठूलाठूला अक्षरमा यो रामायण छापिएको छ। यसमा श्रीरामका राज्याभिषेकको तीन रङ्गको यौटा प्राचीन चित्र पनि छ। यस्तो सुन्दर कागतमा यति राम्रो छापिएको तथा यस्तो शुद्ध पाठ भएको भानुभक्तको रामायण आजसम्म छापिएको थिएन। प्रत्येक शिक्षित नेपाली पुरुष स्त्रीले रामायण पढ्नु तथा एक प्रति आफ्ना पुस्तकालयमा राख्नु उचित छ।

भानुभक्तको जीवन चरित्र
लेखक : स्वर्गवासी कवि मोतीराम भट्ट
सम्पादक – श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बी० ए० बी० टी०
मोल : ४ आना

सात काण्ड रामायण नपढ्ने साउँ अक्षर चिन्ने नेपाली विरलै होला। यो जीवन चरित्र सबैको प्यारो सात काण्ड रामायण कथ्ने कवि भानुभक्तको हो। कवि भानुभक्तको जन्मस्थल पश्चिम तनहूँ जिल्ला हो औ उनले कसरी यौटा घाँसीसँग भेट हुँदा सात काण्ड रामायण लेख्ने विचार गरे त्यसको कथा यो जीवन चरित्रमा छ। यो जीवन चरित्रमा अरू-अरू अनेक राम्रा भानुभक्तले लेखेका श्लोकहरू पनि छन्। भानुभक्तलाई मुद्दा लाग्दा उनले लेखेका श्लोक बढो घतलाग्दा छन्। गजाधर सोतीका घरमा भानुभक्त बास बस्न गएको कथा बढो राम्रो छ। उनले झ्यालखानका दुःखको वर्णन गरी लेखेका श्लोक पढ्दा जति पढ्यो उति पढिरहूँ भनेजस्तो लाग्छ।

द्रव्य शाह
सन् १५५९-१५७०
लेखक - श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बी० ए०, बी० टी०,
मोल : ३ आना

नेपालका इतिहासमा गोर्खा राज्यको जुन महत्वपूर्ण स्थान छ सो कुरा नेपालको इतिहास अलिकति जान्ने मानिसलाई पनि थाहा छ। गोर्खामा स्वतन्त्र राज्य कायम गर्ने द्रव्य शाह महाराज नै हुन् औ यही समयदेखि गोर्खाली भन्ने नामको चलन पनि चलेको हो। द्रव्यशाह महाराजले कसरी बाहुन, छेत्री औ मगरहरूका सहायताले गोर्खा जिते औ तिनताक गोर्खा र हाम्रो पश्चिम पहाड खण्डको सामाजिक र राजनैतिक स्थिति यस्तो रहेछ सो यस पुस्तकमा वर्णन गरिएको छ। पुस्तक नेपालमा भएका अनेक पुराना वंशावलीहरूका आधारमा लेखिएको छ।

रामशाह
सन् १६०६-१६३३
लेखक- श्री सूर्य विक्रम ज्ञवाली बी.ए., बी.टी.,
मोल : ४ आना

यो पुस्तक गोर्खाका प्रसिद्ध राजा रामशाहको जीवनचरित्र हो। रामशाह द्रव्यशाहका चारौँ पिँढीमा जन्मेका हुन्। यसमा गोर्खाली र गुरुङ राजाहरूका लडाइँको वर्णन छ। रामशाहले चलाएका प्रसिद्ध थितिहरूको र उनका बन्दोबस्तको पनि यसमा वर्णन छ। 'विद्या हराये काशी जानू निसाप न पाए गोर्खा जानू' भन्ने उखान उनै रामशाहका पाला देखी चलेको हो। यौटा पुरानू वंशावलीका आधारमा यो पुस्तक लेखियेको छ। यौटा सानू गोर्खा राज्यलाई रामशाहले कसरी पहाड खण्डको यौटा शक्तिशाली र सम्मानित राज्य तुल्याये तेसको इतिहास यो पुस्तकमा लेखियेको छ।

पृथ्वीनारायण शाह
लेखक – श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बी० ए०, बी० टी०
मोल : १२ आना

पुस्तकमा पृथ्वीनारायण शाहको यौटा तीन रङ्गको चित्र र २ वटा अरु चित्र छन्।

नेपाल विजेता तथा नेपाली जातित्वका निर्माता पृथ्वीनारायण शाहको यो प्रामाणिक जीवन चरित्र नेपाली साहित्य सम्मेलनले सर्वप्रथम छापी प्रकाश गरेको छ। अनेक प्रकाशित र अप्रकाशित पुस्तकहरूका आधारमा यो जीवन चरित्र बढो परिश्रमसँग लेखिएको छ। यसलाई पढनाले नेपालका इतिहासका यौटा ज्वलन्त समयको गौरवमय इतिहास जानिन्छ। नेपाली जातित्व र नेपाली साम्राज्यको सृष्टि पृथ्वीनारायण शाहद्वारा नै भएको भए तापनि यिनको जीवन चरित्र आजसम्म प्रायः अन्धकारनिमग्न थियो। यिनका विषयमा अङ्ग्रेजीमा यत् किञ्चित लेखिएका कुराबाट यिनलाई सभ्य संसारले स्वार्थी तथा क्रूर मानिसका रूपमा चिनेको थियो। तर यो जीवन चरित्रमा यिनका विषयमा फिजिएका मिथ्या भ्रमको खण्डन गरिएको छ। यिनको जीवन गौरवमय रहेछ, उनको देशभक्ति अनुकरणीय रहेछ तथा यिनको नीति उज्ज्वल रहेछ भन्ने कुरा यो जीवन चरित्र पढ्ने मानिसलाई थाहा हुनेछ। पुस्तकमा वर्णन गरिएका विविध विषयहरूको सूची तल लेखेबमोजिम छ।

गोर्खा राजवंश, सप्त गण्डकी प्रदेशका अरु राज्य, पृथ्वीनारायण शाहको पूर्व पुरुष, जन्म, बाल्यकाल र विवाह, नुवाकोट आक्रमण र काशी यात्रा, नुवाकोट विजयको प्रबन्ध, नेपालका उपत्यकाको राजकाज, नुवाकोट आक्रमण र विजय, नुवाकोट विजयपछि नेपालको राजकाज, नेपाललाई घेरामा हाल्ले प्रयत्न, घातप्रतिघात, तनहुँका हार चौबीसीसँग लडाइँ र कीर्तिपुर विजय, अङ्ग्रेजको पराभव, नेपाल विजय, केपुचिन धर्मप्रचारकहरूको निर्वासन, पूर्व र पश्चिमका लडाइँ, पृथ्वीनारायण शाहका अरु कार्य र उनको मृत्यु, पृथ्वीनारायण शाहको व्यक्तित्व।

नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास
लेखक – श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बी० ए०, बी० टी०
मोल – ६ पैसा

नेपाली भाषाका विकासको इतिहास लेख्न हाल पर्याप्त सामग्री नभए तापनि श्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीले परिश्रमपूर्वक लेखेको यो सानो पुस्तक पढ्नाले नेपाली भाषासम्बन्धी धेरै कुरा थाहा पाइन्छन्। नेपाली भाषामा फारसी शब्दको कसरी प्रचार भयो त्यसको सप्रमाण विवरण यस पुस्तकमा दिइएको छ।

आजसम्म नछापिएका १०० वर्षभन्दा अघिका दुईवटा नेपालका लालमोहर यस पुस्तकमा छापिएका हुनाले तिनताक सरकारी कागतपत्रमा लेखिने नेपाली कस्तो हुनेरहेछ त्यसको यथार्थ ज्ञान हुन्छ। विद्यार्थी तथा सर्वसाधारण सबैले यो पुस्तक अवश्य पढ्नु उचित छ।

निवेदन

नेपाली साहित्य सम्मेलनले नेपाली भाषामा इतिहास, कविता, उपन्यास आदि अनेक विषयका पुस्तकहरू प्रकाश गरेको कुरा तपाईंलाई थाहा हुनुपर्ने हो। नेपाली साहित्य सम्मेलनले प्रकाश गरेको पुस्तक आफ्ना विषयको अधिकारपूर्ण लेख हुन्छ भन्ने कुरो पनि तपाईंलाई जाहेर हुनपर्ने कुरो हो। यसकारणले नेपाली साहित्य सम्मेलनले छापेका पुस्तकहरूको कदर हिन्दुस्तान र नेपाल दुवै ठाउँ भएको छ। के तपाईंले सम्मेलनले छापेका पुस्तकहरू पढ्नुभएको छ? नपढ्नुभएको भए आजै झिकाई पढ्नुहवस्। नेपाली साहित्य सम्मेलन हिन्दुस्तानमा बसेका नेपालीहरूको एकमात्र साहित्यिक संस्था हो।

यसकारणले यसको सहायता गर्नु प्रत्येक नेपालीको कर्तव्य हो। सहायता कसरी गर्ने? १. सम्मेलनलाई धन दान दिएर, २. सम्मेलनको सदस्य भएर, ३. सम्मेलनले छापेका पुस्तक किनेर।

सम्मेलनलाई दिएको दानद्वारा नेपाली भाषामा ज्ञानप्रचार हुन्छ।

सम्मेलनले छापेका पुस्तक किनेर पढ्ने आफ्नो ज्ञान बढ्छ औ ज्ञान प्रचारको काममा सहायता हुन्छ।

मन्त्री
नेपाली साहित्य सम्मेलन
दार्जीलिङ।

परिशिष्ट – ६ विभिन्न फोटोकपीहरू

६.१. ने० सा० स० पत्रिका तथा अन्य सामग्री

ने० सा० स० का कार्यविवरण

(प्रथम सभा – २५ मई १९२४ र सन् १९२७ सम्मका
कार्यविवरणको मुद्रित पुस्तिका)

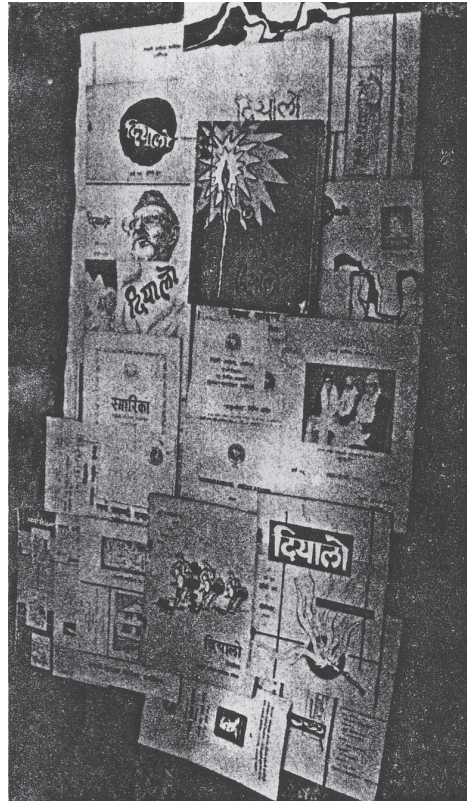
सम्मेलनले प्रकाशित गरेको सूचीपत्र
औ

नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाका
जम्मै सात अङ्कहरू

६.२. दयालोका विभिन्न अङ्कहरू तथा अन्य सामग्री
सम्मेलन – भवन उद्घाटन – समारोहको समय
प्रकाशित स्मारिका

सम्मेलनको विधान
औ

विभिन्न आवरणमा दयालोका विभिन्न अङ्कहरू

६.३. विभिन्न फोटोहरू

सम्मेलनद्वारा आयोजित
विभिन्न समारोहमा लिइएका फोटोहरू

६.४. सन् १९३५ को सामूहिक फोटो

६.५. भानु-सालिग

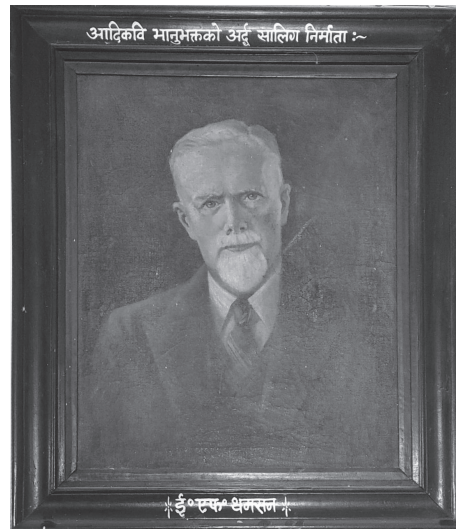
नजिकबाट
सालिगको टाउकोमात्र

दार्जीलिङको चौरस्तास्थित
कवि भानुभक्त आचार्यको सालिग

भानु सालिग दाहिनेतिरबाट

आदिकवि भानुभक्तको अर्द्ध सालिग निर्माता :-
* ई० एफ० टमसन *

भानु सालिगका मूर्तिकार
स्व० ई० एफ० टमसन

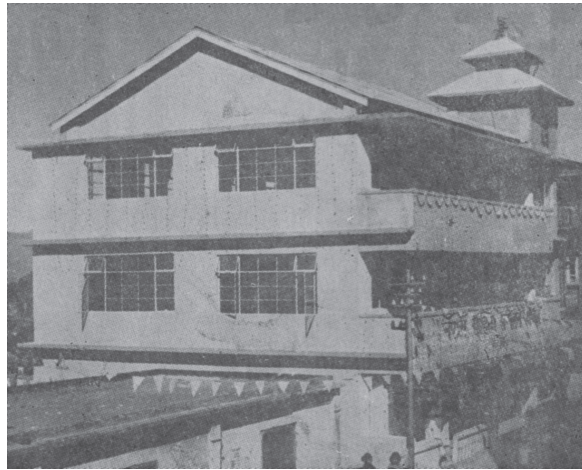
६.६. सू-ध-पा को फोटो

सू-ध-पा (सूर्यविक्रम ज्ञवाली, धरणीधर शर्मा, पारसमणि प्रधान)

६.९. सम्मेलन भवन

नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङको भवन

सोनाम वाङ्दी पथ, दार्जीलिङ